

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 2023

Науковий журнал
Заснований у 2011 р.

Щорічник

Головний редактор

БОЛТРИК Юрій, кандидат історичних наук

Редакційна колегія

БУЙСЬКИХ Алла, член-кореспондент НАН України

ГОРБАНЕНКО Сергій, кандидат історичних наук

ЗАЛІЗНЯК Леонід, доктор історичних наук, професор

ІВАКІН Всеволод, кандидат історичних наук

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук

ЛИТВИНЕНКО Роман, доктор історичних наук, професор

МОЦЯ Олександр, член-кореспондент НАН України, професор

ОТРОЩЕНКО Віталій, доктор історичних наук, професор

ПОТЄХІНА Інна, кандидат історичних наук

САПОЖНИКОВ Ігор, доктор історичних наук

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, професор

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав, доктор історичних наук, професор

ФІАЛКО Олена, доктор історичних наук

ЧАБАЙ Віктор, член-кореспондент НАН України, професор

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Науковий журнал сучасних археологічних досліджень

Видання презентує щорічник, який готує до друку Польовий комітет Інституту археології НАН України. Містить інформаційні повідомлення про роботу археологічних експедицій поточного польового сезону.

Стане в нагоді науковцям, студентам і всім, хто стежить за розвитком сучасної української археологічної науки.

This issue is an almanac prepared for publication by the Field Committee of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. It contains information about the work of archaeological expeditions during the reporting field season.

It will be useful for scientists, students, and everyone who follows the development of modern Ukrainian archaeological science.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідцтво про реєстрацію ЗМІ:
ДК № 3991 від 24.02.2011 р.

Адреса редакції:
Польовий комітет ІА НАН України
просп. Володимира Івасюка, 12, м. Київ 04210
тел.: (044) 254-11-37, 254-11-66
факс: (044) 418-33-06
e-mail: irkint1981@gmail.com

Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] —
Бібліотека — «Археологічні дослідження в Україні»
[<http://vgosau.kiev.ua/biblioteka/avu-adu>]

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

**СПІЛКА
АРХЕОЛОГІВ
УКРАЇНИ**

Виходить за інформаційної підтримки
ВГО «Спілка археологів України»

В оформленні обкладинки використано: фото загального вигляду замку в м. Скалата, що входить до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля»; фрагмент оздобу карнизу стіни палацу (фото В. Данилейка). Докладніше див.: В. Данилейко «Дослідження Скалатського замку»

ISSN 2709-8222 (print)
ISSN 2709-8230 (online)

© Інститут археології НАН України, 2025

Коректор: І. Тарасенко; оформлення обкладинки: А. Панікарський;
верстка: С. Горбаненко

Підписано до друку 1.10.2025. Формат 60 × 84 1/8. Папір офсетний.

Друк офсетний. Гарнітура Antiqua. Обл.-вид. арк. 22,1.

Ум. друк. арк. 21,23. Наклад 50 прим. Зам.

Інститут археології Національної академії наук України; 04210, м. Київ,
проспект Володимира Івасюка, 12; www.iananu.org.ua.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виговотвувачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж видруковано ТОВ «505», 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 073-101-22-33, email: book_druk@i.ua

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 5609 від 21.09.2017 р.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

- ГНЕРА, В. Дослідження на поселенні Житомир Богунія-Лісова 2 9

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

- МОЙЖЕС, В. Дослідження Ужгородського замку 10
МОЙЖЕС, В., ШЕРШУН, О., БЕЛЕКАНИЧ, М. Результати досліджень в Мукачівському замку .. 13

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

- ТКАЧУК Т., КРЕХОВЕЦЬКИЙ І., ФІГОЛЬ А., ТЕПІЖЕНКО С. Розвідки на нововиявленому поселенні культури лінійно-стрічкової кераміки Тустань 16
ЯКОВИШИНА, Я., ВОЙТОВИЧ, М., МЕЛЬНИЧУК, М. Дослідження поблизу с. Спас 19

КИЇВ

- КОЗЮБА, В., БОБРОВСЬКИЙ, Т., КОЗАК, О. Дослідження гробниці митрополита Рафаїла Заборовського у Софійському соборі в Києві 22
ТАРАНЕНКО, С., МАХОТА, О., МИСЬКО, Ю., ПЕФТИЦЬ, Д. Розвідувальні дослідження та археологічні нагляди у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра» 27
ТАРАНЕНКО, С., ПЕФТИЦЬ, Д., МАХОТА, О., МИСЬКО, Ю. Розкопки у Митрополичому саду Києво-Печерської лаври 30

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

- БІБІКОВ, Д., ШЕКЕРА, Н. Дослідження посаду Давнього Вишгорода 33
ГОТУН, І., ІВАКІН, В., БАБЕНКО, Р., КАЗИМІР, О., ГУНЬ, М., КУРЗЕНКОВ, М. Додаткове обстеження поселення Ходосівка-Березове 38
ГОТУН, І., ІВАКІН, В., БАБЕНКО, Р., КАЗИМІР, О., ЧАЛИЙ, А., ГУНЬ, М., КУРЗЕНКОВ, М., КУБЛІЙ, М. Нові стаціонарні роботи на селищі Лісники-Безодня 39
ГОТУН, І., ІВАКІН, В., ЗОЦЕНКО, І., КАЗИМІР, О., ЛАВРОВ, В. Огляд Великого Ходосівського городища 43
ГОТУН, І., ІВАКІН, В., ЗОЦЕНКО, І., ЛАВРОВ, В. Середньовічний могильник в Іванковичах біля Києва 47
ГОТУН, І., ІВАКІН, В., ЛАВРОВ, В., ЗОЦЕНКО, І. Моніторинг сучасного стану пам'яток Ходосівського археологічного комплексу 50
ГОТУН, І., ІВАКІН, В., ОСАДЧИЙ, Р., КАЗИМІР, О., ГУНЬ, М. Обстеження замку Корецьких у Лісниках поблизу Києва 55
ГОТУН, І., ІВАКІН, В., КАЗИМІР, О., ТИШЕЧКО, Т., ШАТКОВСЬКИЙ, В., БАБЕНКО, Р., ГУНЬ, М., КУРЗЕНКОВ, М. Обстеження теренів біля південної ланки валів Великого Ходосівського городища та нове поселення доби бронзи у басейні Петилія 58
ГОТУН, І., ІВАКІН, В., СОРОКІН, С., КАЗИМІР, О., ЛОЗНИЦЯ, Т., СОРОКІН, А., КУБЛІЙ, М., КОЗАК, О., ДЖАНОВ, О., СИНІЦЯ, Є. Продовження розкопок селища Ходосівка-Козаків Яр 62

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

- БЛАС, Н., ГАВІНСЬКИЙ, А., СТРОЦЕНЬ, Б., РИБИЦЬКА, М. Розкопки у Винниках на горі Лисівка 76
ВОЙТОВИЧ, М., ЯКОВИШИНА, Я., ДЕМСЬКИЙ, Н., ДЕМСЬКА, Я. Розвідкові дослідження в околицях с. Словіта на Львівщині 77
ГАВІНСЬКИЙ, А., ГАРАСИМ, І., ДЕМСЬКИЙ, Н., ДЕМСЬКА, Я., КОРЕЦЬКИЙ, О., КОРОПЕЦЬКИЙ, Р., МЕЛЬНИК, В., ХАМУЛЯК, В. Дослідження в Ілові на горі Печера 82
ГАРАСИМ, І., КОРЕЦЬКИЙ, О., КОРОПЕЦЬКИЙ, Р. Розвідки на теренах заповідника «Стільське городище» 85
ДІДИК, О. Результати досліджень Пліснеського археологічного комплексу 88
ДІДИК, О. Результати обстежень Золочівського району 89

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

- БРУЯКО, І. Розкопки городища Картал 90
ІВАНОВА, С., САВЕЛЬЄВ, О. Дослідження охоронної зони курганного могильника в Одесі 93
САПОЖНИКОВ, І., СІНЕЛЬНИКОВ, О., КОВАЛЬСЬКИЙ, Л. Розвідки та експертизи на теренах Одещини 96

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

- ЗАДНІКОВ, С., ПОНОМАРЕНКО, М. Розвідки в західній околиці Більського городища 104
ПУГОЛОВОК, Ю. Обстеження Монастирської гори у Полтаві 2020 р. 105
ПУГОЛОВОК, Ю. Дослідження на місці табору шведських і козацьких військ у Полтаві 108
ПУГОЛОВОК, Ю. Дослідження у Полтаві 109
ПУГОЛОВОК, Ю. Дослідження Глинського археологічного комплексу 112
ПУГОЛОВОК, Ю. Дослідження поблизу Західного укріплення Більського городища 114
ШАПОРДА, О., ПЕЛЯШЕНКО, К. Дослідження Котелевського городища 116
ШРАМКО, І., ЗАДНІКОВ, С. Дослідження курганів у некрополі Скоробір 122

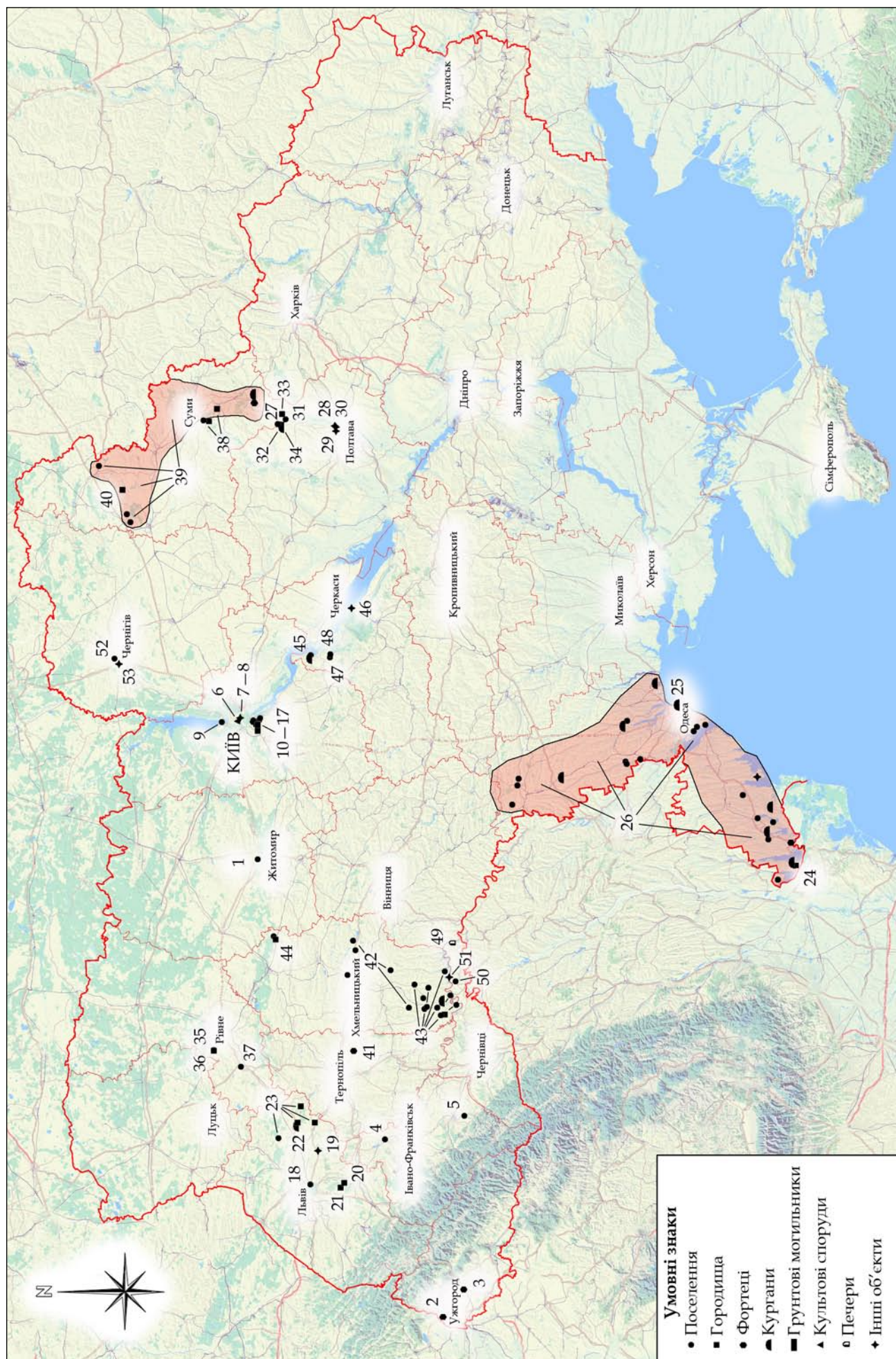
РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

- БІЛЬКО, І., ПРИЩЕПА, Б., КОЦЮБАЙЛО, В. Розвідки в уроч. Пастівник у с. Пересопниця 125
КОЦЮБАЙЛО, В. Обстеження пам'яток давньоруської доби в с. Пересопниця 128
ПШЕНИЧНИЙ, Ю., БАРДЕЦЬКИЙ, А. Дослідження багатошарового поселення Дубно—Острів Дубовець 129

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

- БІЛИНСЬКИЙ, О., ПОТОЦЬКИЙ, О., ХОДУКІНА, Ю. Результати досліджень Археологічної експедиції Києво-Могилянської Академії 136
КАРАВАЙКО, Д., БЕРЕСТ, Ю., ОСАДЧИЙ, Є., СТУПАК, Д., ХОРУЖА, М. Моніторинг пам'яток археології Сумщини 138

КАРАВАЙКО, Д., КАЧУРА, О., ХОРУЖА, М. Дослідження городищ та поселення Воргол	146	ПЕТРАУСКАС, О., МОСТОВИЙ, Д., РЕЙДА, Р., МОГИЛОВ, О., БОНДАР, К. Дослідження поблизу Комарова	202
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ		ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ	
ДАНИЛЕЙКО, В. Дослідження Скалатського замку	153	ЖИГОЛА, В., СКОРОХОД, В., ДІДЕНКО, С. Дослідження на поселенні Олександрівка 2 у м. Чернігів	203
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ		ЖИГОЛА, В., СКОРОХОД, В., МОЦЯ, О., РИЖИЙ, В., СИТИЙ, Ю. Дослідження теренів чернігівського Передгороддя у 2021 – 2023 рр.	204
ВЕТРОВ, В., НАУМЕНКО, О., МЕЙСАРОШ, В., ОКАТЕНКО, В. Розвідки на Хмельниччині	156	МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ	
ЛЕВІНЗОН, Є. Археологічні розвідки на Кам'яниччині	159	КУБЛІЙ, М. Археозоологічні дослідження кісток собак з уроч. Царина Могила	211
НЕЧИТАЙЛО, П., ОМЕЛЬЧЕНКО, О., ІЛЬКІВ, М. Дослідження в м. Полонне	165	КУБЛІЙ, М. Дослідження кісток тварин з курганів Центру класичної Скіфії	212
ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ		КУБЛІЙ, М. Остеологічний матеріал з пам'ятки давньоруського часу Софіївська Борщагівка	213
БІЛИНСЬКИЙ, О., ПОТОЦЬКИЙ, О., ХОДУКІНА, Ю., МОРОЗ, В. Результати робіт на Трахтемирівському півострові	176	КУБЛІЙ, М., НЕЧИТАЙЛО, П. Визначення кісток тварин з пам'ятки Василівка	215
КУШТАН, Д. Комплекс знахідок ранньомодерного часу з черкаського Подолу	178	КУБЛІЙ, М., ТЕЛІЖЕНКО, С. Археозоологічні дослідження матеріалів поселення Туба I	218
ШИДЛОВСЬКИЙ, П., ДЕРГАЙ, А., ДЯЧЕНКО, А., КУЗЬМЕНКО, Я., ГУСАК, А. Дослідження пам'яток доби первісності в околицях с. Межиріч	189	ЕКСПЕРИМЕНТ В АРХЕОЛОГІЇ	
ШИДЛОВСЬКИЙ, П., ЦВІРКУН, О., ЧИМИРИС, М., АЛЕКСЕЄНКО, Д. Продовження дослідження першого ГПК Межиріцької стоянки	192	ДЯЧЕНКО, А., ТИШЕЧКО, Т. Моделювання побуту слов'ян на матеріалах Північної експедиції ІА НАН України	220
ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ		АРТЕФАКТИ ПРИНЕСЕНІ ВІЙНОЮ	
НЕЧИТАЙЛО, П., ОМЕЛЬЧЕНКО, О., КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ, А. Дослідження скельно-печерного комплексу біля с. Василівка над Дністром ..	195	БІЛЯЄВА, С., ФІАЛКО, О. Про деякі предмети оздоблення вбрання з розкопок Аккерманської фортеці	225
ПЕТРАУСКАС, О., ДІДЕНКО, С., БАБЕНКО, Р. Вивчення пам'ятки пізньоримського часу Бузовиця 1	201	БОЛТРИК, Ю., ПЕТРАУСКАС, А., СЕМАШКО, Я. Скіфська силуетна статуя з музею м. Біла Церква	230

Дослідження на теренах України в 2023 р.
Нумерація на карті відповідає послідовності пам'яток, дані про які наведено у випуску; через тире подано сторінки, де ці відомості опубліковано.
Карту зі списком склав О. Каряка

Житомирська область 1 – с. 9	14 – с. 50–54 15 – с. 55–57 16 – с. 58–61 17 – с. 62–75	31 – с. 112–113 32 – с. 114–116 33 – с. 116–121 34 – с. 122–124	Черкаська область 45 – с. 176–177 46 – с. 178–189 47 – с. 189–192 48 – с. 192–194
Закарпатська область 2 – с. 10–12 3 – с. 13–15	Львівська область 18 – с. 76–77 19 – с. 77–82 20 – с. 82–84 21 – с. 85–87 22 – с. 88–89 23 – с. 89	Рівненська область 35 – с. 125–127 36 – с. 128–129 37 – с. 129–135	Чернівецька область 49 – с. 195–200 50 – с. 201 51 – с. 202
Івано-Франківська область 4 – с. 16–19 5 – с. 19–21	Одеська область 24 – с. 90–92 25 – с. 93–95 26 – с. 96–103	Сумська область 38 – с. 136–137 39 – с. 138–145 40 – с. 146–152	Чернігівська область 52 – с. 203–204 53 – с. 204–210
Київ 6 – с. 22–27 7 – с. 27–30 8 – с. 30–32	Полтавська область 27 – с. 104–105 28 – с. 105–107 29 – с. 108–109 30 – с. 109–112	Тернопільська область 41 – с. 153–155	
Київська область 9 – с. 33–38 10 – с. 38–39 11 – с. 39–43 12 – с. 43–46 13 – с. 47–50	Хмельницька область 42 – с. 156–158 43 – с. 159–165 44 – с. 165–175		

В. Гнера

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ ЖИТОМИР БОГУНІЯ-ЛІСОВА 2

Восени 2023 р. було здійснено обстеження земельної ділянки за адресою: м. Житомир, вул. Булгаківська, 3 (кадастровий № 1810136 300:06:037:0067). Обстеження було проведено у відповідь на лист-запит Г. Погодіної, оскільки призначена для будівництва ділянка перебуває в межах пам'ятки археології місцевого значення Житомир Богунія-Лісова 2.

Це поселення з матеріалами VII—IV ст. до н. е. та пізнього середньовіччя згідно з переліком щойновиявлених об'єктів культурної спадщини на теренах Житомирської області має № 28 та охоронний номер 3393. Пам'ятку виявив О. Тарабукін 2006 р. Її взято на облік наказом управління культури і туризму Житомирської ОДА 315 від 07.02.2007 р. та надано пам'яткоохоронний паспорт.

Пам'ятка Житомир Богунія-Лісова 2 розташована в північно-західній частині міста, що має назву Богунія за 60—80 м на південний схід від вул. Шептицького. На карті 1915 р. територія позначена як садиба (хутір) Кіналевських Троянівської волості, що за даними двохверстової карти того ж часу складалася з однієї вулиці. На північ від території пам'ятки знаходився хут. Семківського.

Топографічно пам'ятка займає підвищення лівого берега р. Лісова (права притока р. Кам'янки, басейн р. Тетерів). Орієнтація площі пам'ятки південна. Висота над рівнем русла річки варіюється у межах 3,5—4 м в західній та північно-східній частині до 1,1—1,8 м у центральній.

Площа поселення у момент виявлення вже була пошкоджена ямами, розташованими в його південно-західній та північно-східній частині. У той час місцеве населення здійснювало вибірку піску для господарських потреб. Терени поселення були вкриті лучною рослинністю і використовувались під пасовище. У західній, південно-західній та

південній частині по його площі проходили ґрунтові дороги. У північно-східній частині на поверхні та ямах зафіксовано купи побутового та будівельного сміття. Знахідки ліпної кераміки було виявлено вздовж схилу підвищення на ділянці, витягнутій з південного-заходу на північний схід (130 × 30—80 м). Матеріали зібрані під час першого обстеження поселення зберігаються у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею¹.

Досліджена ділянка мала розмір 20 × 30 м. Ділянку було обстежено металодетектором та візуальним оглядом. Виявлено один незначний уламок гончарної кераміки XIX ст. Територія обстеженої ділянки задернована, трав'яний покрив складається з різних видів костриць, дивини та полину. На місці майбутнього фундаменту будівлі було здійснено дослідження методом розкопок. Площа розкопаної ділянки 12 × 12 м, вона орієнтована кутами за сторонами світу. Під час дослідження виявлено, що товщина дернового шару 0,05 м, до глибини 0,2 м йде світло-сірий слабо гумусований піщаний шар. Глибше починається шар перехідного стерильного темно-коричневого лесового супіску.

На дослідженій території археологічних об'єктів та артефактів не виявлено.

1. Про поселення див.: Тарабукін, О. О. 2007. Нові матеріали до археологічної карти Житомира. *Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 35, 1: Проблеми Українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь», с. 208; Тарабукін, О. 2009. Пам'ятки археології. Мокрицький, Г. (ред.). *Енциклопедія Житомира*. Т. 2, кн. 1: Пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва. Житомир: Волинь, с. 68, 77.

В. Мойжес

ДОСЛІДЖЕННЯ УЖГОРОДСЬКОГО ЗАМКУ

У звітному польовому сезоні експедиція Ужгородського національного університету провела дослідження на теренах Ужгородського замку. Роботи тут проводилися у двох напрямках.

Основні та першочергові дослідження стосувалися руїн середньовічної церкви, які розміщуються у південній частині замкового подвір'я. Перші спроби вивчення залишків цього храму були здійснені у 1978 р. Тоді під час реставраційних робіт виявлено апсиду. Розчистка фундаментів церкви проводилась із перервами і у наступні роки до 1987 р. (проводила Закарпатська експедиція під керівництвом С. Пеняка). Після зазначених робіт стало зрозуміло, що церкву будували у декілька етапів. Однак без подальших археологічних досліджень точно визначити час спорудження окремих приміщень неможливо, як загалом і історії будівництва всієї церкви. Достеменно відомо, що храм функціонував до 1728 р.

Відновилися польові дослідження цієї пам'ятки лише у 2018 р. експедицією Ужгородського національного університету. Тоді розкопувалася площа апсиди, яка складає біля 90 м² (рис. 1). Наступного року роботи відбувались у межах центрального нефу, на більшій його частині, площею 90 м² (рис. 1). У 2023 р. були проведені подальші розкопки. Виходячи з поставлених задач було продовжено вивчення центрального нефу. Відтак, до розкопу II (2019 р.) було зроблено прирізку площею 30 м² (рис. 1). Загалом за три роки було розкопано 210 м² (рис. 1).

Верхній шар складався лише із завалу каміння, цегли, будівельного розчину, тиньку та уламків нервюр від готичного склепіння. Залягав цей шар до рівня підлоги церкви. На цьому рівні, в північних квадратах прирізки, по заповненню ґрунту, вже виділялася крип-

та. Склепіння її було зруйноване, ймовірно, ще у середині XVIII ст., коли крипту в церкві пограбували. Тоді ж було знищено й наявні тут поховання. Площа крипти була заповнена будівельним сміттям, уламками готичних нервюр, а ближче до підлоги містила невелику кількість хаотично розкиданих людських кісток. Стінки її муровані цеглою, підлога, яка на глибині 1,8 м від рівня підлоги церкви, вимощена цеглою. Розміри: 1,1 × 2,7 м.

За межами крипти містився шар брунатного ґрунту з дрібними вкрапленнями. У ньому було виявлено поховання, що загалом можуть датуватися кінцем XIII—XVII ст. Залягали вони на 1,4–2,6 м від рівня підлоги церкви. Окремі з них були інвентарними, а також зазнали пошкодження під час пізніших похоронів.

Окрім цього, в центральній частині розкопу були зафіксовані фундаменти від більш раннього входу до церкви. На поверхні виявлених тут каменів зафіксовано залишки вапна з кольоровим розписом. Це свідчить про вторинне їх використання. Припускаємо, що стіни більш ранньої церкви (початкової?) були розібрані під час пізнішої перебудови. Також зафіксовано продовження дренажної системи, що була виявлена у попередні роки досліджень. Вона була створена для відведення ґрунтових вод, що могли накопичуватися в криптах. Вона має вигляд виритої в материку канавки, в якій з цегли викладений закритий канал, на зразок мурованої труби. З однієї сторони він починається в межах крипти, що знаходиться в апсиді і звивисто тягнеться у центральній частині нефу, маючи розгалуження до крипти, у бік притвору.

Під час проведених робіт зібрано чималий речовий матеріал. Окрему і численну групу знахідок складають монети. Більшість монет є номіналами Угорського королівства, серед

яких, своєю чергою, кількісно виділяються монети Сигізмунда I Люксембурзького (1387–1437). Усі вони є дрібного номіналу – парвуси (рис. 2: 3) та квартінги (рис. 2: 2).

Найбільш ранньою угорською монетою цього сезону виявився денарій Карла I Роберта 1338 р. Аверс: по центру в анфас зображено короля, що тримає скіпетр та державу, навколо напис: REGIS•KAROLI. Реверс: по центру двопільний герб Угорсько-Анжуйський, з боків літери – знаки монетного двору, а навколо напис: +M•REGIS•hVnGARIE. Діаметр 15 мм, вага 0,52 г (рис. 2: 1).

Щодо найбільш пізньої монети Угорського королівства, що була зафіксована на пам'ятці це – дуаріус Леопольда I, 1703. Аверс: по центру двопільний угорський герб, що увінчаний короною, з боків герба літери K–B (знаки монетного двору); навколо напис: LEOP•DG•R•I•S•A•G•H•B•REX•. Реверс: у верхній половині по центру – сидяча постать Божої Матері з дитятком Ісусом, що увінчані німбом, з боків літери P–H; знизу напис: DUARIUS 1703. Діаметр 15 × 16 мм; вага 0,56 г (рис. 2: 4).

Окрім угорської монети різних правителів, цікавими із нумізматичних знахідок є також іноземні номінали. Найбільш цікавою та рідкісною монетою, виявленою тут, є пенінг або деньє графства Голландія, карбований за правління Флоріса IV, Віллема II та Флоріса V у 1222–1243–1256 рр. (рис. 2: 5). Ця знахідка є дуже рідкісною для території України.

Викликає інтерес і геллер 1471–1516 рр., карбований за правління Владислава II у Богемії (рис. 2: 6). Частина монет із розкопок церкви Ужгородського замку складають номінали Королівства Польського, Речі Посполитої та окупованих Швецією земель Балтії.

Загалом, огляд нумізматичної колекції, яка була зібрана за три роки розкопок руїн церкви, засвідчує, що вона відповідає хронологічному діапазону пам'ятки. Верхня її межа визначається початком XVIII ст., що якраз співпадає з часом руйнації храму. Нижня ж межа потребує певних уточнень. Так, дві найбільш ранні монети Угорського королівства, що були виявлені у 2019 р. (номінали Коломана I Арпада (1095–1114) та Іштвана II (1114–1131), можуть належати, на нашу думку, до часу, який передував появі церкви, але коли вже існувало городище.

Серед інших індивідуальних знахідок слід виділити такі.

Кістяне закінчення ремня. Воно прямокутної форми з трикутним закінченням, зовнішня сторона декорована просвердленими кружечками та вирізаними лініями. До самого ремня кріпилося за допомогою двох невеликих металевих заклепок. Розміри: 24 ×

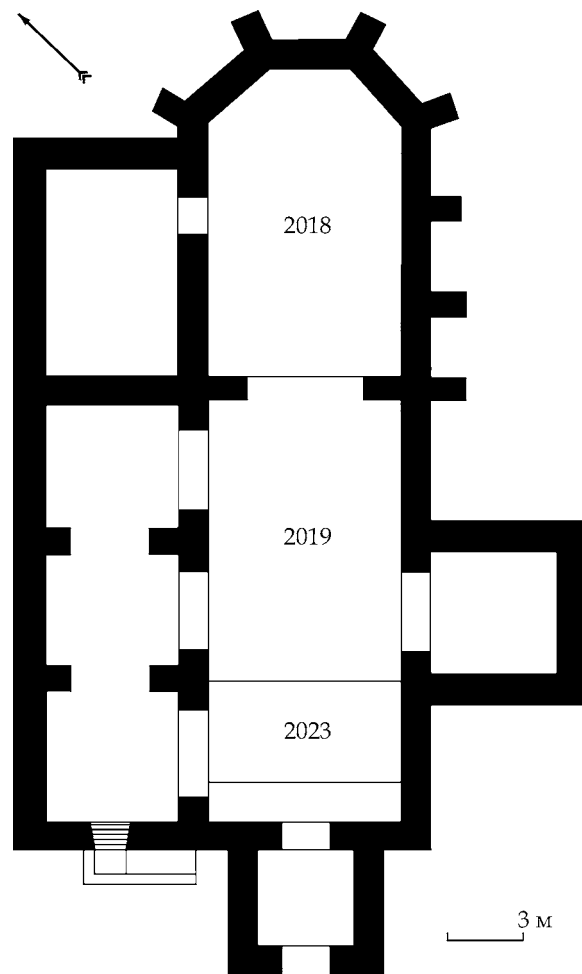

Рис. 1. Ужгородський замок. План зруйнованої церкви та дослідженої площі

64 мм (рис. 2: 7). Зазвичай такі кістяні вироби датують XIV–XV ст.

Завушниця. Виявлено два екземпляри. Зроблені з білого металу, округлої форми, закінчення s-подібне. Діаметр 17 та 23 мм. Зазвичай такі завушниця датуються в межах XI–XIII ст. (рис. 2: 8–9).

Серед знахідок, що належать до пізнього етапу існування церкви, є медальйон. Зроблений з мідного сплаву круглої форми діаметром 17 мм, оснащений вушком. На ньому зображений Ігнатій Лойола, на реверсі – Франциск Ксаверія. Виходячи з року канонізації зображених святих (1622 р.) та руйнації церкви (1728 р.), то його можна хронологічно визначити у межах цих дат (рис. 2: 10).

Отже, під час досліджень центрального нефу зруйнованої середньовічної церкви, що на території Ужгородського замку, був отриманий значний матеріал. Він дав змогу зафіксувати етапи її розбудови та деякі архітектурні особливості, а також виявити предмети, що сприятимуть хронологічному визначенню пам'ятки. Однак тут доцільно провести подальші наукові пошуки. Насамперед завершити дослідження площі центрального нефу

Рис. 2. Ужгородський замок. Руїни церкви. Розкоп II. Індивідуальні знахідки: 1–6 — монети; 7 — кістяне закінчення ремня; 8–9 — завушніці; 10 — медальйон

та розпочати розкопки бокового нефу для можливого виявлення найбільш ранніх горизонтів церковної забудови.

На другому плані були роботи, проведені на північному бастіоні та у рові, що мали на меті розчистити та визначити стратиграфію певних ділянок замку. Наприклад, площа північного бастіону є перспективною для виявлення дозамкових горизонтів і, можливо, валів середньовічного городища. Тут було вирівняно невелику ділянку і знято пласт до 1,5 м. Він переважно складався з будівельного й побутового сміття. Цей шар сформований впродовж другої половини XX — початку 2000-х рр. На глибині 1,4 м від сучасного горизонту виявлено фундаменти. Як встановлено за архівними матеріалами, це — залишки від автомобільного гаража 1930-х рр. Відтак, вийшовши на горизонт першої половини XX ст., було проведено зачистку, фіксацію. Роботи у 2023 р. були на цьому тут закінчені.

Також, у підвальному приміщенні палацової споруди, з боку північного бастіону, був закладений один шурф площею 1 м². Його метою було визначення початкового горизонту підвальної підлоги та рівня залягання фундаментів.

Декілька невеликих шурфів були закладені у рові. Вони показали, що материк, який переважно представлений скалистою основою і місцями однорідною щільною жовтою глиною, має певний схил, що йде в бік від замку. Біля замкових стін він залягає на глибині 0,1–0,6 м. Загалом, виходячи з вмісту і характеру заповнення шарів розкопаних шурфів у рові, можемо припустити, що верхній шар (темний, гумусований ґрунт зі значним вмістом будівельного та побутового сміття) тут був нанесений у другій половині XX ст. з метою вирівнювання площі рову, можливо під час проведення масштабних реставраційних робіт у радянський час.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ В МУКАЧІВСЬКОМУ ЗАМКУ

Мукачівський замок (Паланок) розміщується на південно-західній околиці міста, на горі вулканічного походження, що має висоту 68 м (48°25'54.5"N 22°41'14.3"E). Він є найбільшим в області, загальна площа становить 13930 м². Це пам'ятка архітектури національного значення, охоронний № 168 (рис. 1).

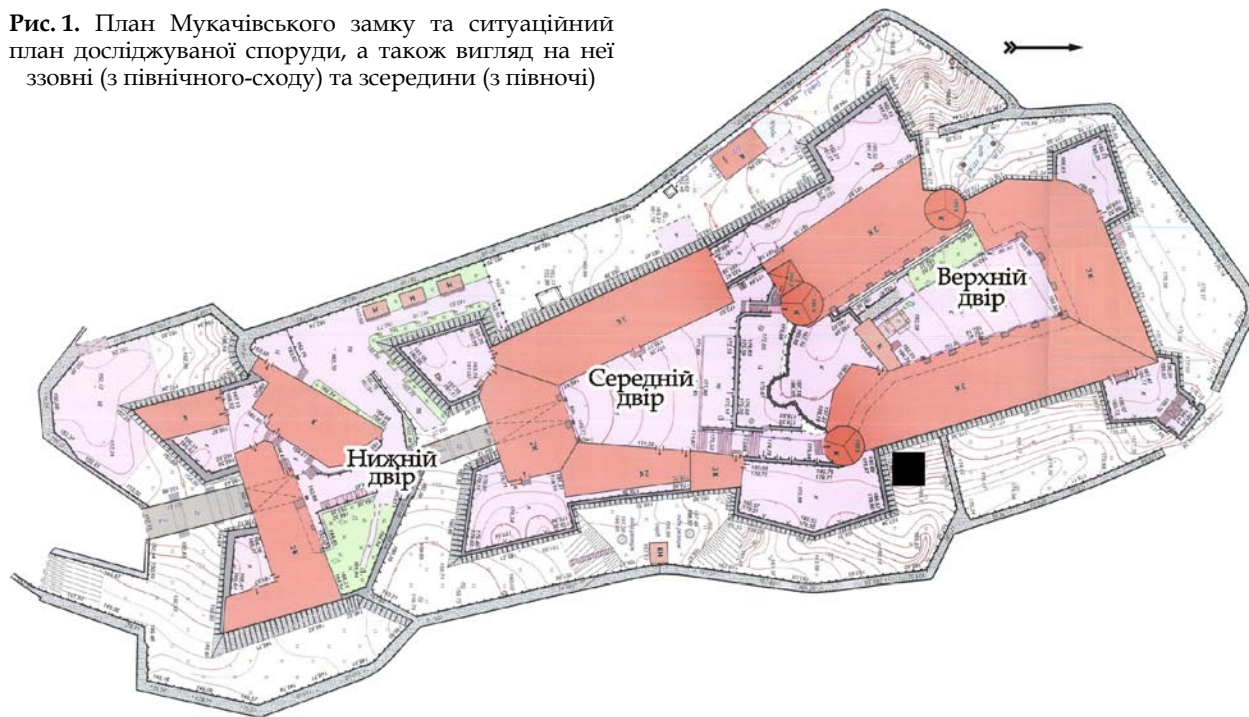
Точний час його зведення невідомий, письмові свідчення відсутні. Однак дослідники припускають, що початок зведення укріплень розпочинається у другій половині XIII ст. за правління короля Бейли IV (1235—1270). Це могло відбутися тільки після відходу монголо-татар, які перед тим здійснили військове вторгнення до регіону.

Перші відомі письмові свідчення про Мукачівський замок стосуються початку XIV ст.,

за час правління угорського короля Карла Роберта (1308—1342). У документі за 1309 р. міститься згадка про те, що замок перебуває у володінні Аба Омодея. Сталося це, ймовірно, у період політичної нестабільності, що було пов'язано з утвердженням влади нового короля. Вже у 1311 р., після вбивства Аба Омодея під час заворушень в Копице та подальших суперечок його синів з королем, замок переходить у власність казни.

За свою багатовікову і бурхливу історію замок неодноразово перебудовувався. Загалом можна сказати, що свій теперішній вигляд він отримав наприкінці XVII ст. Він оточений глибокими ровами та кріпосними стінами та має вісім бастіонів. Рельєф гори та поетапна розбудова фортифікацій сформу-

Рис. 1. План Мукачівського замку та ситуаційний план досліджуваної споруди, а також вигляд на неї ззовні (з північного-сходу) та зсередини (з півночі)

вала три основні частини пам'ятки: Верхній, Середній та Нижній двори (рис. 1). Територія Верхнього вважається найбільш ранньою, а відтак має містити свідчення найбільш давніх забудов. Тут розташовані колишні князівські палати, вежі, церква, колодязь. Також до комплексу входять два бастіони і бастея (рис. 1). Середня частина замку, що у середньому на 12 м нижча, містила господарський двір, казарми, арсенал та інші споруди. Має чотири бастіони, два з яких при в'їзній брамі, доступ до якої можливий через місток, що над ровом (рис. 1). Нижній двір, рівень якого від попередньої частини нижчий приблизно на 6 м, був остаточно сформований у другій половині XVII ст., також оснащений двома масивними бастіонами при в'їзній брамі (рис. 1).

На жаль, археологічно Мукачівський замок досі не досліджений. Для вивчення низки питань з історії цієї пам'ятки потрібні достовірні, стратиграфічно підтверджені матеріали, які можна отримати за систематичного і планомірного дослідження.

Певні археологічні роботи проводились тільки наприкінці 1980-х рр. Загін Львівського університету здійснив рятувні розкопки на трасах майбутніх інженерних комунікацій замку «Паланок». Роботи відбувались на східній стороні схилу замкової гори. Тут, як зазначається, було зафіксовано рештки старої дороги, що вела до замку. Також деякі дослідження проведені в господарських приміщеннях Нижнього двору.

У 2019 р., під час проведення робіт з благоустрою замкового рову, що першочергово мали на меті розчищення від завалів будівельного сміття радянського часу, було виявлено цегляне склепіння округлої споруди. Співробітники Мукачівського історичного музею здійснили початкову її розчистку. Без спеціалістів подальші роботи тут не відбувалися. Відтак, у 2023 р. експедиція Ужгородського національного університету провела тут дослідження.

Споруда розміщена у ровові Середньої частини замку, біля північного муру Східного бастіону. Тут розташований вихід у рів з підвального приміщення бастіону (48°25'55.2"N 22°41'15.3"E) (рис. 1).

За сезон було розчищено тільки невелику частину з зовнішнього боку і вибрано рівно половину засипки із середини. Це дало змогу визначити певні конструктивні особливості об'єкта.

Він має круглу форму у перетині, його стіни товщиною 0,65–0,7 м, муровані каменем. Склепіння куполоподібне, муроване цеглою. Внутрішній діаметр приміщення становить 4,8 м, тобто площа складає 18 м². Висота стін від рівня підлоги до основи склепіння сягає

4,1 м, глибина від рівня дверей 2,85 м. Це відповідає об'єму біля 74 та 51 м³ відповідно. Висота від рівня підлоги до склепіння по центру 5,85 м. До дверей цієї споруди ведуть декілька сходинок вгору, що також вимурувані з цегли (рис. 2).

До початку робіт приміщення було на половину засипане будівельним сміттям (уламки цегли, черепиці, каміння, будівельний розчин тощо). Від завалів було розчищено половину, яка ближча до дверного отвору. Верхній шар представлений засипкою другої половини XX ст., скоріш за все, кінця 80 — початку 90-х рр. Нижче залягав пласт бурої глини потужністю 0,2–0,3 м. Ймовірно, вона сформувалась у результаті тривалого проміжку між етапами засипки приміщення. Під нею, біля стін споруди, зафіксовано скупчення каміння, а у центральній частині спочатку шар дрібного щебня, під яким потужний шар тиньку та вапняної побілки. Підлогу утворює шар стяжки тиньку. Також з цегли та каменю мурований по периметру виступ. Він має вигляд двох сходинок висотою 0,25 та 0,85 м від рівня підлоги (рис. 2).

Під час розчистки приміщення було виявлено деякі знахідки. Серед них переважає кераміка. Це уламки від горщиків, глечиків та сковорідок. Виготовлені вони якісно. Тісто щільне без помітних домішок. Випал відмінний, колір черепків: бежевий, охристий, світло-коричневий. Частина фрагментів покрита глазур'ю коричневого або зеленого кольорів. Посуд з подібними ознаками, з огляду на керамічні комплекси пам'яток краю, міг вироблятися з XVII і до початку XX ст.

Щодо індивідуальних знахідок, то всі вони належать до XX ст. Найбільшу колекцію складають гудзики. Переважно вони походять від форм військовослужбовців першої половини XX ст. Кількісно виділяються гудзики періоду Чехословаччини. Вони є «універсальними» і могли використовуватися для різних форм — чехословацької армії, поліції, жандармерій, фінансової гвардії, парадного однострою чехословацького легіону та замкової охорони. Час їх виробництва припадає на 1920-ті рр. у м. Прага. Також знайдений німецький гудзик з написом *Heeresausrustung* (армійське спорядження). Досить численну групу знахідок складають гільзи та кулі. Єдиним екземпляром представлена монета. Це обігова угорська монета — 2 філлера, що могла бути відкарбована 1892–1915 рр.

Отже, виходячи із вмісту шарів, можемо припустити наступне. Вже у першій половині XX ст. споруда не використовувалася. Стратиграфія та вміст шарів вказує, що засипка приміщення могла розпочатись у середині XX ст. (з 1940-х?). Потужний верхній шар сформувався у радянський час, ймовірно

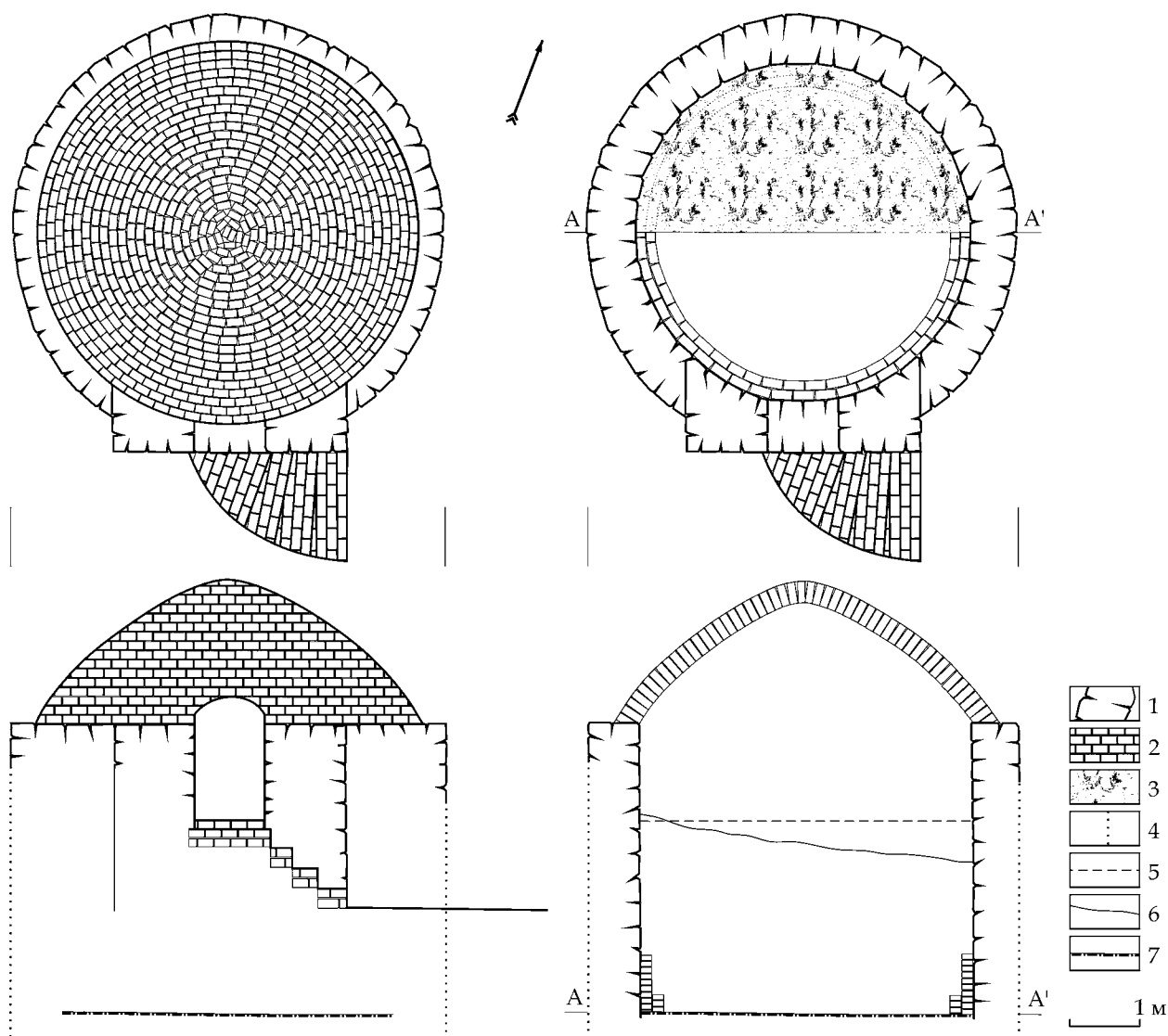

Рис. 2. Мукачівський замок. План та перетин дослідженої споруди: 1 — кам'яна кладка (стіни); 2 — кладка з цегли; 3 — нерозкопана площа; 4 — імовірне продовження стіни; 5 — рівень входу (пори́г); 6 — рівень нашарувань; 7 — рівень підлоги (стяжка тиньку)

но у 1980-х — початок 1990-х рр. Однак щодо достовірного визначення функціонального призначення цієї споруди необхідно провести додаткові обстеження (зокрема для уточнення планографії закінчити розчистку споруди всередині і зовні), а головне віднайти і залучити архівні матеріали, які можуть прямо на це вказати. Наразі, з огляду на конструкцію споруди та місце її розташування, можемо припустити, що це «погріб-льодовик». У таких приміщеннях навесні складали великі брили льоду і там зберігали продукти, особливо перед банкетами. Розташовувалися вони зазвичай саме на периферії замків.

На основі опрацювання наявних планів замку бачимо, що на початку XVIII ст. на цьому місці вже фігурує певна споруда. Але на час її зведення можуть вказати і результати аналізів будівельних розчинів. Так, під час проведення науково-технологічного обстеження і дослідження технологічних особливостей

матеріалів замку в листопаді—грудні 2023 р., технологом А. Святиною (ТОВ «Реставраційно-технологічний центр») були відібрані зразки будівельних розчинів у кількості 21 од., зокрема зі склепіння досліджуваної нами споруди. Порівняльний аналіз складу і структури цих зразків визначив, що зразок мурувального розчину з досліджуваної нами споруди має збіги. Він є аналогічним за своїм складом до розчину з рондели, орієнтовний час зведення якої визначається до середини XVI ст. Таким чином, можемо припустити, що ці архітектурні складові замку належать до одного будівельного горизонту.

Відтак, археологічні дослідження Мукачівського замку (Паланок) у наступних польових сезонах доцільно продовжувати. Це дасть змогу зібрати необхідний, а головне достовірний матеріал для вивчення пам'ятки. Зокрема, це сприятиме виділенню будівельних горизонтів та їх датуванню.

Т. Ткачук, І. Креховецький, А. Фіголь, С. Теліженко

РОЗВІДКИ НА НОВОВІЯВЛЕНОМУ ПОСЕЛЕННІ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ ТУСТАНЬ

У 2022 р. спільний розвідувальний загін відділу археології та відтворення історичних ландшафтів Національного заповідника «Давній Галич» і ІА НАН України провів розвідки на багатошаровій пам'ятці поблизу с. Тустань (Івано-Франківська обл., Галицька міська громада).

Багатошарове поселення Тустань розташовується на низькій надзаплавній терасі лівого берега р. Гнила Лиша, лівої притоки р. Дністер, за 2 км на північний захід від центральної частини с. Тустань, за 2,96 км на північний схід від центру м. Галич (рис. 1: 1, 2). Терени поселення перерізані дренажними канавами та розорюються. Упродовж трьох польових сезонів (2020 – 2022 рр.) на пам'ятці було закладено п'ять шурфів. У шурфах 1, 2 та 5 був простежений шар епохи неоліту, який супроводжувався фрагментами керамічного посуду та виробами з кременю, обсидіану та пісковика. Окрім того, в шурфі 1 була зафіксована господарська яма неолітичного часу. Отримані за результатами минулорічних досліджень свідчення дозволяють стверджувати, що в історії пам'ятки було декілька епізодів заселення: неолітичний (культура лінійно-стрічкової кераміки), енеолітичний (трипільська культура, культура лійчастого посуду), доби бронзи (межановицька культура) та княжої доби XII – XIII ст.

У 2023 р. на поселенні поруч з дренажними канавами, одна з яких спрямована з північного заходу на південний схід, а друга з південного заходу на північний схід, закладено два шурфи (6 та 7). Обидва шурфи розмірами 2 × 2 м орієнтовані за сторонами світу з невеликим відхиленням.

З бортів шурфа 6, максимальна глибина якого сягає 0,8 м, простежено чотири літо-

логічних шари. З шаром 2 пов'язані 14 різночасових артефактів, з яких культура лінійно-стрічкової кераміки епохи неоліту представлена виробами з каменю та фрагментами ліпного посуду. Керамічний комплекс представлений стінками кухонного та столового посуду, а також вінцем напівсферичної столової посудини із загладженими сторонами.

Кременевий комплекс епохи неоліту складається з двох первинних та двох вторинних відщепів, поперечного сколу з одноплощадкового підпризматичного нуклеусу з негативами від пластинчастих заготовок та безплічкової проколки на пластинчастій заготовці з вентральною напівстрімкою у сполученні з інвазійною ретушшю по краях.

З трипільською культурою епохи енеоліту пов'язується шийка глиняної посудини. До слов'яно-руського часу належать фрагмент шийки кружального сіроглиняного горщика та стінка кружальної посудини.

У шарі 3 знайдено 25 артефактів: денце і стінки кухонного та столового посуду культури лінійно-стрічкової кераміки, частина з яких орнаментована прокресленими лініями та рельєфним наліпленням із вдавленням у центрі; п'ять кременевих відщепів та два знаряддя з пісковика.

На глибині 0,66 – 0,68 м від R (0), у нижній частині шару 3 зафіксована округла в плані яма діаметром до 0,27 м та завглибшки до 0,12 м. Стінки об'єкта похилі, плавно переходять у пласке дно. Заповнення об'єкта – темно-коричневий гумусований ґрунт без знахідок.

Шурф 7 розташовується на захід від шурфу 6 і відділений від нього бортом завширшки 0,4 м. Максимальна глибина шурфу ста-

Рис. 1. Місце розташування шурфів 1, 6, 7 на багатошаровому поселенні Тустань

новить 0,75 м. Шурф частково перерізаний дренажною канавою завширшки 1,3 м та завглибшки 0,5 м. Своєю північною частиною шурф примикає до шурфу 1, дослідженого у 2020 р. Спостереження за стратиграфією дозволяють виділити чотири основні літологічні шари.

З нижньою частиною шару темно-сірого гумусованого ґрунту (шар 2) пов'язуються 59 артефактів, більшість з яких належать до культури лінійно-стрічкової кераміки епохи неоліту, окрім вінця горщика культури лійчастого посуду, орнаментованого відбитками двозубого штампу.

У керамічному комплексі культури лінійно-стрічкової кераміки виділяються кухонний та столовий посуд.

Кухонний посуд представлений фрагментами від напівсферичних посудин, орнаментованих рельєфними наліпленнями або відступаючими відбитками нігтів, а також денцями.

Столовий посуд характеризується більш щільним керамічним тістом, у домішках до якого іноді наявні органіка та вохристі часточки, а також більш ретельною обробкою сторін. За типологічними ознаками весь посуд поділяється на дві категорії — напівсферичні посудини із різним ступенем нахилу вінця усередину та миски. Останній тип посуду представлений у меншій кількості — він орнаментований прокресленими дугоподібними лініями, розділеними «нотами» або скісними прокресленими лініями (рис. 2: 1). Стінки напівсферичних чаш орнаментовані скісними, округлими або кутовими прокресленими лініями, які розділялися «нотами».

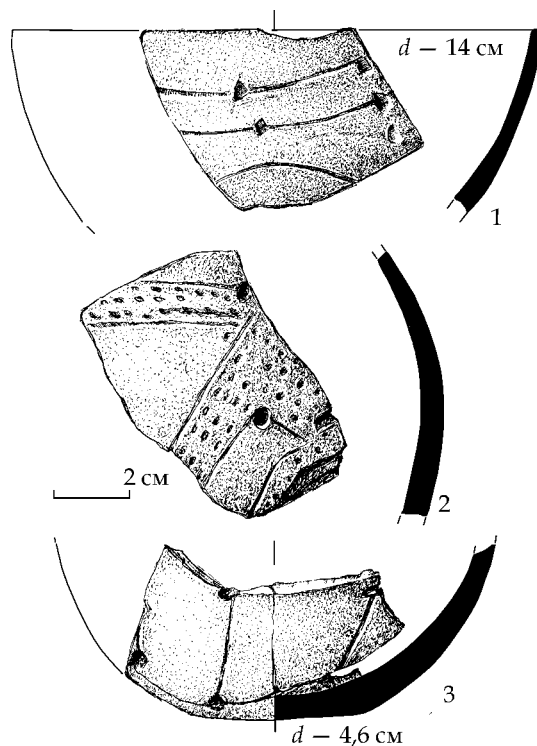

Рис. 2. Тустань, шурф 7. Посуд лінійно-стрічкової кераміки епохи неоліту

Несподіваною стала знахідка стінки столової посудини, орнаментованої хресто-подібними елементами, виконаними у прокресленій манері, внутрішній простір яких заповнений короткими насічками (рис. 2: 2). З кутів елементів нанесені «ноти». Ця посудина є надзвичайно важливою з точки зору реконструкції контактів давнього населення басейну Верхнього Дністра, оскільки вона відображає керамічні традиції культури Вінча, основний ареал якої розташований у пів-

денно-східній Європі (Сербія, Румунія, Македонія, Хорватія тощо).

Загальна кількість виробів з кременю становить 12 од. Сировиною слугував якісний сіро-коричневий кремій туронського ярусу. Продукти розщеплення сировини представлені первинними та вторинним відщепами та проксимальною частиною пластини з паралельною огранкою дорсальної поверхні. Комплекс знарядь складається з кінцевої опуклолезової скребачки зі стрімкоретушним робочим краєм на вторинному відщепі, фрагменту кінцевої скребачки на пластинчастій заготовці. Кременева сировина розколювалася за допомогою відбійників, фрагмент одного з яких виявлений під час досліджень.

Шар 3 (сіро-коричневий ґрунт; верхній рівень відбору матеріалів, глибина 0,62/0,68 м). Загальна кількість артефактів сягає 91 од.

Фрагментів кухонного посуду знайдено 17 од., з яких 14 — це стінки без орнаменту. У двох екземплярах представлені вінця не орнаментованих напівсферичних посудин. Ще два вінця від напівсферичної посудини та миски, оздоблені округлими відступаючими вдавленнями та відбитками нігтя.

Виділяються два типи столового посуду: напівсферичні посудини, орнаментовані вертикальними або горизонтальними прокресленими лініями, розділеними «нотними вдавленнями» та не орнаментовані миски. В одному екземплярі знайдена нижня частина плоскодонної напівсферичної посудини, яка орнаментована діагонально прокресленими лініями, розділеними «нотами» (рис. 2: 3). Масово представлені стінки з лінійно-нотною орнаментациєю.

Окремо слід вказати на посудини з нетиповою для керамічного комплексу пам'ятки орнаментациєю — вінце напівсферичної сіроглиняної посудини із залощеною поверхнею, яка орнаментована лінійно-нотним орнаментом у сполученні з короткими вертикальними підтрикутними насічками, та дві стінки, ймовірно, від однієї посудини, які декоровані тонкими хвилястими лініями, розділеними дрібними «нотками». Орнаментация останніх двох фрагментів подібна до техніки оздоблення, яку використовувало населення середнього та молодшого ступенів східної лінійної кераміки (група Тисадоб) на території Словаччини. Проте, цілком ймовірно, що вказані артефакти слід розглядати у контексті впливів железовської групи на культуру лінійно-стрічкової кераміки.

Кременевий комплекс складається з 40 виробів, більшість з яких належить до відходів процесу розщеплення кременевої сировини — вторинних та вторинних відщепів, сколів з нуклеусу з негативами від пластин-

частих заготовок, реберчастих пластинок та пластинчастих заготовок або їх частин. Комплекс виробів з вторинною обробкою складається з двох кінцевих скребачок на пластинчастих заготовках, скобеля на первинному відщепі, проколки на дистальній кінцівці пластинчастої заготовки, фрагментів пластинчастих заготовок з ретушшю та відщепів з ретушшю. Виходячи з наявності у комплексі у кременевому комплексі сколів з нуклеусів та реберчастої пластинки, можна припускати, що процес розщеплення кременевої сировини відбувався в межах поселення. Комплекс виробів з каменю доповнюється кварцитовим відщепом.

Шар 3 (сіро-коричневий ґрунт; нижній рівень відбору матеріалів, глибина 0,7/0,77 м). Виявлено вісім артефактів: відщеп первинний, пластина, проксимальна частина пластини, придонна частина кухонної посудини, дві стінки не орнаментованих столових посудин, вінце напівсферичної столової посудини, орнаментованої вертикальною та горизонтальною прокресленими лініями, розділеними «нотним» вдавленням, стінка столової посудини, орнаментованої прокресленими лініями та стінка кружальної посудини, орнаментованої овальними вдавленнями, яка потрапила до шару в результаті процесу біотурбації.

Об'єкт 1. У північній частині шурфу було досліджено яму господарського призначення, овальної у плані форми, північну частину якої було досліджено ще у 2020 р. Заповнення ями складається з гумусованого сіро-коричневого ґрунту, який містив велику кількість обмазки. Глибина об'єкта в межах шурфу 7 не перевищує 0,1 м. У заповненні, окрім згаданої обмазки, виявлено шість стінок кухонного та чотири столового посуду епохи неоліту без орнаментациї, а також фрагмент стінки столової посудини, оздоблений горизонтально прокресленою лінією, від якої пущена коротка хвиляста лінія. Орнамент, зафіксований на цьому фрагменті, характерний для керамічних комплексів железовської групи.

У південно-східній частині шурфу 7 досліджено господарський об'єкт 2 — округлу у плані яму завглибшки до 0,15 м. У північно-східну частину цього об'єкта впущена яма 2а, заповнення якої більш темне та щільне. Глибина ями 2а сягає 0,19 м, у заповненні цього об'єкта знахідки представлені лише медіальною частиною пластини з паралельною огранкою дорсальної поверхні, а також трьома дрібними фрагментами стінок столового посуду.

У верхній частині заповнення об'єкта 2, виявлено 24 артефакти: всі належать культурі лінійно-стрічкової кераміки епохи нео-

літу. Керамічний комплекс складається з 17 фрагментів кухонного та столового посуду, оздобленого відбитками нігтів та лінійно-нотним орнаментом.

Кременевий комплекс представлений первинним відщепом, трьома вторинними відщепами, проксимальними частинами пластинчастих заготовок з вентральною ретушшю по краях та уламок леза кінцевої скребачки, яке виявилось ледь деформованим через термовплив.

У середній частині заповнення об'єкта 2 знайдено три первинних кременевих відщепи, проксимальна частина пластинки з паралельною огранкою дорсальної поверхні, стінка столової посудини без орнаменту,

вінці напівсферичної посудини з горизонтально прокресленими лініями та фрагмент кістки тварини.

Таким чином, за результатами шурфування поселення Тустань, встановлено наступне. Поселення є багатошаровим. Етапи існування поселення: неолітичний, енеолітичний (трипільська культура та культура лійчастого посуду), бронзовий (межановицька культура), княжа доба XII–XIII ст. Неолітичний етап припадає на нотну фазу розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки. В комплексі культури лінійно-стрічкової кераміки наявний посуд з орнаментациєю, яка притамана для культури Вінча, групи Тисадоб та заліщицької групи.

Я. Яковишина, М. Войтович, М. Мельничук

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ с. СПАС

Двошарова пам'ятка доби енеоліту й раннього заліза розташована на південний схід від с. Спас Коломийського р-ну в уроч. Замчисько. Урочище розміщується на хребті, далі до південного сходу витягнутої гори – відгалуження Покутсько-Буковинських Карпат, на висоті 396,6 м н. р. м. Замчисько має вигляд мису, який з північного, східного та південного боків закінчується стрімкими схилами, вкритими лісом. Західна сторона – напільна, саме із західної сторони площу пам'ятки обмежують фортифікаційні споруди – вал і рів. На захід від валу знаходиться покинута садиба і здичілий сад. Довжина мису від східного краю до валу складає приблизно 185 м, ширина за лінією північ – південь 56 м.

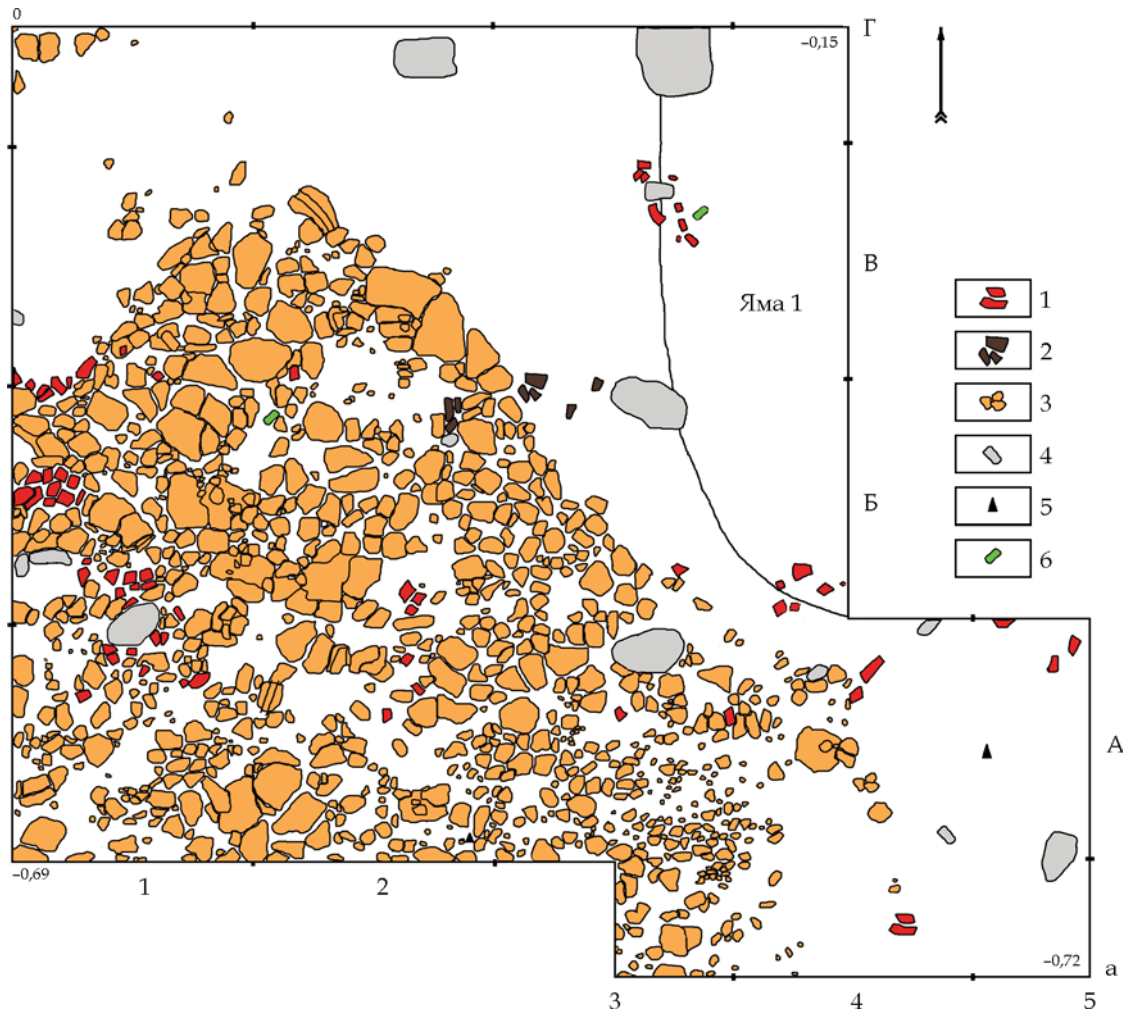
Пам'ятка відома з розвідок Б. Томенчука у 1970-х рр. Влітку 1984 р. археологічні дослідження на ній провели Л. Крушельницька та Д. Павлів. Тоді ж було встановлено, що це двошарове укріплене поселення доби енеоліту й раннього заліза. У результаті робіт 1984 р. на пам'ятці закладено чотири розкопи загальною площею 108 м², досліджено залишки споруди та двох ям гальштатського часу й одну яму часу Трипілья. Зроблено також перетин валу вузькою десятиметровою траншеєю. Відсутність будь-якого матеріалу при перетині валу і інтенсивне заповнення культурного шару пам'ятки трипільською керамікою напштовхнули Л. Крушельницьку до висновків про те, що це, насамперед,

укріплене трипільське поселення з дуже понищеним культурним шаром. Спираючись на керамічний матеріал, дослідниця датувала пам'ятку кінцем середнього або початком пізнього Трипілья, хоча відзначила, що окремі речі, зокрема сидяча фігурка, притаманні більш ранньому періоду. У 2017 р. короткотривалі розвідки в уроч. Замчисько здійснював Т. Ткачук.

Матеріал з досліджень 1984 р. зберігається в археологічних фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. При детальному опрацюванні трипільської колекції з пам'ятки можна зауважити, що форми посуду (орнамент не зберігся) типові для етапу Трипілья VI–VII регіону (заліщицька група). Саме ця обставина спонукала до подальшого дослідження пам'ятки. По-перше, щоб отримати додатковий матеріал для підтвердження відносної хронології трипільського горизонту поселення, по-друге, щоб перевірити чи дійсно культурний шар енеолітичного часу на пам'ятці знищений.

Західна частина пам'ятки разом з валом і ровом сьогодні розміщується на території приватної власності, тому шурфування проведено у східній частині поселення, яка належить до лісового господарства.

Цього року проведено поверхневий огляд пам'ятки, зроблено кілька зачисток урвища з південного краю мису, закладено три розвідкові шурфи. Найінформативнішим виявився шурф 1, у ньому виявлено два

Спас 2023, шурф 1: 1 — трипільська кераміка; 2 — кераміка гальштатського часу; 3 — глиняна обмазка; 4 — пісковики; 5 — вироби з кременю; 6 — вироби з опокі

об'єкти — трипільську площадку та яму того ж часу (рисунок). Об'єктів пізнішого часу не виявлено, спостерігалися лише фрагменти кераміки, типової для раннього гальштату в культурному шарі.

У плані видно прямокутний торець площадки 1, збереглися північно-східний та південно-східний кути. По довжині споруда була орієнтована з північного сходу на південний захід. Довжина її залягання невідома, оскільки більша частина площадки знищена урвищем, а її ширина в межах шурфа — приблизно 4 м.

Рельєф урочища, а саме, поступове зниження від центру мису до країв, обумовлює і ухил залягання обмазки (до 60 см) у південному напрямку. Площадка 1 не становить суцільного однорідного масиву, хоча являє собою здебільшого залягання суцільних скупчень обмазки, проте чим ближче до південної частини, тим більше ділянок з аморфних шматків обпаленої глини та глиняної крихти.

Під час розбирання верхнього шару обмазки зафіксовано невелику кількість від-

битків дерев'яних конструкцій. Це відбитки колотого дерева на нижній частині великих шматків обмазки. Така обмазка досить товста — 10–12 см. Відбитки орієнтовані не хаотично, а по лінії від північного заходу на південний схід, тобто перпендикулярно щодо довгої сторони споруди. Також зафіксовано сліди плах (ширина 4–5 см) та жердин (діаметр приблизно 2 см). Вказані фрагменти обмазки з відбитками колотого дерева, за своїми ознаками, відповідають міжповерховому перекриттю, оскільки мало ймовірно, щоб горішнє перекриття мало таку значну товщину. Обмазка з відбитками прутів, ймовірно, належить залишкам стін.

У розрізі верхнього шару обмазки видно, що глина була пропечена на всю товщину шматка. Вона яскраво червоного кольору. Кілька фрагментів з нижнього шару коричневого кольору, тобто випалені без доступу кисню, що свідчить про нерівномірність та різні умови випалу. У південній частині площадки, часто під грудками обмазки, також трапляються окремі шматки обпаленої глини, що мали коричнево-чорний колір,

були крихкими і мали нерівну поверхню. Розміри таких фрагментів невеликі, коливаються в межах 7–10 × 5–10 см. Товщина не перевищує 2–3 см. У перетині видно, що їхній випал був низхідним і слабшав у нижній частині. При розбиранні зафіксовано, що у нижній частині вони не мають відбитків деревини. Можливо, вони репрезентують залишки підлоги, яка була намазана на ґрунт. Прикметно, що в глині верхнього, добре пропеченого шару обмазки, і в глині нижнього, погано випаленого, відсутні домішки.

При розчищенні та розбиранні обмазки ніяких деталей інтер'єру або особливих конструктивних будівельних елементів не виявлено. Проте цікавою в цьому плані була одна ділянка при західній стінці (квадрат 1/Б), де площадка заходила у стінку розкопу, тут обмазка лежала зверху на камені-пісковіку (його розміри 23 × 15, товщина 8 см), поруч розміщувався ще один камінь менших розмірів. Відомі випадки, коли під площадкою дослідники фіксували каміння з певними конструкціями зверху (підвищення, зверху намащене глиною в кілька шарів, інколи з вимосткою зверху). У регіоні такі конструкції відомі, наприклад, з Незвиська II, Хом'яківки I та ін. Проте в цьому випадку підвищення не спостерігається, як і вимостка зверху над камінням, а розширити шурф у напрямку залягання каміння не було можливості, оскільки там росте дерево.

На площі площадки 1 знайдено невелику кількість кераміки — це окремі фрагмен-

ти. Незначну кількість фрагментів кераміки зібрано під платформою. Кераміка дуже фрагментована, сильно окатана, часто вкрита земляною патиною, вапнякової патини не спостерігаємо. Орнаментация не збереглася. Все вказує на сильну агресивність ґрунту, помітно розшаровування верхнього шару керамічних виробів. На площадці не виявлено жодної кістки. Нечисленними знахідками є вироби з кременю. Так, у кв. 2/А знайдено ножеподібну пластину з чорного туронського кременю. Також у кв. 2/В знайдено пошкоджену сокирку з опоки.

У північно-східному куті шурфа (кв. 3, 4/Б–Г), поруч із площадкою 1, горизонтальною зачисткою було виявлено ледь помітну зміну кольору ґрунту та скупчення матеріалу на поверхні, що вказувало на розташування тут ями 1. Яма мала округлу форму. Вдалося вибрати тільки її південно-західну частину, оскільки об'єкт заходив у північну і східну стінки шурфа. Діаметр ями 1 більше 2,5 м, глибина — 1,05 м. Стінки похилі, а дно лінзоподібне. У гумусному заповненні ями 1 на різних глибинах траплялися фрагменти кераміки, обмазки, вугликів, уламки каменю та опоки, зернотерка з пісковіку. Помітно, що частина крем'яних та керамічних знахідок були під дією вогню.

Керамічний матеріал з культурного шару, площадки та ями, а саме форми посуду, дозволяють визначити відносну хронологію об'єктів — це етап Трипілля VI–VII (заліщичка група).

В. Козюба, Т. Бобровський, О. Козак

ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОБНИЦІ МИТРОПОЛИТА РАФАЇЛА ЗАБОРОВСЬКОГО У СОФІЙСЬКОМУ СОБОРІ В КИЄВІ

Співробітники ІА НАН України та Національного заповідника «Софія Київська» 20–30 грудня 2023 р. здійснили археологічне дослідження гробниці святителя Рафаїла Заборовського — київського митрополита (1731–1747). За сприяння цього митрополита в Києві було розпочато, проведено, завершено будівництво або ремонт багатьох споруд: навчального корпусу Києво-Могилянської академії, Богоявленського собору Братського монастиря, Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври, Андріївської церкви, Софійського собору, будинку митрополита, Софійської дзвіниці, кам'яної огорожі навколо Софійського монастиря з брамою, що отримала ім'я свого творця і в історію української архітектури увійшла як «Брама Заборовського».

Владика було поховано у так званій крипті митрополитів, збудованій у першій половині XVIII ст. під підлогою південної зовнішньої галереї Софійського собору (рис. 1). На початку XIX ст. труну митрополита було обмуровано цеглою і зверху перекрито склепінням. Довжина цегляної гробниці становить 2,45 м, ширина 1,3 м, висота 1,0 м; її внутрішній розмір 2,05–2,08 × 0,87–0,89 при висоті 0,65 м.

У 1936 р. гробницю Рафаїла Заборовського досліджувала експедиція Т. Мовчанівського. До фондів заповідника було відібрано верхню дошку віка дерев'яної труни, що містила елементи художнього оформлення, комплект ритуального одягу митрополита, дерев'яні різьблені хрести, митру, найбільш збережені кістки похованого. Більша частина цих знахідок збереглася в фондах НЗСК і відреставрована.

З метою фіксації стану залишків митрополита Рафаїла Заборовського у 2022 р. співробітники НЗСК (керівник Т. Бобровсь-

кий) виконали отвір-зондаж у боковій стінці цегляної гробниці митрополита. Крізь нього до внутрішнього об'єму гробниці було заведено фотокамеру і здійснено фіксацію інтер'єру поховальної споруди.

На дні гробниці лежали, впритул до цегляних стінок гробниці, бокові і торцеві дошки труни (без віка), що були оббиті тканиною. Остання була закріплена золототканними стрічками-позументами. Від кістяка поховання зберігся череп з нижньою щелепою, окремі кістки верхніх і нижніх кінцівок.

Виявленні у травні 2022 р. у гробниці череп та інші кісткові рештки митрополита Рафаїла Заборовського дали поштовх процесу його офіційної канонізації. 28 березня 2023 р. рішенням Священного Синоду ПЦУ Рафаїла зараховано до лику святих. Офіційний акт канонізації святителя відбувся 28 липня 2023 р.

У грудні 2023 р. дослідження гробниці відбулося у кілька етапів. Спочатку було демонтовано перекриття і верхні ряди кладки стін гробниці (на висоту 0,55 м від підлоги склепу), окрім південно-східної стіни, що прилягає до зовнішньої стіни крипти і собору. Це дозволило отримати доступ до всього внутрішнього простору гробниці і, насамперед, її дна. Потім було здійснено фіксацію поховання на момент розкриття гробниці (рис. 2: 1). Після повної розчистки комплексу проведено повторну фіксацію (рис. 2: 2, 3).

Наступний етап — вилучення усіх кісток, їх уламків і тліну похованого, нова розчистка і фіксація дна і стінок труни. На завершальному етапі — виймання залишків тканин (за участі художника-реставратора вищої категорії В. Назара), стрічок позументів, окремих залізних деталей домовини (цвяхи, ручки) та вилучення дощок останньої і наостанок — фінальна розчистка і фіксація підлоги гробниці.

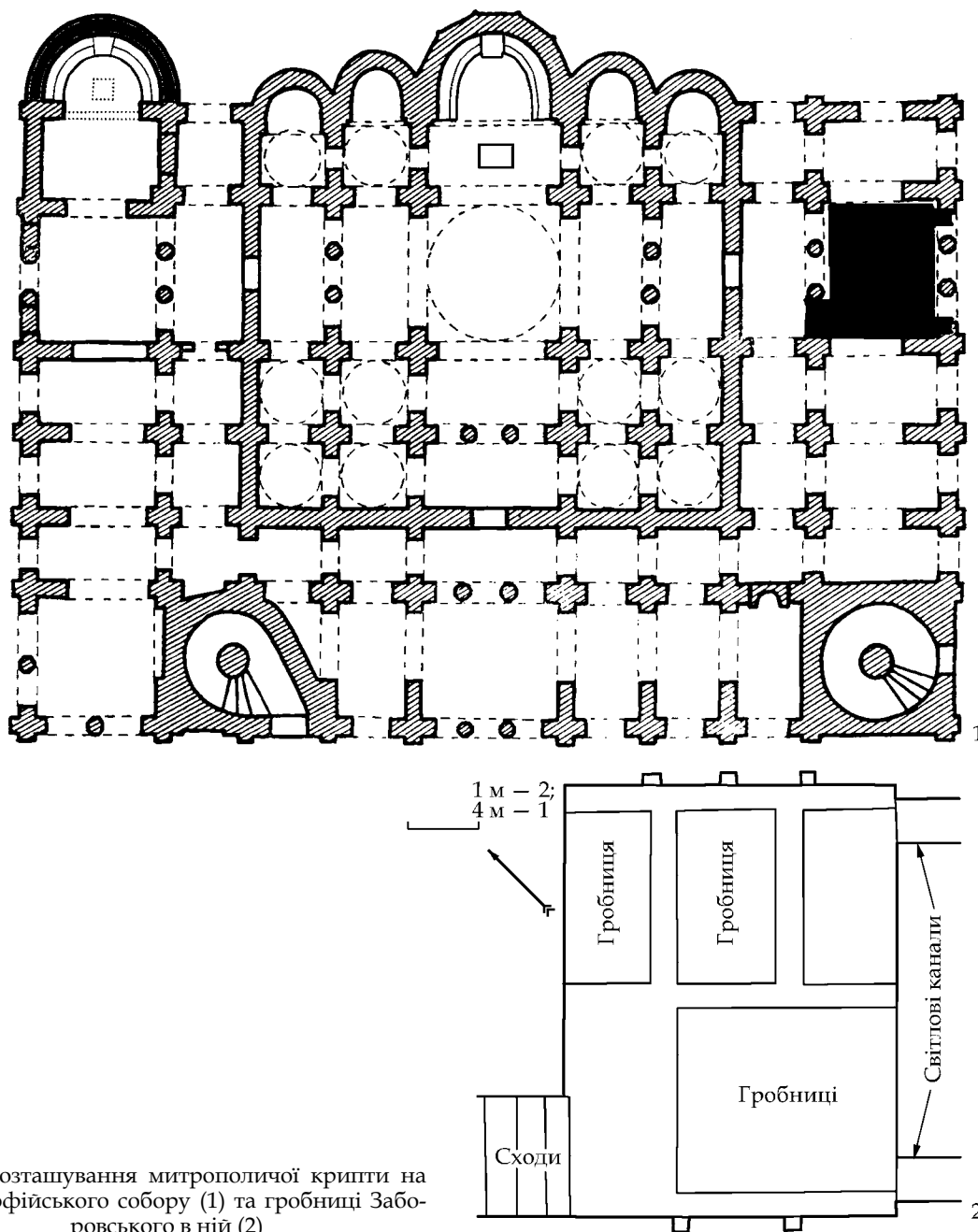

Рис. 1. Розташування митрополичої крипти на плані Софійського собору (1) та гробниці Заборівського в ній (2)

У верхній частині камери зафіксовано дерев'яну дощату опалубку із трьома поперечними дерев'яними перегородками, яка слугувала опорою під час поновлення склепіння гробниці після її розкриття в 1936 р.

Стіни гробниці змуровано з жовтої та світло-коричневої цегли розміром $26-28 \times 15-16 \times 5-6$ см. Кладка довгих стін товщиною у цеглину: цегла покладена довжиками, другий ряд (внутрішній) утворений половинками. Торцеві стінки споруджено по-іншому: зовнішній ряд — довжки, внутрішній ряд — цеглини, поставлені на ребро (рис. 3). Будівельний розчин — сірий вапняно-піщаний. На одній із цеглин кладки стіни гробниці на постельній стороні виявлено відбиток

лапи птаха. Функцію дна гробниці виконує підлога крипти, викладена квадратними керамічними плитками розміром $18-19 \times 18-19$ (один ряд), $21-23 \times 21-23$ см. Плитки підлоги покладено рядами, з тонкими швами між ними, на глиняному розчині (рис. 4).

Домовина мала усічено-біконічну форму і була оббита ззовні і всередині червоним або брунатним оксамитом. З плином часу і внаслідок робіт 1936 р. цілісність її конструкції була втрачена. Довгі дошки бічних стінок домовини мали трапецеподібну форму з першопочатковим розміром $2 \times 1,8 \times 0,23$ м за товщини 2,5 см. Торцеві стінки домовини також мали трапецеподібну форму розмірами $0,8 \times 0,6$ м. Таким чином, проміри дерев'яних стінок домовини дозволили виз-

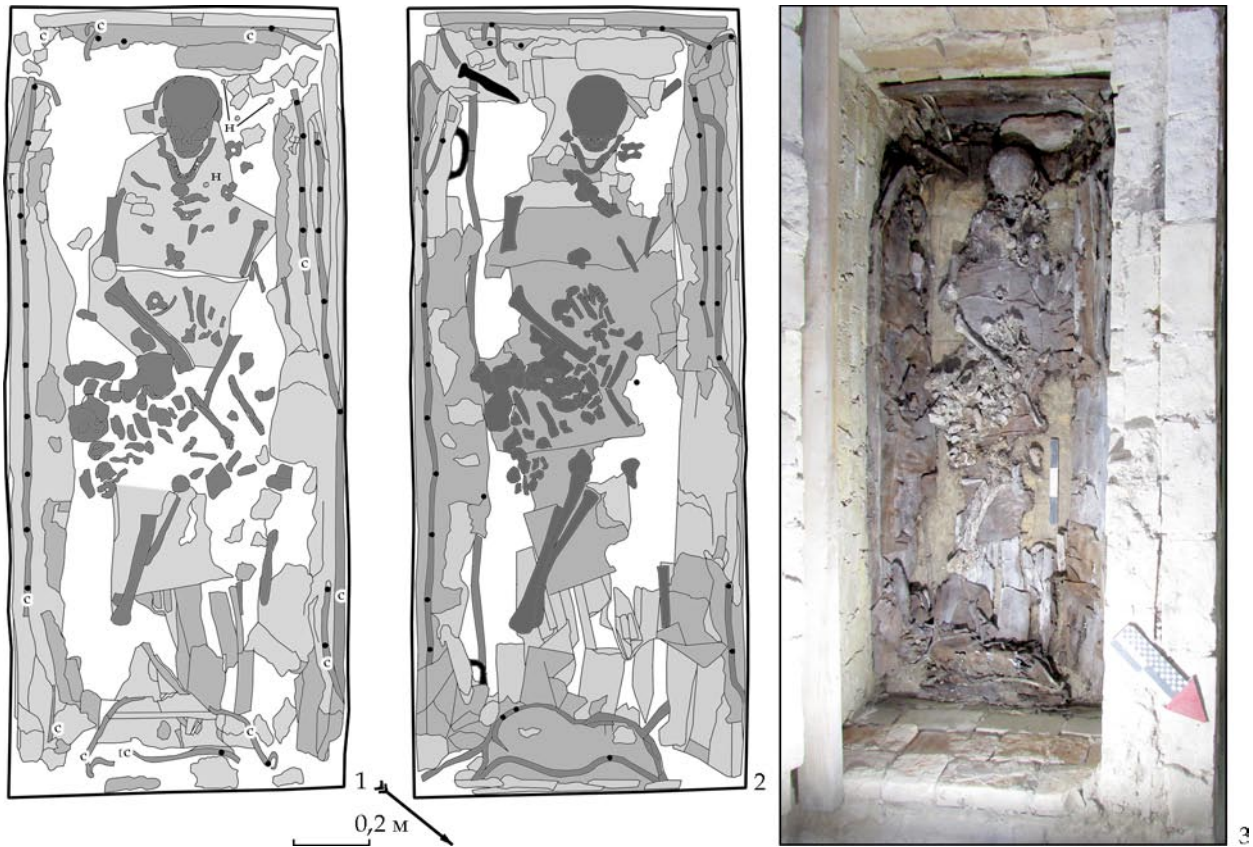

Рис. 2. Поховання митрополита Рафаїла Заборовського, план гробниці на рівні поховання: 1 — до розчистки (н — намістина; с — стрічка-позумент); 2 — після розчистки; 3 — фото після повної розчистки

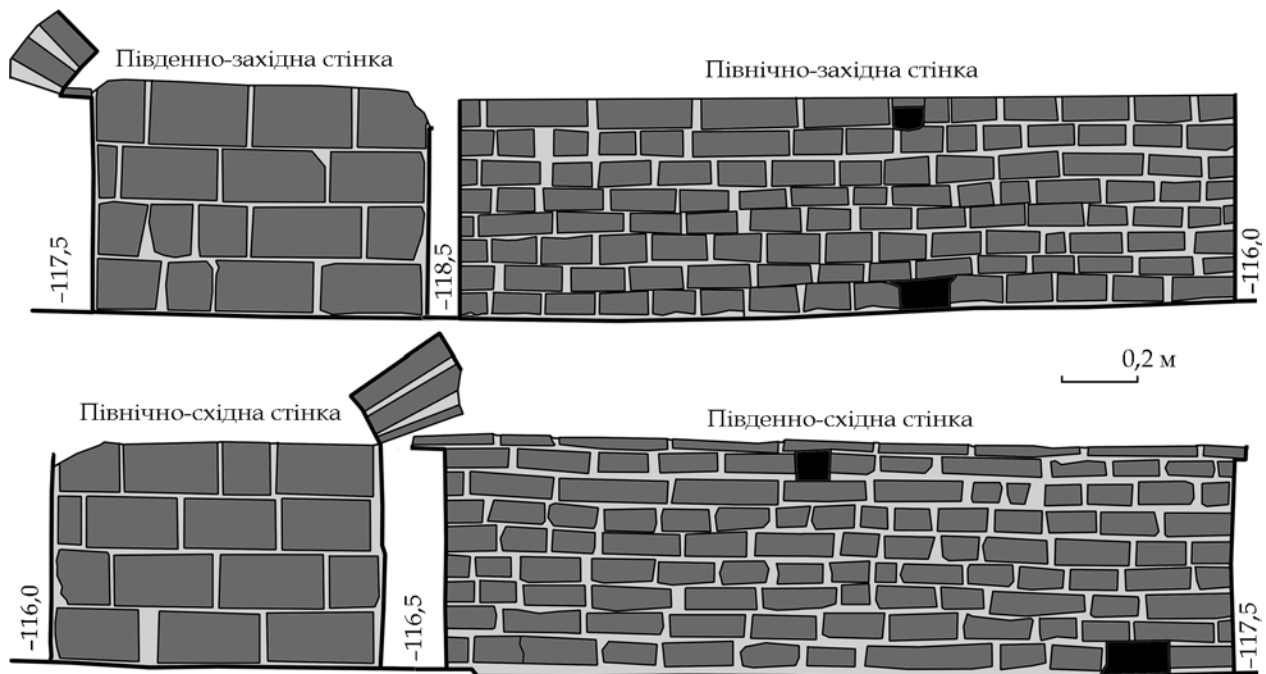

Рис. 3. Фаси внутрішніх стінок гробниці

начити її розміри: по ребрам максимального розширення $2 \times 0,8$ м, по дну — $1,8 \times 0,6$ м.

Усі стінки домовини, разом із торцями, та її дно зовні і всередині було обтягнуто оксамитовою тканиною. Збереглися ділянки, де було добре видно ворсистість останньої.

На окремих площах тканина зберегла свою цілісність і вкривала стінки повністю, на інших була розірвана і звисала клаптями, на частині домовини була повністю відсутня. Окремі шматки тканини лежали всередині домовини серед кісток.

Рис. 4. Плитки підлоги митрополичої крипти на дні гробниці Заборовського

Оббивка притискалась до труни стрічками-позументами із металевго шитва білого кольору, які, у свою чергу, були прибиті невеликими цвяшками із напівсферичними шляпками діаметром 1–1,3 см. Від корозії шляпки набули зеленого кольору. Відстань між цвяшками була приблизно однакова і становила 15–15,5 см (між центрами шляпок). Стрічки-позументи проходили горизонтально по всьому периметру труни на 1–2 см нижче / вище від країв стінок відповідно.

Позумент мав ширину 1,5 см і був декорований орнаментом. В основі останнього — ряд трикутників, по чергово повернутих вершиною чи основою догори. Між ними — чисте тло стрічки шириною 0,3–0,4 см, смужка якого утворює зигзагоподібну лінію. Всередині трикутників — геометричний орнамент у вигляді подвійного зигзагу (рис. 5: 1). Стрічка позументу на торцевій стінці більш тонка (шириною 1 см), а трикутники його орнаменту всередині не мають зигзагів (рис. 5: 2).

Рис. 5. Зразки орнаментів (1, 2) на стрічках-позументах оздоблення домовини

Рис. 6. Залізні ручки домовини та штир її конструкції

Під час досліджень 2023 р. були виявлені невеликі фрагменти дерев'яного, прикрашеного позолоченою фарбою, різьбленого декору, який у вигляді накладок прикрашав зовнішні бічні площини труни.

Конструкція труни Заборовського мала залізні елементи, насамперед ручки. Останніх було дев'ять — по три з кожної довгої сторони. Ручки були розташовані трохи вище дна труни. Частина з них збереглася *in situ* на деревині дощок. Вироби виявились сильно кородованими.

Ручки мали видовжену овальну розімкнуту форму розміром 13×6 см, круглі в перетині діаметром $0,8-1$ см. Центральна частина ручки була дещо потовщена (до $1,5$ см) і мала оздоблення у вигляді двох виступаючих смужок (кілець), розташованих на відстані $1,5$ см одна від одної.

Кінці ручок мали парні однакові кріплення. Кріплення являло собою залізну квадратну пластину розміром 4×4 см, у центральній частині якої розташована петля із діаметром $1,8-1,9$ см і діаметром отвору 1 см. Крізь отвір проходило закінчення ручки, яке в перетині мало квадратну форму ($0,8 \times 0,8$ см); воно було загнуте під кутом 90° до площини

ручки і виступало на 2 см (рис. 6: 1). Петля, що тримала ручку, переходила в штир, довжина якого сягала $4-5,5$ см. Він у нижній частині був сплюснений і мав клиноподібну форму, за допомогою чого вбивався у стінку домовини.

У південно-західному куті домовини виявлено квадратний у перетині ($1,5 \times 1,5$ см) залізний кородований штир, який донизу дещо звужується. У верхній частині на нього насаджена квадратна пайба розміром $3 \times 2,7$ см і товщиною 1 см. Над нею штир виступає на $1,3$ см і закінчується напівсферою. Загальна довжина виробу $16,7$ см (рис. 6: 2). Розташування штиря в куті домовини свідчить про імовірне його використання як кріплення віка труни.

На дні гробниці серед фрагментів кісток, деревини труни, клаптиків тканин було знайдено майже півсотню намистин та їх уламків, які можна розділити на дві групи. До першої належать 27 намистин (і ще три уламки) зі склоподібної маси білого (матового) кольору, дуже крихкі; переважна більшість — із пошкодженнями поверхні і частковими втратами. Намистини біконічної форми, з двома зрізаними площинами.

Рис. 7. Різновиди скляних намистин з гробниці митрополита Рафаїла Заборовського (знахідки 2023 р.)

Візуально, за розміром, їх можна поділити на чотири групи (рис. 7: 1–4): найбільші розміром $6,5 \times 5$ мм, діаметр отвору 1,5 мм; менші розміром $5,5 \times 4,5$ мм, діаметр отвору 1,5–2 мм; ще менші — $4,5 \times 4$ мм, діаметр отвору 1,5 мм; найменші розміром 3×3 мм, з отвором трохи більшим за 1 мм.

Іншу групу намистин утворюють вироби, виготовлені з прозорого скла, що має світло-коричневий відтінок. Вони круглої (шароподібної) форми, пустотілі, з дуже тонкими стінками (рис. 7: 5). Таких намистин знайдено 13, ще три — в уламках. Їх діаметр 3 мм, діаметр отвору 1,5 мм.

Багато подібних намистин було знайдено під час робіт 1936 р. На думку тогочасних дослідників, вони прикрашали митру і осипались від часу на дно труни. Зараз у фондах НЗСК зберігається до двох сотень таких намистин, що були вилучені з поховання в 1936 р.

Під залишками дощок дна труни на плитках підлоги гробниці в районі нижче колін похованого митрополита було знайдено російську мідну монету номіналом 1 копія карбування 1822 р. Виріб кородований і потребує реставрації. Імовірно, що монета потрапила до цегляної гробниці в момент її спорудження до того, як було зведено її склепіння.

Анатомічний порядок кісток поховання, крім черепа, було порушено в 1936 р. Збереженість кісток погана. Частина останніх була вкрита кристалами брушиту (фосфату кальцію), що підтверджує несприятливі для кісткового матеріалу умови всередині гробниці. Лицьова та скроневі частини черепа перебували у напівзруйнованому стані. На черепі Заборовського було виявлено два рубця, які,

можливо, пов'язані із травмами похованого, на зубах — сліди карієсу.

На інших кістках скелета зафіксовано ознаки вікових змін (остеопорозу), а також кількох хвороб — остеоартриту, остеохондрозу. Вікові характеристики кісток відповідають віку митрополита. Зріст Заборовського, визначений за відновленою довжиною стегнової кістки, становив 169–172 см. На фаланзі вказівного пальця правої руки присутній зелений окис — слід персня. Такі ж сліди окисленого металу зафіксовано на передній стороні другого грудного хребця та малої гомілкової кістки — ймовірно, від металевого шитва вбрання митрополита.

На усіх етапах археологічного дослідження гробниці Рафаїла Заборовського у грудні 2023 р. проводилась фото- і графічна фіксація процесу робіт; окремо було здійснено фотометричну зйомку для подальшого 3D-моделювання поховального комплексу станом на час його дослідження.

Виймка кісток з гробниці здійснювалася у присутності представників адміністрації заповідника та вищого кліру Православної Церкви України. У січні 1924 р. після антропологічного вивчення вилучених із гробниці кісток їх, разом із кістковим порошком, було передано до фондів НЗСК. Нині їх розміщено для вшанування в окремі раці у приміщенні Трапезної церкви Софії Київської. Порожня цегляна гробниця у крипті митрополитів залишена для експонування у напіврозібраному стані зі збереженням усіх її мурувань першої половини XIX ст.

До фондів НЗСК передано й усі інші знахідки, отримані під час розкриття гробниці митрополита Рафаїла Заборовського.

С. Тараненко, О. Махота, Ю. Мисько, Д. Пефтіць

РОЗВІДУВАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ НАГЛЯДИ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА»

У межах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» археологічні нагляди та розвідувальні дослідження проводилися на загальній площі 189 м². Зафіксовано сім археологічних об'єктів XII–XX ст.

Археологічні нагляди.

1. На теренах Митрополичого саду здійснювався нагляд за провалами 1–4, які ут-

ворилися внаслідок прориву теплотраси у 2022 р. У січні 2023 р. *провали 1–2* були засипані. *Провал 3* продовжив розширюватись у північному напрямку, його максимальний розмір перед засипкою у жовтні 2023 р.: $3,5 \times 4,5$ м, глибина більше 3 м. *Провал 4* наприкінці 2022 р. являв собою масивне заглиблення овальної форми розмірами $1,4 \times 1,2$ м з гли-

Рис. 1. КПЛ 2023. Митрополичий сад. Провал 4: а — перший етап фіксації (січень 2023 р.); б — другий етап фіксації (лютий 2023 р.); с — фінальний етап фіксації (квітень 2023 р.); d — кладка XIX–XX ст.

биною подекуди до 6 м (рис. 1: а, б). Протягом січня–квітня 2023 р. він поступово збільшився до розмірів $5,6 \times 3,6$ м, поглинувши дерево, що росло поруч (рис. 1: с). Оскільки провал розташовувався на гіпотетичному кордоні склоробної майстерні XI ст., відкритої В. Богусевичем 1951 р., перед його ліквідацією було досліджено частину північної та східної стінок. Роботи проводились з урахуванням правил техніки безпеки, тому обмежились вивченням ділянки 1 м в ширину у північній стінці та 3 м — у східній. У північній стінці зафіксовано південно-східний кордон розкопу В. Богусевича 1951 р. У східній стінці виявлене витягнуте з півночі на південь цегляне мурування розмірами $1,2 \times 0,4$ м, верх якого розташований за 0,55 м від сучасної денної поверхні (рис. 1: d). Візуально простежено чотири ряди цього мурування з цегли XIX ст. «миколаївського типу» (розмірами $27 \times 13 \times 6$ см, $28 \times 6,5$ см, 29×6 см) та матеріалів XX ст. Будівельний розчин — глина кольору вохри, без домішок. Ймовірно призначення конструкції — фундамент господарської споруди початку XX ст. Матеріалів, що вказують на близькість склоробного виробництва, виявлено не

було, можливо, через обмеженість доступу до інших стінок.

2. На території буферної зони об'єкта всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (поруч з церквою Спаса на Берестові) на вул. Лаврська 7а/19, проводився археологічний нагляд за ремонтом тепломереж. Ділянка нагляду розміщувалася між північним обрізом будинку та початком валу Печерської фортеці, що пролягає на південний-схід від церкви Спаса на Берестові. Земляні роботи проводились у межах старої комунікаційної траси. Траншея розмірами $10 \times 1,2$ м і глибиною 0,5–0,8 м проходила у шарі гравію та мішаного насипного ґрунту, антропологічних та археологічних матеріалів не містила.

Розвідувальні дослідження. Під час дослідження провалу 1 наприкінці 2022 р. у його південній та західній стінках було простежено два фрагменти конструкції муру XII ст. — частини східного фундаментного рову. Для з'ясування траси конструкції княжої доби, від фрагмента 1 з метою фіксації горішнього рівня мурів було прокопано дві траншеї.

Траншею 1 розмірами $2,9 \times 0,9$ м закладено за 0,4 м на південь від провалу 1. До глибини 0,3 м у стінках простежені тонкі нашаруван-

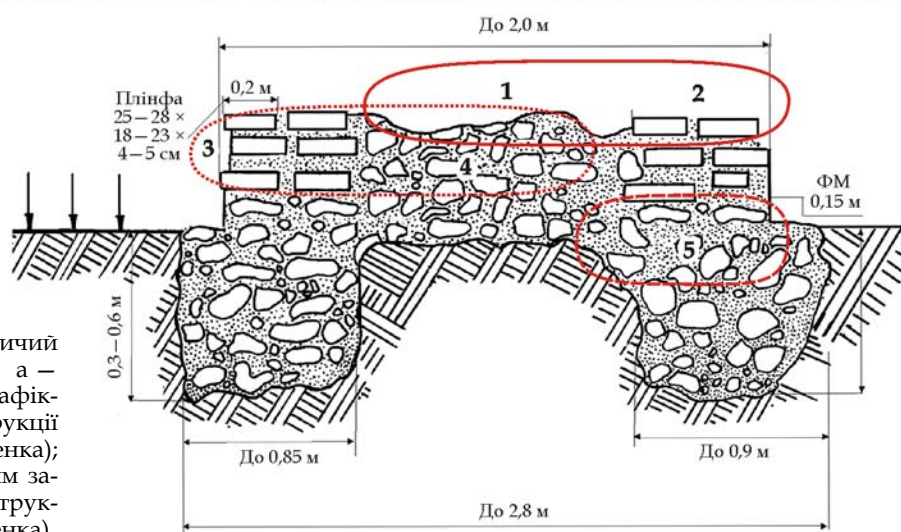

Рис. 2. КПЛ 2023. Митрополичий сад, розвідувальні роботи: а – траншея 1 (із зазначенням зафіксованої ділянки на реконструкції В. Богусевича та С. Тараненка); б – траншея 2 (із зазначенням зафіксованої ділянки на реконструкції В. Богусевича та С. Тараненка)

ня різних ґрунтів, ймовірно, через численні ремонтно-реставраційні роботи на Монастирських мурах. На рівні 0,3–0,4 м від сучасної денної поверхні у західній частині траншеї було виявлено Завал 1, який складався з хаотично розміщених фрагментів плінфи та цегли ХІІ–ХХ ст., бетону, скла. Під час поглиблення до рівня 0,7 м траплялися поодинокі матеріали: вінця ХІV–ХVІІ ст., цвяхи, плінфа із скляною масою. На рівні 0,7 м з'явилася горішня поверхня муру ХІІ ст. (рис. 2: а). Після зачистки зафіксовано частину фундаментного майданчика та нижній

ряд зовнішнього мурування *in situ* (шириною в дві плінфи). Після здійснення креслень мурування та відбору проб для лабораторного аналізу плінфи і будівельного розчину, траншею було законсервовано піском.

Для остаточного визначення траси муру ХІІ ст., за 5,1 м на південь від траншеї 1, поруч із бетонною вимосткою під Монастирськими мурами ХVІІ–ХVІІІ ст. було закладено *траншею 2* розмірами 5 × 1 м. До рівня 0,5 м від сучасної денної поверхні виявлено масивний прошарок перевідкладеного ґрунту з домішками будівельного сміття ХVІІ–ХХ ст. Близь-

кість траншеї до дендрологічної пам'ятки не дозволила заглибитись в її західній частині через ймовірність пошкодження коріння, тому роботи на цій трьохметровій ділянці припинилися на рівні 0,5 м. Східну частину траншеї розмірами 2 × 1 м було знижено до 0,9 м від сучасної денної поверхні. На рівні 0,8 м вздовж північної стінки зафіксовано цегляну вимостку в одну цеглину. Жовта цегла «миколаївського типу» (розмірами 27 × 13 см) покладена в один ряд під кутом 45° до північної стінки траншеї. Простежено 11 цеглин та сліди траншеї під їх вкладення. Датування: XIX—XX ст. Вимостка прорізала верхню поверхню муру XII ст.

На глибині 0,6 м у північній стінці зафіксовано горішній рівень мурування XII ст. Воно простежується до глибини 0,8 м на висоту в 2,5 ряди плінфи та на дві цеглини в ширину (рис. 2: б). Нижній ряд мурування спирається на фундаментний майданчик, який добре фіксується в плані траншеї. Візуально він складений з глиняно-вапняно-цем'янкавого розчину бежевого кольору із зернами білого вапна і незначною кількістю товченої червоної плінфи, аналогічної до зразків *in situ*. Із західного боку фундаментний майданчик закінчується в 0,2 м на захід від виявленого мурування *in situ*. Його південну частину на ширину 0,2 м перетинала сучасна траншея,

тоді як сучасний шурф зрізав фрагмент центральної частини майданчика. Біля східної стінки траншеї 2 на глибині 0,9 м простежено горішній рівень східного фундаментного рову. Він складався з великих валунів залізистого пісковика та фрагментів плінфи. У траншеї відсутня непорушена стратиграфія: зафіксовано лише сучасні перекопи.

У південній стінці виявлено регулярну цегляну кладку з жовтої та помаранчевої цегли XIX—XX ст. Її східний край розташований за 0,9 м від східного кута траншеї. Горішній ряд мурування лежить на глибині 0,2 м від сучасної денної поверхні. Перевірка дна траншеї показала, що конструкція продовжується вниз на невизначену кількість рядів. Ймовірно, це частина прибудови кінця XIX — початку XX ст. до стін XVII—XVIII ст. Вірогідно, на цій ділянці мур XII ст. було знищено під час її зведення. Археологічна розвідка із зовнішнього боку Монастирських мурів продемонструвала неможливість подальшого дослідження конструкцій XII ст. за цим напрямком. Гіпотетична ділянка траси стародавніх мурів на сьогодні є суцільно заасфальтованою.

Отже, під час сезону 2023 р. зафіксовано сім археологічних об'єктів: завал плінфи; мури XII ст. (два фрагменти); мурування XIX—XX ст. (два фрагменти); яма та вимостка XX ст.

С. Тараненко, Д. Пефтіць, О. Махота, Ю. Мисько

РОЗКОПКИ У МИТРОПОЛИЧОМУ САДУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

На теренах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» проводилися розкопки, які були продовженням досліджень 2021 р. Мета — вивчення комплексу склоробної майстерні XI—XII ст., вперше виявленого В. Богусевичем під час науково-рятівних робіт 1951 р. Розкопки проводилися у Митрополичому саду на ділянці між провалами 1 та 4, загальна площа розкопу становила 32 м².

Загалом досліджено три культурні шари.

Шар 1, XVII—XVIII ст. потужністю до 0,6 м, простежений по всій території розкопу. Він мав вигляд мішаного сильногумусованого суглинку, насиченого будівельними залишками, фрагментами кахель, скловиробничими шлаками, рештками горілої деревини та вугіллям.

Шар 2, середньовічний (XI—XII ст.), зустрічався переважно у південній та центральній частинах розкопу. Він являв собою суглинок потужністю 0,7—0,8 м.

Шар 3, передматериковий брунатний суглинок потужністю до 0,5 м, датований початком ранньозалізної доби (рис. 1: а).

У північній частині розкопу відкрито об'єкт 1, контури якого частково простежено за значною концентрацією фрагментів плінфи та відходів скловиробництва. Одним з маркерів меж заповнення об'єкта були також знахідки фрагментів бурштину та амфорної тари, а також горілої деревини та вугликів. Серед знахідок з верхньої частина об'єкта переважала кераміка Русько-Литовської доби (XIV—XV ст.).

У межах об'єкта 1 траплялися дрібні фрагменти бурштину, проте у східній частині на

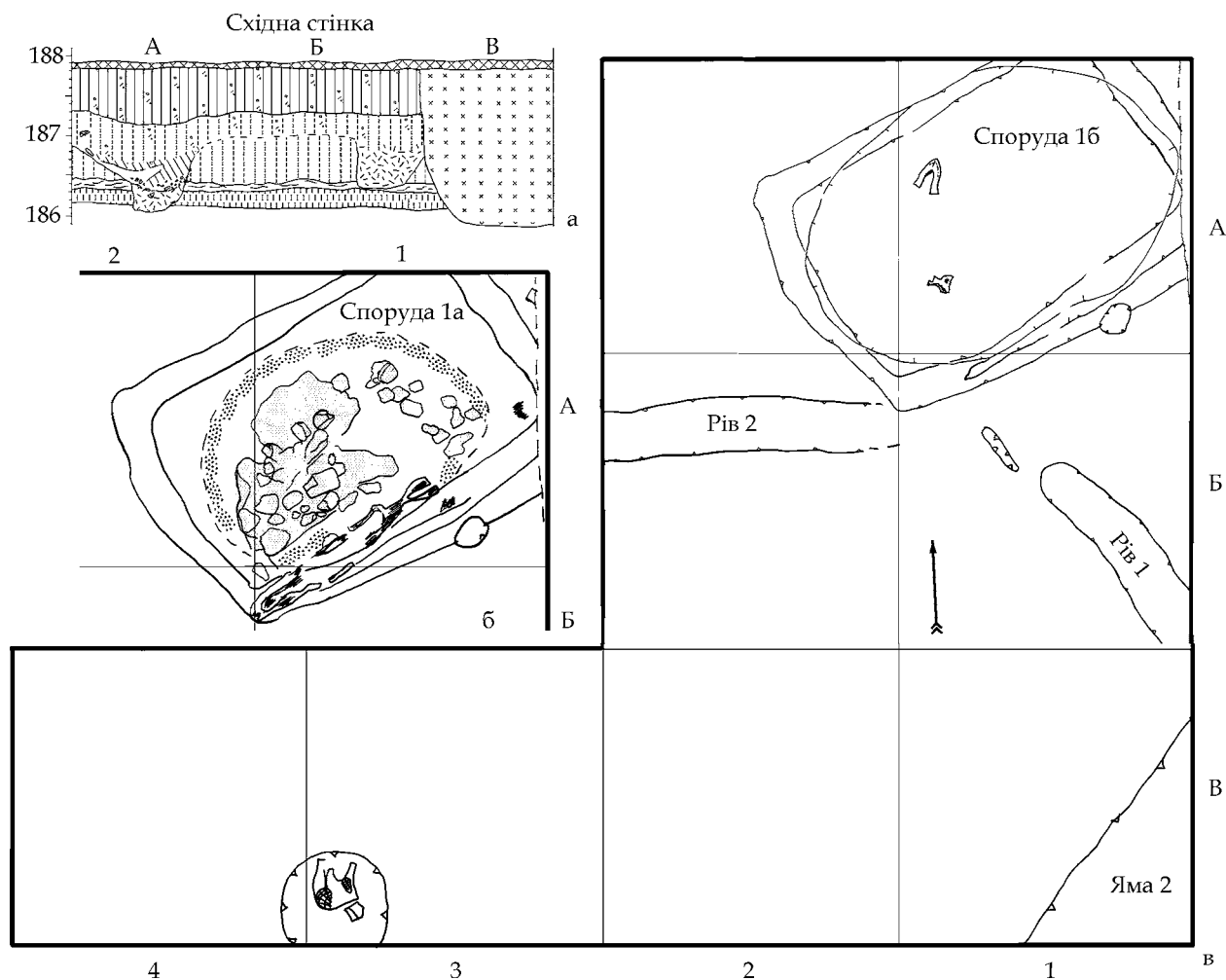

Рис. 1. Креслення розкопу 1: а — стратиграфія східної стінки; б — план споруди 1а; в — розкоп 1 зі спорудою 16 та ровами 1–2

глибині біля одного метра локалізована більша їх концентрація. При подальшій розчистці було відкрито компактне заховання бурштину (рис. 2: а). В плані воно мало овальну форму і розміри 0,15–0,2 м. Хоча контури ями не зафіксовано, розташування знахідок вказує на можливе заглиблення у ґрунт. Із заховання походять близько 600 фрагментів загальною вагою 503 г, а із заповнення об'єкта — 180 фрагментів масою до 300 г. Чотири зразки бурштину мають сліди обробки (рис. 2: б). За даними фізичних досліджень, інтерпретації ГЧ-спектрів, знайдені зразки належать бурштину-сукциніту з відкладів Київського Подніпров'я.

Нижче у заповненні об'єкта зафіксовано декілька скупчень знахідок (1–7), які маркують як межі об'єкта, так і етапи його археологізації. Серед них правильною формою у вигляді кільця діаметром біля 1 м, вирізняється скупчення 2. Найнижче — скупчення 7 — маркує собою низ об'єкта. Вони складаються з крупних скляних шлаків, уламків середньовічного посуду та великих фрагментів плінфи, зазвичай із слідами дії високої температури та скляною масою на поверхні.

З цієї глибини (біля 1 м від денної поверхні) у заповненні об'єкта кераміка XIV–XV ст. вже не зустрічається, наявні матеріали належать лише до часу не пізніше XII ст.

Нижче виявлено частину споруди 1 розмірами 2 × 3 м, конструкція якої була двохярусною. У верхній частині (отримала шифр «споруда 1а»), вздовж південної стінки простежено рештки згорілого дерев'яного стовпа (рис. 1: в). У східній частині споруди на рівні стовпа зафіксовано ще один фрагмент горілої деревини — можливо, частина якогось конструкції. У південній стінці споруди зафіксовано неглибоку, до 0,15 м, стовпovu ямку овальної форми з вертикальними стінками. Основне заповнення споруди являв собою суглинок, насичений вугликами та фрагментами печини. Останні зафіксовані також і у вигляді невеликих скупчень, які розміщені безсистемно. В центрі споруди виявлено розвал печини різного ступеню обпалу, розміщений у лінзі темного ґрунту, насиченого попелом. При подальшій розчистці виявилось, що він складається з великих фрагментів череня, які мають плоску

Рис. 2. Знахідки з розкопу 1: а — скупчення бурштину; б — фрагмент обробленого бурштину; в — відходи склоробного виробництва; г — монети та фрагмент керамічної люльки; д — фрагменти полив'яного посуду; е — придонна частина амфори; ж — залізне окуття лопати; з — верхня частина керамічного глечика

поверхню та розміщені також безсистемно. Аморфність завалу та його стан може пояснюватися суттєвим просіданням всього масиву вниз до підкліту.

Заглиблена частина (отримала шифр «споруда 1б») мала прямокутну форму із чіткими кутами, її розміри становили $1,5 \times 2,4$ м, а глибина — 0,7 м (рис. 1: в). Верх заповнення мав характер суглинку брунатного кольору, який перемежовувався із більш гумусованими та світлими піщаними прошарками. Розрізи споруди продемонстрували, що її стінки похилі та сильно просідають до центру. В них виявлено заглиблення напівовальної форми із гумусованим заповненням, вочевидь, сліди від лопати.

Також у межах розкопу досліджені два рови (рис. 1: в). Рів 1 був розміщений на південь від споруди 1, його зафіксована довжина складає майже 1,5 м, завширшки 0,2 м. Заповнення носило характер мішаного темно-сірого суглинку. Стінки рову вертикальні, дно закруглене. Орієнтований за віссю північ—південь із невеликим відхиленням. Рів 2 простежено на захід від південно-західного кута споруди 1, за основними характеристиками він подібний до першого. Він орієнтований за віссю захід—схід, східний край доходить до кута споруди. Обидва рови, ймовірно, були заглибленою частиною

парканів, які можна пов'язати із склоробним комплексом.

За час досліджень було отримано кілька тисяч знахідок, більшість з яких — це відходи скловиробництва: скляні шлаки, склоподібна маса, фрагменти тиглів та плінфи із слідами використання у виробничому процесі (рис. 2: в). З пізніх індивідуальних знахідок є монети (денга 1738 р. та 20 копійок 1930-х рр.) та фрагмент керамічної люльки XVII ст. (рис. 2: г). До середньовічного часу (XII—XIII ст.) належать фрагменти полив'яних мисок та амфорної тари (рис. 2: д, е). З підкліту споруди 1 походять частина вузькогорлого глечика (XI—XII ст.) та залізне окуття лопати (рис. 2: ж, з).

Дослідження 2023 р. у Митрополичому саду підтвердили функціонування тут потужної склоробної майстерні. Результати розкопок також продемонстрували наявність повного виробничого комплексу, що передбачало також наявність житлово-виробничих споруд. Необхідність їх додаткового дослідження визначає мету наступного археологічного сезону. Знахідка збереження бурштину вказує на існування спеціалізованої майстерні на території Печерського монастиря. У межах сучасного Києва така кількість необробленого бурштину в культурних шарах періоду Великого князівства Литовського зафіксована вперше.

Д. Бібіков, Н. Шекера

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ДАВНЬОГО ВИШГОРОДА

У 2023 р. основні польові роботи Вишгородської експедиції ІА НАН України та Вишгородського історико-культурного заповідника були зосереджені в південній частині посаду давньоруського Вишгорода. Починаючи з 1936 р. пам'ятка не раз досліджувалася археологами, зокрема й самими співробітниками експедиції (рис. 1).

Розкоп 14 закладено на території садиби Музею давньоруського гончарства Вишгородського історико-культурного заповідника (вул. Межигірського Спасу, 11). Його західний край змикався з траншеєю 4 2016 р. Як і остання, розкоп розміщувався південніше музейної будівлі й був орієнтований паралельно їй — стінками за сторонами світу з певним відхиленням. Довжина розкопу із заходу на схід становила 5 м; західна половина завдовжки 2,5 м мала ширину з півночі на південь 3 м, східна половина — 5 м (рис. 2). Перед початком досліджень візуально фіксувалося падіння рівня денної поверхні зі сходу на захід (у бік колишньої р. Монашка). Ділянка була вільною від насаджень.

Як і на інших ділянках вишгородського посаду, культурні нашарування до самого передматерика виявилися перемішаними внаслідок багаторічної оранки й руйнівної діяльності коріння рослин. У результаті утворився однорідний культурний шар, який являв собою сірий гумусований супісок, місцями сильно спресований у верхній частині. На глибині близько 0,4 м шар починав поступово світлішати донизу. На глибині близько 0,55 м слабо гумусований світло-сірий супісок переходив у блідий сірувато-жовтий передматериковий шар потужністю приблизно 0,1 м, а той — у більш насичений жовтуватий лесоподібний суглинок — материк. Усі нашарування падали в південно-західному напрямку, майже повторюючи

падіння сучасного рельєфу. Перепад висот із північного сходу на південний захід на рівні материка становив до 0,3 м.

Середня частина нашарувань (гл. 0,25–0,5 м) була сильно насичена керамічним та іншим матеріалом, тоді як вище і нижче цього рівня знахідки давньоруського часу представлені одиничними екземплярами. У керамічному комплексі переважають вінця типів 2, 6А і 9, за І. Сарачевим. Побутування такої кераміки можна широко датувати в межах другої половини Х–ХІІ ст., що загалом збігається з датуванням вишгородського посаду. Серед індивідуальних знахідок із культурного шару — глиняна іграшка-свистунець у вигляді рибки, котра, імовірно, датується ранньомодерною добою (рис. 6: 7), та низка предметів давньоруської епохи: фрагмент масивної орнаментованої прикраси серцеподібної форми (решми?) (рис. 4: 1), залізне вістря стріли-зрізня (рис. 4: 4), залізне долото (рис. 4: 11), свинцевий важок для ткацького верстата (рис. 4: 3), фрагменти цвяхів та інших виробів із чорного та кольорового металу, точильний камінь (рис. 6: 1), по одному уламку плінфи та пірофіліту. Більшість знахідок були виявлені поблизу об'єкта 1 або над його заповненням. Крім того, в невеликій кількості траплялися шматки печини, металеві шлаки.

На рівні передматерика зафіксовано кілька археологічних об'єктів (рис. 3), найцікавішим із яких виявився **об'єкт 1** (кв. Б, В/1, 2). Він мав неправильну овальну форму, довгою віссю був видовжений з півночі на південь. Довжина 2,5 м; максимальна ширина 2,1 м, дещо вужчав у північній частині. Стінки практично вертикальні, у південно-західній частині — підбій завширшки 0,1–0,12 м. Дно основної частини об'єкта розміщувалося на глибині 0,35–0,55 м від рівня виявлен-

Рис. 1. Розкоп 14 (позначений червоним) та розкопи 2013 – 2019 рр. на території вишгородського посаду. Ситуативний план

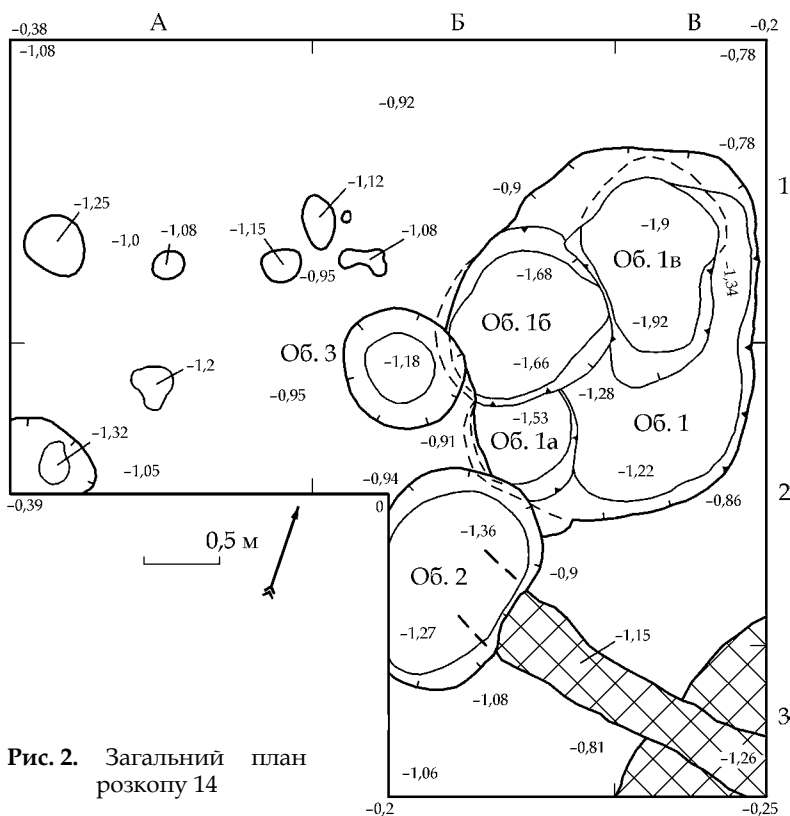

Рис. 2. Загальний план розкопу 14

ня (глибшало в північному напрямку). На цьому рівні в нього було впущено три підовальні заглиблення (отримали умовні шифри «об'єкт 1а», «об'єкт 1б», «об'єкт 1в»), котрі разом утворювали східчасту структуру.

Верхній горизонт заповнення основної частини об'єкта (заповнення 1) потужністю 0,1 – 0,35 м (поступово потужнішав ближче до північної стінки) являв собою темно-сірий гумусований супісок із грудками печини та металевими шлаками (понад три десятки), був сильно насичений керамічним матеріалом і тваринними кістками. Крім того, в заповненні траплялася велика кількість дрібних (від 1 см завдовжки) залізних оплавків і відходів виробництва, а також дрібних оплавків і обрізків кольорового металу. Заповнення 2 становило собою більш світлий слабо гумусований

Рис. 3. Розкоп 14, вигляд із північного сходу

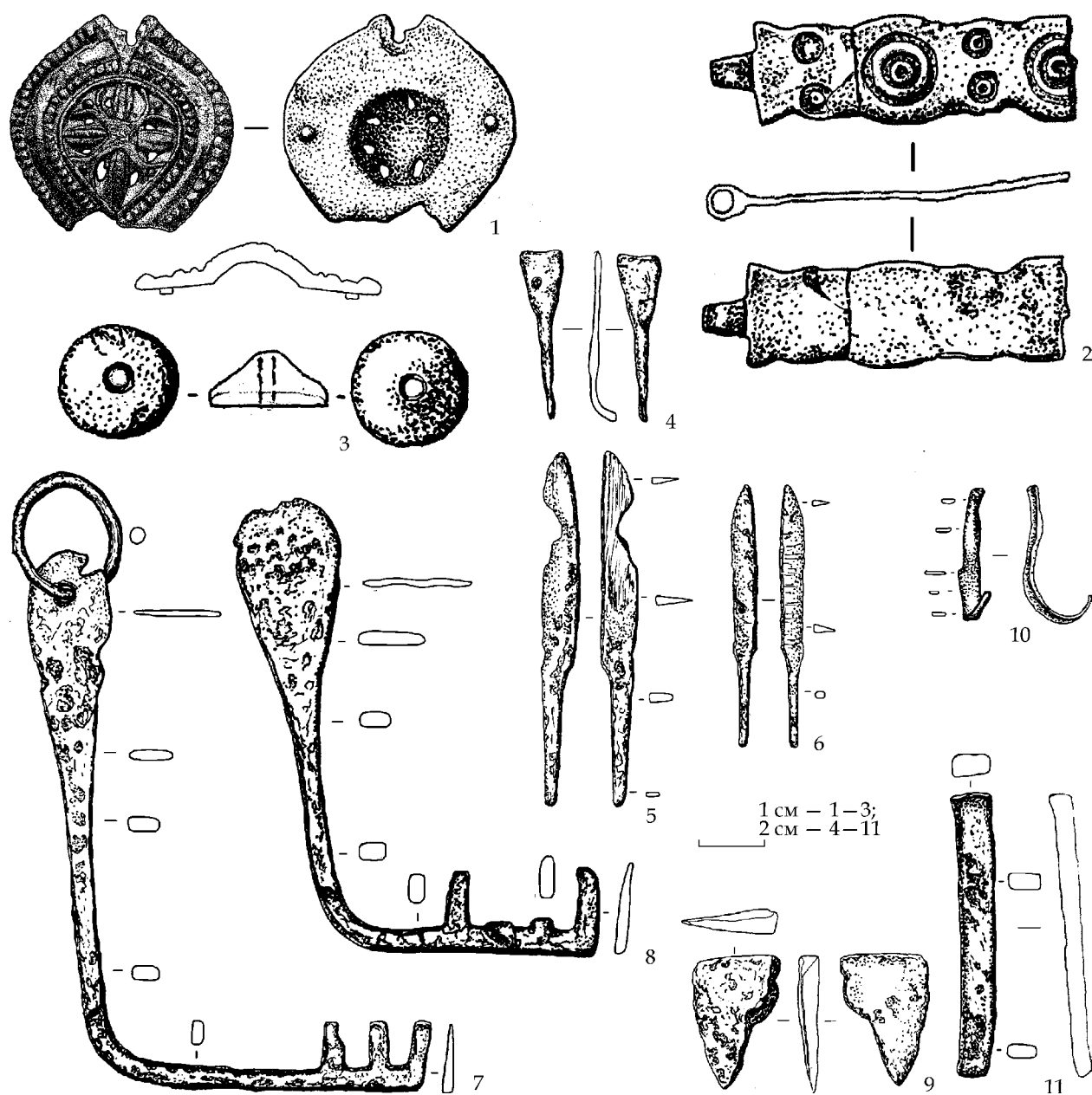

Рис. 4. Вироби з металу: 1–3 – кольоровий метал; 4–11 – залізо. 1, 3, 4, 11 – гл. 0,25–0,5 м; 2, 5–10 – об'єкт 1, заповнення 1

Рис. 5. Бронзова поясна накладка

мішаний супісок з прошарками перевідкладеного материкового суглинку. Як і в заповненні 1, ближче до низу містилося багато сипчастих грудок окису кольорового металу (залишки виробничої сировини?); так само наявні грудки печини і шлаки. Порівняно із заповненням 1, горизонт значно менш насичений керамічним матеріалом і кістками. Нижче зафіксований суцільний прошарок перевідкладеного материкового суглинку

потужністю 5–20 см (заповнення 3), в якому виявлено кілька фрагментів кераміки; у поодинокій кількості продовжували траплятися шматки печини та шлаки. У керамічному матеріалі з об'єкта 1 переважають ранні манжетні форми, котрі можна зарахувати до типів 2, 4–6, за І. Сарачевим. Такий асортимент дозволяє датувати його функціонування початком XI ст.

Практично на рівні виявлення було знайдено квадратну поясну накладку з орнаментом, що, ймовірно, імітував скандинавський стиль Borre (рис. 5). На жаль, предмет був втрачений у процесі реставрації. Також із заповнення 1 походять: два «Г»-подібні ключі (один із кільцем для підвішування) (рис. 4: 7, 8), три залізні ножі (рис. 4: 5, 6), уламок леза сокири (рис. 4: 9), гачок для вилову риби (?) (рис. 4: 10), інші залізні вироби, прикрашена циркульним орнаментом бронзова фігурна

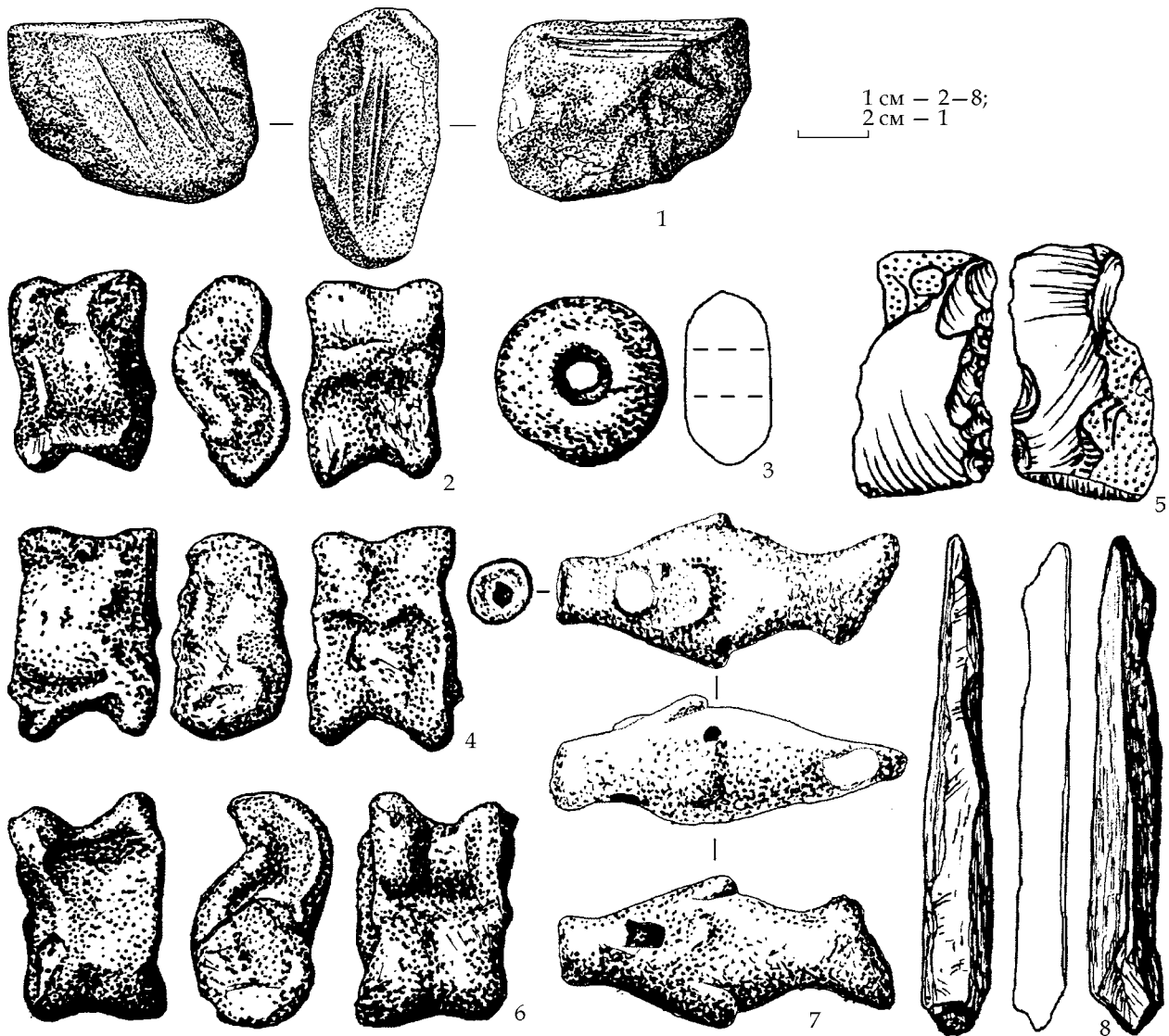

Рис. 6. Вироби з каменю, глини та кістки: 1 — камінь; 2, 4, 6, 8 — кістка; 3 — пірофіліт; 5 — кремій; 7 — глина. 1 — гл. 0,5–0,75 м; 2, 4–6 — об'єкт 1, заповнення 1; 3 — об'єкт 1, заповнення 3; 7 — гл. 0,25–0,5 м; 8 — об'єкт 2, заповнення 1

накладка з петлею та штифами (рис. 4: 2), кілька фрагментів тонких бронзових платівок і інших виробів із кольорового металу, кресальний кремій і два необроблених (?) уламки кременю (рис. 6: 5), три астрагали (рис. 6: 2, 4, 6), кілька уламків глиняних тигелів. У заповненні 3 знайдено пірофілітове пряслице (рис. 6: 3).

Перша сходинка («об'єкт 1а») розміщувалася в південно-західній частині об'єкта 1. Заглиблення було видовжене довгою віссю з північного заходу на північний схід, мало розміри $0,75 \times 0,7$ м, глибина від дна основної частини об'єкта до $0,3$ м, від рівня передматерика — до $0,65$ м. Стінки вертикальні, в південній частині підбій; дно майже горизонтальне, мало незначні нерівності. Заповнене сірим гумусованим супіском із великою кількістю матеріалу, печиною та шлаками. Крім кераміки й тваринних кісток, виявлено два фрагменти невизначених залізних виробів.

Друга сходинка («об'єкт 1б») у західній частині об'єкта 1 була орієнтована довгою віссю з північного сходу на південний захід, розмірами $1,1 \times 1,05$ м. Стінки заглиблення були майже вертикальними, у північно-західній частині мали невеликий нахил, у південно-західній — підбій. Дно мало незначні нерівності й нахил у бік найглибшого заглиблення (об'єкта 1в). Глибина відносно об'єкта 1-а $0,15$ м, відносно дна основної частини об'єкта 1 $0,35$ м, відносно рівня передматерика — $0,9$ м. Заповнений об'єкт 1б перевідкладеним материковим суглинком, лише по дну фіксувався прошарок світло-сірого супіску потужністю до 5 см. У заповненні виявлено багато грудок печини. Кількість матеріалу була незначною, переважно він представлений уламками кісток.

Найглибша частина об'єкта («об'єкт 1в») була орієнтована довгою віссю з північного заходу на південний схід. Довжина заглиблення становила $1,6$ м, максимальна ширина — $0,95$ м (поступово вужчало в південно-східному напрямку). Південно-східна стінка похила, південно-західна вертикальна, північно-західна та північно-східна на своїй середній висоті мали підбій завширшки 5 – 18 см, який сховався нанівець ближче до дна об'єкта. Дно горизонтальне з нерівностями. Глибина відносно дна об'єкта 1б у середньому $0,15$ м, відносно дна основної частини об'єкта 1 $0,4$ – $0,5$ м, відносно рівня передматерика $1,15$ – $1,2$ м. Заповнений об'єкт 1в перевідкладеним материковим суглинком (засипка), на дні — світло-сірим супіском із прошарком темно-сірого гумусованого супіску. Заповнення насичене деревним вугіллям, траплялися грудки сипчастого окису кольорового металу, окремі шматки

печини та шлаки. Керамічний матеріал виявлений у незначній кількості.

Об'єкт 2 (кв. Б/2, 3) у південній частині розкопу являв собою господарську яму підовальної форми. Верхня частина пошкоджена сучасною траншеєю. Довгою віссю об'єкт було орієнтовано із півночі на південь; його південно-західна частина виходила за межі розкопу. Максимально фіксована довжина з півночі на південь становила $1,5$ м, із заходу на схід — $0,96$ м. Стінки та дно похилі. Глибина від рівня виявлення $0,45$ м. Заповнення ями складалося з двох окремих горизонтів. Перший — світло-сірий слабо гумусований супісок потужністю до $0,3$ м, значно насиченіший матеріалом. Другий горизонт такий самий світло-сірий супісок, перемішаний із материковим суглинком. Серед індивідуальних знахідок в об'єкті виявлена кістяна проколка (рис. 6: 8). Судячи з керамічного матеріалу, побутування об'єкта слід датувати в межах першої половини XI ст.

Ще одна господарська яма — **об'єкт 3** (кв. Б/1, 2) — містилася в центрі розкопу і прорізала південно-західний край об'єкта 1. Вона мала округлу форму й була видовжена із заходу на схід. Діаметр ями становив $0,73$ м, глибина від рівня виявлення $0,2$ м. Стінки похилі, дно майже горизонтальне. Заповнення складалося з двох основних горизонтів. Перший — світло-сірий супісок із невеликою кількістю печини й керамічного матеріалу. Його товщина становила $0,1$ м. Другий горизонт — темно-сірий гумусований супісок зі шматочками вугілля. В заповненні виявлено металевий шлак.

У західній половині розкопу виявлено сім стовпових ямок. Усі вони були заповненні сірим слабо гумусованим супіском. У південно-західному куті розкопу вибрано ямку, видимі розміри якої складали $0,6 \times 0,6$ м (із двох боків виходила за межі розкопу); знизу звужувалася до розмірів $0,35 \times 0,35$ м. Мала аморфну форму. Глибина ямки $0,25$ м від рівня залягання передматерика. На північний схід від неї на відстані $0,45$ м знаходиться стовпова яма розмірами $0,27 \times 0,25$ м, глибиною $0,17$ м від рівня виявлення. У квадраті А-1 на відстані 5 см від західної стінки розкопу — округла ямка діаметром $0,4$ м, глибиною $0,25$ м. У цьому ж квадраті на відстані $0,45$ м на схід від попередньої знаходилася ще одна стовпова ямка округлої форми, що мала діаметр $0,18$ м, глибину від рівня виявлення близько $0,1$ м. Ще далі на схід, на межі квадратів А/1 і Б/1, розчищено три овальні ямки, розташовані на відстані близько $0,1$ м одна від одної. Їхні розміри $0,3$ – $0,35 \times 0,15$ – $0,25$ м, глибина близько $0,15$ м.

Більшість виявлених на розкопі кісток належали до кухонних відходів, свідченням

чого є сильна їхня фрагментованість і наявність на частині з них слідів ділення туш гострими предметами. Аналіз здобутих під час досліджень фауністичних решток (М. Кублій) дозволяє уточнити харчовий раціон вишгородських ремісників. Як і під час попередніх досліджень пам'ятки, встановлено, що основним джерелом м'ясної продукції були домашні тварини, перше місце серед яких за кількістю виявлених кісток належало корові, друге — домашній свині, третє — дрібній домашній худобі. Допоміжну роль у харчовому раціоні жителів вишгородського поселення відігравали продукти мисливства; зокрема, матеріали розкопок 2023 р. засвідчують випадки полювання на оленя та бобра.

Ідентифікаційний аналіз отриманих завдяки промиванню ґрунту зернівок (С. Горбаненко) засвідчує високий рівень землеробства. Окремо слід відзначити знахідку кісточок вишні, рідкісну на давньоруських пам'ятках.

Отже, матеріали розкопок 2023 р. доповнюють наявні відомості щодо планувальної структури Вишгорода, ремісничої діяльності та матеріальної культури його населення. На розкопі 14 зафіксовано залишки двох господарських ям і низки стовпових ямок, а найцінніші з наукової точки зору результати дозво-

лили отримати розкопки виробничої споруди першої половини XI ст. — об'єкта 1. Значна кількість металургійних шлаків, металевого окису, заготовок і відходів виробництва, вугілля тощо, виявлена у заповненні об'єкта, не залишає сумнівів у тому, що його функціональне призначення було пов'язане з виробництвом і обробкою металів (вочевидь, як і на багатьох інших давньоруських пам'ятках, ці заняття поєднували). Виявлений поблизу з об'єктом абразивний камінь, судячи з характерних слідів, міг використовуватися для заточки голок, шил або рибальських гачків.

Раніше одним із авторів було висловлене припущення, що на першому етапі функціонування вишгородського поселення (кінець X — перша половина XI ст. виготовлення та обробка металів було другорядним видом діяльності місцевих ремісників (основним було гончарство), доки в середині XI ст. на західній околиці поселення не виникає спеціалізований ковальсько-металургійний осередок. Завдяки розкопкам 2023 р. це припущення отримало вагомі підтвердження.

Хоча решток самої теплотехнічної споруди — горна — виявлено не було, вона могла розміщуватися десь поруч. Тому в наступному році експедицією заплановане дослідження прилеглої зі східного боку ділянки.

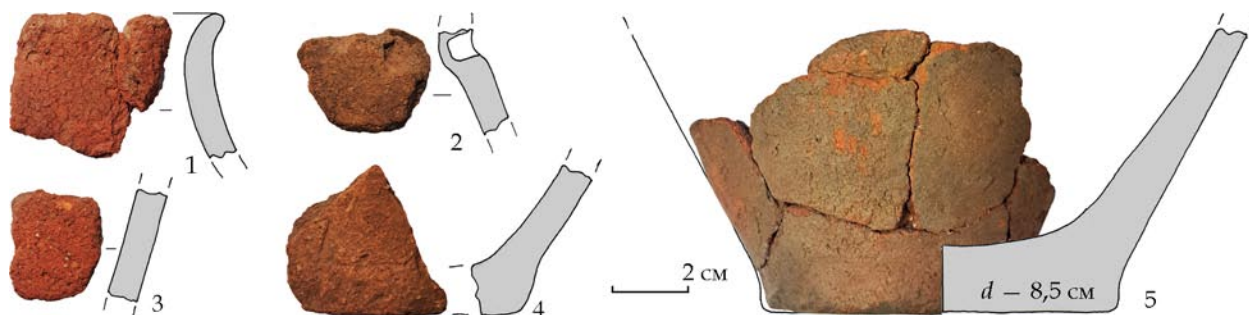
І. Готун, В. Івакін, Р. Бабенко, О. Казимір, М. Гунь, М. Курзенков

ДОДАТКОВЕ ОБСТЕЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА-БЕРЕЗОВЕ

Поселення в уроч. Березове на південно-східній околиці Ходосівки відкрите Північною експедицією Інституту у 2007 р. під час планомірного обстеження території Ходосівського археологічного комплексу. Пам'ятка площею близько 200 × 450 м охоплювала незначне підвищення у широкій заплаві Дніпра і відзначалась уламками ліпної кераміки та доволі нечисленним підйомним матеріалом, зафіксованим у викиді з норилисиці та інших оголеннях ґрунту. У закладених на пункті п'яти шурфах простежено промитий численними повеннями малопотужний сірий та світло-сірий супіщаний шар з фрагментами посуду, тотожного зібраному на поверхні. Невизначеність знахідок дозволила фахівцям вбачати ймовірність побутування знайденої кераміки у період палео-

металів, можливо — за доби лебедівської та підгірцівсько-милоградської культур, а одного із уламків, що містив у тісті домішки шамоту, — у I тис. (?).

У 2012–2013 рр. у південно-східній частині пункту виявлено проведення земляних робіт з використанням важкої землерийної техніки, а дещо згодом — створення штучної водойми із застосуванням гідромоніторів. Виклик працівників обласного центру охорони культурної спадщини залишився прогнозовано безрезультатним, та подальше руйнування, ймовірно — з огляду на виконання запланованого обсягу робіт, припинилось. У 2014 р. НДІ пам'яткоохоронних досліджень із залученням співробітників експедиції на осередок було виготовлено і передано до обласних структур з охорони

Фрагменти керамічного посуду із шурфів на пам'ятці

пам'яток для затвердження і подальшого спрямування до Міністерства культури України для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України паспорт нерухомої пам'ятки культурної спадщини. До останнього поселення так і не потрапило, але включення його до відповідного переліку зафіксувало юридичний статус пункту як щойно виявленої пам'ятки.

У звітному сезоні з метою уточнення культурно-хронологічних характеристик та деталізації стратиграфічних особливостей осередку здійснено його додаткове обстеження. На момент проведення робіт у місці оглянутого раніше поселення простежено витягнуте у меридіональному напрямку; з усіх боків, крім східного, де знаходиться рукотворне озеро, оточене болотом і вкрите лучним різнотрав'ям підвищення розмірами близько 160 × 80 м, яке піднімається над рівнем води приблизно на 0,6 м з північного боку і близько 1,5 м — з південного. У південній його частині поруч із наявним сосновим переліском прокладено дорогу на ґрунтовій підси́пці.

На території підвищення закладено шурфи, так, що периферійні з них прийшлися на площу, де культурні нашарування вже не простежені, а розміщені у північно-західній та центральній частинах дозволили зафіксувати під тонким прошарком дерну складений переважно сірим та гумусованим сірим супіском культурний шар потужністю до 0,25 м. Неоднорідна материкова порода — білий та світло-сірий пісок, темно-коричнева плямиста, коричнева та світло-коричнева глина — виявлена на глибині 0,4–0,9 м від сучасної поверхні.

У трьох (7, 12, 13) із 15 локалізованих на площі близько 70 × 40 м шурфів було зафіксовано археологічний матеріал, репрезентований щільною з домішками піску, іноді — шамоту у формувальній масі керамікою коричневого кольору (рисунок). Фрагментам посуду властива груба, шерехата поверхня, на одному з уламків відзначено наявність перлиного орнаменту під шийкою. На думку фахівців, морфологічні особливості подібної кераміки знаходять аналогії у колі старожитностей сосницької культури, а саме її лебедівського етапу.

*І. Готун, В. Івакін, Р. Бабенко, О. Казимір, А. Чалий,
М. Гунь, М. Курзенков, М. Кублій*

НОВІ СТАЦІОНАРНІ РОБОТИ НА СЕЛИЩІ ЛІСНИКИ-БЕЗОДНЯ

Багатoshарове поселення в уроч. Безодня / Помірки на західній околиці с. Лісники у передмісті Києва було відкрито В. Петрашенком та В. Козюбою під час обстеження басейну р. Віти / Сіверки у 1991 р. і по тому потрапляло в поле зору археологів неодноразово: у 2004 р. В. Козюба, А. Чекановський і Л. Чміль зафіксували зведення будинків у східній частині його території та ініціювали пам'яткоохоронні заходи з указаного

приводу, у 2005 — співробітники Північної експедиції здійснювали його огляд з шурфуванням і збиранням підйомного матеріалу під час робіт у населеному пункті з метою відображення об'єктів культурної спадщини у проекті Генерального плану села, а у 2011 і 2012 — обстеження відповідно чотирьох і трьох ділянок у рамках розробки проектів їхнього землеустрою. У кожному випадку на селищі були зібрані матеріали доби Київсь-

кої Русі, у значно меншій кількості — часів палеометалів і періоду козацтва. Наступні три ділянки, на той момент уже відведені у приватну власність, експедиція вивчала у 2021 та 2022 рр. у зв'язку із планами господарів змінити цільове призначення земель із «для ведення особистого селянського господарства» на «для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель...». У цьому випадку попри простежені раніше культурно-хронологічній належності зібрані у результаті робіт матеріали виявилися більш яскравими та наукомісткими, найімовірніше, через розташування ділянок не на периферії осередку, а посередині його прибережної частини. На обстеженій у 2021 р. території після попередніх робіт експедиція здійснила науково-рятивні розкопки на площі запроектованого будинку. Висока наукова і музейна значущість отриманої інформації відносно досліджуваної поселенської структури та знахідок, особливо періоду Київської Русі, зумовила подальший інтерес до пункту. Відповідно у 2023 р. дослідження, хай і у незначному обсязі, були продовжені.

Роботи звітного сезону були зосереджені на площі, прилеглій із заходу до ділянки, частково вивченої у 2021 р. у межах місця майбутнього зведення будинку. Топографічно вона розташована на похилій надзаплавній терасі; на момент робіт вільна від забудови і вкрита різнотрав'ям. З огляду на уже здійснене розпланування території, розкоп було закладено вздовж північної межі запроектованого домогосподарства у вигляді траншеї розмірами 2×10 м, яка фактично була лінією квадратів майбутнього сектора з відповідним їх позначенням. Згодом обсяг відкритої площі було збільшено у західному напрямку ще на 6 м у довжину, а для повного оконтурення виявленого тут об'єкта до траншеї здійснено прирізку на північ розмірами $6 \times 1\text{--}2$ м. Таким чином, сумарна досліджена в сезоні площа склала 42 м^2 .

Вивченій ділянці на рівні від 0 до, місцями, 0,25 м властиве залягання темно-сірого гумусованого пласта, утвореного внаслідок змиву ґрунту із простеженого дещо на північ схилу плато і перевідкладання його оранкою разом з верхньою частиною культурного шару. Про останнє свідчить наявність на означеній глибині, хай і загалом нечисленного, археологічного матеріалу. Нижче виявлено складений коричневим плямистим суглинком потужністю від 0,2 до 0,60–0,65 м шар, підстелений, за винятком східних квадратів, тонким, 0,05–0,1 м, прошарком темно-сірого суглинку з включенням фракцій сірої глини, який, у свою чергу, перекривав шар коричневого суглинку потужністю 0,3–0,5 м. Саме з цього шару походила більшість знахі-

док, концентрація яких зростала у західних квадратах, де було виявлено археологічний об'єкт. Загалом знахідки із шару відкритої в сезоні частини поселення репрезентовані шматками обгорілої глиняної обмазки і каміння, а також уламками посуду різної культурно-хронологічної належності (рис. 1), причому основна кількість керамічних фрагментів виявилось залишеним носіями підгірцівсько-милоградської культури.

Прикметно, що зібрані у нашаруваннях фрагменти кружальних посудин, на відміну від вивченої поруч площі у цьому випадку були одиничними: кілька уламків горщиків доби Київської Русі з притаманним XII — першій половині XIII ст. профілюванням вінець і ще кілька — козацьких часів, разом з частиною миски-кришки та полив'яної тарілки. Натомість основну масу сформованої за результатами розкопок колекції склали фрагменти ліпного посуду, перлинний орнамент, круглодонні форми і особливості тіста якого вказують на належність знахідок до підгірцівсько-милоградської культури. Серед них привертають увагу неповні розвали трьох горщиків, два з яких демонструють повний (круглодонний, діаметром вінець 26 см, заввишки 25 см, декорований «перлинами») або майже повний (також круглодонний, зі сколотими вінцями діаметром 22 мм, вцілілий у висоту на 21 см, оздоблений «перлинним» орнаментом) профіль (рис. 2). Дві з означених посудин виявлені на рівні 1,0 м від сучасної поверхні, третя походила з глибини 1,15 м. Показово, що згадані знахідки сконцентровані неподалік об'єкта вказаної хронології, про який ітиметься нижче.

Індивідуальні знахідки з культурного шару розкопу репрезентовані виготовленим із дрібнозернистого пісковику брусом з доволі глибокими боріздками від гостріння вузьких предметів на трьох гранях, підсферичним керамічним *прясельцем* (?) і нижньою частиною мініатюрної круглодонної, можливо, технологічної, *посудини* (рис. 3). Належність двох останніх предметів до кола старожитностей доби палеометалів сумнівів не викликає, щодо першої — найімовірніше, її залишило населення осередку періоду Київської Русі. На це вказують як особливості речі, так і фіксація її на глибині 0,1 м від сучасної поверхні, на протигагу датованим часами раннього заліза знахідкам, сконцентрованим переважно у передматериковому шарі.

У західній частині відкритої площі зафіксовано **об'єкт 1**, для повного оконтурення та вивчення якого і була здійснена згадана прирізка на північ від уже відкритої площі. На рівні фіксації його заповнення простежене у вигляді дещо витягнутої у меридіональному

Рис. 1. Уламки ліпної та гончарної кераміки з нашарувань вивченої ділянки

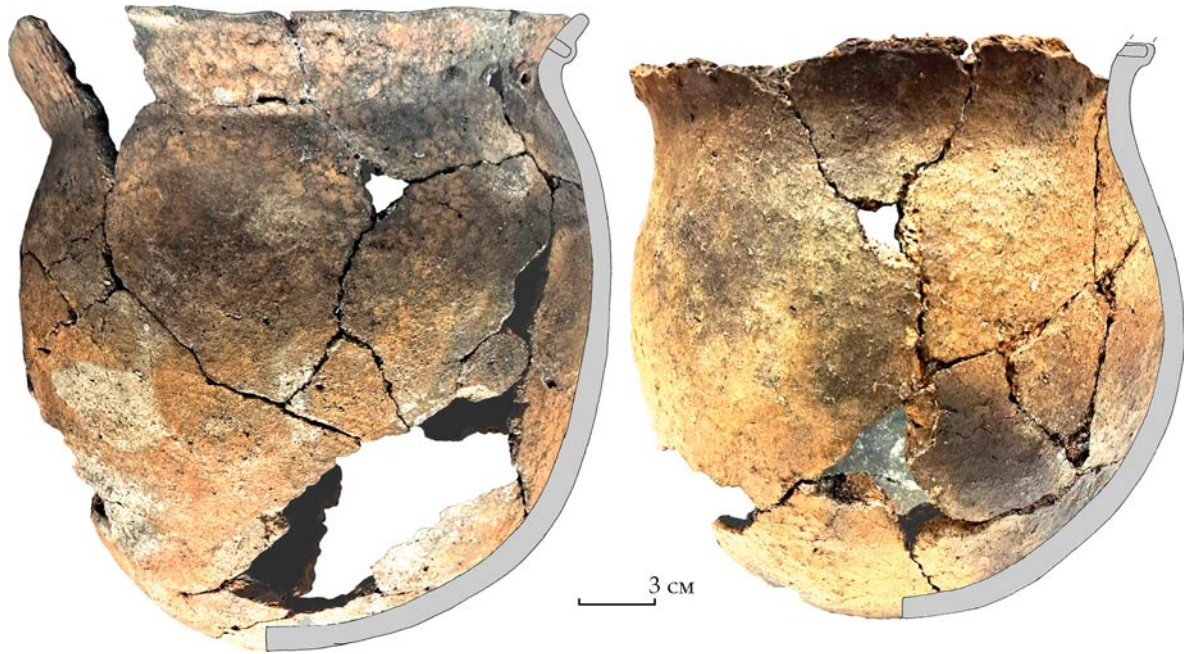

Рис. 2. Розвали горщиків з культурного шару поселення

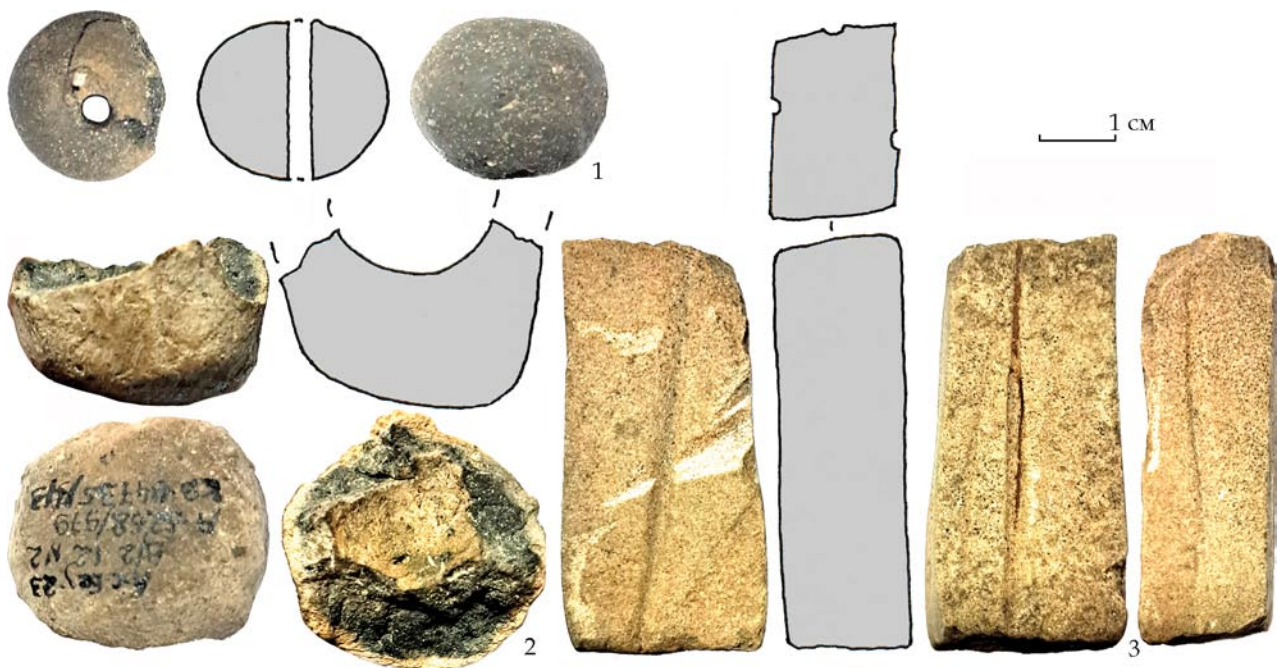

Рис. 3. Речові знахідки з пам'ятки

напрямку округло-овальної плями розмірами $1,5 \times 1,75$ м, яка на тлі світло-коричневої суглинистої материкової породи виділялася сірим кольором суглинистого заповнення. Як показали подальші дослідження, заглибленій частині споруди притаманний вміст, за кольором та морфологією подібний простеженому на рівні фіксації, з включенням дрібних вуглинок і утворенням вздовж стінок дифузного прошарку. Стінки об'єкта похилі, плавно переходять у дно, яке знижується у напрямку центру. Глибина споруди становила 1,75 м від сучасної поверхні

(0,75 м від рівня фіксації плями). Заповнення утримувало дрібні фрагменти ліпного посуду підгірцівсько-милоградської культури (рис. 4) та нечисленний остеологічний матеріал, а у придонній частині — шматки обгорілої глиняної обмазки. За призначенням об'єкт можна ототожнити з побутово-господарською спорудою, а на період його функціонування вказує матеріал із заповнення, додатковим підтвердженням чого слугує рівень запуску, пов'язаний із горизонтом періоду палеометалів, причому, не самим раннім його етапом, оскільки заповнення споруди

Рис. 4. Фрагменти посуду із заповнення об'єкта 1

ди було виявлене під згаданим темно-сірим прошарком, що розмежовував верхній коричневий плямистий і нижній коричневий основні шари дослідженої ділянки.

За сезон отримано 23 фрагменти кісток тварин. Вони сильно подрібнені і за цією ознакою відповідають знахідкам кухонних відходів. Сильна фрагментованість зумовила визначення до виду і анатомічної приналежності лише 11 кісток. Із них три — фрагмент нижньої щелепи, окремих зуб і п'ятова кістка належали корові. Визначений за стертістю окремого зуба вік тварини становив 37–49 міс., а за неприрослим п'ятковим горбом — менше 3–3,5 років. Зразків дрібної рогатої худоби було два — уламки нижньої щелепи і ребра. За зубами нижньої щелепи встановлено вік 38–40 міс. Свиня представлена двома фрагментами нижніх щелеп. За однією з них встановлено вік 24–29 міс. Ще одна копитна кістка мала досить крупні розміри, тож вона ідентифікована до родового рівня, оскільки може належати як домаш-

ній свині, так і дикому кабану. Кісток коня знайдено три — зуб, плесно і І фаланга. Усі наявні епіфізи були повністю прирослими. За ознакою тонконогості І фаланга належала тонконогій тварині, яких використовували як їздових коней. На нижній фасетці плеснової кістки був невеликий отвір, який мав вигляд штучно просвердленого.

За кількістю кісток висновки щодо породного складу неможливі, проте наявність домашніх видів підтверджує спостереження попередніх сезонів, що на пам'ятці перевагу становили саме вони, а отже, мешканці мали достатньо м'ясної продукції домашніх видів тварин. Кістки коня мають сумнівне походження — не обов'язково, що вони належать до м'ясних відходів, особливо це стосується тварини, яку використовували для верхової їзди.

Відсутність у межах вивченої площі середньовічного горизонту з фіксацією лише поодиноких знахідок означеного періоду, відображає особливості селітебної структури доби Київської Русі з її ресурсною зоною.

І. Готун, В. Івакін, І. Зоценко, О. Казимір, В. Лавров

ОГЛЯД ВЕЛИКОГО ХОДОСІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У зв'язку із запитом органів Прокуратури України різних рівнів щодо певних земельних ділянок та надходженням до Інституту звернення з інформацією про забудову на території Великого Ходосівського городища, працівники Північної та Київського обласного загону Моніторингової експедиції оглянули ділянки вказаної пам'ятки національного значення, що склали предмет названих запитів і констатували відповідність дійсності повідомлених активістами фактів.

Окремі поселенські структури, як от села Кременище і Круглик, існували на площі осередку досить тривалий час. І якщо перше лише перебувало на оточеному укріпленнями майданчику, внаслідок господарської діяльності

мешканців другого місцями пошкоджено вал пам'ятки, а ділянку культурного шару доби палеометалів використано для городів, які з часом стали окремими садибами. Схожа ситуація властива і створеним у останній чверті минулого століття садівницьким товариствам. У межах Ходосівки вони розташовані на позбавлених напашувань угіддях з доволі складним рельєфом, а за наявності культурного шару часів палеометалів і Київської Русі в уроч. Штани експедиції НВК «Археолог» відповідну територію перед освоєнням дослідила (щоправда, нещодавно встановлено факт поширення напашувань і на прилеглу до розкопаної площі та пошкодження їх земляними роботами, але проблемою вже займаються правоохоронні структури). Виня-

Рис. 1. Схема уцілілих фортифікацій (валів) Великого Ходосівського городища з нанесенням виявлених місць порушення законодавства у сфері охорони культурної спадщини: територія будівництва у межах пам'ятки в уроч. Москалева Долина (1); ділянка забудови охоронної зони на місці пошкодженого курганного могильника в уроч. Могили (2); місце освоєння охоронної зони осередку в уроч. Моторний Яр (3); площа проведення будівельних робіт у с. Іванковичі (4)

ток становить відведення під дачні ділянки Інституту садівництва, а відтак — недоступність для вивчення частини означеного поселення, що у середині 1980-х рр. відзначено співробітниками Лісостепової Правобережної експедиції Інституту археології АН УРСР. Практично без шкоди для археологічної спадщини співіснує з пунктом частина товариств у Іванковичах, водночас ситуація відносно валів з іншими у названому селі аналогічна до простеженої в Круглику. Для доступу до розташованих у межах укріпленого майданчика угідь у валах були здійснені проїзди для сільськогосподарської техніки, а через територію городища з пошкодженням фортифікацій прокладено високовольтну ЛЕП і магістральний газогін, причому від останнього постраждали нашарування періоду палеометалів та часів Київської Русі в уроч. Вечірній Ліс. Донедавна стан збереження пам'ятки відповідав наведеному опису, але реалії сьогодення виявилися зовсім іншими.

У результаті виїзду на місцевість встановлено, що практично вся площа між валами городища на території Іванковичів і лісом з півдня від нижнього озера у Круглику освоєна для індивідуальної забудови, аналогічна ситуація і зі смугою між східним краєм південної ланки уцілілих укріплень пам'ятки і завершенням вул. Набережної у Ходосівці (рис. 1: 1, 4; 2: 1; 3).

Частина споруд, для зведення яких знівлено поверхню та викопано котловани може перебувати на ділянці осередку, де культурні нашарування відсутні. Але будівельні роботи на території пам'ятки суперечать вимогам ст. 53 Земельного Кодексу України і ст. 34 Закону України «Про охорону культурної спадщини» з нормою, що землі, на яких розташовані

пам'ятки належать до земель історико-культурного призначення і ст. 54¹ вказаного Кодексу, якою для земель у межах території пам'ятки передбачене обмеження у використанні. Будівництво порушило і норму ст. 14¹ згаданого Закону, згідно з якою земляні роботи на території пам'ятки здійснюються лише за умови проведення попередніх археологічних розвідок, яких не потребують сінокосіння, городництво, неглибока оранка, випасання худоби, дорожні роботи, обстеження, ремонт, переукладання інженерних мереж, благоустроїв (крім розміщення на території пам'яток археології нових елементів благоустрою, тимчасових споруд для підприємницької діяльності, засобів зовнішньої реклами, пов'язаних фундаментом із землею (грунтом), при закладанні фундаменту на глибині понад 0,5 м у разі відсутності на таких територіях інженерних мереж. Варто акцентувати, що у цьому випадку йдеться саме про дорожні роботи, оскільки стосовно шляхових — ст. 37 названого Закону унормовано, що будівельні, меліоративні, шляхові та інші роботи, що можуть призвести до руйнування, знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини, проводяться тільки після їхнього повного дослідження за рахунок коштів замовників зазначених робіт. Крім того, положенням ст. 17 цитованого Закону передбачено, що усі пам'ятки археології, зокрема ті, що розміщені під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, є державною власністю і що землі, на яких розташовані пам'ятки археології, за винятком земельних ділянок, на яких розташовуються пам'ятки археології — поля давніх битв, перебувають у державній власності або викупаються (викупуваються) у державну власність.

Припинення права користування земельною ділянкою у випадку експлуатації її у спосіб, що суперечить вимогам охорони культурної спадщини встановлене і ст. 141 Земельного Кодексу України. Важливо, що згідно зі ст. 19 згаданого Закону кожна пам'ятка має майнову цінність, яка обчислюється у грошовій одиниці України і підлягає фінансовій оцінці за нормативами і методиками, що затверджуються Кабінетом Міністрів України (як відомо, методика Постановою Кабінету Міністрів України від 26.09.2002 р. № 1447 «Про методику грошової оцінки пам'яток» затверджена). Відповідно, відчуження із державної власності певної ділянки пам'ятки набуває рис правопорушення і у економічній сфері, адже у такому випадку держава стає позбавленою певного матеріального активу.

Значно гірша ситуація з будівництвом на площах, де культурний шар наявний. Це простежено у східній частині пункту. На пагорбі зі сходу від уроч. Москалева Долина під час обстеження басейну р. Віти / Сіверки В. Петрашенко з В. Козюбою з прив'язкою до розташованого на протилежному березі с. Кременище зафіксували наявність нашарувань з уламками ліпної кераміки ранньозалізної доби і гончарної з особливостями моделювання верхнього краю вінець, притаманними старожитностям XII і XIII–XIV ст. (суттєво, що у наведеному випадку має місце ще один осередок у Ходосівці, де попри навалу орд Батия тривало життя). Уламки посуду означеної хронології виявлені і під час огляду осередку Північною експедицією у 2020–2021 рр., тоді ж відзначено оточення частини вершини згаданого пагорба парканом та проведення на ній земляних і будівельних робіт. Тобто має місце факт руйнування або пошкодження культурних нашарувань, суспільна шкода від чого значно більша і відповідальність за що передбачена ст. 298 Кримінального Кодексу України.

Доволі проблематичною видається ситуація і з освоєнням території біля південної лінії валів осередку — між власне городищем і уроч. Моторний Яр (рис. 1: 3; 4). Згідно з вимогами ст. 14¹ цитованого Закону, до затвердження науково-проектної (науководослідної) документації з визначення меж та режимів використання території пам'ятки для городищ поза населеними пунктами межу території встановлено в 300 м навколо залишків оборонних споруд (вал, рів), виз-

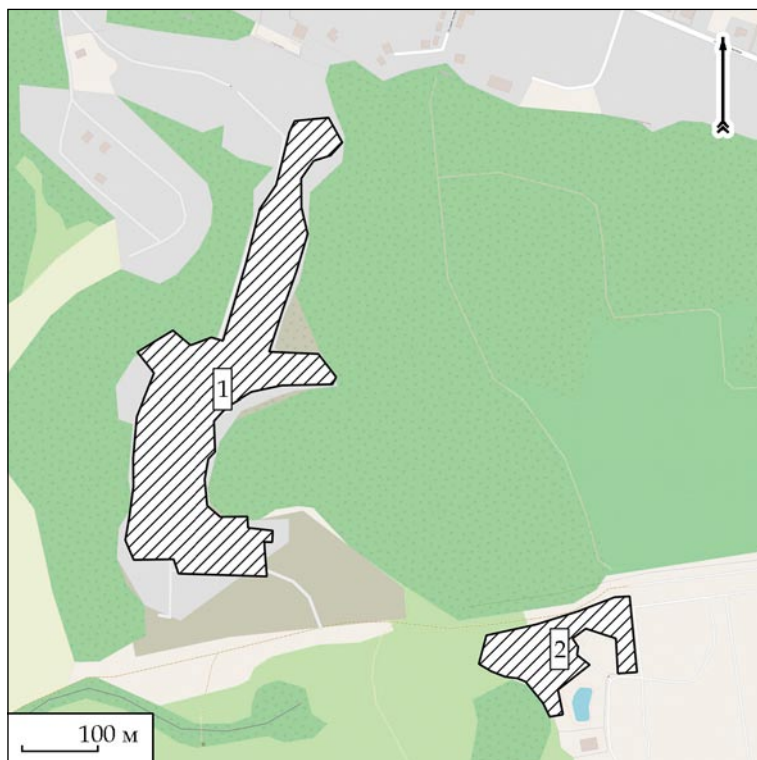

Рис. 2. Територія проведення будівельних робіт в уроч. Москалева Долина (1) та Могили (2)

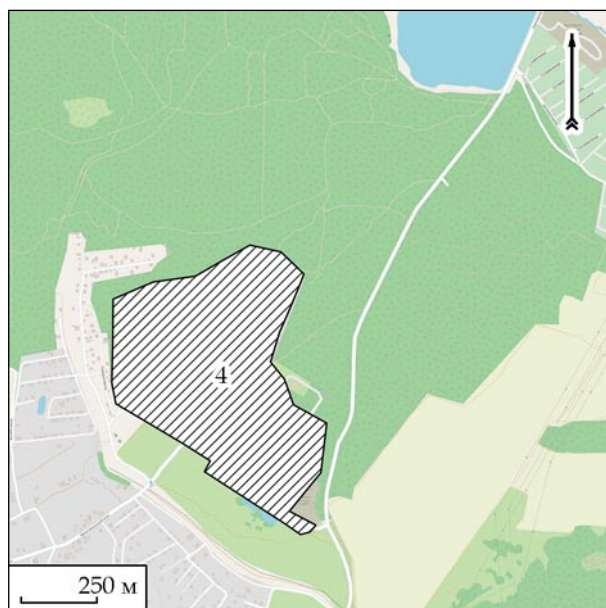

Рис. 3. Площа будівництва у с. Іванківчії

начених у обліковій документації. А згідно з положенням ст. 54 та 112 Земельного Кодексу України і ст. 32 згаданого Закону з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток визначаються зони охорони (охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару) із заборонаю діяльності, що шкідливо впливає або може вплинути на додержання режи-

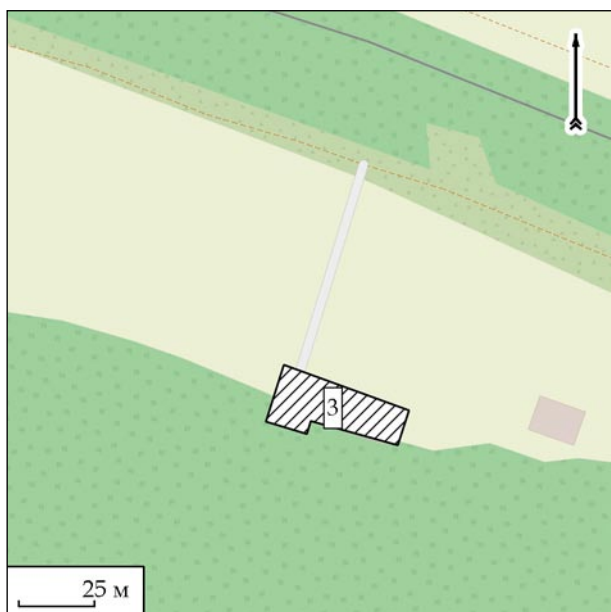

Рис. 4. Місце господарського освоєння території зі зведенням капітальних споруд в уроч. Моторний Яр

му використання таких земель; за межами населених пунктів зони охорони до визначення їх у встановленому порядку становлять 300 м від межі території пам'ятки; земляні роботи у межах зони охорони проводяться винятково за умови попередніх археологічних розвідок, яких не потребують роботи з сінокосіння, городництва, неглибокої оранки, випасання худоби та ін., як і у випадку з територією пам'ятки. Але на вказаній ділянці має місце порушення режиму використання разом із капітальним будівництвом та висаджуванням дерев, хай і не встановленого у цьому випадку спеціальною розробкою, але передбаченого Законом — нормою прямої дії.

Ще одна проблема простежена на південно-західній околиці Ходосівки в уроч. Могили (рис. 1; 2; 2: 2). Розташування східної межі городища на нинішньому етапі все ще залишається невстановленим. Фортифікаційні споруди з цього боку не простежені, отже, межу може маркувати або меридіонально спрямований від уцілілого східного краю південної лінії укріплень пункту глибокий яр, який сам по собі становив досить надійну перешкоду (випадки використання стрімкого рельєфу, іноді — зі штучним збільшенням крутизни схилів у системі осередків різної хронології, зокрема і на прикладі ділянок південної лінії фортифікацій обстеженого городища, досить поширені), або зорієнтоване із заходу на схід зайняте лісосмугою підвищення між колишніми фермою і тепличним господарством та згаданим завершенням південної лінії валів. У обох випадках лінія укріплень упирається у заболочену заплаву р. Віти / Сіверки, що виступала природним рубежем, подолання якого виявилось неможливим навіть для

військ вермахту влітку 1941 р. З одного боку, останній варіант видається не найбільш логічним, оскільки наявність всередині укріпленої території практично недоступної для населення через природні перепони додаткової площі далі на схід була позбавленою сенсу. Водночас, у працях XIX — початку XX ст. не раз відзначалось, що «підковоподібний вал біля Ходосівки обома кінцями упирається у лугову долину Дніпра». З урахуванням періоду підготовки розробок, вони цілком могли відображати реалії, які не дійшли до наших днів. Тому до проведення ретельних стаціонарних робіт остаточно відкидати отождолення невисокого лінійного підвищення між Могилами та колишніми теплицями і фермою з підшовою валу зі знесеним насипом було б передчасним. Обидва варіанти східного краю південної лінії укріплень городища виходили до долини Віти / Сіверки дещо вище або дещо нижче за течією від наявного східного завершення його північної лінії, що упирається в згадану долину навпроти броду Король.

Проведенням обстеженням у згаданому уроч. Могили зафіксовано нещодавно здійснену забудову. Перебування ділянки у межах населеного пункту згідно із цитованим Законом, зумовлює визначення території і охоронної зони городища на відстані не 300, а 100 м. Тому, залежно від розташування східної межі осередку, більша або менша частина забудованої та відведеної для забудови площі входить до території та охоронної зони пам'ятки національного значення. Та на картографічному матеріалі XIX—XX ст. і у працях археологів XX ст. тут відображена курганна група, що й спричинило назву урочища, а зруйновані поховання на його території виявила Північна експедиція під час наукового археологічного обстеження цієї ділянки для розробки відповідного проекту землеустрою. Таким чином, зафіксоване ще одне пов'язане з Великим Ходосівським городищем місце, проблемне з точки зору дотримання законодавства у сфері охорони культурної спадщини.

За результатами проведеного огляду співробітники Північної експедиції оформили графічні матеріали для надання відповідей правоохоронним органам, а Моніторингової — склали акт про порушення законодавства у сфері охорони культурної спадщини. Проте з указаним ситуативним реагуванням залишається невирішеною основна проблема: досить бурхливі процеси освоєння пристолічних територій створюють реальну загрозу самому існуванню обстеженої унікальної пам'ятки і це, без перебільшень, приводить ситуацію на межу справжньої гуманітарної катастрофи.

І. Готун, В. Івакін, І. Зоценко, В. Лавров

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ МОГИЛЬНИК В ІВАНКОВИЧАХ БІЛЯ КИЄВА

Сукупність пам'яток Ходосівського археологічного комплексу, попри їхню різноманітність і доволі значні хронологічні рамки функціонування, включає переважно як фортифіковані, так і неукріплені поселенські структури, а могильники у його складі практично невідомі. Певним винятком слугують пошкоджені внаслідок земляних робіт поховання на місці колишньої курганної групи Ходосівка-Могили, закопані у долівку споруд людські черепи на поселенні Ходосівка-Козаків Яр, сліди ймовірної кремації нез'ясованої хронології у викиді із ходу сполучення періоду Другої світової війни на багатошаровому поселенні між Ходосівкою та Лісниками, окремі розрізнені кістки людини в культурних нашаруваннях селищ Ходосівка-Рославське і Ходосівка-Козаків Яр та поки ще не локалізований курган у районі, можливо, на території, полігону побутових відходів з півдня від Ходосівки на землях, адміністративно підпорядкованих старостинському округу с. Підгірці Козинської селищної територіальної громади.

У звітному сезоні ситуація з некрополем у складі комплексу зазнала певних змін: завдяки інформації активістів із с. Іванковичі вдалось зафіксувати, до того ж — доволі своєрідну, поховальну пам'ятку Іванковичі-Вал на укріпленнях Великого Ходосівського городища. Її оглянули фахівці Північної експедиції ІА НАН України і частково дослідили співробітники Київського загону Моніторингової.

Поховання виявлені представниками воєнізованого утворення місцевого добровольчого формування територіальної громади (ДФТГ)¹ у нещодавно викопаних у верхній частині валу городища заглибленнях з північного сходу від дороги Круглик—Іванковичі. У результаті обстеження пункту констатовано наявність зруйнованих земляними роботами, ймовірно кількох, кістяків, частина одного з яких знаходилась *in situ* у товщі насипу. При подальших роботах ситуацію щодо означеного цвинтаря вдалось прояснити, розчистивши сліди кількох поховальних споруд і простеживши у них

кістки небіжчиків, що залягали у анатомічному порядку.

Поховання 1 (рис. 1) у вигляді довгих кісток рук та хребців зафіксоване у західній стінці здійсненого у валу заглиблення на рівні 0,38 м від також пошкодженої земляними роботами денної поверхні. Для його оконтурення і вивчення зроблено прирізку розмірами 0,8 × 0,5 м. У ній з рівня 0,35 м простежена заповнена майже ідентичним навколишньому шару тіла валу мішаним сірим супіском поховальна яма. Слідів труни навіть у вигляді тліну не виявлено. Вдалось встановити, що випростане на спині зорієнтоване головою на захід із, ймовірно, сезонним відхиленням на північ у 32° тілопокладення належало дорослій людині. У анатомічному порядку лежали кістки черепа, ключиця, хребці, довгі кістки рук, пальці правої руки. Ребра, окрім поодиноких фрагментів, майже не вціліли і фіксувались у вигляді кісткового тліну. Голова покійного повернута ліворуч, що, ймовірно, сталося під час археологізації комплексу, права рука, скоріше за все, була зігнутою в лікті, про що свідчать розташовані в області живота небіжчика кістки її пальців. Неушкодженими були і розташовані на відстані майже метра від кісток тулуба кістки лівої стопи, а саме плюснові, таранна, кіст-

Рис. 1. Частково зруйноване земляними роботами поховання 1 у тілі валу Великого Ходосівського городища

1. Маючи нагоду, колектив дослідників висловлює щиро вдячність за повідомлення про пам'ятку і сприяння її дослідженню добровольцю ДФТГ п. Олегу Шаповаленку, очільнику формування п. Анатолію Походні та їхнім колегам, причетним до організації робіт.

Рис. 2. Вціліла частина поховань 2 і 3 іванковицького могильника

ки п'яти. Поховального інвентарю не виявлено.

У східній стінці сусіднього заглиблення розчищені **поховання 2 і 3** (рис. 2). До місця, де на рівні 0,2 м від денної поверхні у розрізі зафіксовано хребці, зроблено прирізку розмірами 1,5 × 1,2 м, де з'ясовано, що верхня частина поховань перевідкладена і виявлено кістки тазу та ніг двох дорослих у анатомічному порядку. Покладені на спину небіжчики спрямовані головою на захід, із незначним, до 5°, відхиленням на південь. Поховальні ями не простежені, що, ймовірно, спричинено розміщенням захоронень на незначній глибині відносно сучасної поверхні, нижчої порівняно із сусідньою територією за рахунок децю зрізаного у цьому місці гребеня валу. У обох випадках сліди труни не виявлені, хоча її наявність принаймні у похованні 2 засвідчують зафіксовані з обох боків від ніг покійника чотири залізних *цвяхи* (рис. 3: 3, 4). Їхнє розташування вказує на ширину домовини у межах 0,4–0,5 м. У обох похованих збереглися хребці, кістки тазу, стегнові, велика і мала гомілкові кістки та кістки стоп. Паралельне розташування кістяків на однаковій глибині виступає ознакою парного комплексу. Із поховання 2 походив знайдений в області пояса небіжчика інвентар, а саме *поясне кільце* і *пряжка* з кольорового металу (рис. 3: 1, 2; 4). Останні традиційно відносять до старожитностей першої чверті XI ст., хоча опубліковано дані щодо фіксації таких і у більш пізніх нашаруваннях. Виявлений поясний набір слугує підставою для визначення хронології всього

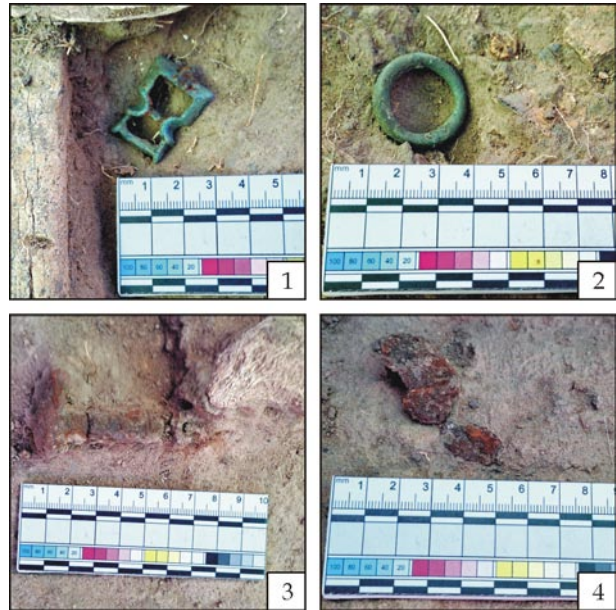

Рис. 3. Знахідки у похованні 2 на етапі фіксації: 1 – пряжка; 2 – поясне кільце, 3–4 – цвяхи

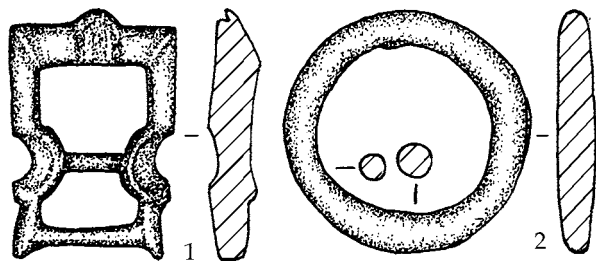

Рис. 4. Поясний набір із поховання 2

кладовища, формування якого відбувалось упродовж певного часу, про що свідчить відчутна різниця у орієнтації першого та двох наступних поховань.

Крім охарактеризованих випадків, антропологічні рештки, а саме окремі фрагменти кісток нижніх кінцівок у хаотичному порядку виявлені на північний захід від описаних, у перевідкладених шарах ще одного заглиблення, здійсненого у валу з протилежного боку від дороги Круглик–Іванковичі. З урахуванням ширини останньої, це може вказувати на доволі значні розміри могильника, влаштованого на укріпленнях Великого Ходосівського городища.

Доволі проблематичним залишається співвідношення описаного цвинтаря з певною поселенською структурою. Селище з матеріалами періоду Київської Русі і монгольсько-литовських часів відоме на іншому боці річки, підписаній на сучасних картах як Петиль (хоча населення називає її Середньою) на місці котеджного містечка «Масток» на відстані понад 1 км від виявлених поховань. Випадки влаштування давньоруських некрополів на протилежному відносно населеного пункту

березі, до того ж — на узвишші, відзначені в літературі неодноразово, але там відстань між поселеннями і могильниками все-таки дещо менша. Постає незвичним здійснення поховань на гребені валу городища. На час влаштування виявленого цвинтаря оборонна функція цього осередку була значною мірою вже втрачена: південніше найближчого до Києва Вітянсько-Бобрицького Змієвого валу, до складу якого за доби Київської Русі увійшли означені укріплення ранньозалізного періоду, були вже сформованими і пов'язана з оборонними заходами Володимира система валів на Стугні, і наступна за нею на Росі. В умовах припинення функціонування за прямим, оборонним, призначенням, насип валу городища міг сприйматись як своєрідний видовжений курган, тим більше, що синхронним могильникам у, наприклад, розташованій неподалік Віті-Поштової та в інших пунктах властиві саме підкурганні поховання. Але і в такому випадку від поселення під «Маєтком» значно ближче було до ділянки валу в районі сучасного його розриву дорогою Круглик—Рославичі, тим більше, що доступність обох цих точок з боку річкової долини приблизно однакова. До того ж, серед виявленого керамічного матеріалу з місця названого котеджного містечка синхронні зафіксовані у похованні пряжі фрагменти горщиків не траплялись, тому підстав для тверджень про одночасність існування селища і кладовища поки що недостатньо. Відтак, взаємозв'язок означених пунктів, як поєднання поселенської та сакральної складових однієї структури, наразі видається все так проблематичним.

Не розглядається у цьому відношенні і відоме за розвідками В. Петрашенко та В. Козюби селище доби Київської Русі на західній околиці с. Іванковичі: розташований на протилежному березі Петилія / Середньої пункт віддалений від місця фіксації поховань на значно більшу відстань, ніж попередній. Водночас названі дослідники згадували у селі давньоруські осередки, локалізовані відносно зафіксованого могильника значно ближче.

Один із них займає схили надзаплавної тераси лівого берега Петилія / Середньої у східній частині села за 650 м від виявлених поховань, інший — прилеглу до валу частину плато за 1,1 км. Масовими знахідками з поверхні першого пункту названі уламки посуду середини — другої половини XII і початку XIII ст., серед підйомного матеріалу з іншого згаданий фрагмент вінця горщика другої половини XII ст.

Різниця у датуванні знахідок із названих поселенських структур та поховання 2 досить відчутна, але про вичерпні хронологічні

характеристики означених пам'яток у цьому випадку не йдеться: з поселень залучено матеріал лише з поверхні без шурфування чи зачистки відслонень ґрунту за відсутністю останніх, а на могильнику речі зафіксовані лише у одному випадку. Відповідно наявність більш раннього матеріалу у нашаруваннях селищ не виключена, як і пізнішого на цвинтарі. Та й відсутність інвентарю в похованнях певною мірою може вказувати на здійснення їх у більш пізній період. Водночас, вивчення фахівцями особливостей давньоруської поховальної обрядовості дозволило констатувати як зменшення кількості та номенклатури супровідних речей, так і все більшу уніфікацію поховань по мірі зростання дати їхнього здійснення. Відповідно, некрополь на валу на тлі звичних ґрунтових могильників на рівних майданчиках для поселень указаної хронології видається менш імовірним, ніж для осередків, які існували невдовзі після прийняття християнства.

При пошуках людності, що могла залишити іванковицьке кладовище на валу, варто також враховувати, що територія його розташування презентує степовий коридор на межі з Київським Поліссям, яким проходив найзручніший шлях до земель із заходу від Києва — через Білокріжжя та Перепетове Поле. Свідченням цього, за спостереженням дослідників, слугує концентрація на означеній площі різночасових курганів. Відтак, у формуванні виявленого могильника можливий і кочовицький компонент, тим більше, що саме номадам властиве здійснення впускних поховань до уже насипаних споруд. Про право на існування наведеного припущення свідчить фіксація Північною експедицією у 2008 р. дещо на схід, поруч сучасного східного завершення південної лінії укріплень Великого Ходосівського городища в урочищі Могили решток зруйнованого земляними роботами поховання з численними слідами прижиттєвих ударів рубаючою зброєю на кістках ніг. Подібні травми міг отримати вершник, оточений пішими воїнами. Але після опрацювання фахівцями антропологічних матеріалів з'ясувалось, що цей кістяк належав молодій особі жіночої статі. А жінка-вершниця була представницею радше кочового суспільства. Втім, нез'ясована хронологія означеного поховання і сильні пошкодження, завдані йому земляними роботами (уцілили лише кістки ніг), не дають підстав для остаточних висновків, тому наведене міркування надто гіпотетичне і може розглядатись лише як одна, до того ж не основна, із версій, що могла б пояснити простежене. Слабка сторона «кочовицької» інтерпретації цвинтаря в Іванковичах полягає у несинхронності описаних поховань, адже для степовиків більш

логічним було б одномоментне проведення захоронень. Але тривале використання цього місця для поховальної обрядовості могло зумовити існування певних зовнішніх ознак могил або повторне звернення до нього однієї і тієї самої групи номадів. Вразливості наведеному баченню додає й існування за 4,5 км на схід у згаданому урочищі Могили курганної групи мінімум із чотирьох насипів (саме стільки їх існувало у другій половині XIX — середині XX ст.), що позбавляло необхідності здійснення впускних поховань у валах, як своєрідному замінику курганам доби бронзи — раннього заліза, які традиційно використовували

з цією метою середньовічні кочівники. Та на нинішньому етапі досліджень остаточно відмова від версії з кочовицим походженням цвинтаря була б передчасною.

Опрацювання отриманих під час проведених науково-рятивних розкопок матеріалів тільки розпочинається і хочеться сподіватись, що у результаті їхнього лабораторного та кабінетного вивчення будуть отримані нові дані для розуміння специфіки пам'ятки. Але і на цьому етапі досліджень є достатньо підстав стверджувати, що щойно виявлений цвинтар доби середньовіччя у Іванковичах презентує явище цікаве і цілком неординарне.

І. Готун, В. Івакін, В. Лавров, І. Зоценко

МОНІТОРИНГ СУЧАСНОГО СТАНУ ПАМ'ЯТОК ХОДОСІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Втілення Київським обласним загоном Моніторингової археологічної експедиції проєкту з обстеження пам'яток, які постраждали у результаті російської збройної агресії, надало шанс з'ясувати сучасний стан низки об'єктів культурної спадщини у складі Ходосівського археологічного комплексу. Відповідно, спільними зусиллями Моніторингової та Північної експедицій у звітному сезоні було здійснено огляд низки пам'яток у Ходосівці та навколо вказаного населеного пункту.

Основу комплексу складає *Велике Ходосівське городище* — пам'ятка національного значення, тому роботи розпочинались обстеженням саме цього осередку. Будівництво на його майданчику та в охоронній зоні пункту характеризується в окремому повідомленні у цьому збірнику¹, тому його стан детально не описуватиметься, варто лише додати, що пошкодження східного завершення північної лінії укріплень осередку (існування якого не завжди враховують дослідники) у лісовому масиві між селами Ходосівка, Кременище та Лісники не зафіксовано.

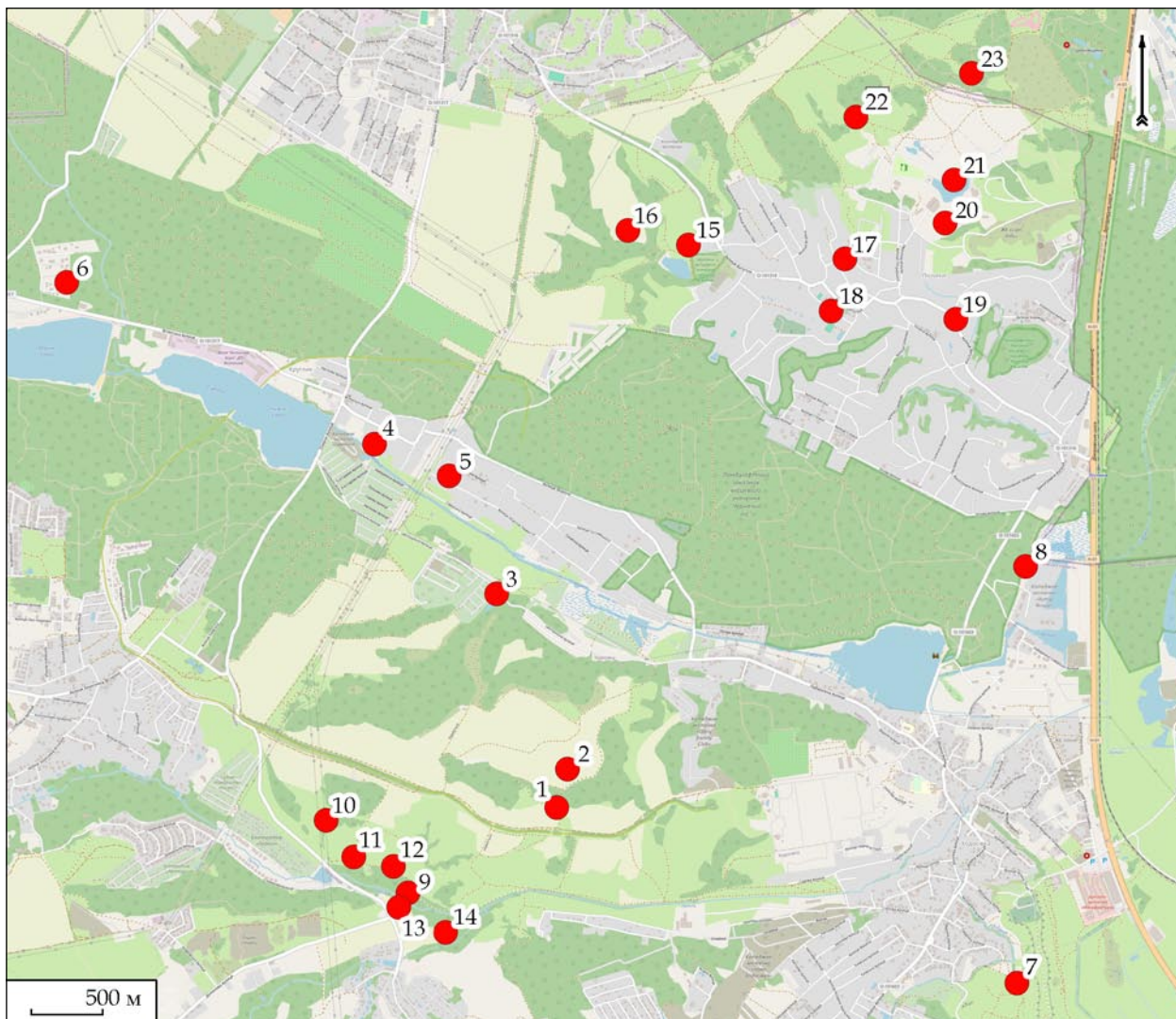
Те саме стосується і розташованого на оточеній валами території остаточно не локалізованого поселення *Кременище* з ліпного керамікою та кружальною слов'янською (так дослідниками-скіфологами неодноразово було названо уламки посуду доби Київської Русі) на незначній височині у лісовому

масиві на східній околиці села, згаданого за результатами робіт Лісостепової Правобережної експедиції Інституту археології АН УРСР 1984 р. Попри проблематичність ідентифікації цього осередку на місцевості, констатовано відсутність руйнувань в означеній частині лісових угідь загалом.

Розташоване неподалік в'їзду на територію городища селище зі значною кількістю знахідок часів Київської Русі та незначної — скіфського періоду на березі заболоченої насиченої джерелами балки між високими пагорбами в урочищі Вечірній Ліс виявлене у 1947 р. експедицією «Великий Київ» у пошуках місця поселення, дитинця городища, а у 1991 р. обстежене В. Петрашенко та В. Козубою, які, щоправда, приписали відкриття пам'ятки О. Серову, хоча порівняння наведених ними даних і опису експедиції «Великий Київ» 1947 р. засвідчує ідентичність осередків. Розвідками Північної експедиції 2011—2012 рр. простежено шар депо на захід і південь від описаного місця. Селищну структуру на південному березі балки було запропоновано позначати як *Ходосівка-Вечірній Ліс 1*, на північному — *Ходосівка-Вечірній Ліс 2*. Через площу пам'ятки прокладено магистральний газогін, сучасних руйнувань у межах названих пунктів не простежено.

Поселення на території городища на південь від с. Кременище на правому березі р. Віти на очищених від дерну ділянках на розділених балкою двох височинах, обмежених неглибокими балками зі сходу й заходу

1. Див. «Огляд Великого Ходосівського городища».

Оглянуті під час моніторингу пам'ятки Ходосівського археологічного комплексу: 1 — Ходосівка-Вечірній Ліс 1; 2 — Ходосівка-Вечірній Ліс 2; 3 — Ходосівка-Штани; 4 — Круглик; 5 — Кременище; 6 — ділянка валу із заходу від Круглика; 7 — Ходосівка-Козаків Яр; 8 — багатопшарове поселення між Ходосівкою та Лісниками; 9 — Ходосівка-Попова Долина; 10 — Ходосівка-Гедзів Хутір 3; 11 — Ходосівка-Гедзів Хутір 2; 12 — Ходосівка-Гедзів Хутір 1; 13 — Ходосівка-Вила 1; 14 — Ходосівка-Вила 2; 15 — Лісники-Бездня; 16 — Хотів-Гожине; 17 — Лісники-Замок; 18 — Лісники-Центр; 19 — Лісники-Козин; 20 — Лісники-Ферма; 21 — Лісники-Лан; 22 — Лісники-Ємцове; 23 — Лісники-Вітянське

виявила Лісостепова Правобережна експедиція Інституту археології АН УРСР у 1984 р. На пункті на площі близько 300 × 250 м зібрано кераміку скіфського часу VI—V ст. до н. е. (як скіфського вигляду, так і у меншій кількості підгірцівсько-милоградської культури), періоду бронзи (білогрудівської і багатоваликової культур) і доби Київської Русі. Тоді ж відзначено, що східна частина території, на якій зібрано кераміку, розпланована під дачні ділянки Інституту садівництва і для вивчення недоступна. У 1995 р. експедиція під керівництвом В. Бідзілі у південній частині пам'ятки дослідила залізоторбний осередок доби Київської Русі і виявила знахідки пізньобронзового періоду та скіфської доби. Попри різницю в топографії В. Петрашенко та В. Козюба ідентифікували пам'ятку як згадане селище в урочищі «Вечірній ліс»,

хоча за належністю до населеного пункту та прив'язкою до урочища її логічно називати *Ходосівка-Штани*. У 2020 р. поселення та його околиці були обстежені співробітниками Інституту археології у зв'язку з надходженням інформації відносно руйнування в районі осередку культурних нашарувань на значній території. У результаті простежено поширення шару на схід від позначеної В. Петрашенко і В. Козюбою площі та зібрано уламки кружального посуду доби Київської Русі, а також ліпного, віднесеного фахівцями до доби фінальної бронзи. Під час поточного огляду пункту нових руйнувань не виявлено, до того ж, констатовано припинення зафіксованих раніше земляних робіт.

Розташоване навпроти попереднього поселення *Круглик* середньодніпровської (?) культури доби бронзи виявлене на похилому ліво-

му березі р. Віти / Сіврки приблизно за 300 м на північний схід від греблі нижнього ставка на території населеного пункту у 1985 р. Лісостеповою Правобережною експедицією. Пам'ятку перетинає ЛЕП, у її центрі знаходиться опора № 40. Вона межує з багатошаровим селищем *Кременище*, відкритим, за даними В. Петрашенка і В. Козюби, О. Серовим на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега Віти / Сіврки. Осередок локалізований у центрі села і приблизно на 5 м здіймається над рівнем заплави, із заходу обмежений високовольтною ЛЕП і невеликим струмком — лівим допливом Віти, з півночі до нього примикають городи села, зі сходу — вулиця, що перпендикулярно спускається до річки. На пам'ятці зібрані фрагменти ліпного посуду бронзового і скіфського періодів та гончарного доби Київської Русі. Кераміка часів бронзи та скіфська зосереджена у східній частині площі, давньоруська — у західній. Цілком можливо, що осередок репрезентує східну частину крупного утворення, західна частина якого представлена описаним поселенням у Круглику. Пов'язані із Кругликом розміщені на обох берегах р. Віти / Сіврки два пункти доби Київської Русі відображені О. Серовим на карті неукріплених осередків вказаної хронології у Середньому Подніпров'ї. Понад те, згадана наявність на одному із них житлової забудови і ямного типу печі для одержання вапна. Щодо лівобережного поселення — інформація про проведені на ньому стаціонарні роботи відсутня, звіт про розкопки в урочищі Штани до наукового архіву не надходив, а серед опублікованих матеріалів остання не фігурує, хоча про житлові споруди названого селища йшлося. Відповідно, більш імовірно здається її локалізація у межах території, дослідженої експедицією НВК «Археолог». Огляд охарактеризованої місцевості привів до констатації інтенсивного використання надзаплавних площ і у Круглику, і у Кременищі для зведення індивідуальних, вочевидь, замських будинків.

Дослідники відзначали наявність перпендикулярного долині р. Віти / Сіврки валу між синхронними Великим Ходосівським та Хотівським городищами і висловили думку про функціонування означених пам'яток у складі єдиної структури. Насипи обстежували Л. Добровольський у першій чверті XIX ст., А. Бугай на зламів 1960-х і 70-х рр. і М. Кучера у 80-х рр. У 1991 р. В. Петрашенко з В. Козюбою констатували, що на час їхніх робіт у басейні р. Віти укріплення віділіло лише у прирічній частині у вигляді невеликого відрізка біля дороги Круглик—Віта-Поштова. Пам'ятка займає узлісся між вказаною дорогою і садибою лісового кордону. *Вал із заходу від Круглика* було оглянуто і

в звітному сезоні. У результаті встановлено, що його стан відповідає описаному у 1991 р. і простеженому у 2014 р. при складанні акта технічного стану пам'ятки для оновленого варіанта паспорта комплексу Великого Ходосівського городища.

З південного сходу від Великого Ходосівського городища знаходиться ще одна укріплена пам'ятка ранньозалізної доби — *городище Кругле*. Осередок з нашаруваннями ранньоскіфського часу, зарубинецької культури, доби Київської Русі XI—XII ст. займає південний край меридіонально витягнутого останця корінного правого берега Дніпра і, на думку дослідників, за доби раннього заліза слугував місцем перебування гарнізону, що виконував сигнальні функції, ніс сторожову службу і загалом контролював південні підступи до Великого городища. Пам'ятка згадана у Л. Похілевича, В. Антоновича, з 1947 р. її обстежували експедиції «Великий Київ», Лісостепова Правобережна, експедиція з дослідження Змійових валів та ін., а у 1980-х рр. розкопувала Середньодніпровська експедиція. На площі останця між городищем і селом у 1947 р. виявлене прилегле селище з нашаруваннями ранньоскіфського і зарубинецького періодів, яке стаціонарно вивчали у 1950 р. — Пирогівський загін експедиції «Великий Київ», а у 1976 р. — Підгірсько-Ходосівський загін Археологічного музею АН УРСР. З огляду на воєнний стан, названі два осередки не відвідувались.

Відріг плато із заходу від Круглого городища займає багатошарова пам'ятка, більш відома як *Ходосівка-Козаків Яр*, хоча до її складу входить поселення пізньотрипільського часу та доби палеометалів *Ходосівка-Зоцієва Гора*. Осередок відкрив у 1968/1969 рр. Р. Орлов, у 1972 р. досліджували О. Сухобоков та Л. Рутківська, у 1980-ті рр. у зв'язку з пошкодженням пункту шляховими і будівельними роботами на ньому впродовж кількох сезонів працювала В. Петрашенко, незначні за обсягами роботи були проведені на селищі і у подальшому. Крім згаданих руйнувань 1980-х рр., останні у межах адміністративно підпорядкованої сільській раді с. Підгірці території мали місце і на початку XXI ст. У 2023 р. Північна експедиція продовжила розкопки осередку, а обстеження його охоронної зони привело до фіксації підрізання схилу зі зведенням на утвореній таким чином терасі індивідуального будинку біля підніжжя зайнятого селищем відрогу з півночі від розкопу Північної експедиції 2019 р., у якому були виявлені знахідки доби Київської Русі, а також уламки ліпної кераміки невизначеної хронології.

Уже доводилось відзначати, що край тераси лівого берега р. Сіврки / Віти у місці зміни напрямку її русла із широтного у ме-

ридіональний і далі на північ, включно з південними садибами вул. Виноградної у с. Лісники, займає низка різночасових поселень, місцями перекритих одне одним. Її південна частина, відкрита В. Даниленком у середині ХХ ст., увійшла до літератури як *Ходосівка-Діброва*, північна, виявлена В. Петрашенком і В. Козюбою у 1991 р., попри перебування на території Ходосівської сільради, отримала назву *Лісники* (що спричинило низку пам'яткоохоронних проблем). Роботами Північної експедиції з'ясовано, що йдеться про суцільну смугу культурних нашарувань з розривом у місці, де було здійснене планування поверхні для прокладання залізниці від її нинішньої траси на ділянці Київ—Миронівка (через Трипілля) до Поста-Волинського. З урахуванням уже сформованої історіографічної традиції стосовно обох складових означеного осередку, для об'єднаної пам'ятки, у нашаруваннях якої простежено матеріали понад 20 культурно-історичних періодів, типів і груп від часів мезо-неоліту до козацької доби, використано назву *багатошарове поселення між Ходосівкою та Лісниками*, і останнім часом для ідентифікації цього утворення використовується саме вона. Нещодавно було здійснено спробу відчуження із державної власності південної частини поселення площею понад 12 га, але Господарський суд Київської області задовольнив позов заступника керівника Київської обласної прокуратури в інтересах держави (Інститут виступав третьою особою на стороні позивача у цій справі) і ділянка осередку була повернута у державну власність. Попри свого часу нанесену нашаруванням пам'ятки певну шкоду, у звітному сезоні було відзначено задовільний стан названого пункту.

На надзаплавній терасі лівого берега р. Петиля / Середньої під схилом плато, на якому побудовано південну лінію укріплень Великого Ходосівського городища, Північна експедиція у 2012 р. зафіксувала у одному-меншому урочищі поселення *Ходосівка-Попова Долина* з матеріалами доби палеометалів та часів Київської Русі у культурному шарі, частково пошкоджене прокладанням ґрунтової дороги. Огляд пункту у звітному сезоні дозволив констатувати відсутність нових пошкоджень у межах названого осередку.

На захід від попереднього, зі сходу від асфальтованої дороги Круглик—Рославичі, на першій та другій надзаплавних терасах на схилах паралельної дорозі обводненої балки та зі сходу від неї Північна експедиція у 2008 р. виявила три пункти доби бронзи—раннього заліза (зібраний на поверхні та у відслоненнях матеріал виявився надто дрібним, відтак — недиагностичним для більш детальної культурно-хронологічної іден-

тифікації), які завдяки розташуванню у відповідному урочищі отримали назву *Ходосівка-Гедзів Хутір 1, 2, 3*, причому, поселення 2 на час фіксації було відчутно пошкодженим ерозійними процесами. Під час відвідання пунктів у 2023 р. подальші руйнування не відзначені.

У 2008 р. Північна експедиція обстежила мис, утворений злиттям р. Середньої / Петиля та її правого допливу з витокami у Рославичах, на якому у 1991 р. В. Петрашенко з В. Козюбою зафіксували поселення з уламками скіфської та зарубинецької кераміки у нашаруваннях, здійснивши його прив'язку до Рославичів. На території мису неподалік згаданого пункту та у місці розташування останнього виявлено два поселення з уламками ліпного посуду ранньозалізної (?) доби у культурному шарі. За назвою урочища вони були позначені як *Ходосівка-Вила 1, 2*. Обстеження мису у 2023 р. показало, що на його площі проведене будівництво і вирощуються декоративні хвойні дерева.

У межах моніторингу сучасного стану пам'яток Ходосівського археологічного комплексу обстежено багатошарове поселення *Лісники-Бездня*, на якому дещо згодом були проведені розкопки, про що йдеться у окремій публікації у цьому збірнику¹. Історія вивчення і специфіка осередку у названій роботі вже охарактеризовані, відтак, варто лише уточнити, що крім трьох садіб, зведених на пам'ятці на початку 2000-х рр. і забудови ще на двох ділянках, про що було складено акт і направлено матеріали до правоохоронних органів у 2021 р., на поселенні виявлено лише будівництво на площі, вивченій у 2021 р. Північною експедицією. Решта території пам'ятки перебуває у задовільному стані.

За півкілометра на північний захід від попереднього В. Петрашенко і В. Козюба у 1991 р. зафіксували пункт з матеріалами доби раннього заліза та пізньої бронзи—раннього заліза, прив'язавши його до Лісників, попри перебування осередку на угіддях, на той час адміністративно підпорядкованих Хотівській сільській раді. Виїзд на поселення *Хотів-Гожине* (за назвою урочища, у якому знаходиться пам'ятка) привів до констатації його задовільного стану: на осередку припинено навіть здійснення оранки для вирощування сільськогосподарських культур, що практикувалось раніше.

Розміщене на північній околиці Лісників городище козацької доби *Лісники-Замок* охарактеризоване у цьому щорічнику у контексті проведеного на його периферії наукового археологічного обстеження земельної ділян-

1. Див. «Нові стаціонарні роботи на селищі Лісники-Бездня».

ки¹. Відповідно у цій публікації варто лише зацентрувати на відведенні осередку у приватну власність (з перенесенням його позначки на Генеральному плані населеного пункту на прилеглу площу) та здійснених на території пам'ятки земляних і будівельних роботах.

Поселення *Лісники-Центр* виявлене у 2004 р. В. Козюбою, А. Чекановським і Л. Чміль у зв'язку із руйнуванням забудовою його культурного шару, а *Лісники-Козин* зафіксоване В. Петрашенком і В. Козюбою у 1991 р. під час обстеження басейну р. Віти / Сіверки. Другий із пунктів може виявитись відкритим В. Круцом у 1967 р. поселенням *Лісники II*, але проблематичність топографічних прив'язок осередку не сприяє повному ототожненню цих пам'яток. Обидва пункти додатково обстежені Північною експедицією у 2005 р. під час обстеження території села для відображення археологічних пам'яток у його Генеральному плані, вони багатошарові (на першому зібрано матеріали софіївської локальної групи етапу СІІ трипільської культури, культури кулястих амфор (?) та періоду палеометалів, на другому — трипільської і білогрудівської (?) культур, з обох осередків походила також кераміка козацької доби). Обидва поселення розташовані у центрі села, відтак їхня територія інтенсивно використовується для зведення житла, супутніх споруд та для активної господарської діяльності водночас лише у одному випадку, на першому із них Північна експедиція у 2021 р. після фіксації під час наукового археологічного обстеження земельної ділянки культурних нашарувань з ліпною керамікою різних етапів трипільської культури та доби палеометалів (?) — I тис. (?) і гончарною XVII—XVIII ст. провела незначні за обсягом науково-рятівні розкопки, у результаті яких отримано нові матеріали періоду Трипілья, тщицецько-комарівської культури та козацьких часів.

Поселення *Лісники-Ферма* в уроч. За Хрестом та *Лісники-Лан* в однойменному урочищі розташовані поруч на північній околиці села і відкриті Північною експедицією у 2005 р. під час згаданого обстеження теренів населеного пункту у рамках розробки його Генерального плану. Перше займає праву прибережну терасу безіменного струмка — найбільшого допливу р. Безодні і характеризується гончарною керамікою XI—XII ст. з фрагментами візантійських амфор навіть на поверхні пункту (вінця окремих уламків мають профілювання, притаманне посуду другої половини XIII ст.) і ліпною софіївського етапу трипільської культури, а також білогрудівської культури і загалом ранньозалізної доби. Друге

знаходиться навпроти попереднього у прибережній частині довгого схилу плато і обмежене ставком, утвореним у місці впадіння правої притоки до згаданого струмка. З його культурних нашарувань походили уламки кераміки доби раннього заліза і такої, що могла побутувати у I тис. до н. е. — I тис. н. е. Особливості обробки крем'яного відщепа із шару пункту притаманні населенню регіону доби бронзи. Під час обстеження у звітному сезоні вдалось простежити, що наявна на місці колишньої ферми кінноспортивна база значно розрослась включно зі створенням нової інфраструктури, на навколишній території створені поля для гольфу та здійснені озеленення з висадкою дерев і чагарників декоративних порід.

Розташовані дещо північніше, у другому випадку — навіть з виходом за межі села на територію, адміністративно підпорядковану Київській міській раді поселення *Лісники-Ємцьове* та *Лісники-Вітянське* теж відкриті Північною експедицією 2005 р., хоча окремі фрагменти керамічного посуду у першому з урочищ були зафіксовані експедицією роком раніше. Територія осередку у Ємцьовому ще у момент виявлення слугувала для видобутку піску, Вітянського — для виробування сільськогосподарських культур. Пункти займають нижню частину схилів плато, перший — у верхів'ях струмка, що впадає у найбільшу ліву притоку Безодні в районі згаданого поселення *Лісники-Ферма*, другий — у місці, обмеженому з північного сходу і південного заходу балками, з південного сходу — балкою — витокм струмка, що входить до тієї ж гідросистеми. Зібрані на етапі виявлення поселень знахідки представлені у першому випадку — уламками ліпної кераміки періоду бронзи (колекція включає також уламки кружального посуду часів Київської Русі та монгольсько-литовської доби із підсіпки набраним у кар'єрі на території пам'ятки ґрунтом шкільного стадіону, та використання там землі також із площі поселення *Лісники-Ферма* схиляє до припущення про походження знахідок саме із вказаного пункту), у другому — частинами посуду періоду палеометалів, з-поміж якого виділяється фрагмент, що міг побутувати за доби середньої бронзи (?). На момент огляду у 2023 р перший осередок з численними відвалами та останцями невідбраної породи колишнього кар'єру був вкритий чагарниками і самосійними деревами та різнотрав'ям, другий — задернований.

Зафіксовані випадки руйнування чи пошкодження згаданих пам'яток було заактовано; розпочато з'ясування обставин вчиненого та причетних до цього організацій чи осіб з метою підготовки відповідних матеріалів для правоохоронних структур.

1. Див. «Обстеження замку Корецьких у Лісниках поблизу Києва».

І. Готун, В. Івакін, Р. Осадчий, О. Казимір, М. Гунь

ОБСТЕЖЕННЯ ЗАМКУ КОРЕЦЬКИХ У ЛІСНИКАХ ПОБЛИЗУ КИЄВА

Північна експедиція Інституту на замовлення власниці у зв'язку із запланованою зміною цільового призначення із «земель для ведення особистого селянського господарства» на «землі для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка)» провела обстеження у зоні розташування замчища періоду пізнього середньовіччя у с. Лісники у південному передмісті Києва¹. Роботи здійснені згідно з умовами відповідного договору між власницею та ІА НАН України.

Означений фортифікований осередок на північній околиці села фахівці пов'язують з обійстям власників Лісників у другій половині XVI — першій половині XVII ст. відомих магнатів, членів сенаторських урядів, у ревізії 1545—1552 рр. врахованих у числі «княжат головних» князів Корецьких з династії Гедиміновичів (Наримунтовичів), рід яких існував до 1651 р. Політичне верховенство династії обумовлене належністю до великокнязівської ради не лише завдяки обійманню високих урядових посад, а й «з обичаю стародавнього і старожитного дому свого». За спостереженнями В. Козюби, про місце її представників у ієрархії родовитості свідчать записи у книгах Литовської метрики за 1536 р., де наведено часто повторювані персональні листи-повідомлення «До князя Ильи до Жеславского до князей Сангушков до князей Вишневецких и Збараских до князей Корецких до князей Четвертинских до князей, панов и земян повету...». Право власності на маєток Лісники волинський воєвода Юхим Корецький з дружиною Ганною, уродж. Ходкевич, набули у 1596 р. шляхом купівлі двох його частин у земянина господарського повіту Київського Адама Івановича Богуфала. У означений період Корецьким належала і сусідня Ходосівка.

Не зупиняючись на згадках осередку у документах епохи, варто акцентувати, що місце укріпленого двору Корецьких В. Антоновичем в «Археологической карте Киевской губернии» описане як п'ятикутне, «95 сажнів в окружности». П'ятикутним воно показане і на «Общей схеме древних укреплений и пу-

тей вокруг Киева», складеній штабс-капітаном Васильєвим за редакцією підполковника Стеллецького. Відзначалося, що М. Бранденбург у 1874 р. зафіксував на замчищі зариту у валу гармату, скляну кулю, кахлі, залізний спис, стремено, ніж та ложку. В. Козюба у особистому фонді В. Антоновича у Центральному державному історичному архіві України в Києві виявив виконаний М. Бранденбургом у 1874 р. кресленик «План городища близъ села Лесники, Киевского уезда (бывший замок княгини Корецкой)» із зображенням власне укріплення і профілю пагорба з ним. Замчище п'ятикутне, оточене земляним валом. Найдовша сторона — західна. Всередині майданчика позначені місця пошуків та знахідок у супроводі розшифрованих у експлікації цифр: 1 — «місце, де була знайдена селянами гармата» (тут і далі — переклад *авт.*; згодом фіксацію цієї знахідки приписали М. Бранденбургу); 2 — «яма, розрита 1872 р. А. М. Муравйовим»; 3 — «траншеї, зроблені 1874 р. полковником Бранденбургом»; 4 — «окрема печерна камера». У північно- та південно-західному кутах городища і біля пошукової ями О. Муравйова та місця знахідки гармати у його північній частині нанесені траншеї М. Бранденбурга. «Печерна камера» — ймовірно, провалля на південному схилі гори під замком, зі слідами двох невеликих ходів або ніш. Профіль гори з укріпленнями ліворуч містить вищий за майданчик замку пагорб, власне фортифікації з валами, праворуч від них терасу-ескарп і довгий схил до підніжжя гори та підписаний «профіль з північного боку». Це одне з найперших креслень давніх укріплень України, виконане дослідниками, що стояли біля витоків її археологічної науки.

На початку XX ст. Л. Добровольський констатував практично повну відсутність на пам'ятці фортифікацій, а у 1950-х рр. П. Раппорт підтвердив датування пункту добою пізнього середньовіччя, а саме XVII—XVIII ст. У публікаціях повідомлялось про знайдений на осередку скарб польських та західноєвропейських монет XVII ст.

У 2004 р. пам'ятку обстежили В. Козюба, Л. Чміль та А. Чекановський, виявивши у стінці ескарпу солід 166(6?) р. і поставивши питання про заходи щодо охорони пункту. Перевірка стану городища у червні того ж

1. Маючи нагоду, автори та колектив дослідників висловлюють вдячність Анні Валеріївні Кузенковій та її представникам за чітку організацію робіт у атмосфері доброзичливості і взаєморозуміння.

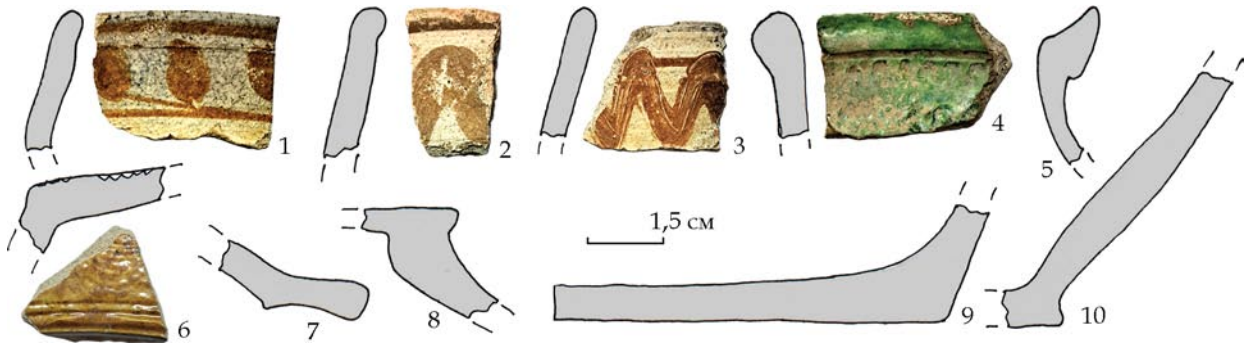

Рис. 1. Зразки уламків керамічного посуду з обстеженої ділянки

року показала, що воно було зайняте городами і руйнувалось лише у результаті ерозії. У стінці ескарпу простежені заглиблені частини об'єктів з керамікою нового часу, уламки синхронного посуду були зібрані і на поверхні.

Огляд осередку Північною експедицією у 2005 р. пов'язаний із обстеженням площі населеного пункту для відображення пам'яток культурної спадщини у його Генеральному плані. Встановлено, що зайнятий замчищем мисоподібний виступ плато зорієнтований на південний захід. Його розмір: біля 30 × 30 м, балтійська висота — 149,4 м. Над долиною струмка — лівого допливу р. Безодні — він здіймається на висоту 30 м. Зовнішні ознаки залишків валу чи рову відсутні. Стрілка мису має обрив заввишки 1–2 м. З півдня нижче майданчика мису розташована зайнята городом тераса-ескарп, городи розміщені і на мисі та його схилах на захід і схід. У стінці ескарпу зафіксований культурний шар потужністю до 1 м і котловани заглиблених об'єктів. У осипах і на поверхні мису виявлено фрагменти люльок, уламки кахель, скла, кераміку кінця XVI — середини XVII ст. У рамки XVII ст. вкладаються і знайдені тут кахлі. Траплялась на пункті і кераміка кінця XVIII–XIX ст.

Обстеження городища 2008 р. здійснене у зв'язку із земляними роботами на його майданчику. Зібраний археологічний матеріал аналогічний виявленому під час попередніх звернень до пам'ятки.

Згідно наданого замовницею викопіювання з Генерального плану села, обстежена у звітному сезоні ділянка розміщена в уроч. Замкова Гора / Замок за 0,4 км на північ від центру, на схилі зайнятого городищем відрог плато. Та пам'ятка зображена не на ньому, як це є насправді і що відображено у документах за результатами попередніх обстежень, а на ділянці замовниці, що стало доволі несподіваним. Тобто, забудоване у 2008 і наступних роках замчище у містобудівній документації виявилось позначеним по сусідству з місцем свого фактичного

розміщення, до того ж — зі зміною конфігурації зовнішніх обрисів.

Розташована серед приватної забудови ділянка витягнута з південного заходу на північний схід і прилягає до городища з півдня. Її південну частину складає крутий схил відрог плато, решта площі розташована на терасі-ескарпі і перед нею. Донедавна зайнята фруктовим садом, складена суглинком, на більшій частині перекритим малопотужним чорноземним прошарком. Має виразні сліди відбирання верхнього шару ґрунту. На це крім виходу на сучасну поверхню материкової глини у південно-східній частині території вказує похилий профіль ескарпа на противагу відзначеній у 2005 р. майже вертикальній стінці, що могло сформуватись за рахунок переміщення на обстежену ділянку верхньої його частини разом з кромкою культурних нашарувань замку. Виразні сліди зубів ковша екскаватора у нижній частині стінки ескарпа були простежені і при обстеженні 2005 р. Перепланування зумовили нерівномірну потужність орного шару, місцями — повну його відсутність. Нашарування, де вони простежені, репрезентовані тонким дерновим шаром потужністю 0,01 м та складеним перевідкладеним темно-сірим суглинком потужністю від 0,11 до, місцями, 0,38 м орним з нечисленними дуже дрібними фрагментами кружального посуду і кахлів пізньосередньовічної доби. Встановити, репрезентують ці шари залишки культурних нашарувань *in situ*, чи результат переміщення ґрунту з керамікою з площі розташованого топографічно вище замчища проблематично.

У закладених на ділянці зорієнтованих переважно боками за осями сторін світу (де цьому не заважала густа коренева система) 20 шурфах розмірами переважно 1,0 × 1,0 м відзначено залягання складеного темно-сірим суглинком згаданої потужності шару, у кількох із них — із нечисленними подрібненими уламками посуду (рис. 1) і кахлів, що за визначенням О. Пашковського (Музей історії Києва) побутовували у XVIII ст. (рис. 2) та

Рис. 2. Виявлені під час обстеження фрагментовані кахлі XVIII ст.

шматками обгорілої глиняної обмазки; нижче зафіксовано прошарок сірого суглинку потужністю 0,02–0,08, іноді 0,17–0,30 м.

Місцями простежені темні гумусовані заглиблення у матеріку без археологічного матеріалу, але натомість — з деревним тліном, що свідчить про їхнє природне походження і, вочевидь, маркує існування свого часу в цих місцях дерев; інші плями мають надто рівні краї і, ймовірно, виникли у результаті планувальних робіт. У шурфі 5 на сході південно-східної частини ділянки гумусовані нашарування сягали 0,55 м від сучасної поверхні, їхні колір і морфологія вказують на існування тут радше заповненої шаром заглибини, ніж певного археологічного об'єкта.

За результатами досліджень надано висновки, що Інститут археології у межах своєї компетенції констатує, що з огляду на розміщення зазначеної ділянки поруч з городищем пізньосередньовічного часу, а від-

так — перебування її на території пам'ятки, межа якої, згідно ст. 14¹ Закону України «Про охорони культурної спадщини» до затвердження науково-проектної (науководослідної) документації з визначення меж та режимів використання території пам'ятки для городищ у межах населених пунктів встановлюється в 100 м навколо залишків оборонних споруд (вал, рів), а також фіксацію незначної кількості археологічного матеріалу нового часу, згідно ст. 27, 29 та 37 цитованого Закону будь-яким будівельним роботам, прокладанню мереж і комунікацій, іншим пов'язаним з проникненням у товщу нашарувань діям (висаджування дерев тощо), повинні передувати охоронні археологічні дослідження за рахунок коштів замовника; невиразність згаданого матеріалу і можливе його походження із нашарувань розташованого топографічно вище городища, дозволяє проводити їх у формі нагляду за земляними роботами.

*І. Готун, В. Івакін, О. Казимір, Т. Тишечко, В. Шатковський,
Р. Бабенко, М. Гунь, М. Курзенков*

ОБСТЕЖЕННЯ ТЕРЕНІВ БІЛЯ ПІВДЕННОЇ ДІЛЯНКИ ВАЛІВ ВЕЛИКОГО ХОДОСІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ТА НОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ БРОНЗИ У БАСЕЙНІ ПЕТИЛЯ

У звітному сезоні обстежено п'ять відведених у приватну власність земельних ділянок у с. Ходосівка за межами населеного пункту загальною площею 7,956 га для з'ясування можливості зміни їхнього цільового призначення із земель для особистого селянського господарства, селянського (фермерського) господарства, індивідуального садівництва, товарного сільськогосподарського виробництва на землі для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка). Дослідження ініційовані, організовані та профінансовані їхнім власником — п. Русланом Мельниченком, згідно з умовами договорів між ним та ІА НАН України і виконувались силами Північної експедиції Інституту.

Означені ділянки займають пологі схили вододільного плато між Вітою / Сіверкою і Середньою / Петилем з боку останньої (у одному випадку — частково заліснений яр на означених схилах) і розміщені з півдня від укріплень Великого Ходосівського городища, а саме від валу між Іванковичами й Ходосівкою. Широтно зорієнтована східна із ділянок на частині плато з назвою Литвинів Горбок між уроч. Терешкова Долина та Степанова Долина (ділянка 1) починається за 30 м від уціплого насипу; розташована дещо західніше у яру Степанова Долина спрямована з півночі на південь (ділянка 2) накладається на вал північно-східним кутом; меридіонально витягнута західна (ділянка 4) з прилеглою до неї з північного заходу майже квадратною (ділянка 5) розбиті у верхів'ях яру Попова Долина в урочищі Попів Лан та умовно центральна, що знаходиться за 350 м на захід від першої між яром Степанова Долина та балкою Дурний Ліс на частині плато з назвою «За валом», «25 гектарів» (ділянка 3), починаються за 10 м від візуально уловимого краю фортифікацій (рис. 1; 2¹). Тим із них, що сягають півден-

ного завершення плато, у місці переходу в схил останнього властиві сліди розмивання ґрунту.

Обстежена територія, крім розташованої у яру частини, вкрита різнотрав'ям, про недавнє її використання для вирощування сільськогосподарських культур свідчать наявні на поверхні сліди застосування рільничого обладнання та окремі самосійні соняхи і кущі пшениці. На західному краю східної ділянки біля яру, з яким вона межує, ростуть окремі сосни, клени і берези. Ділянка у яру з двома майже пласкими терасами у північній частині і доволі стрімкими схилами зі сходу, заходу та півночі поросла лучним різнотрав'ям з окремими дикими грушами на пласкому дні, змішаною дубово-осиковою посадкою на похилому західному схилі та окремими соснами на більш крутому східному. З півночі вздовж межі східної ділянки простежене формування біля валу стихійного сміттєзвалища.

На першій ділянці, площею 1,685 га, закладено 26 зорієнтованих боками за осями сторін світу шурфів розмірами 1 × 1 м, відносно рівномірно (з деяким зменшенням їхньої концентрації ближче до краю плато) поширених на обстеженій площі. Спостереження за їхнім відкриттям дозволило встановити, що між шаром дерну, потужність якого становила 3–29 см і материком, складеним суглинком / супіском світло-коричневого кольору залягає шар сірого суглинку / супіску завтовшки 0,06–0,4 м. У окремих випадках (поруч валу) шар мав світло-коричневе забарвлення чи складався із сірого та світло-коричневого, схожого на материк, але світлішого, прошарків, а також пластів світло-коричневого і коричневого кольору. Місцями простежені озалізнений ґрунту та сліди нір землерийних тварин. Археологічних матеріалів у межах ділянки не зафіксовано.

Взаєморозташування шурфів на другій ділянці, площею 1,675 га, зумовив рельєф, а їхня кількість склала 27. Крім закладання шурфів, у межах обстеженої площі здійснено зачистку відслонення ґрунту. В окремих місцях материк було виявлено відразу під шаром дерну, що зумовлено ерозійними процесами, натомість в інших відзначені доволі потужні напластування, утворені перевідкладеною породою. У решті випадків під

1. Автори вдячні головному архітектору проекту «Дострокове внесення змін до Генерального плану села Ходосівка Обухівського району Київської області з розробленням плану зонування та детальних планів територій» Марії Сингаєвській за можливість ілюструвати публікацію наданим нею викопіюванням з містобудівної документації і мешканцю Ходосівки п. Ігорю Альонкіну за консультації щодо місцевих топонімів.

Рис. 1. Південна лінія фортифікацій Великого Ходосівського городища на супутниковому знімку за матеріалами Earth.google.com

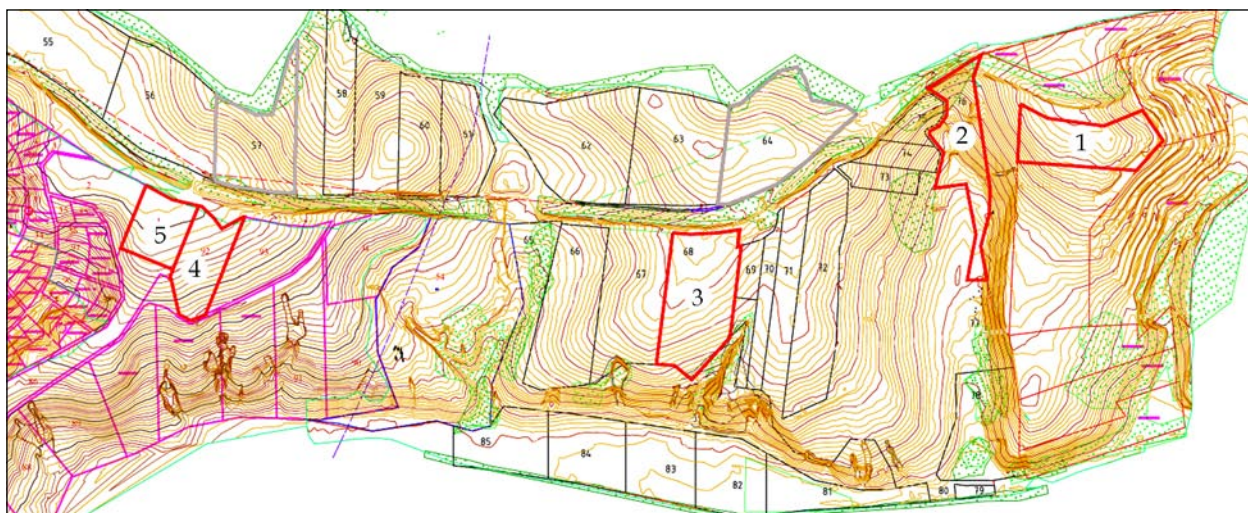

Рис. 2. Викопіювання з містобудівної документації із позначенням місця розташування обстежених ділянок відносно південної лінії укріплень Великого Ходосівського городища

тонким шаром дерну на глибині переважно до 0,04–0,05 м, місцями — до 0,2–0,55 м був простежений прошарок темнішого, у порівнянні з материковою породою, світло-коричневого чи світло-коричневого плямис-

того суглинку (утвореного, найімовірніше, внаслідок перевідкладання материкового ґрунту), який перекривав основний шар — коричневий (що знаходився на рівні від 0,2 до 0,6–1,0 м і, в свою чергу, підстелявся

місцями змішаним з піском темно-коричневим, простеженим на рівні 0,6–0,75 м, іноді — 1,0–1,7 м, у одному випадку підстеленим коричневим на глибині 1,7–1,93 м) чи світло-коричневий суглинок (що сягав 0,5–0,7 м і теж мав дещо темніший відтінок, ніж подібний ґрунт, яким утворено материк). Останній, виявлений на глибині 0,2–2,1 м, був складений світло-коричневим, місцями — плямистим суглинком. Відзначено випадки залягання між дерном та основним пластом тонкого, потужністю до 0,04 м, прошарку наносного піску та мішаного з піском світло-коричневого суглинка потужністю 0,05–0,2 м, які також відображають ерозійні процеси на схилах яру. У місцях з потужними перевідкладеними нашаруваннями було простежено: сірий гумусований (0–0,2 м), світло-коричневий (0,2–0,5 м), змішаний з сірим світло-коричневий (0,5–1,0 м), темно-сірий з прошарком світло-коричневого (1,0–1,3, місцями до 1,8 м), або світло-коричневий мішаний (0–0,3 м), коричневий плямистий (0,3–0,8 м), гумусований темно-сірий з сірим мішаним (0,8–1,8 м), коричневий (1,8–2,1 м) суглинисті шари, а також послідовне залягання світло-коричневої глини (0–0,6 м) і темно-сірого гумусованого (0,6–0,8 м) та темно-коричневого мішаного (0,8–1,0 м) суглинка. На дні яру під тонким шаром дерну іноді знаходилась коричнева глина (від 0 до 0,2–0,4 м), у північній частині ділянки — на материку, а в центральній — підстелена темно-коричневим суглинком з включенням прошарків піску (0,2–1,2 м). У східній частині яру, як згадано, виявлене відслонення ґрунту. У результаті його зачистки впродовж 3 м під тонким шаром дерну зафіксоване залягання шарів світло-коричневого мішаного (до 0,5 м), гумусованого темно-сірого (0,5–0,7 м) і коричневого (0,7–1,2 м) суглинка. Як і на розміщеній зі сходу попередній ділянці, археологічних матеріалів під час обстеження не виявлено.

На прилеглих одна до одної четвертій і п'ятій ділянках площею відповідно 1,186 та 0,995 га ситуація загалом подібна до простеженої на першій. Закладені на їхній площі відносно рівномірно розміщені по всій території шурфи загальною кількістю 24 (13 та 11) продемонстрували, що нашарування у цій частині плато складені покритим дерном шаром сірого супіску (іноді — із вкрапленнями піску) на глибині від 0–0,11 до 0,18–0,54 м, під яким залягав світло-коричневий суглинистий материк. Подекуди названий шар включав вкраплення світло-коричневого суглинка, місцями перекривав простежений на глибині 0,22–0,45 м коричневий суглинистий передматериковий шар мішаної структури та містив нори землерийних

тварин. Іноді на материку фіксувались сліди сільськогосподарського обробітку площі. Під час досліджень, пов'язаних із життєдіяльністю давнього населення, матеріалів теж не зафіксовано.

Результати обстеження третьої ділянки площею 2,415 га виявились певною мірою більш наукомісткими, ніж у попередніх випадках. На ній було закладено 25 пошукових шурфів, спостереження за особливостями стратиграфічної ситуації у яких показало, що під шаром дерну на глибині 0,04–0,14 м фіксується подекуди змішаний з жовтим супіском або коричневим суглинком шар сірого, у окремих випадках по центру ділянки (хоча сусіднім шурфам притаманне залягання згаданого перевідкладеного оранкою сірого ґрунту) — коричневого супіску (іноді — з вкрапленнями піску), який сягає 0,09–0,49 м. Перекритий місцями коричневим або темно-коричневим мішаним та коричневим з сірим суглинком на глибині 0,26–0,66 м материк у межах ділянки представлений жовтим, світло-коричневим або коричневим суглинком. Як і на інших ділянках, у шарі простежені нори землерийних тварин. На відміну від описаних вище, на цій ділянці у одному випадку (шурф 63) під шаром сірого супіску з піщаними вкрапленнями були простежені підстелені материком культурні нашарування, представлені гумусованим темним, фактично чорним супіском на рівні 0,2–0,41 м, що на глибині 0,28 м утримував чотири шматочки обгорілої глиняної обмазки та один — металургійного шлаку, а також дрібні уламки кераміки: один — гончарної, представленої фрагментом стінки горщика козацької доби та 11 — ліпної. Ще у двох випадках (шурфи 57 та 65) аналогічно перекритий культурний шар був складений з темно-коричневого суглинка на рівні, відповідно, 0,14–0,26 та 0,17–1,03 м. У шурфі 65 названий пласт сягав материка, у шурфі 57 — був підстелений тонким прошарком чорного супіску, візуально схожого на простежений у шурфі 63. У товщі нашарувань на глибині, відповідно, 0,36 і 0,35 м зафіксовано фрагменти ліпної кераміки (два та сім). З шурфу 57 також походили два дрібних уламки стінок кружальних горщиків (один із яких оздоблений різним лінійним орнаментом), що теж знаходять аналогії серед гончарної продукції нового часу, а серед виявленої у шурфі 65 ліпної кераміки привертає увагу частина декорованих пальцевими вдавленнями вінець. Попри дрібні розміри виявлених у шурфах фрагментів ліпного посуду, простежені особливості цієї кераміки дають підстави визначити період її функціонування у рамках сосницької культури.

Таким чином, одним із результатів обстеження цих ділянок стала фіксація щойно

виявленого об'єкта культурної спадщини — двошарового поселення доби бронзи та козацьких часів Ходосівка-За Валом. Вичерпна площа розповсюдження його культурних нашарувань на цьому етапі залишається невстановленою, більш детальне її оконтурення стане одним із завдань у подальших наукових пошуках. А до його вирішення згідно ст. 14¹ Закону України «Про охорону культурної спадщини» до затвердження науково-проектної (науково-дослідної) документації з визначення меж та режимів використання території пам'ятки для поселень за межами населених пунктів територія пам'ятки встановлюється у розмірі 300 м навколо орієнтовного географічного центру (центроїда) знахідки фрагмента ділянки археологічного культурного шару, визначеного в обліковій документації. Втім, значна її частина накладеться на оточену валами територію Великого Ходосівського городища, про що йтиметься нижче.

На етапі роботи над цією публікацією висновки про обстеження перебуває на стадії підготовки. Але вже зараз можна констатувати, що всі оглянуті території, за винятком південного завершення розташованої в яру ділянки 2, відносно лінії укріплень Великого Ходосівського городища віддалені менше, ніж на 300 м. Спеціального містобудівного та пам'яткоохоронного документа, який визначав би межі та режими використання названої пам'ятки національного значення не розроблено, так само вказані питання не відображені у її «Паспорті пам'ятника історії і культури СРСР (нерухомого)», підготовленому у 1975 і оновленому у 1984 рр. До того ж, додані до паспорта графічні матеріали надто схематичні та недостатньо інформативні. Втім, ситуація не безвихідна: норма ст. 14¹ Закону України «Про охорону культурної спадщини» для таких випадків передбачає, що до затвердження науково-проектної (науково-дослідної) документації з визначення меж та режимів використання території пам'ятки для городищ поза населеними пунктами межу території встановлено у розмірі 300 м навколо залишків

оборонних споруд (вал, рів), визначених у обліковій документації. Відтак, обстежена площа, крім згаданого південного завершення ділянки 2, репрезентує територію пам'ятки і, згідно ст. 53 Земельного Кодексу України та ст. 34 цитованого Закону має належати до земель історико-культурного призначення. Крім того, ст. 54¹ означеного Кодексу для земель у межах території пам'ятки передбачене обмеження у використанні. Норми законодавства відносно земель історико-культурного призначення розглянуті у представленій у цьому випуску щорічника публікації, присвяченій огляду території Великого Ходосівського городища та його охоронної зони¹ і їхнє дублювання було б недоречним, тому варто лише зауважити, що ст. 14¹ згаданого Закону види робіт, дозволені на таких землях унормовано і до них віднесені ті, що не шкодять пам'ятці: сінокосіння, городництво, неглибока оранка, випасання худоби, дорожні роботи та ін., а ст. 37 передбачено, що проведення будівельних, меліоративних, шляхових та інших робіт, що можуть спричинити руйнування, знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини можливе тільки після їхнього повного дослідження. Крім того, ст. 17 вказаного Закону передбачене перебування усіх земель, на яких розташовані пам'ятки археології, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, у державній власності або вилучення (викупування) їх у державну власність. Водночас, розробкою документації з визначення меж і режимів використання території пам'ятки частину проблем можна було б вирішити, передбачивши, наприклад, створення на цій території певної спортивної або культурної інфраструктури, зони для дозвілля тощо, а у складках рельєфу, де споруди не заважали б візуальному сприйняттю ландшафтної складової пам'ятки — не виключено, і проведення будівельних робіт. Відтак, створення відповідної документації для подальшого законного використання обстежених ділянок видається першочерговим.

1. Див. «Огляд Великого Ходосівського городища».

І. Готун, В. Івакін, С. Сорокін, О. Казимір, Т. Лозниця, А. Сорокун, М. Кублій,
О. Козак, О. Джанов, Є. Синиця

ПРОДОВЖЕННЯ РОЗКОПОК СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-КОЗАКІВ ЯР

Для визначення випадків із взаємним перекриванням кількох археологічних об'єктів у науковій літературі доводилось зустрічати термін «стратиграфічний вузол». Вивченням саме такого утворення продовжувала займатись Північна експедиція ІА НАН України у звітному польовому сезоні. Фіксація цього комплексу відбулась у 2013 р. під час робіт із визначення насиченості, площі поширення і культурно-хронологічних характеристик ходосівської частини багатошарового поселення Ходосівка-Козаків Яр. Тоді у кількох шурфах було зафіксовано заповнення об'єктів різної хронології. Вивчення одного з них започатковане у 2020 р. У результаті вдалось дослідити житлову споруду слов'ян останньої чверті I тис. з сусідніми побутово-господарськими об'єктами. Частина ще кількох у межі розкопу потрапила не повністю. Відповідно, у наступному сезоні було здійснено прирізку для їхнього повного оконтурення і дослідження. Здобутком експедиції стало ще одне житло означеної хронології з супутніми спорудами та черговими об'єктами, заповнення яких продовжувалось за межами відкритої площі¹. Тому у 2023 р. до розкопу здійснено чергову прирізку у південному напрямку і вивчення об'єктів з навколишніми культурними нашаруваннями у цій частині пам'ятки було продовжено.

За сезон на додаток до квадратів, у межах яких культурний шар був розібраний, а заглиблені частини об'єктів законсервовані, досліджено доволі незначну площу — 112 м² (з урахуванням повторно відкритих квадратів попереднього сезону роботи велись на площі 120 м²), тим не менше, у її межах вдалось отримати доволі цікаві матеріали про специфіку життя і господарської діяльності слов'ян переддержавного періоду, що мешкали на території названого осередку.

Розкопки були розпочаті на ділянці, де у 2021 р. зафіксовано кут зорієнтованої з незначним відхиленням боками за сторонами світу будівлі, у західній стінці якої біля північно-західного кута було влаштоване прилегле до основного заглибленого обсягу вогнище. У результаті встановлено, що перекритий дерном сірий гумусований культурний шар

потужністю 0,35–0,40 м на цій ділянці, як і на дослідженій раніше площі розкопу II, до рівня пошкодженої оранкою материкової поверхні повністю перевідкладений. Під час його дослідження простежено доволі значну концентрацію, що зростала, як з'ясувалось, в районі виявлених об'єктів, остеологічного матеріалу, шматків печини і обгорілої глиняної обмазки, фрагментів вінець, стінок і донець ліпних посудин, здебільшого останньої чверті I тис. (рис. 1, 2) та індивідуальних знахідок. Останні репрезентовані двома цілими і одним фрагментованим керамічними прясельцями, двома каменями зі слідами обробки і двома виготовленими з пісковика брусками для гостріння, залізними уламком ножа і кількома неатрибутованими виробами, трьома скляними намистинами і фрагментом бронзового виробу (рис. 3: 1, 5–8, 10, 11). На рівні материка зафіксовано сконцентровані компактною групою плями заповнення трьох об'єктів (3, 7, 8). Найбільш давнім серед них виявився об'єкт 7, його перекривав об'єкт 8, а їх обох — об'єкт 3.

Зорієнтований боками майже за сторонами світу підквадратний в плані об'єкт 3 під час дослідження читався у вигляді темно-сірої гумусованої плями зі значною кількістю вуглинок і печини і, як встановлено, мав розміри 5,0 × 5,0 м і глибину 0,40–0,45 м від рівня виявлення. Заглиблену частину споруди характеризують майже вертикальні з незначним нахилом стінки і пласке дно з ледве відчутним зниженням рівня у північному напрямку. Як згадано, у сезоні 2021 р. біля північно-західного кута будівлі було досліджено винесене за межі заглибленого контуру вогнище. Північно-західний кут об'єкта прорізав більш ранній з нечітким контуром і дуже невиразним ледве уловимим заповненням.

У північно-східній частині споруди виявлено великий масив, складений з обпаленої глини, печини та шматків обгорілого дерева; його загальні розміри становили близько 3 × 3 м. Рівня долівки він не сягав, слідів пічного череню не простежено, але до його складу входило кілька уламків бортиків жаровні (рис. 4). Багато шматків печини несуть відбитки дерева або соломи. Крім того, сліди згорілих конструкцій простежено також біля західної стінки та у північно-східній частині об'єкта.

1. Див. попередні публікації у випусках за 2013, 2020 і 2022 рр.

Рис. 1. Уламки вінець та верхніх частин посуду з культурних нашарувань розкопу: 1–29, 31–52 — ліпна кераміка, 30 — гончарна

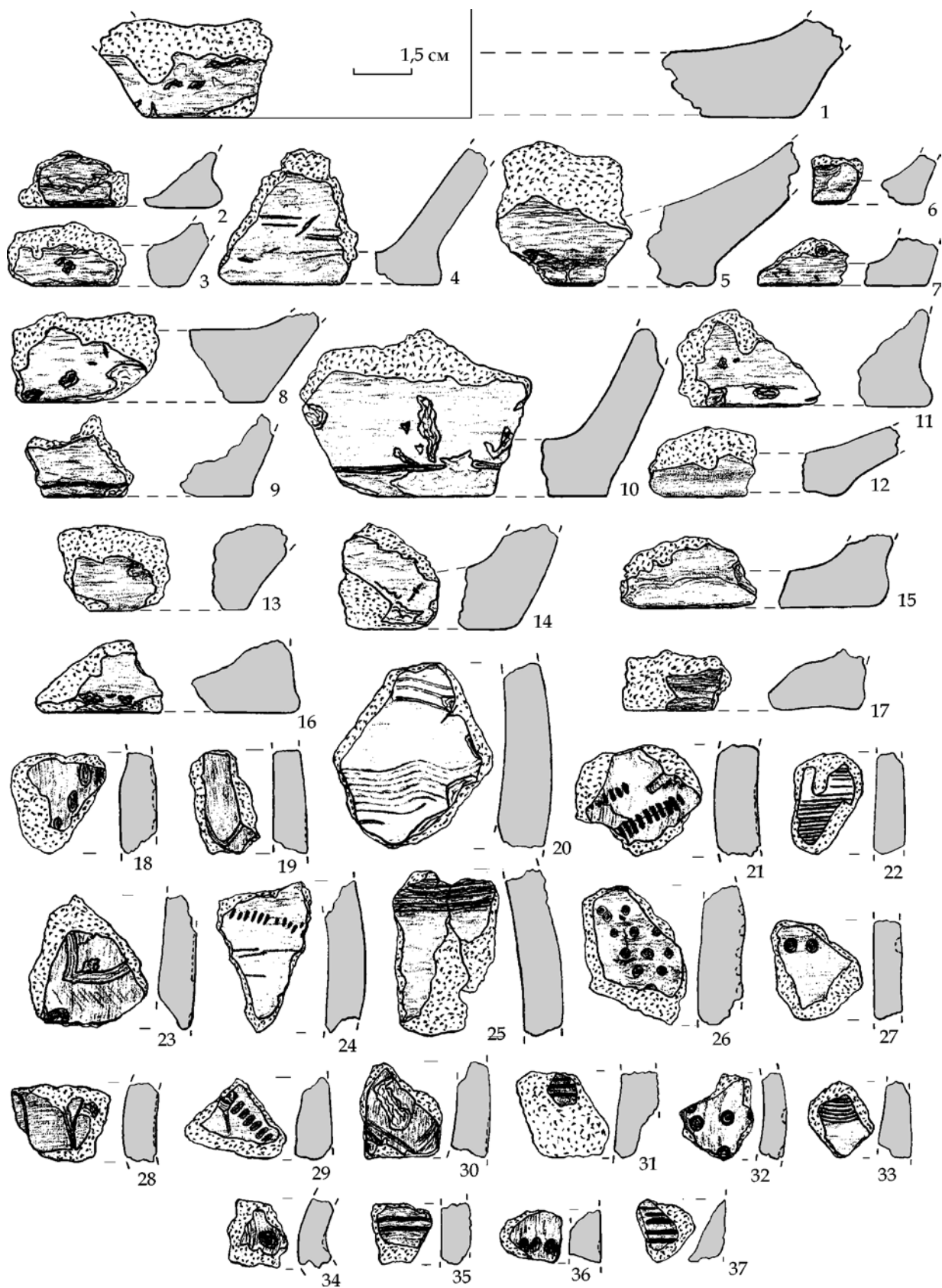

Рис. 2. Зафіксовані у культурному шарі: 1–17 — фрагменти донець та нижніх частин посуду, 18–37 — уламки орнаментованих стінок

У заповненні споруди зібрано значну кількість кісток тварин та фрагментів ліпної кераміки, а також кілька невиразних уламків

гончарної; загальне датування такого посуду вкладається у межі VIII–IX ст. (рис. 5, 6). У результаті вивчення об'єкта виявлено й

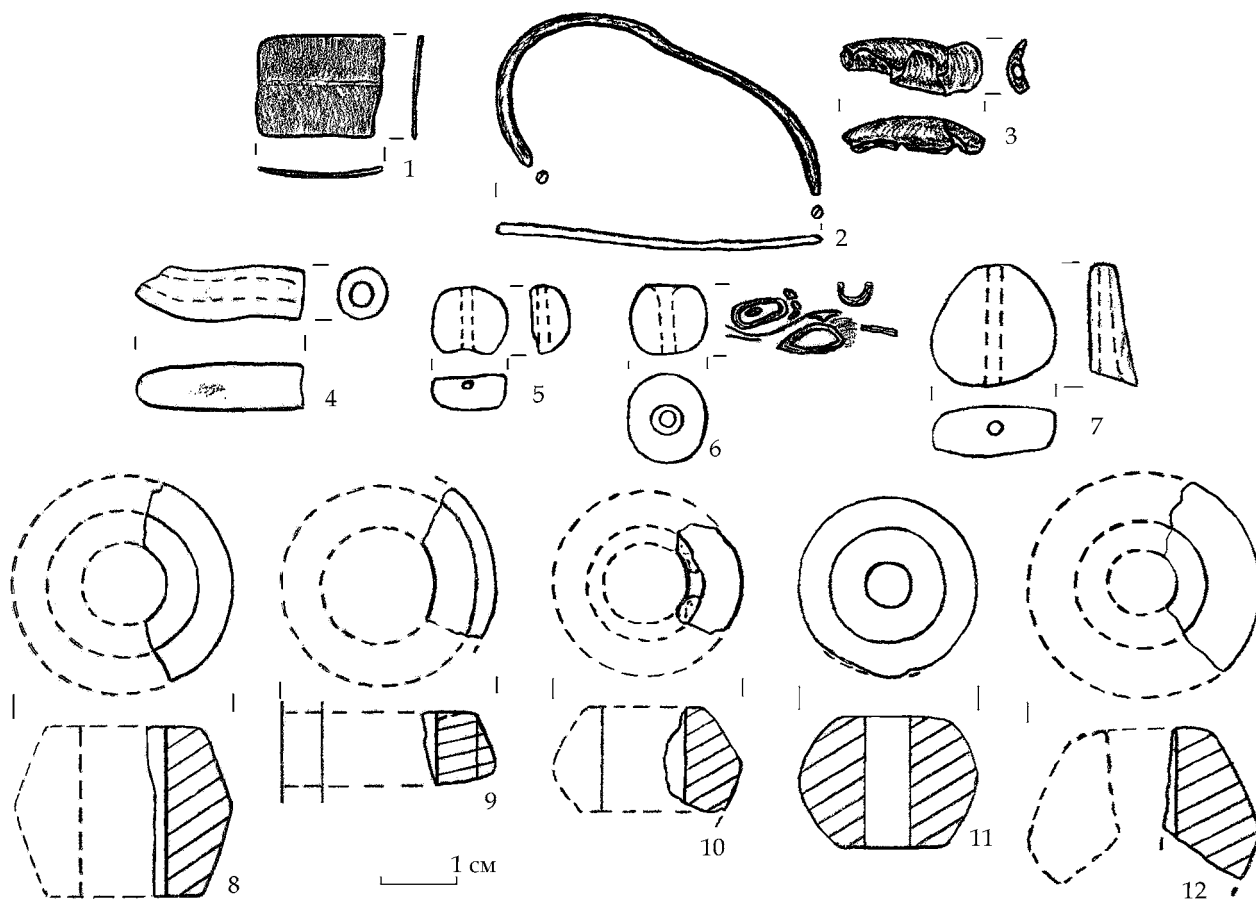

Рис. 3. Уламки бронзових виробів (1–3), скляні намистини (4–7) і цілі та фрагментовані керамічні прясельця (8–12) з поселення: 1, 5–8, 10, 11 – культурний шар; 2, 4, 9, 12 – заповнення об'єкта 3; 3 – рівень виявлення об'єкта 7

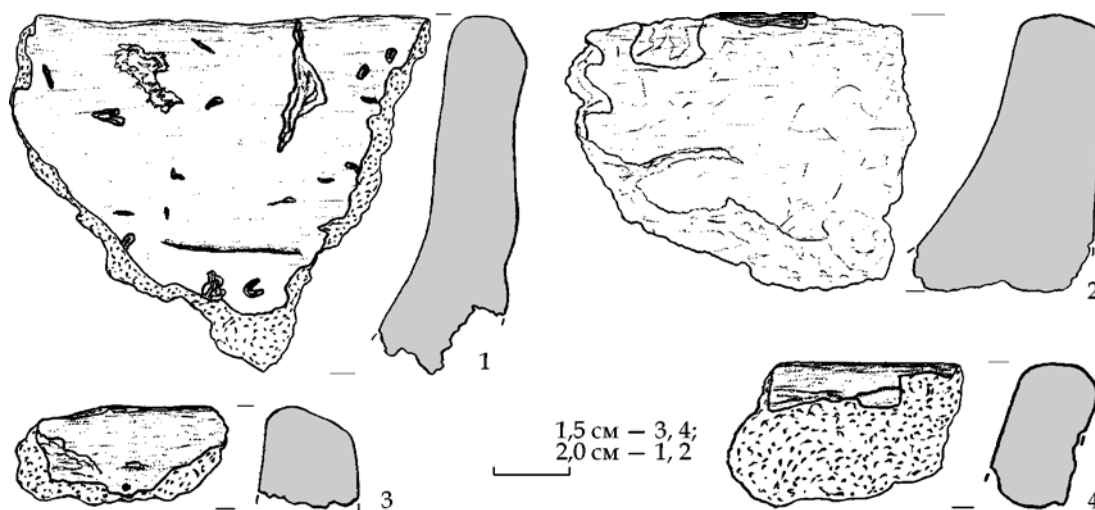

Рис. 4. Бортики жаровень із заглибленої частини об'єкта 3

речові знахідки: скляну намистину, два фрагментовані керамічні прясельця, кістяну проколку, шматок бронзового дроту, неатрибутований залізний виріб та камінь зі слідами обробки (рис. 3: 2, 4, 9, 12).

Доволі несподіваною виявилась наявність біля масиву обпаленої глини та печини розрізнених людських кісток. Показово, що на цьому поселенні свого часу уже було

відзначено випадок виявлення черепа людини на долівці однієї із господарських ям. Закопані у дно споруди людські черепи були знайдені і на одному із лівобережних селищ сіверян, а окремо череп, окремо кістки – на іншому. Водночас, згадані три поселення, наскільки відомо, представляють виняткові приклади фіксації означеного явища у всьому ареалі волинцевської культури.

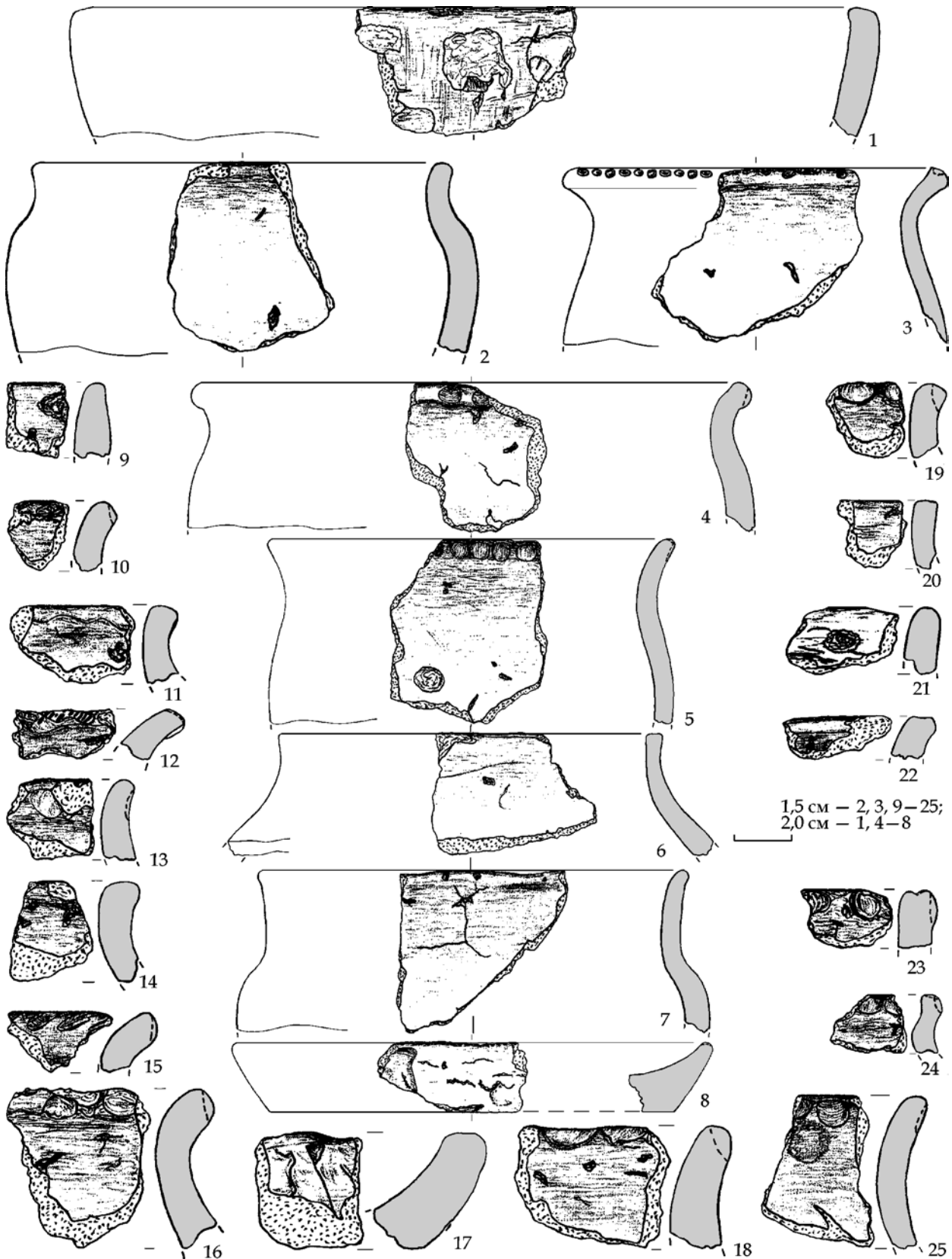

Рис. 5. Фрагменти вінець та верхніх частин посуду із заповнення об'єкта 3

Об'єкт 7 прилягав до східної стінки попереднього та був ним дещо перекритий. У плані близький до овального, розмірами $1,7 \times 2,4$ м та завглибшки $1,12$ м від рівня фіксації. Його стінки вертикальні, долівка

пласка з незначним нахилом з півночі на південь. На ній у північній частині об'єкта залягав складений сіро-блакитною глиною масив розмірами $0,4 \times 0,25$ м, завтовшки $0,1$ м.

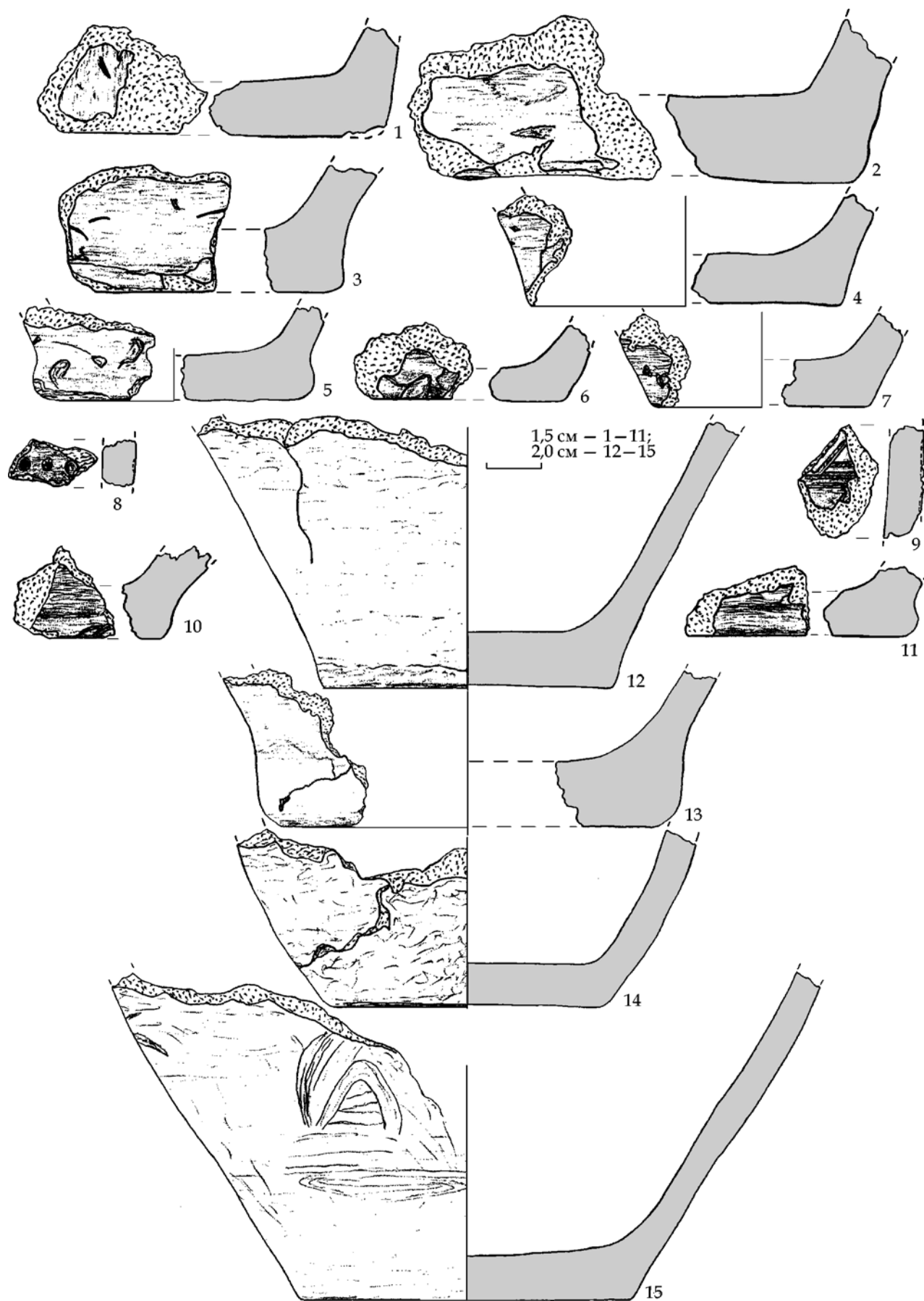

Рис. 6. Виявлені у об'єкті 3: 1–7, 10–15 — уламки донець та нижніх частин посуду; 8, 9 — фрагменти орнаментованих стінок

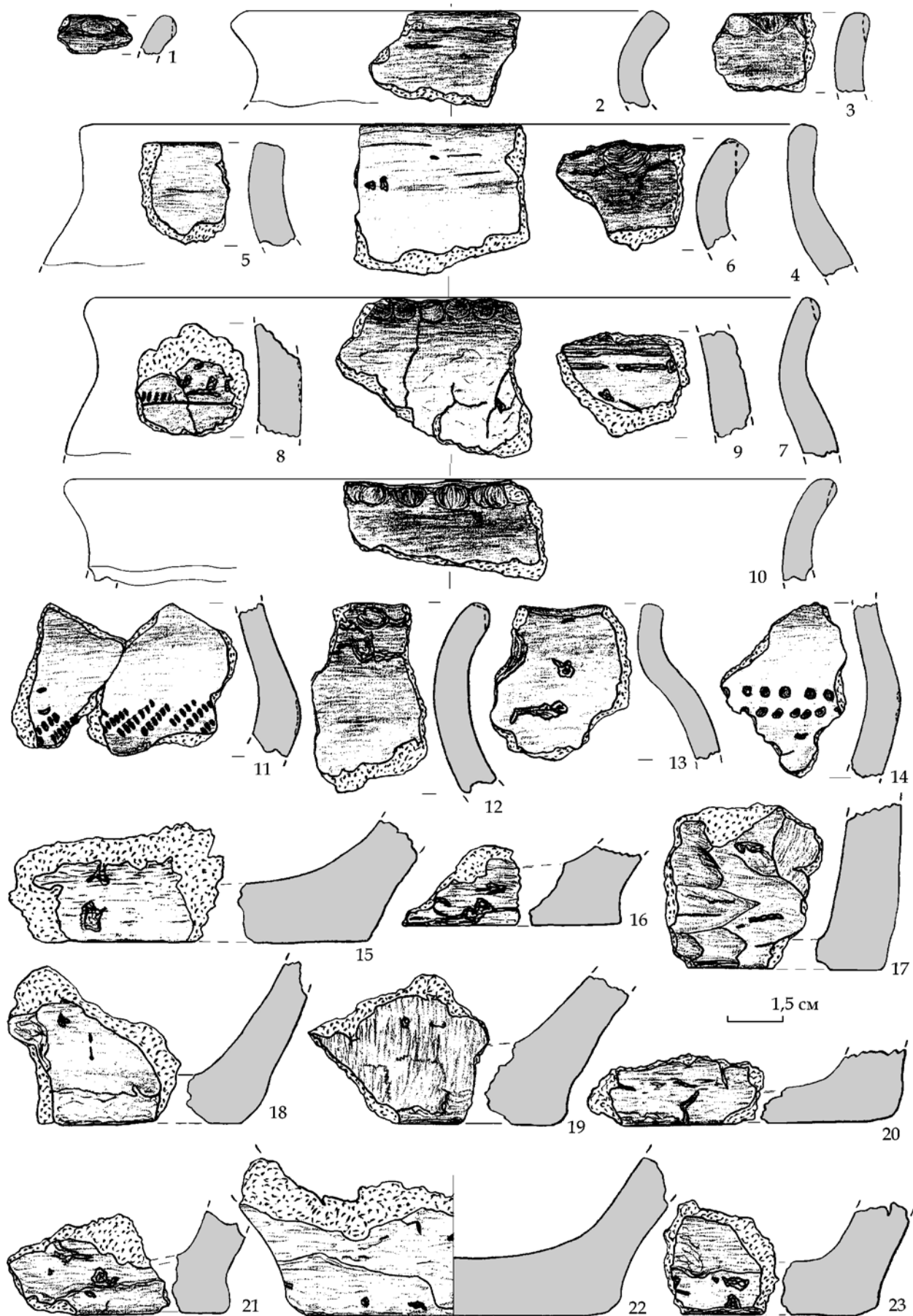

Рис. 7. Кераміка із заповнення об'єкта 7: 1–10, 12, 13 – фрагменти вінець і верхніх частин; 15–23 – уламки донець і нижніх частин; 11, 14 – фрагменти орнаментованих стінок

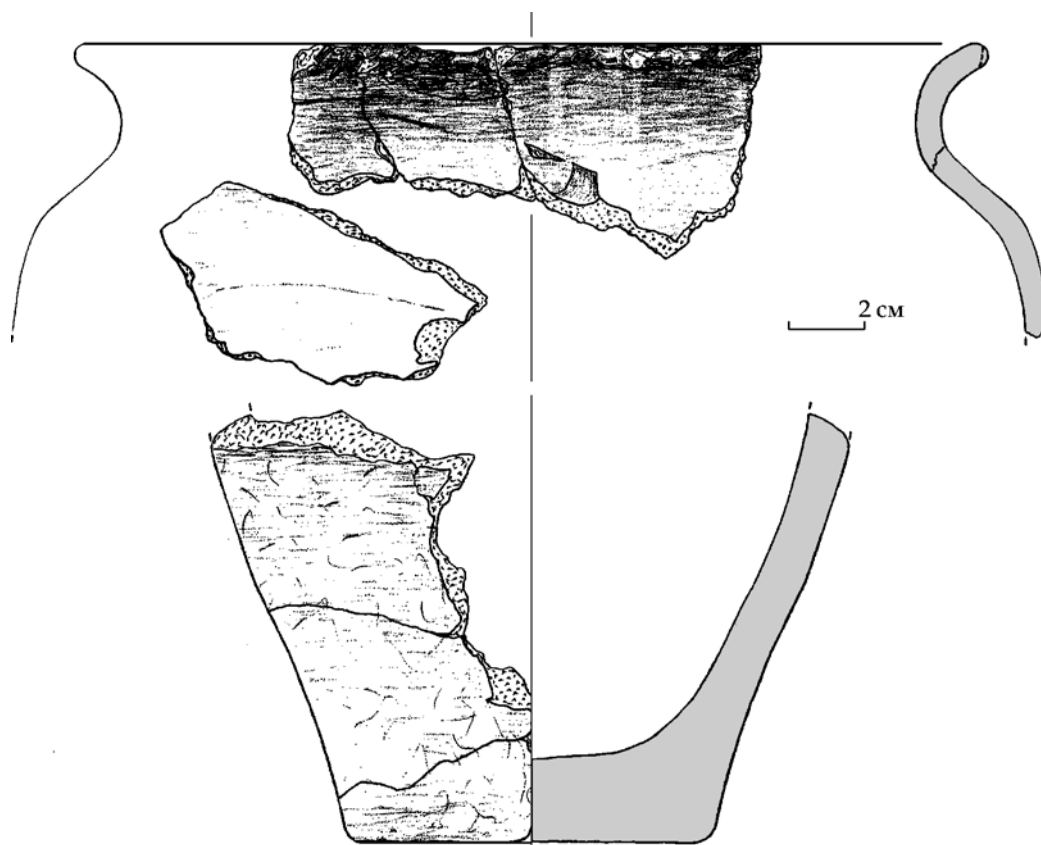

Рис. 8. Неповний розвал горщика із заглибленої частини об'єкта 8

Із заповнення об'єкта походили фрагменти ліпної кераміки, яка знаходить аналогії у старожитностях VIII–IX ст. (рис. 7), археозоологічний матеріал, шматки печини (деякі з відбитками органічних волокон) та дві кістяні проколки, а на рівні його фіксації знайдено уламок бронзового виробу (рис. 3: 3).

Об'єкт 8 частково перекритий північно-східним кутом об'єкта 3 та, своєю чергою, перекривав північну частину хронологічно попереднього об'єкта 7. Овальний у плані з ледве нахиленими, майже вертикальними стінками, мав розміри $2,05 \times 1,8$ м. Його плоске дно заходило у материк до відзначки 0,65 м.

У його заповненні зібрано незначну кількість уламків ліпної кераміки, особливості якої дозволяють визначити період її побутування у межах VIII–IX ст., зокрема фрагменти верхньої та нижньої частин крупного горщика (рис. 8), кісток тварин, шматків печини. До індивідуальних знахідок зараховано кістяну проколку.

Всі вивчені впродовж сезону об'єкти мали побутово-господарське призначення.

Номенклатура згаданих індивідуальних знахідок доволі традиційна для пам'яток останньої чверті I тис.: проколки, пряслиця, оселки і розтиральники, ножі, язичок пряжки, згорнута з тонкого металевго листа пронизка, фрагмент браслета, намистини. Серед

них заслуговує на увагу насамперед уламок браслета з мідного сплаву — частина завершення-«лопаті» прикраси. «Дашкоподібний» перетин і наявність чітко позначеного виступу за повздожньою віссю зближує предмет з виробами VIII ст. (наприклад, з Андріяшівського скарбу). Щоправда, зазвичай такі речі виготовляли зі срібла і декорували більш вишукано, тож у цьому випадку йдеться про спрощений різновид подібного виробу. Набір намистин (дві з прозорого скла і дві з глухого, серед останніх — одна поліхромна) загалом не виключає датування VIII ст., однак для остаточних висновків потрібен більш ретельний аналіз цієї групи знахідок.

Виявлені під час розбирання культурного шару та заповнення об'єктів фрагменти ранньосередньовічних керамічних посудин представлені частинами здебільшого ліпних виробів, а уламки ранньогончарних (підправлених на повільному гончарному колі та декорованих прокресленим орнаментом) горщиків буквально одиничні. Тож і керамічний набір вказує радше на VIII — початок IX ст. як найбільш імовірний час функціонування досліджених об'єктів.

Особливості використаної для виготовлення виявленого посуду гончарної маси, а саме наявність вапняних вкраплень, які могли бути складовою використаної сирого-

Рис. 9. Фрагменти візантійських амфор ранньої (1, 3–5) та пізньої (2) хронологічних груп з поселення: 1, 5 — заповнення об'єкта 3; 2–4 — культурний шар

вини та домішок піску й шамоту, простежені варіанти декорування поверхні, зокрема оздоблення верхнього краю вінець насічками і пальцевими вдавленнями, подекуди — наколами тонким круглим предметом незначного діаметру, а зони плічок — врізною багаторядною прямою або хвилястою лінією, вдавленнями, наколами тощо, як і наявність розчосів, загалом притаманна як керамічному комплексу осередку, так і посуду хронологічного горизонту, виявленому на синхронних пам'ятках.

Серед уламків поширеного на волинцевських пам'ятках посуду трапилося кілька фрагментів, оздоблених відбитками мотузка. Така орнаментация властива старожитностям ромеїнської культури, а на досліджуваному поселенні кераміка з указаним декоруванням поодинокі і відома за роботами Дніпровської давньоруської експедиції 1985 і 1988 рр. та Північної експедиції 2020 р. Попри те, що означені знахідки не належать до категорії масових, їхня фіксація слугує додатковим аргументом зв'язку керамічного виробництва осередку з гончарськими традиціями представленого літописними сіверянами населення Дніпровського Лівобережжя останньої чверті I тис.

Привертає увагу знахідка у нашаруваннях осередку кількох фрагментів кераміки доби Київської Русі, зокрема уламка вінця горщика, особливості моделювання верхнього краю якого властиві кераміці XII — першої половини XIII ст. (рис. 1: 30), а також частини прикрашеної хвилястим орнаментом стінки і кількох неорнаментованих; причому одна така знахідка виявлена при зачистці плями заповнення об'єкта 3. Раніше уламки посуду означеної хронології траплялися лише в охоронній зоні пункту, зокрема під час робіт експедиції 2019 р.¹ Поширення зазначеного матеріалу на теренах поселення може маркувати використання розташованого поруч відрогу плато як ресурсної зони мешканцями городища «Кругле» на дав-

ньоруському етапі функціонування останнього.

До складу сформованої впродовж сезону керамічної колекції з пам'ятки, як і за результатами робіт попередніх років, увійшло кілька дуже фрагментованих уламків візантійських амфор т. зв. причорноморського типу. Ця група середньовічної тарної кераміки була виокремлена ще після Другої світової війни, а впродовж 1950–1970-х рр. у південній частині Криму були виявлені десятки гончарних горен, у яких виготовляли цей варіант амфорної тари. Орієнтовне побутування виробів традиційно відносили до VIII–IX ст., хоча за результатами подальших досліджень верхній хронологічний репер було зміщено до другої чверті X ст. Загалом весь масив амфор «причорноморського типу» розпадається на дві чітко розмежовані категорії, що розрізняються характеристиками глини, включень, характером обпалу та морфологією форм. Як показали стратиграфічні дослідження, вони послідовно змінюють одна одну приблизно у середині IX ст.

Амфорам ранньої хронологічної групи властива добре відмучена тонкодисперсна глина, яка під час випалу давала щільний і твердий черепок практично без видимих домішок. У його тілі зрідка трапляються дрібні вкраплення вапна у вигляді конкрецій, які, вочевидь, утворювались під час випалу. Забарвлення виробів має переважно бліді теплі відтінки — від жовтуватого до яскраво-оранжевого, рідше червоного та світло-коричневого, хоча відомі екземпляри і зелено-коричневого кольору. Через щільність глини стінки цих амфор іноді надзвичайно тонкі, ніколи не перевершують товщини в 1 см, а у більшості цей показник складає 0,5–0,7 см. Зовнішня поверхня вкрита ангобом більш світлого відтінку. Амфори цього виду характеризує сфероконічний (глобулярний) тулуб без помітного перехвату у нижній частині. Плічка у переважній більшості орнаментовані смугами зонального (іноді хвилястого) рифлення. Для пізнього етапу існування властива заміна зонального рифлення розписом білим чи червоним ангобом. Гор-

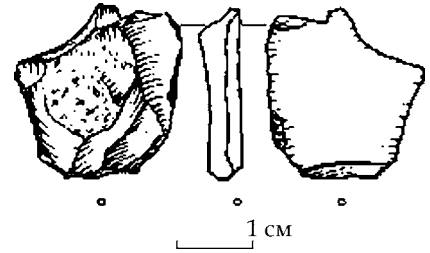
1. Див. «Деталізація інформації про Ходосівський археологічний комплекс» у випуску за 2019 р.

ловина циліндрична або урізано-конічна з овальним чи трикутним вінцем (варіації дуже різноманітні). Ручки мали яскраво виражене ребро на зовнішній частині. До описаного типу виробів із числа знахідок звітного сезону належить чотири фрагменти, два з яких походили з культурного шару пам'ятки (рис. 9: 3, 4), а ще два — із заповнення об'єкта 3 (рис. 9: 1, 5).

Амфори пізньої хронологічної групи характеризують погано відмудлена глина, яка під час випалювання давала досить крихкий, але твердий черепок з великою кількістю видимих домішок, переважно у вигляді шамоту. У тілі черепка можна спостерігати тріщини. Колір готових виробів має переважно теплі насичені відтінки — від яскраво-червоного до коричневого. Непоодинокі випадки фіксації перепалених екземплярів, про що свідчить коричнево-синє забрвлення їхньої поверхні. Через низьку щільність стінки цих амфор іноді надзвичайно товсті і подекуди набагато перевищують 1 см. Зовнішня поверхня вкрита ангобом світлішого відтінку, найчастіше шорстка. Амфорам цього виду притаманний майже циліндричний тулуб з помітним звуженням, іноді — перехватом у нижній частині. Його поверхня вкрита широким рифленням, що відображає технологічну специфіку. Плічка подекуди орнаментовані смугами зонального (іноді хвилястого) рифлення, що вказує на морфологічне наслідування амфорам раннього періоду або копіювання останніх. За обсягом кераміці цієї групи властива дуже велика варіативність форм. Горло усічено-конічне з овальним або трикутним вінцем (варіації дуже різноманітні). Ручки ззовні мали яскраво виражене ребро чи жолобок. Відзначені дуже рідкісні випадки увігнутого дна. Із розкопок 2023 р. походить одна знахідка означеної категорії, виявлена в культурному шарі пункту (рис. 9: 2).

Майстерні з виготовлення цих амфор виявлені на Південному березі Криму і в Херсонесі. Крім того, вбачається, що виробництво морфологічно подібної амфорної тари існувало і в Егейському регіоні з другої половини VII до середини IX ст., хоча ця гіпотеза перебуває ще у стані розробки. Можливий період безпосереднього надходження ранньої хронологічної групи сфероконічних (глобулярних) амфор причорноморського типу в Подніпров'я датується у межах другої половини VIII — першої половини IX ст. Дуже часто в археологічних комплексах означений посуд присутній разом з амфорами пізньої хронологічної групи, кількісно поступаючись останнім. Період співіснування обох видів у одних стратиграфічних контекстах, судячи із супровідного матеріалу,

Рис. 10. Ретушований відщеп із розкопок звітного сезону

можна віднести до декількох десятиліть у середині IX ст., коли стався перехід між традиціями виготовлення амфорної тари.

Знахідки уламків амфор обох типів у культурному шарі поселення Ходосівка-Козаків Яр свідчить про те, що артефакти потрапили на пункт саме у період зміни традицій виробництва. Розміри матеріалу вказують на доволі тривале перебування розбитого посуду на поверхні, де фрагментація досягла максимального рівня, а у об'єктах артефакти опинилися, найімовірніше, з навколишніх нашарувань уже після завершення експлуатації. Тобто від моменту появи на пункті амфор як тари для певного товару (вина, олії, солі тощо) до остаточної консервації культурного шару з їхніми фрагментами могло пройти мінімум декілька десятиліть, а за самим фактом присутності розглянутих знахідок досліджені об'єкти можна датувати другою половиною IX ст.

Попри охарактеризовану загальну тенденцію хронології потрапляння фрагментів амфор обох типів до заповнення певних споруд, виявлення уламків посудин першої групи у заглибленій частині об'єкта 3 у поєднанні з місцевою керамікою VIII — початку IX ст. не суперечить простеженому періоду появи виробів цього типу на Середньому Дніпрі.

Зібрання здобутих у сезоні кременів нараховує вісім одиниць. Розміри знахідок коливаються у межах 1,5–2,7 см. Більшість виробів представлена відщепами (за винятком однієї луски та ретушера на уламку), шести відщепам властива нерегулярна ретуш. Серед виробів з вторинною обробкою виділяється лише один відщеп з регулярно ретушшю (рис. 10), виготовлений з більш якісного кременю, ймовірно, волинського походження (решта за сировиною цілком відповідає місцевим дніпровським мореним відкладам).

Загалом колекція досить нечисленна і не містить виразних культурно-визначальних виробів. Єдиною показовою знахідкою виступає згаданий ретушований відщеп, що може відповідати енеолітичному часу. Розглянуте зібрання потребує кореляції з матеріалами попередніх років досліджень та залучення нових знахідок. Попередньо колекцію можна датувати у широких межах мезоліту — доби бронзи.

Таблиця 1. Визначення кісток тварин із розкопок 2023 р.

Частина скелета	Корова	ДРХ	Свиня	Кінь	Олень	Козуля	Canis sp.	Невизначені	Разом
Мозкова частина черепа	—	—	57	1	—	—	—	—	—
Верхня щелепа	1	—	21	—	—	—	—	—	—
Нижня щелепа	4	1	24	—	—	—	—	—	—
Зуб	7	2	43	2	—	—	—	—	—
Хребет	—	1	49	—	—	—	2	—	—
Ребро	6	3	76	—	—	—	—	—	—
Лопатка	1	—	21	—	—	1	—	—	—
Плечова	1	1	17	—	—	—	—	—	—
Променева	—	—	12	—	—	—	—	—	—
Ліктьова	—	—	10	—	—	—	—	—	—
Таз	—	—	15	—	—	—	—	—	—
Стегнова	2	2	19	—	—	—	—	—	—
Колінна	2	—	1	—	—	—	—	—	—
Велика гомілкova	2	2	12	—	—	—	—	—	—
Мала гомілкova	—	—	4	—	—	—	—	—	—
Таранна	—	—	8	—	—	—	1	—	—
П'яткова	—	—	6	—	—	—	—	—	—
Суглобова	1	—	1	—	—	—	—	—	—
Метаподій	—	—	17	—	—	—	—	—	—
П'ясток	1	—	—	—	—	—	1	—	—
I фаланга	—	—	1	1	—	—	2	—	—
II фаланга	—	—	11	—	1	—	—	—	—
III фаланга	1	—	1	—	—	—	—	—	—
Разом	29	12	426	4	1	1	6	224	703

Упродовж сезону у пов'язаних зі слов'янським селищем нашаруваннях зібрано 703 фрагменти кісток ссавців (табл. 1). Вони сильно подрібнені і у абсолютній більшості становлять кухонні відходи, хоча частина, що належала нем'ясним тваринам, відноситься до категорії санітарних захоронень або випадкових знахідок. Також виявлено декілька кісток, із яких виготовлені знаряддя; вони характеризують ремісничі заняття населення. У зв'язку із цим число знахідок, які піддалися визначенню виду і анатомічного походження склало 479, що становить 68,1 % від усіх виявлених. Цілими збереглися дрібні кістки, передусім зап'ястків і заплесен та фаланги пальців. Кращу збереженість мали і декілька, що належали видам, яких не вживали у їжу, вони потрапили до шару в інший спосіб. Знайдені цілі або фрагментовані кістки зі слідами від гострих предметів та зубів тварин, які їх гризли. Частина матеріалу має результати дії вогню, абсолютна більшість таких знахідок визначенню не піддавалась.

Кісток **корови** (*Bos taurus*) виявлено 29. Вони походять щонайменше від двох особин. Попри їхню невелику кількість, серед матеріалів трапилась одна копитна кістка, що належить до нем'ясних частин скелета і може вказувати на проведення забою тварин

безпосередньо на пам'ятці. Рогових стрижнів серед матеріалів не зафіксовано. Проте їхня відсутність не вказує на утримання безрогих порід, це могла спричинити надто мала кількість кісток цього виду, через що багато анатомічних частин скелета у вибірці не представлені взагалі.

Сліди від гострих предметів виявлені лише у двох випадках. На фрагменті плечової кістки поруч із нижнім епіфізом простежено кілька порізів, за виглядом завданих шляхом поздовжнього протягування подібним до ножа знаряддям. Вони могли залишитися внаслідок ділення туші, оскільки у цьому місці до кістки підходять великі групи м'язів. Інший приклад репрезентує частина ребра завдовжки 137 мм зі слідами з обох кінців, що вказує на бажаний розмір шматка м'яса.

Наявні розробки дозволяють визначити вік тварин: у п'яти випадках — за станом приростання епіфізів до діафізів, ще в одному — за ступенем стертості зубної коронки, хоча обидва методи не надто точні, оскільки перший зведено до констатації приростання або неприростання, щодо другого — наявним був лише зразок з єдиним зубом, розбіжність віку по якому може бути досить широкою. У чотирьох знахідках епіфізи були прирослими, вік тварин був вищим часу

приростання: за плечовою кісткою — понад 1–1,5 роки, за великою гомілковою — понад 2–2,5 роки, за стегною — понад 3,5 роки. У одному випадку вік був меншим 3,5 років, оскільки епіфіз стегнової неприрослий. Вік за зубом встановлений у межах 3,5–4 років. Таким чином, припущення щодо мінімальної кількості у дві корови не порушується. Для визначення статі та породних ознак характерних кісток не зафіксовано.

Дрібної рогатої худоби (*Capra vel Ovis*) виявлено 12 фрагментів кісток, що могли належати мінімально одній тварині, причому вівці чи кози — встановити неможливо. Їхня кількість ще менша, ніж корови, відповідно, і представлення анатомічних частин набагато менше. Серед кісток не знайдено м'ясних частин скелета, проте це радше пов'язано із малою кількістю зразків, ніж із забоем тварин у іншому місці і транспортуванням на поселення уже фрагментованих м'ясних частин.

Кісток зі слідами порізів або погризів тваринами не виявлено, одна знахідка була повністю чорною внаслідок впливу вогню. Не зважаючи на це, зібрані зразки належать до кухонних відходів, оскільки усі вони фрагментовані.

Вік встановлено у двох випадках за частинами, по яких видно стан приростання епіфізів. У стегнової кістки з неприрослим верхнім епіфізом він був меншим 2,5–3 років, а повністю прирослий нижній епіфіз великої гомілкової вказує на показник понад 1,5–2 роки.

Кістки **свиней** (*Sus domestica*) становили абсолютну більшість — 426 фрагментів. Вони належали мінімум 11 особинам. Порізи на хребті, лопатковій і стегновій кістках засвідчують ділення туші. Сліди від погризів собак виявлені лише на одній лопатковій кістці, яка, до того ж, піддавалась різанню. Обидві ці ознаки, як вважають дослідники, виступають доказом належності кісток до кухонних відходів. Одне ребро було повністю обпалене до чорного кольору.

Вік свиней встановлювався за діагностичною стану приростання епіфізів до діафізів і зростання кісток, візуальним виглядом кістки та станом стирання зубних коронок, хоча усі ці методи, як згадано, можуть давати похибку у визначенні. Вік приростання епіфізів подається у пороговому вигляді з констатацією наявності або відсутності зростання. При візуальному визначенні віку оцінюється розмір кістки і вигляд її поверхні: у молодих особин вона пориста. Найточнішим було визначення за станом прорізування і стирання зубів, оскільки у більшості випадків на щелепах їх налічувалось декілька, до того ж, для молодших особин за ступенем їхнього прорізування це можна встановити

точніше. Кількість досліджених фрагментів не відповідає числу особин, оскільки одні із них могло належати одразу декілька зразків.

Визначення віку за станом приростання епіфізів і зростання між собою кісток проведено по 103 зразках (табл. 2). Багато із них знайдені групами, що належали одній особині. За плечовою і променевою кістками не відзначено жодного випадку, коли вік був би старшим 1 року, із десяти діагностованих ліктьових дев'ять належали молодшим 3–3,5 років особинам (що унеможливує ймовірність їхнього включення до попередньої групи) і тільки одна кістка — старшій 3–3,5 років особині. Так само і серед стегнових не знайдено жодної кістки тварини, старшої 3,5 років, усі були молодшими. За великою гомілковою, п'ятковою, метаподіальною і І фалангою встановлено, що особини були молодшими 2–2,5 років. Серед II фаланг дев'ять належали тваринам віком менше одного року і одній — річного віку. Таким чином, серед кісток, вік яких визначено за візуальними ознаками, абсолютна більшість належала молодим особинам.

Визначення віку за станом прорізування і стирання зубів проводився для 15 зразків, 12 із яких не пережили одного року. Три серед них були забиті у проміжок між народженням і 2–3 міс., два — у віці 2–3 міс., п'ять — 4–6 міс., ще по одному — у проміжку 7–11 і 2–12 міс. З урахуванням появи нового покоління у весняний період, переважно у квітні, дві третини тварин було забито ще у теплий сезон до настання осені, ще одну — у віці близько півтора року, тобто теж у теплий сезон серпня–вересня, одну — близько двох років і одну — у 3–3,5 роки. Таким чином, одержані за станом епіфізів та за зубною системою результати ідентичні. Абсолютна більшість особин була забита до одного року, три тварини були старшими, із яких одна мала вік понад 3 роки.

Стать визначена за одним зразком окремого ікла, що належало самцю. Встановити вік тварини неможливо.

Попри фрагментованість більшої частини колекції кісток свиней, чверть — 108 зразків — збереглися цілими. Вони належали молодим особинам, тож у трубчастих кістках епіфізи не приросли і у розкопі не простежені. Таких було 62: плечової 15 та стегнової 17 (у обох випадках щонайменше від восьми особин), променевої — 12 та ліктьової вісім (від мінімум шести особин), великої гомілкової — десять (мінімум від семи особин). На цих кістках не виявлено жодних слідів ділення гострими предметами, погризів собаками або іншими тваринами чи слідів дії вогню. Частина з них ідентифікована як така, що

Таблиця 2. Вік свині (роки), встановлений за станом приростання епіфізів (загалом 103 од.)

Показники	Верхній епіфіз			Нижній епіфіз			Сума
	Неприрослий	Приростає	Прирослий	Неприрослий	Приростає	Прирослий	
Плечова							
Вік	<3,5	3,5	>3,5	<1	1	>1	—
Кількість	—	—	—	17	—	—	17
Променева							
Вік	<1	1	>1	<3,5	3,5	>3,5	—
Кількість	11	1	—	—	—	—	12
Ліктьова							
Вік	<3—3,5	3—3,5	>3—3,5	<3—3,5	3—3,5	>3—3,5	—
Кількість	9	—	1	—	—	—	10
Стегнова							
Вік	<3,5	3,5	>3,5	<3,5	3,5	>3,5	—
Кількість	17	—	—	—	—	—	17
Велика гомілкорова							
Вік	<3,5	3,5	>3,5	<2	2	>2	—
Кількість	—	—	—	12	—	—	12
Метаподій							
Вік	До 0	—	—	<2—2,25	2—2,25	>2—2,25	—
Кількість	—	—	—	17	—	—	17
I фаланга							
Вік	<2	2	>2	Народження			—
Кількість	1	—	—	—	—	—	1
II фаланга							
Вік	<1	1	>1	Народження			—
Кількість	9	1	—	—	—	—	10

Таблиця 2, закінчення

Показники	П'ятка, горб			Сума	Таз, фрагменти			Сума
	Неприрослий	Приростає	Прирослий		Неприрослий	Приростає	Прирослий	
Вік	<2–2,5	2–2,5	>2–2,5	—	<6–7	6–7	>6–7	—
Кількість	6	—	—	6	1	—	—	1

належала одній особині. У об'єкті 7 на глибині 0,2–0,7 м зібрано по одній плечовій, стегновій і тазовій кістці, які належали одній молодій особині. Поруч виявлено по одній плечовій, променевої і дві великі гомілкові кістки, які належали іншій, ще меншій за розміром, ніж попередня, ймовірно, недавно народженій. Водночас, їхнього розміщення у анатомічному порядку під час проведення розкопок не зафіксовано.

Щодо інтерпретації знахідок можливі два припущення. Кістки могли вціліти, тому що не потребували фрагментування через незначні розміри, а відсутність епіфізів і порізів на діафізах може вказувати на ділення по суглобах. Крім того, подрібнені молоді кістки могли не зберегтися, що пояснює простежену під час розкопок їхню відсутність.

Інший варіант — порушення структури скелета без вживання у їжу, у випадку потрапляння туш тварин до об'єкта без засипання ґрунтом.

Кісток, за якими можна було б встановити породні характеристики чи хоча б висоту у загривку, не зафіксовано.

Кісток **коня** (*Equus caballus*) знайдено чотири, вони могли належати мінімум одній особині. Краніальний скелет представлений фрагментом черепа і двома відокремленими зубами, посткраніальний — частково обпаленим, через що скраю залишилися чорна пляма, нижнім фрагментом I фаланги.

Дикі види репрезентують копитні (олень і козуля), а також тварини роду *Canis*.

Олень (*Cervus elaphus*) представлений єдиною цілою II фалангою, на краю якої вияв-

лена утворена внаслідок обпалення чорна пляма.

Козуля (*Capreolus capreolus*) простежена за фрагментом лопатки.

Кісток *Canis* sp. знайдено шість, належали вони одній особині. Виявлені в орному шарі: п'ять — на глибині 0–0,2 м, одна — на глибині 0,2–0,3 м. Серед них наявні два хребці, таранна, п'ясток і дві фаланги. Усі кістки цілі, без пошкодження гострими предметами. Кістки крупних розмірів, тому неможливо точно встановити, належали вони крупному собаці чи вовку. Їхня фіксація в орному шарі унеможливило точне віднесення знахідок до досліджуваного періоду чи до пізніших часів.

У результаті можна констатувати, що серед остеологічних матеріалів із розкопаних у сезоні об'єктів і навколишнього шару основною твариною була свиня, більшість особин якої дуже молоді. Корова та дрібна рогата худоба хоч представлені слабо, проте однак фіксуються. Також серед домашніх видів відзначена наявність коня. Дикі види оленя і козулі простежені за одиничними кістками, щодо тварин роду *Canis*, їхня належність до селища останньої чверті I тис. достеменно не встановлена.

Попри те, що роботами 2023 р. продовжено розкопки 2020 і 2021 рр., дані стосовно археозоологічного спектру пункту суттєво різняться. За два попередні роки отримано 1028 фрагментів кісток, із яких вдалось визначити майже третину — 319. Крім кухонних відходів, раніше також було зібрано знахідки, пов'язані з косторізним ремеслом. З-поміж визначених у минулі сезони тварин половина фрагментів належала корові, а майже по четвертині — дрібній рогатій худобі та свині. Крім них, з домашніх видів виявлені кістки коня й собаки, а дикі були представлені незначною кількістю кісток лося, оленя і козулі. За видовим складом відмінності не надто значні, проте досить суттєва різниця простежена у кількісних характеристиках кісток по видах, передусім стосовно свині, а також серед визначених і невизначених фрагментів. Одна із причин такої відмінності може полягати у вивченні у 2020 і 2021 рр. житлових об'єктів, а у 2023 — побутово-господарських, що могло вплинути на специфіку формування їхнього заповнення.

Як уже згадано, у заглибленій частині об'єкта 3 поруч із масивом печини серед кісток тварин виявлено фрагменти скелета людини: чотири уламки ребер, медіальна половина правої ключиці, правий прокси-

мальний кут руків'я грудини, чотири тіла поперекових хребців, три — верхньогрудних та фрагмент тіла шийного. Крім того, знайдено дрібні невизначені фрагменти тіл хребців, а також дві кінцеві фаланги пальців руки.

Розміри ключиці та ребер дозволяють припустити значну масивність людини, якій вони належали. Ключиці притаманні дуже добре розвинений м'язовий рельєф, значні дегенеративні та реактивні зміни на грудному кінці, а також заглиблення травматичної природи зі слідами загоєння у місці прикріплення грудинно-ключично-сосцеподібної зв'язки. До того ж ромбоподібна ямка сплюснена та не має жодних патологічних ознак.

Тіла хребців досить великі, масивні, мають сліди остеохондрозу, вузлів Шморля, а також синдесмофіти і спондилофіти. Особливо сильно ці зміни виявлені на поперекових хребцях, де природа вузлів Шморля, очевидно, травматична. На передньолатеральному (правому) краї одного із хребців (першого або другого поперекового) простежені явні сліди запального процесу. Висота його знижена, що свідчить про травму (можливо, компресійний перелом).

Ребра широкі, масивні, без жодних патологічних проявів.

На задній стороні тіл двох поперекових хребців простежене тунелеподібне заглиблення з гладенькими краями, яке сягає передньої стінки. Діаметр цього тунелю складає 13–15 мм, у перетині він круглий. Стан його стінок та розміри відповідають аналогічним заглибленням, виявленим у кістковому матеріалі з Олександропільського кургану скіфської доби і спричиненим, на думку В. Б. Панковського та Є. Ю. Яніщ, життєдіяльністю личинок комах¹.

Загальний стан кісток та їхні морфологічні особливості дозволяють висловити припущення, що всі знайдені фрагменти посткраніального скелета належать одній людині, можливо чоловіку зрілого віку.

Попри незначні обсяги розкопок у звітному сезоні, отримані матеріали виявились доволі цікавими і наукомісткими для характеристики особливостей життя населення регіону останньої чверті I тис.

1. Див.: Панковский, В. Б., Янищ, Е. Ю. 2018. О происхождении отверстий и углублений на костях животных из Александропольского кургана. В: Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье. Киев; Берлин, с. 741–755.

Н. Білас, А. Гавінський, Б. Строцень, М. Рибіцька

РОЗКОПКИ У ВИННИКАХ НА ГОРІ ЛИСІВКА

Енеолітична експедиція Інституту українистики НАН України продовжувала вивчати поселення культури лійчастого посуду у Винниках на горі Лисівка. Роботи велися спільно з Історико-краєзнавчим музеєм м. Винники, Львівським національним університетом ім. І. Франка, Тернопільським національним педагогічним університетом ім. В. Гнатюка, Жешувським університетом. Одним із завдань цього річного сезону було з'ясувати стан забудови центральної частини поселення, яка залишалася майже не дослідженою. Вважалося, що житлові та господарські об'єкти концентрувалися по краях майдану гори з громадським простором у середині.

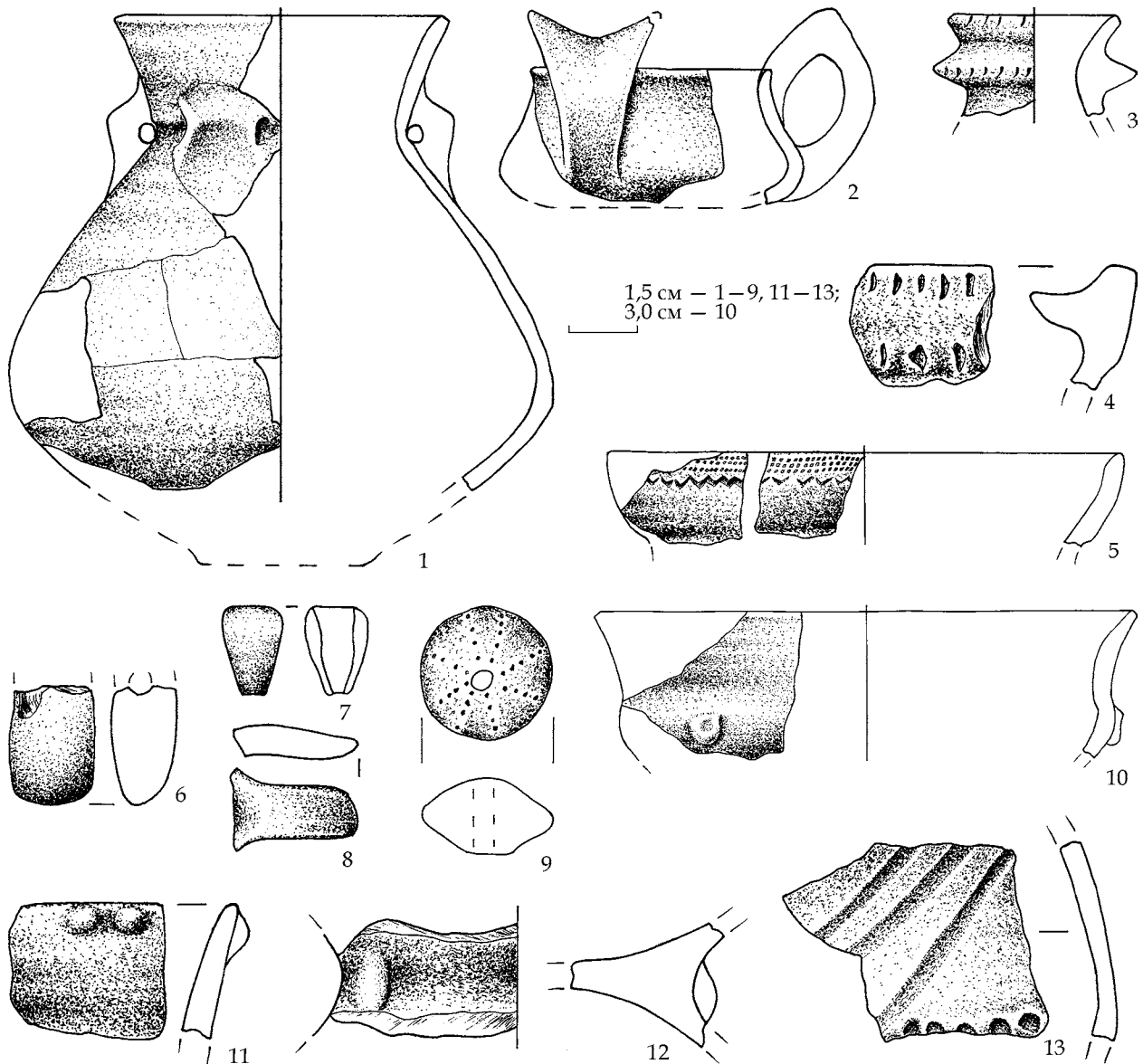
Починаючи від минулорічного розкопу, розташованого неподалік рову, вздовж лінії захід—схід закладено дві траншеї шириною 2 м, довжиною 50 м і 10 м, які з розривом простягалися на відстань 73 м. У результаті відзначено, що починаючи з відмітки 23 м відбувалося поступове насичення культурного шару знахідками, концентрація яких мала вигляд суцільних скупчень товщиною до 30—40 см. Така інтенсивна концентрація артефактів особливо спостерігалася у місцях, де згодом виявлялися об'єкти.

На розритій площі (155 м²) було зафіксовано п'ять господарських ям КЛП, розташованих за 15—20 м одна від одної. Така послідовність їхнього планування може вказувати на наявність у цій центральній частині пам'ятки окремих дворів, які склалися із житла, господарських споруд та ям, забудованих у ряд.

Серед великої кількості рухомого матеріалу (шість тисяч одиниць) найбільш численно представлений посуд: горщики, мис-

ки, амфори, вази, черпаки, дзбани, фляги, друшляки (рисунок: 1—5). До рідкісних виробів з кераміки належать моделька сокирки, уламок ложки, конічна трубочка-сопло? та чимало пряслиць (рисунок: 6—9). Також знайдено кам'яну сокиру з розширеним лезом, малих розмірів шліфовані крем'яні сокирки, вістря стріли, ретушовані макропластини. На увагу заслуговує збірка стінок із залишками дьогтю, окремі з яких імітують розпис. Важливою знахідкою є придонна частина посудини суцільно орнаментована так званими драбинками, які мають аналогії у східній групі КЛП басейну середньої та нижньої течії Вісли. Це свідчить про тісні зв'язки поселенців Лисівки із своїми далекими західними родичами. Чималою колекцією поповнились «імпорти» трипільської культури, більшість якої становлять сферичні миски і в меншій мірі опуклобокі горщики.

Важливим відкриттям цього польового сезону стала яма 5, яка належить маліцькій культурі. У її заповненні зібрано значну кількість уламків посуду, серед якого вирізняються горщики, миски, чаші на піддонах, ванночка з пелюстками (рисунок: 10—12). Особливими знахідками стала кераміка трипільської культури із заглибленим орнаментом у вигляді спіралей (рисунок: 13), властивого для кінцевого етапу ВІ, який припадає приблизно на останню чверть V тис. до н. е. Це перші трипільські «імпорти» в середовищі маліцької культури в усьому ареалі її поширення. Вони засвідчують досить ранні зв'язки між Трипіллям і західними культурами, особливого вираження які набули у другій половині IV тис. до н. е.

Винники-Лисівка 2023. Знахідки кераміки: 1–9 – культура лійчастого посуду; 10–12 – маліцька культура; 13 – трипільська культура

М. Войтович, Я. Яковишина, Н. Демський, Я. Демська

РОЗВІДКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОКОЛИЦЯХ с. СЛОВІТА НА ЛЬВІВЩИНІ

У 2023 р. експедиція відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, спільно із працівниками Історико-краєзнавчого музею с. Словіта, проводили обстеження околиць с. Словіти Глинянської міської громади Львівського району у межах Малого Полісся та Го-

логірського горбогір'я. Декількома роками раніше Н. Демський разом з працівниками Львівського історичного музею (С. Терський, М. Майорчак, О. Куценяк) здійснювали розвідкові дослідження цієї території. Цьогорічні дослідження мали на меті перевірити стан збереження, точну локалізацію та хроно-

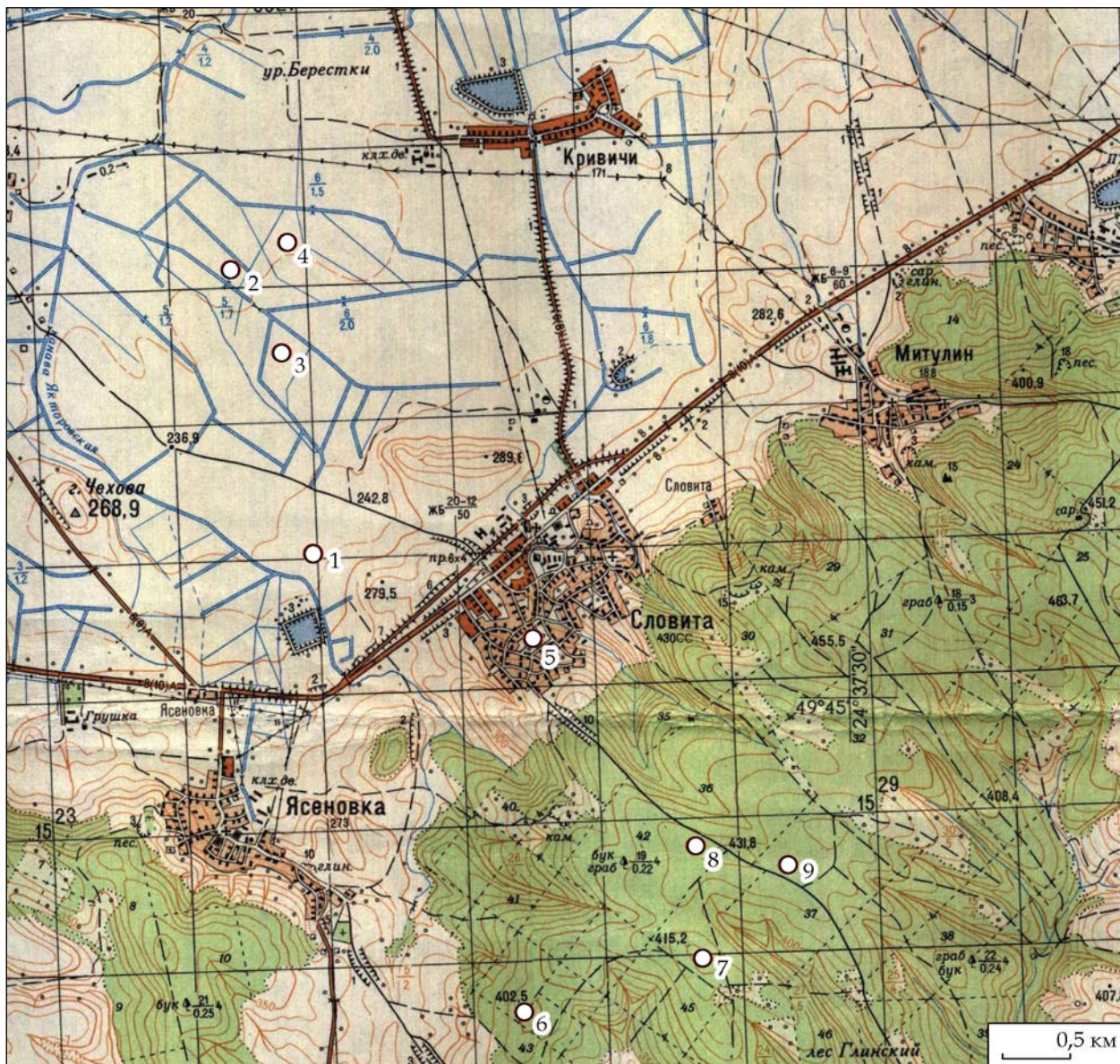

Рис. 1. Карта обстежених археологічних пам'яток на території с. Словита: 1 — Словита I; 2 — Словита II; 3 — Словита III; 4 — Словита IV; 5 — Словита VI; 6 — поодинокий курган; 7 — група курганів в уроч. Три Кіпці; 8 — курган в уроч. До Фелікса; 9 — група курганів в уроч. Коло Магрель

логічну приналежність виявлених раніше пам'яток.

Фіксація насипів проведена на території Подільської височини, у межах північно-західних відрогів Гологірського пасма, що розміщуються на схід від с. Словита. У місцях найвищої кульмінації терену обстежено вісім курганів, які складаються з двох скупчень із трьох курганів та двох окремих насипів (рис. 1: 6–9). Усі обстежені кургани із слідами грабіжницьких вкопів різного часу. Біля чотирьох насипів, на території міжкурганного простору, закладено невеликі розвідкові шурфи.

Перше скупчення розташоване в уроч. Коло Магрель (рис 1: 9). Воно локалізоване на відносно вирівняній ділянці схилу з висотою 429,6 м н. р. м., на схід від вершини горбогір'я

та близько 100 м на південь від дороги з ґрунтовим покриттям, що простягається вершиною із півдня на північ від с. Унева до с. Гологори. Кургани розташовані компактно, на незначній відстані один від одного.

Курган 1 діаметром 14 м, сильно знівельований. Висота кургану до основи з півночі становить 0,45 м, заходу — 0,81 м. Курган 2 розташований на відстані 5 м на південний схід від кургану 1, діаметром 17 м. Висота кургану відносно північної основи становить 1,67 м, південної — 1,89 м. Курган 3 найменший у групі діаметром 10,5 м, розташований на відстані 5 м на південний захід від кургану 2. Висота насипу відносно північної основи становить 0,34 м, південної — 0,63 м.

На ділянці міжкурганного простору закладено 2 невеликі розвідкові шурфи з метою

з'ясування часу насипання курганів. *Шурф 1* розміщений на ділянці між курганами на відстані 2 м на південь від основи кургану 1 розмірами 2 × 2 м. Жодних рухомих знахідок тут не виявлено. Материк залягав на глибині 0,25 м від рівня денної поверхні та виступав коричневим супіском.

Шурф 2 закладений на відстані 7 м на південь від шурфу 2, між курганами 2 та 3, розмірами 1 × 2 м, довшою стороною орієнтований із півночі на південь. Материк, що виступає супіском коричневого кольору, зафіксований на глибині 0,37–0,4 м. Жодних рухомих знахідок тут не виявлено.

В уроч. До Фелікса обстежено сильно розсунутий курган, який локалізований на вершині горбогір'я із висотними відмітками 438,8 м н. р. м, ліворуч від вище згаданої польової дороги (рис. 1: 8). Курган діаметром 19 м та висотою 0,7 м, відносно північної основи кургану та 1,2 м — південної. Вершина кургану, на площі близько 5 м в діаметрі, плоска, можливо, знівельована в минулому. Зі східної частини кургану, на відстані 1 м від його основи, закладено *шурф 3* розмірами 2 × 2 м. Зверху шурф перекривав шар лісової підстилки потужністю до 5 см. Під ним залягав шар світло-коричневого супіску товщиною 0,2 м, що переходив у шар рихлого сірого супіску, який при взаємодії з повітрям перетворювався у пілоподібну структуру. Материк залягав на глибині 0,2–0,25 м від рівня денної поверхні. У північній та східній стінці шурфу, від самого верху та до відмітки 0,22 м, простежений сучасний вкоп (грабіжницький?), який виділявся від найближчого оточення своїм сірим забарвленням. На рівні материка, у північній частині шурфа, на глибині 0,2 м, виявлено вогнище овальної форми (об'єкт). Орієнтоване довшою частиною з північного заходу на південний схід розмірами 0,76 × 0,55 м. Заповнення складалось із сірого шару супіску із вмістом вугликів, максимальною потужністю, у центральній частині, до 5 см. Жодних рухомих знахідок у межах шурфу не виявлено.

Друга група із трьох курганів розташована на вирівняній вершині горбогір'я із висотними відмітками у 426,3 м н. р. м. в уроч. Три Кіпці праворуч від дороги (рис. 1: 7). Насипи курганів у доброму стані збереження, практично не розсунуті, однак на їхній поверхні простежуються грабіжницькі вкопи різного часу. Усі три насипи також перерізані в минулому траншеєю шириною 1 м та закладеною у напрямку з півночі на південь. Ці траншеї інтерпретуємо як залишки старих розкопів, результати дослідження яких не увійшли до наукового обігу.

Курган 1 діаметром 12 м. Висота насипу від рівня оточуючої поверхні терену з північ-

ного боку становить 1,7 м, з півдня — 1,37 м. Імовірно, курган був оточений невеликим ровиком, який візуалізується на поверхні. *Курган 2* розташований на відстані 9 м на південь від кургану 1. Діаметр насипу 11 м. Висота кургану відносно основи насипу із північної сторони становить 1,1 м, південної — 1,46 м. Навкруги кургану є слід від ровика, який найкраще простежується із західної сторони та знижується у деяких місцях до 0,15 м від основи насипу та навколишнього терену. *Курган 3* діаметром 10 м, розміщений на відстані близько 40 м на південний схід від кургану 1. Висота кургану до його основи з півночі становить 1,45 м, з півдня — 1,26 м. Навкруги цього кургану найкраще простежується ровик шириною до 0,5 м та завглибшки з трьох сторін до 0,1 м від рівня основи кургану та навколишнього терену.

Біля кургану 2, із західної його частини, закладено *шурф 4* розмірами 1 × 2 м, орієнтований коротшою частиною з півночі на південь. Верхній шар напластувань складався із лісової підстилки потужністю до 5 см. Нижче залягав сірий суглинок потужністю 0,15–0,45 м. Він перекривав суглинок сірого кольору (елювіальний горизонт), у якому зафіксовані значні підзолисті процеси. Подібно до попереднього шару його інтенсивність збільшувалась в західному напрямку (потужність 0,05–0,3 м). Нижче залягав потужний шар суглинка чорного кольору, товщиною 0,55–0,85 м із чіткими проявами підзолистих процесів. У східній частині шурфу цей шар відрізнявся від іншої частини своєю структурою (більш глиниста основа), яка виділяється від навколишнього середовища винятково на дотик. Візуально вловити цю межу було неможливо. Приблизна ширина цього шару із сходу на захід становила 0,35 м. Імовірно, це залишки ровика, що оточував курган. Материк виступав шаром суглинка жовтого забарвлення, який зафіксований на глибині 1,18 м від рівня денної поверхні. У заповненні шурфу жодних рухомих артефактів не виявлено.

Ще один поодинокий курган розташований на півдні лісового масиву «Словітського лісу», на вершині плоского горбогір'я, практично впритул до польової дороги, що веде у напрямку від с. Унева до с. Гологори, з лівого боку від неї (рис. 1: 6). Курган 13,5 м діаметром та висотою близько 1 м. На вершині кургану розміщувався пункт нівеляції із висотною відміткою у 402,5 м н. р. м.

На території Малого Полісся обстежено п'ять пунктів. Пам'ятка *Словіта I* розміщена на захід від села в уроч. Під Криниця (рис. 1: 1), на території рівнини, у місці незначного підвищення терену, в межах гідросистеми

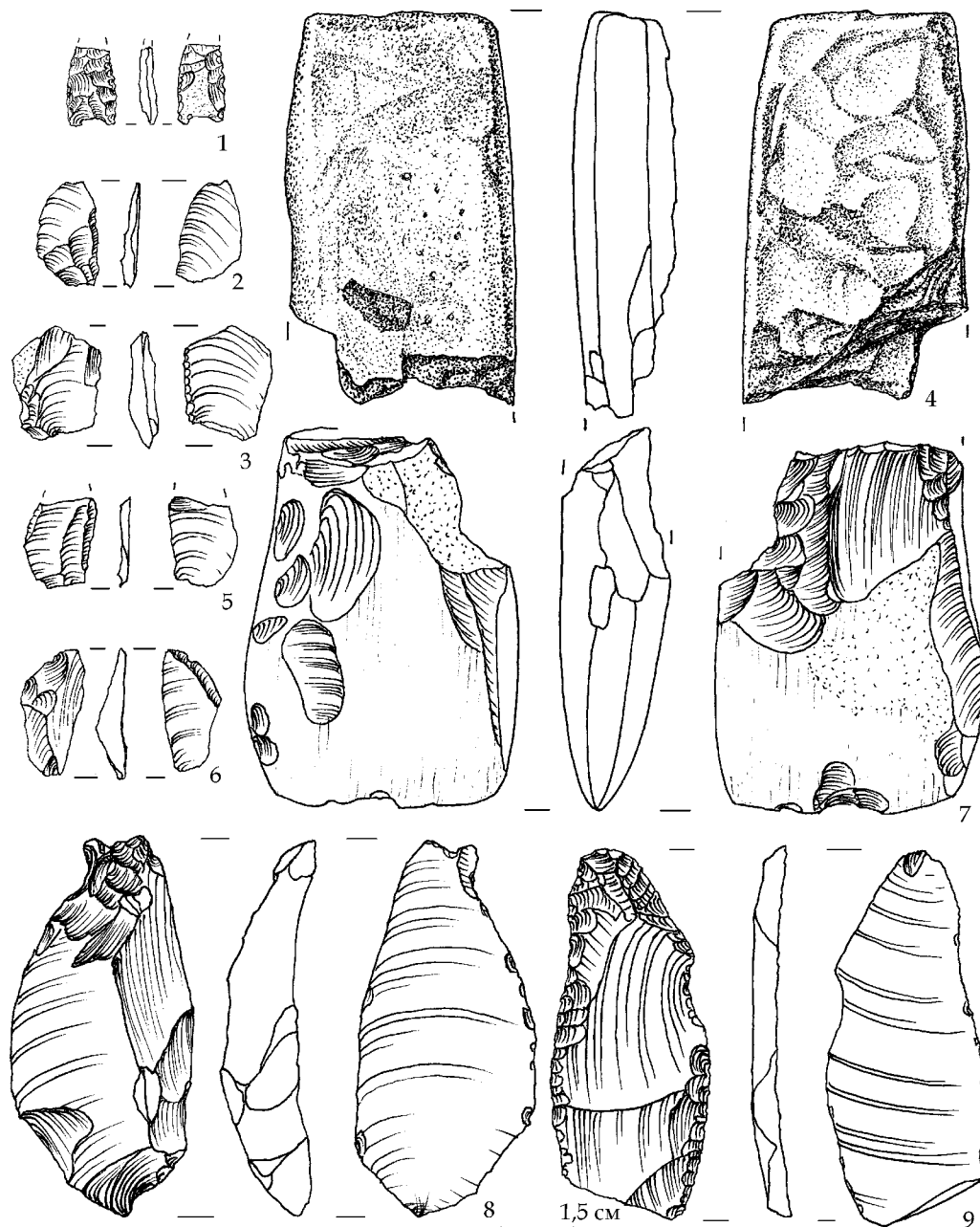

Рис. 2. Крем'яні вироби: 1 – Словіта І; 2–3, 5–6 – Словіта ІІІ; 4, 7 – Словіта ІІ; 8–9 – Словіта ІV

Західного Бугу у долині річки Перегноївки (правий берег). Площа пам'ятки 420×350 м, орієнтована у напрямку з північного заходу на південний схід. Абсолютні висоти становлять 241,8–248,2 м н. р. м. Багатошарова пам'ятка у двох місцях перерізана меліоративними каналами, які тягнуться у напрямку з північного сходу на південний захід. Зібрані артефакти репрезентують декілька хронологічних горизонтів: палеоліту, мезоліту, культури лінійно-стрічкової кераміки (рис. 3: 1, 7), кулястих амфор (рис. 3: 3), тшинецько-комарівської культур, періоду раннього заліза (рис. 2: 1), райковецької культури, княжої та модерної діб.

Пункт *Словіта ІІ* розташований на правому березі р. Перегноївки, на відносно рівній

ділянці, в басейні р. Західний Буг, на відстані 2,5 км на північний захід від с. Словіта, в уроч. Терники (рис. 1: 2). Пам'ятка розмірами 400×250 м, тягнеться з північного заходу на південний схід. Абсолютні висоти становлять 234,4 м н. р. м. На поверхні трапляється значна кількість рухомого матеріалу, який належить періодам палеоліту, енеоліту (культура кулястих амфор) (рис. 2: 4, 7; 3: 13), бронзової (межановицька (рис. 3: 10), тшинецько-комарівська культури (рис. 3: 4, 5, 9)), раннього заліза та модерної доби.

Пам'ятка *Словіта ІІІ* локалізована на відносно плоскій ділянці, в уроч. Чортова мішня, на північний захід від с. Словіта (рис. 1: 3). Абсолютні відмітки становлять 234,8–235,7 м н. р. м. Площа пам'ятки 370×300 м, тягнеться

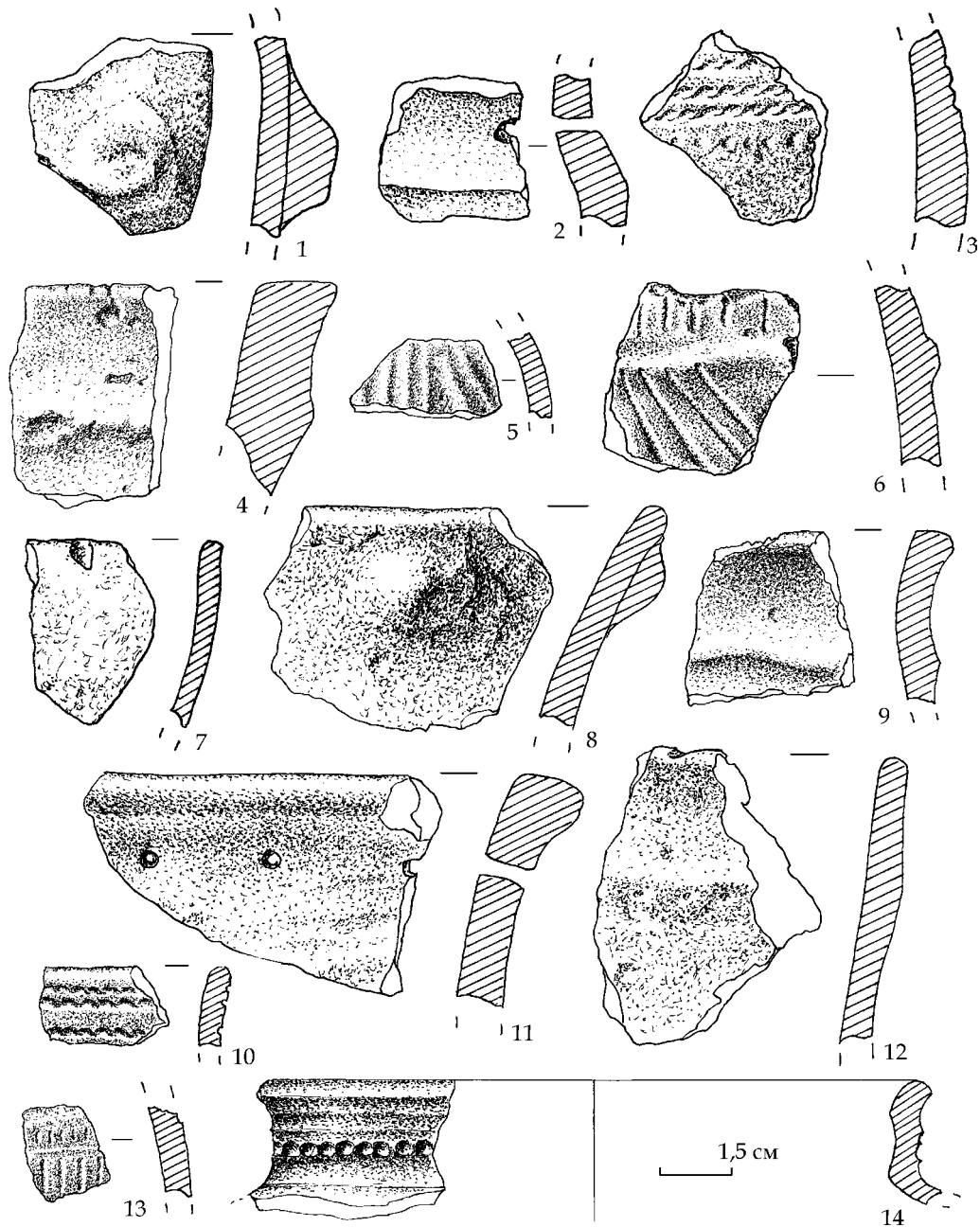

Рис. 3. Керамічний посуд. 1, 3, 7 — Словіта I; 2, 6 — Словіта IV; 4–5, 9–10, 13 — Словіта II; 8, 11–12 — Словіта III; 14 — Словіта VI

ся у напрямку з півночі на південь. Рухомий матеріал масовий, сильно фрагментований, представляє два хронологічні горизонти (тшинецько-комарівської культури (рис. 2: 2, 3, 5, 6; 3: 8, 11, 12) та модерної доби).

Словіта IV розташована в уроч. Берліїв на плоскій ділянці рівнини. Абсолютні відмітки становлять 232,9 м н. р. м (рис. 1: 4). Площа пам'ятки 400 × 300 м, тягнеться у напрямку з півночі на південь із незначним зміщенням на схід та захід. У північно-західній частині локалізовано невелике підвищення, поросле чагарниками, що може бути залишками розораного кургану. На поверхні поля зібрано рухомі артефакти пізнього палеоліту (рис. 2: 8), культури кулястих амфор, межанови-

цької та тшинецько-комарівської культур (рис. 3: 6), періоду раннього заліза (рис. 3: 2), XII–XIII ст.

Пам'ятка модерної доби Словіта VI локалізована на території Монастиря Воздвиження Чесного Хреста сестер чину святого Василя Великого в уроч. Монастир (рис. 1: 5), що розміщується в південній частині с. Словіта площею 150 × 120 м. Монастир розташований на західному схилі Гологірського горбогір'я із висотними відмітками близько 300 м н. р. м. На території подвір'я Монастиря закладено два невеликі шурфи (5, 6). Усі культурні нашарування тут представлені часом функціонування культової споруди та датуються XVII–XVIII ст. (рис. 3: 14). Не вдалось під-

твердити наявність культурних горизонтів раніших за модерну добу на території Монастиря. Раніше виявлений поодиноким крем'яний виріб із території Словіта VI може бути випадковою знахідкою, а перевірка випадкового місця фіксації бронзових кельтів (шурф 5) вказує на віднесення цих виробів до групи таких пам'яток, як скарби.

Таким чином, проведені археологічні дослідження на стику двох фізико-географічних районів, значно доповнили археологічну карту заселення цієї території від періоду палеоліту до модерної доби. Негативним явищем є сильна розораність пунктів Словіта I–IV та значна розграбованість обстежених курганів.

*А. Гавінський, І. Гарасим, Н. Демський, Я. Демська, О. Корецький,
Р. Коропецький, В. Мельник, В. Хамуляк*

ДОСЛІДЖЕННЯ В ІЛОВІ НА ГОРІ ПЕЧЕРА

Археологічна пам'ятка в с. Ілів на горі Печера Стрийського р-ну Львівської обл. входить до комплексу Історико-культурного заповідника «Стільське городище» і відоме насамперед як городище-святилище. Вперше захисні лінії ровів і валів були зафіксовані розвідкою Д. Павліва і О. Корчинського у 1985 р., а стаціонарні дослідження тут здійснювалися у 1987 р. під керівництвом І. Русанової і Б. Тимощука.

Повернення до вивчення городища спричинило впорядкування фондів матеріалів з Ілова, серед яких була виявлена кераміка культури лійчастого посуду (КЛП), яка ніде не згадувалася. Зважаючи на вкрай недостатній стан вивчення цієї культури у верхів'ях Дністра, кожне нове поселення викликає чималий інтерес і має суттєве значення. Отож, у сезоні 2023 р. спільна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Заповідника відновила розкопки в Ілові.

Багатошарова пам'ятка розміщується в лісі у південно-східній околиці села на горі Печера висотою 391–397 м н. р. м і 85 м над рівнем долини р. Іловець. Вона займає трикутноподібний північний край гори, яка має стрімкі скелясті схили, а доступна південна сторона захищена двома рядами валів та ровів. Головний майдан городища невеликої площі, довжиною близько 50 м і максимальною шириною теж 50 м. Його поверхня нерівна. Центральна частина має ширину близько 10 м і різко понижується до тераси у західному напрямку (рис. 1: 1).

У різних частинах пам'ятки було закладено п'ять траншей з прирізками загальною площею 159 м². Дві з них розбито на дитинці, одну поміж валами і ще дві поза оборонними укріпленнями. У підсумку зафіксовано

низку об'єктів та зібрано понад тисячу артефактів, віднесених до різних археологічних культур.

Найбільш раннім в часі було поселення культури лійчастого посуду середини IV тис. до н. е. Від нього залишилися рештки згорілої глиняної хати у вигляді скупчення обмазки (об. 15), неподалік якої знайдено й господарську яму. Такі комплекси становлять окремий житлово-господарський двір і є притаманними для селищ КЛП. Наявність горщиків з високими лійчастими вінцями, орнаментованих прямокутним стовпчиком (рис. 1: 3), вказує на значний відсоток елементів східної групи КЛП з більш ранньою хронологією, на зразок найближче розташованого поселення в Которинах на Дністрі (3650/700–3300 BC).

Неочікуваним й особливо важливим відкриттям на пам'ятці стала колекція кераміки трипільської культури прикінцевого етапу СІІ. Опуклобок горщики з низькими розхиленими вінцями та штамповим орнаментом, конічні миски із загнутими до середини краями вінець, шнуровий орнамент, ручки з ребром мають яскраві аналогії у групі гордінешть (рис. 2: 1–4). Лабораторні визначення з таких поселень, як Винники-Жупан, Голишів, Гордінешть дозволять встановити хронологічні рамки цієї групи в межах 3300–3100 BC.

Більшість виявлених об'єктів на дитинці городища належать до княжого періоду (рис. 1: 2). Виявлений посуд в ямах 5 і 14 є ліпним, грубостінним, по усій поверхні орнаментований хвилями і може датуватися IX ст. (рис. 2: 5).

Окрім того, у культурному шарі знайдено різного типу кераміку, характерну для XI–XIII ст. (рис. 2: 6–10), а також елементи зброї

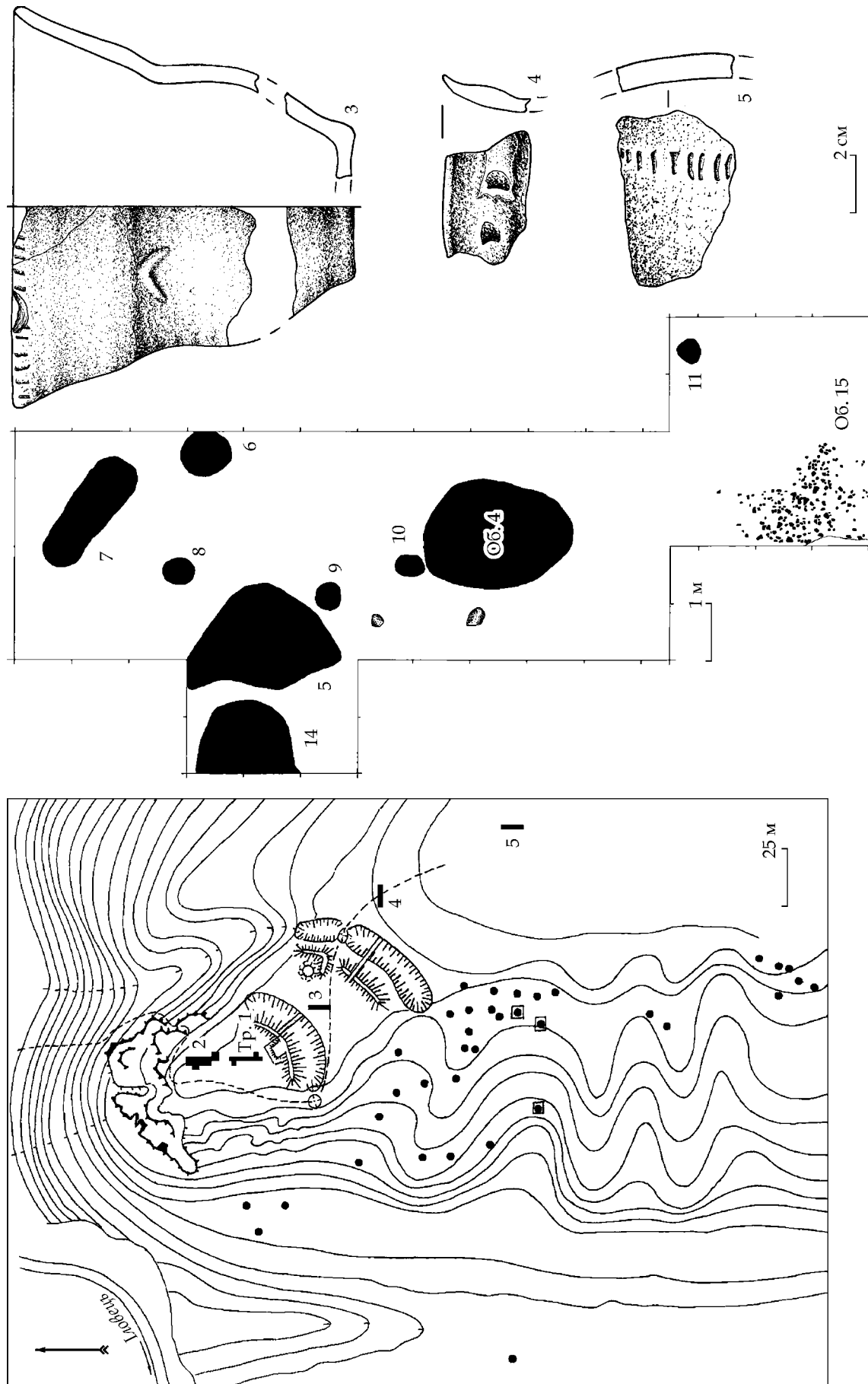

Рис. 1. Ілів-Печера 2023: 1 — план городища із зазначенням траншей; 2 — план траншеї 2; 3–5 — горщики культури ліпчастого посуду

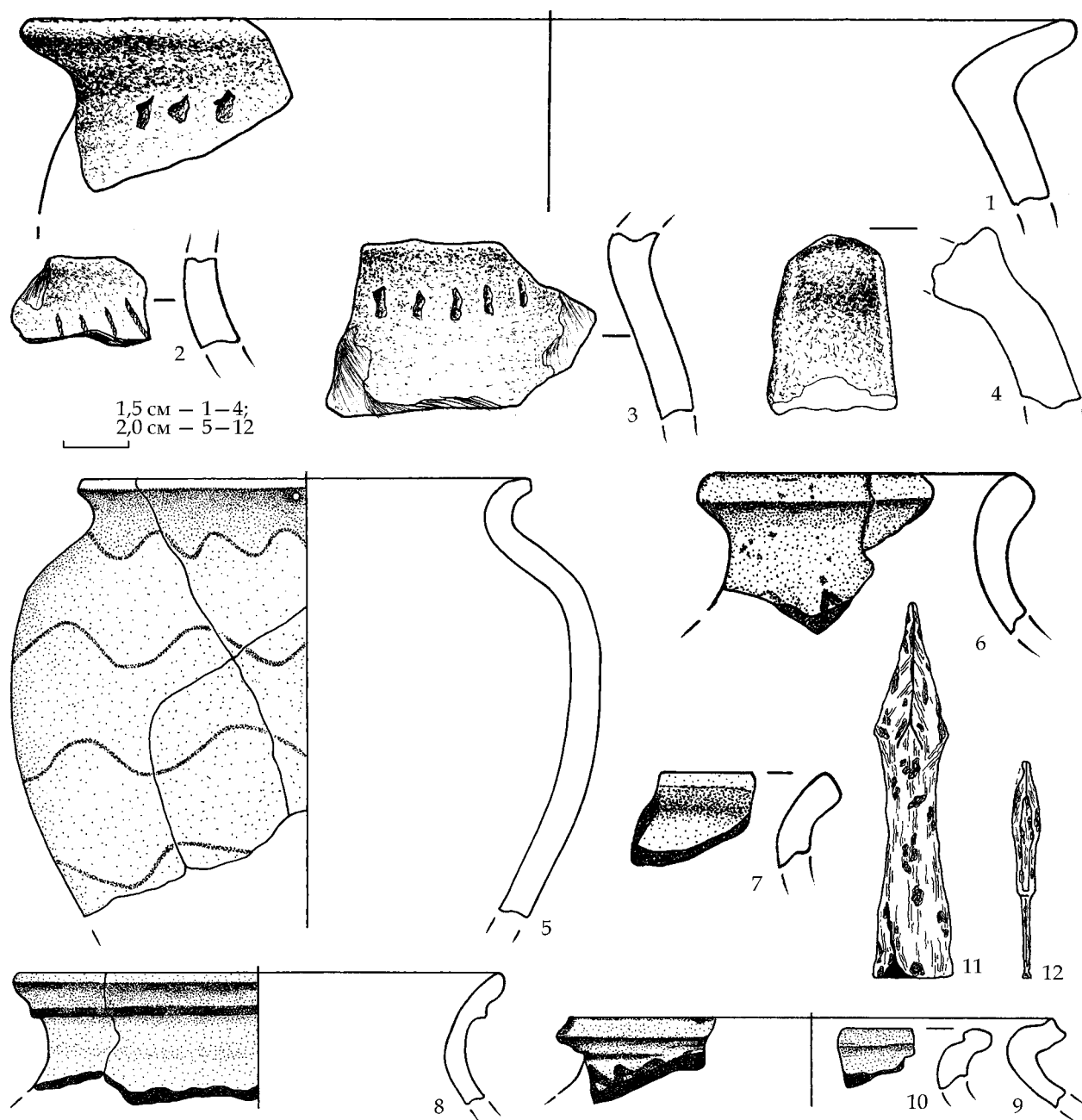

Рис. 2. Ілів-Печера 2023, знахідки глиняного посуду та предметів зброї: 1–4 — трипільська культура; 5–12 — княжа доба

XIII–XIV ст. (рис. 2: 11, 12) Очевидно, до цього останнього періоду належить наземна стовпова споруда розмірами приблизно 4×12 м із господарською ямою в середині. У заповненні окремих стовпів та ямі знайдено кераміку й вістря стріли XIII ст.

Траншеями закладеними поза межами укріплень городища відзначено, що тут майже відсутній горизонт вищезазначених

культур та періодів, проте знайдено невелику кількість кераміки ранньозалізного часу.

Окремі фрагменти посуду з конічними й овальними гудзами, а також уламки пластин з мікрозубчастою ретушшю сигналізують про можливість існування на пам'ятці ще одного горизонту — маліцької культури останньої чверті V тис. до н. е.

І. Гарасим, О. Корецький, Р. Коропецький

РОЗВІДКИ НА ТЕРЕНАХ ЗАПОВІДНИКА «СТІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ»

У звітному сезоні на пам'ятках Стільського археологічного комплексу (Стрийський р-н Львівської обл.) працювали три експедиції. В рамках договору про наукову співпрацю між КЗ ЛОР АІКЗ «Стільське городище» та Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, було проведено спільні дослідження на городищі-святилищі в с. Ілів під керівництвом ст. н. с. відділу археології Інституту А. Гавінського.

Поруч з цим в околицях городищ у с. Ілів та Стільсько (пам'ятка національного значення охор. № 130019-Н) проводились розвідки під проводом наукового співробітника відділу археології Інституту Р. Коропецького та заввідділом охорони та популяризації історико-культурної спадщини Заповідника І. Гарасима. Результати цих розвідок представлені у даній публікації.

На території *городища у с. Стільсько* (рис. 1) проведено фіксацію розташування оборонних ліній за допомогою GPS-навігатора для по-

дальшого перенесення даних точок координат на цифрові мапи. Ознакування земляних укріплень проводилось методом визначення та фіксації GPS-координат через кожні 15–20 м вздовж лінії валу та з фіксацією розривів у валах. Також було встановлено, що частина укріплень, які позначені на давніших геодезичних та інструментальних планах, не проглядається на рельєфі місцевості, можливо, через вплив постійних природних ерозійних процесів.

У процесі цих обстежень, на пологому північному схилі плато в уроч. Городище, на якому розміщений дитинець, на віддалі 190 м на північний-схід від укріплень дитинця та на віддалі 119 м на південь від другої лінії оборони в уроч. Затінок, було виявлено яму від поваленого вітром дерева. У ній, в розмитому дощами ґрунті, зібрано фрагменти кружального глиняного посуду, який можна датувати в межах X–XI ст.

Експедиція повторно обстежила виявлене раніше (2016 р.) багатошарове поселення

Рис. 1. Карта розташування археологічних пам'яток на території Стільського історико-археологічного комплексу: 1 – городище IX–XI ст. в с. Стільсько (охор. № 130019-Н); 2 – поселення Стільсько IX; 3 – поселення в уроч. Кошира; 4 – городище та багатошарове поселення Ілів I; 5 – поселення Ілів XII

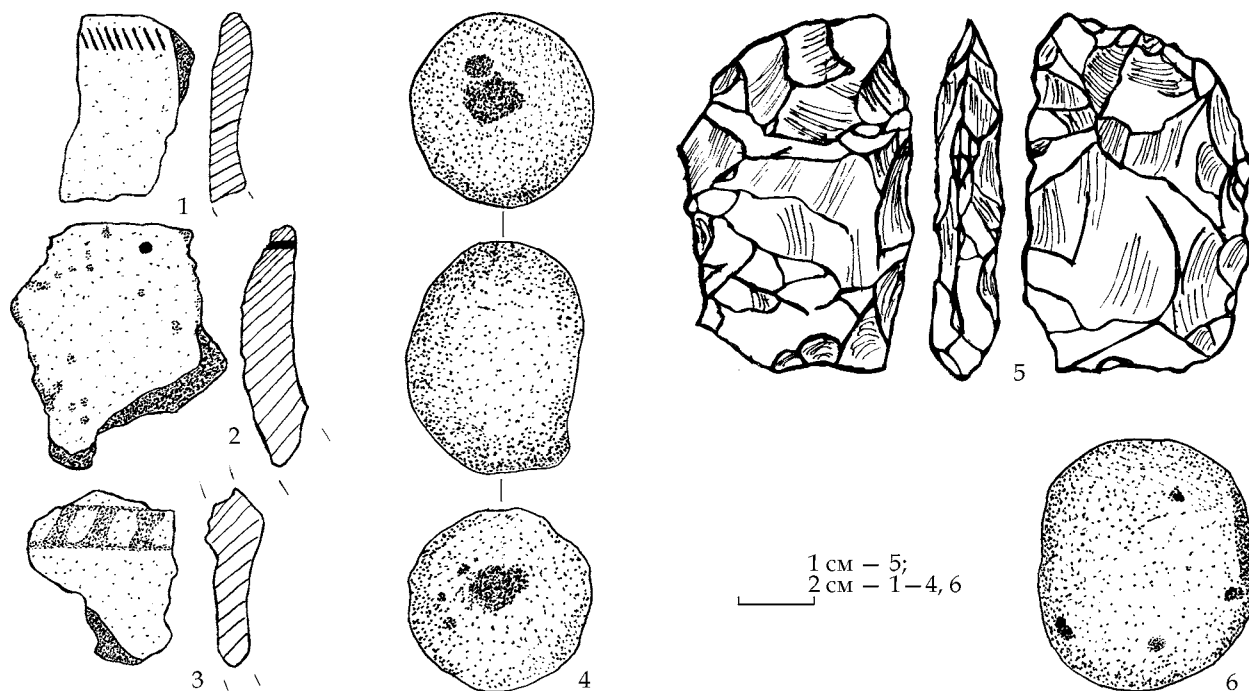

Рис. 2. Стільсько IX: 1–3 — фрагменти керамічного посуду; 4, 5 — крем'яні вироби; 6 — кам'яний розтирач (рисунок Я. Демської)

Стільсько IX, розташоване за 0,4–0,5 км на північний схід від населеного пункту (рис. 1). Воно займає крайню південно-східну частину невисокого мису між правим берегом р. Колодниці та невеликим потічком, який впадає у неї. Мис, на якому розміщене поселення, тягнеться і плавно знижується з північного заходу на південний схід. Площа поселення становить приблизно 1,22 га, що встановлено за поширенням підйомного матеріалу.

Під час обстеження пам'ятки, виявлено колекцію артефактів, основну частину якої становлять фрагменти ліпного посуду (рис. 2: 1–3), вироби з кременю та каменю (рис. 2: 4–6). Також було зафіксовано декілька скупчень глиняної вимазки. Незначну частину зібраного матеріалу можна віднести до культури лійчастого посуду IV тис. до н. е. (рис. 2: 1), що дозволяє пов'язати пам'ятку з однокультурними поселеннями, розташованими поблизу сіл Тростянець та Ілів, які досліджувались А. Гавінським у 2013 та 2023 рр. У наступні сезони планується додатково дослідити пам'ятку, щоб визначити потужність культурного шару та обґрунтувати її хронологічну позицію.

Також обстежено нововиявлене багатошарове поселення на південно-західній околиці с. Стільсько в *уроч. Кошира* (рис. 1). Пам'ятка розташована на плато, яке плавно знижується в напрямку з північного заходу на південний схід до долини колись існуючого безіменного потоку, який було перетворено на каскад рибних ставків. Перепад висот становить 30–40 м, висота н. р. м. — 340 м. Досліджу-

вана територія характеризується мішаними ґрунтами — від добре гумусованих в центрі плато, до супіщаних в напрямку зниження висоти на південь — південний схід. На обстеженій ділянці загальною площею близько 20 га зафіксовано численні матеріали XVII–XVIII ст. та два місцезнаходження більш раннього періоду: бронзової доби — ранньозалізного часу. Останні фіксуються за знахідками крем'яних виробів — відходів виробництва та знарядь праці різного ступеню патинування. В наступні польові сезони дослідження в уроч. Кошира буде продовжено з метою збору більшої кількості матеріалу бронзової доби — ранньозалізного часу, що дозволить довести або спростувати припущення про існування в цій місцевості поселення межі III–I тис. до н. е.

Іншою зоною проведення досліджень були околиці печерного комплексу, городища та багатошарового поселення *Ілів I*, розташованих на південно-східній околиці с. Ілів (рис. 1). Комплекс знаходиться на високому (близько 90 м над долиною річки) залісненому мисі, утвореному течією р. Іловець та потічка, який впадає у неї. З північного, східного та західного схилів мису, на якому розташоване городище, виступають прямовисні вапнякові скелі, де зафіксовано три печери, період використання яких до цього часу остаточно не з'ясований. Територіальна близькість цього комплексу до відомої пам'ятки доби палеоліту — гроту Прийма I (відстань між ними по прямій 9,5 км) викликало питання про можливість використан-

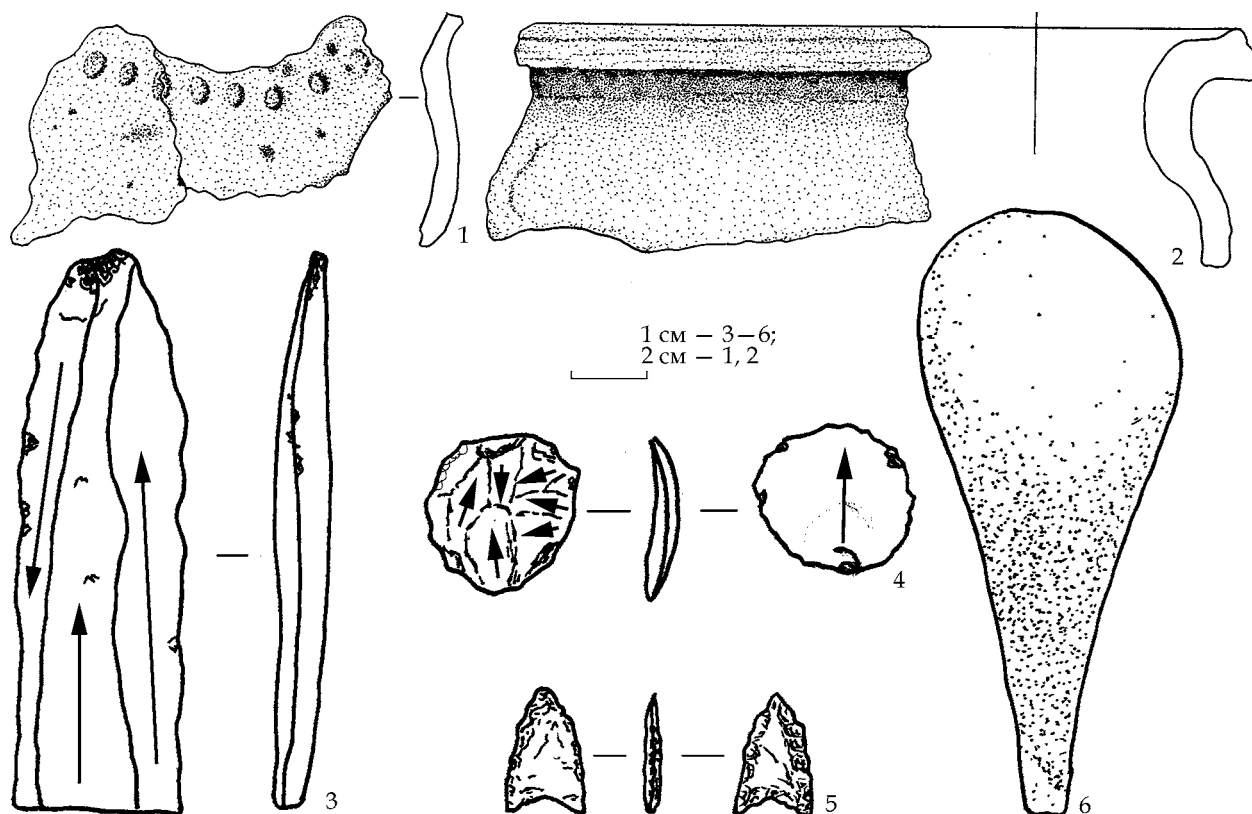

Рис. 3. Ілів I, уроч. «Печера»: 1–2 — фрагменти керамічного посуду; 3–6 — крем'яні вироби (рисунки Я. Демської)

ня печер біля Ілова у доісторичний період. Під час розвідкових робіт також обстежено поверхню схилу вище та нижче рівня входу до печер. У середині печери 1 («Рожаниці») зафіксовано один фрагмент кружального горщика XVII–XVIII ст., що, очевидно, потрапив до середини вже на пізньому етапі її функціонування. На поверхні схилу у насувному ґрунті зібрано колекцію різночасових керамічних та крем'яних виробів. Серед фрагментів посуду представлено пізні форми (XVIII ст.) та уламки кружальних горщиків давньоруського часу (рис. 3: 2). Окрему увагу привертає фрагмент вінчика ліпної посудини з грубим листоподібним штамповим орнаментом (рис. 3: 1), який може бути датований добою пізнього енеоліту. У збірці виробів з кременю поруч із заготовками та відходами виробництва, що містять фрагменти пластин та відщепів та дрібні уламки сировини трапляються вироби із вторинною обробкою, або слідами використання. Серед них зламана пластина з дрібною ретушшю (рис. 3: 3) та скребло (рис. 3: 4). Обидва ці вироби можуть бути віднесені до доби неоліту–енеоліту. Більш пізній період може представляти наконечник стріли трикутної форми з двома «жальцями»-виступами у широкій частині та дугоподібною основою (рис. 3: 5). Такі наконечники можуть бути датовані добою пізнього енеоліту–ранньої бронзи. Також до знарядь праці можна попередньо

зарахувати невелике жовно кременю краплеподібної форми з сильно заглаженою поверхнею, яке могло використовуватись як лошито (рис. 3: 6). Подібні артефакти трапляються на пам'ятках доби неоліту–енеоліту та характерні для досліджуваної території. Поверхня більшості крем'яних виробів вкрита інтенсивною «молочною» патиною, зокрема й у місцях зламів, що свідчить про незадовільні умови їх збереження.

На північ від комплексу Ілів I у долині, на лівому березі потічка Іловець, на південно-східній околиці села, на ділянці лагідного схилу розміром 180 × 90 м, обмежений зі сходу лісом, а з заходу — річковою заплавою знаходиться поселення *Ілів XII*, територію якого також обстежено у 2023 р. (рис. 1). На поверхні та у кротовинах у межах пам'ятки зібрано невелику кількість дрібних фрагментів кружального посуду з помітною домішкою піску у керамічному тісті. Ці знахідки аналогічні до матеріалів виявлених під час попередніх досліджень поселення експедицією Заповідника у 2016 р. і, відповідно, можуть бути датовані давньоруським часом.

Завдяки проведеним дослідженням здійснено верифікацію вже відомих пам'яток, розташованих на теренах Стільського археологічного комплексу, уточнено їх межі, виявлено нові місцезнаходження та визначено пункти, перспективні для подальших стаціонарних досліджень.

О. Дідик

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПЛІСНЕСЬКОГО
АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Пліснеська експедиція провела дослідження теренів городища IX–X ст. Було закладено два розкопи та дві траншеї загальною площею 140,4 м². Роботами охоплено такі локації: ділянка між IV-ю і V-ю лініями оборони, укріплення V-ї лінії оборони.

Траншеї I–II (2 м²; 3,375 м²) закладені на рівній лінійній виїмці ґрунту, що тягнеться з внутрішньої сторони вздовж IV-ї лінії оборони, для з'ясування її характеру. Рухомий матеріал трапляється в чорних (колишній орний шар та намівні товщі) та жовтих суглинках. Власне культурні нашарування (товщиною 0,1–0,17 м) та об'єкти зафіксовано в жовтих суглинках на глибині 0,3–0,6 м від рівня сучасної поверхні.

У межах траншеї I виявлено частину наземної споруди (об'єкт 1) каркасно-плетеної конструкції (1,36 × 1,04 м). У траншеї II зафіксовано частину сторони (1,5 × 0,55 м) та дві стовпові ями (діаметри 0,22 та 0,25 м; глибина 0,15 м) наземної споруди з опущеним низом.

Обидві споруди за керамічним матеріалом датовано другою половиною X ст. Зважаючи на їх близьке розташування до укріплень й деталі конструкцій, можна припустити, що це – господарсько-службові приміщення.

Розкоп I (75 м², 15 × 5 м) закладений прирізкою короткою стороною до довгої, північної сторони, розкопу 2021 р. для подальшого вивчення господарсько-житлової забудови між IV-ю і V-ю лініями укріплень. Культурні нашарування товщиною 0,3–0,4 м розміщуються переважно над верхніми контурами об'єктів, які виявлені в шарах чорних і сірих суглинків, перехідного горизонту, жовтих суглинків.

У межах розкопу зафіксовано вісім об'єктів:

об'єкт 1 – заглиблене житло (відкрито частину розмірами 3,52 × 1,71 × 0,23–0,63 м);

об'єкт 2 – вогнище (0,51 × 0,35 × 0,05 м);

об'єкт 3 – заглиблене житло (відкрито частину розмірами 3,06 × 2,14 × 0,62–0,74 м);

об'єкт 4 – заглиблена споруда (відкрито частину розмірами 4,31 × 1,12 × 0,12–0,22 м);

об'єкт 5 – яма (діаметр 0,46 м, глибина 0,16 м);

об'єкт 6 – заглиблене житло (відкрито частину розмірами 3,69 × 2,79 × 0,4–0,5 м);

об'єкт 7 – заглиблене житло (відкрито частину розмірами 2,07 × 1,37 × 0,15–0,23 м);

об'єкт 8 – наземна прибудова до об'єкта 6 (розміри прибудови 2,33 × 2,09 м).

За керамічним матеріалом, стратиграфічними і планіграфічними спостереженнями об'єкти 1–6, 8 віднесені до останньої чверті IX – першої половини X ст., а об'єкт 7 – до другої половини X ст.

Розкоп II (60 м², 20 × 3 м) закладено перерізаючи V-ту лінію оборони для послідовного вивчення укріплень. Культурні нашарування значні – 0,5–1,9 м. Стратиграфічна колонка представлена такими шарами: дерн, перевідкладені чорні суглинки (колишній орний шар), перемішані перевідкладені чорні, сірі суглинки, перевідкладені сірі суглинки, перевідкладений перехідний горизонт. Заповнення об'єктів складається із перевідкладених сірих суглинків; перемішаних перевідкладених чорних, сірих, жовтих суглинків; скупчень вугликів й печини, а також різних комбінацій вище зазначених товщ.

У цьому розкопі зафіксовано вісім об'єктів:

об'єкт 1 – наземна прибудова (каркасно-стовпкової конструкції) до валу (відкрито частину розмірами 2,78 × 2,5–2,95 × 0,19–0,32 м);

об'єкт 2 – заглиблена споруда господарчого призначення (відкрито частину розмірами: верхній контур – 2,76 × 1,21 м, заглибленість 0,36–0,77 м);

об'єкт 3 – наземна прибудова (каркасно-стовпкової конструкції) до валу (відкрито частину розмірами 3,0 × 0,7 × 0,22–0,25 м);

об'єкт 4 – наземна каркасно-стовпова дворівнева оборонна стіна (відкрито частину розмірами 3,0 × 3,69 м). Зафіксовано сліди нижнього рівня укріплень на висоту 0,4–0,55 м;

об'єкт 5 – сліди дерев'яних укріплень у вигляді трьох рядів палісадів. Габарити зафіксовано на довжину 3,17 м, шириною 2,18 м. Виявлено 46 ям (діаметр 0,07–0,2 м, глибина 0,08–0,12 м) та чотири відбитки колод (довжина 0,38–0,8 м, ширина 0,09–0,3 м);

об'єкт 6 – сліди додаткових дерев'яних укріплень у вигляді ряду стовпів. Виявлено шість ям (діаметри в діапазоні 0,26–0,32 м, глибина 0,13–0,45 м.);

об'єкт 7 – штучна перешкода – рів. Відкрито частину шириною 4,92 м та глибиною 1,92 м;

об'єкт 8 — низ господарської споруди, опущеної у відкис рову (відкрито частину розмірами $1,40 \times 1,04$ м, глибина $0,3\text{--}0,62$ м);

Таким чином, у 2023 р. Пліснеська експедиція вивчила ділянку між IV-ю та V-ю лініями укріплень та V лінія оборони. Відкрито 18 різночасових об'єктів IX—XII ст. Отримано нові дані щодо житлово-господарської забудови слов'янського часу (ос-

тання чверть IX — друга половина X ст.), та вкрай важливі свідчення деяких конструктивних елементів (дворівневі дерев'яні лінії укріплення з прибудовами, наявність печі) валу V-ї лінії оборони. На постійне зберігання до фондів КЗ ЛОР АІКЗ «Давній Пліснеськ» відібрано 1035 артефактів. Продовжено також роботу з обмірів рельєфу пам'ятки.

О. Дідик

РЕЗУЛЬТАТИ ОБСТЕЖЕНЬ ЗОЛОЧІВСЬКОГО РАЙОНУ

Влітку та восени 2023 р. Пліснеська експедиція виконала послідовні обстеження й шурфування в Золочівському р-ні Львівської обл. Роботами були охоплені: с. Зарваниця Золочівської МТГ; сс. Топорів, Циків Буської МТГ; с. Пеняки Підкамінської СТГ.

Цьогорічні завдання полягали у здійсненні моніторингу, шурфуванні, виявленні нових та моніторингу існуючих поселень, городищ слов'янського часу, а також інших відкритих під час робіт пам'яток. Усі отримані матеріали необхідні для археологічної карти ближніх та далеких околиць Пліснеського городища, яка постійно оновлюється й уточнюється.

У с. Зарваниця на пам'ятках Зарваниця II (городище) та Зарваниця V (поселення) здійснено моніторинг. На схилі пагорба, де розташоване поселення, відзначено кілька западин перспективних для шурфувань. Слідів руйнацій чи втручання на пам'ятках не зафіксовано.

В околицях с. Топорів, $0,6$ км на південь від хут. Горбачі, виявлено поселення. Воно отримало назву Топорів IV. Його розміри 115×80 м. Знаходиться на лівому березі р. Пуста за 25 м від водойми. Стан збереженості незадовільний. На місці утворилось стихійне звалище, є місця ям від добування піску. В цих розривах встановлено товщину культурного шару $0,3\text{--}0,4$ м, що виходить на поверхню. Нижче розміщується стерильний світло-білий прошарок піску. За рухомих матеріалом поселення багатопшарове, датоване: ранньо-залізним віком, а саме висоцькою культурою — XI—VI ст. до н. е.; райковецькою культурою (II етап, IX—X ст.), новим часом — XVIII—XIX ст.

За $1,5$ км на південний схід від с. Циків на залісненому пагорбі, що обмежений двома ярами (домінуючі висоти в ландшафті місцевості) виявлено курганну групу з 12 насипів діаметром $7\text{--}12$ м, висотою $0,5\text{--}0,8$ м. Кургани розташовані скучено, без видимих ознак групування. Вони добре збережені, слідів втручання чи руйнування немає, рухомих матеріал відсутній. Полога форма насипу й запліли краї дають змогу, імовірно, віднести кургани до доби бронзи.

У с. Пеняки обстежено терени городища (Пеняки I) та території навколо нього, виконано пробне шурфування. Ділянку 2 м^2 (2×1 м) закладено на місці квадратної западини (4×4 м) всередині городища. Культурний шар, рухомі знахідки відсутні. Виявлено об'єкт 1 (відкрито частину розмірами $1,28\text{--}1,39 \times 1 \times 0,2\text{--}0,3$ м) — у вигляді штучного заглиблення. Заповнення представлене перевідкладеними сірими й жовтими суглинками. За планіграфічними та стратиграфічними спостереженнями її визначено як наземну господарську споруду (комору) з ямою або льохом. Датовано X—XI ст.

Таким чином, цьогорічні обстеження дали нові дані до археологічної карти близьких та далеких округ Пліснеська. Більш активно окреслюються об'єкти доби бронзи й висоцької культури (РЗВ). Спостерігаються ознаки заглиблених і наземних житл, наземних нежитлових та господарчих споруд.

Обстеженнями відкрито одне поселення (Топорів IV), одну курганну групу (Циків I), шурфовано городище Пеняки I. На постійне зберігання відібрано 10 артефактів.

І. Бруяко

РОЗКОПКИ ГОРОДИЩА КАРТАЛ

Дослідження на пам'ятці городище Картал відбувалися протягом липня—вересня 2023 р. Розкопки проводились на ділянці «Центральна». Тут на розкопі IV залишалася не дослідженою невелика площа (8 × 6 м), яку було законсервовано в 2008 р., після того як на ній був досягнутий рівень 2,6—2,7 м від R1. У цьому шарі містилися будівельні залишки та матеріали античної доби (елліністичного та римського періодів), а також певна частка об'єктів доби середнього гальштату (фази Картал IIIb—IIIc). Тож рівень, із якого почалися розкопки 2023 р., відповідав найбільш ранній фазі періоду середнього гальштату — Картал IIIa. Цей культурний горизонт починається одразу під насипом валу з суглинку (Картал IIIb).

За підсумками досліджень на загальній площі 52 м² було знято ще 0,6—0,7 м культурного шару (рис. 1). Тож, материк був зафіксований на рівні 3,25—3,35 м від R1. Розкопаний цього року пласт містив у собі об'єкти раннього та пізнього енеоліту, раннього та середнього гальштату, та кілька поховань доби бронзи.

До середнього гальштату (фаза Картал IIIa) віднесено три ями, одна з яких була частково відкрита ще в 2008 р. Матеріал з цих ям не дуже численний та яскравий, але цілком достатній для впевненого датування.

Дві ями належать до раннього гальштату. Особливо цікавою знахідкою була велика ліпна амфора, що у вигляді розвалу лежала на дні ями 88. Посудина реставрована

Рис. 1. Розкоп IV (ділянка «Центральна») після завершення робіт

Рис. 2. Ліпна амфора з ями 88

Рис. 3. Антропоморфна статуетка

(рис. 2). Разом із ним серія подібних амфор, знайдених на городищі в різні роки налічує вже шість екземплярів. При цьому, мова йде лише про цілі посудини без урахування фрагментів.

Три ями датовані епохою пізнього енеоліту (культура Чернавода I). Їхнє заповнення виявилось дуже насиченим матеріалом, в якому повністю переважає кераміка, а також кістки тварин. Як найбільш характерну рису розкопок цього року слід відзначити надзвичайно велику кількість залишків риби, зокрема кістки й луску. Серед індивідуальних знахідок відмітимо антропоморфну статуетку (рис. 3) та роговий молот. Обидві речі — типові для матеріального комплексу культури Чернавода I.

Рис. 4. Горщик із поховання 16

Найбільш ранній горизонт складають об'єкти та матеріали доби раннього енеоліту — культура Гумельниця (група Болград-Алдені). На рівні материка виявлено залишки неглибокого котловану площею біля 20 м². Він має звивисті стінки та східчасту

Рис. 5. Поховання 17 та ями 84, 84а, 84б і 85

підлогу, яка поступово знижується із півночі на південь. Найменша глибина котловану 0,2–0,3 м (або 3,6–3,65 від репера) відзначена в північно-східній частині. Найбільша зафіксована приблизно у центрі споруди 0,8–0,85 м (або 4,05–4,1 від репера). Якихось слідів вогнищ, так само як і стовпових ям, не знайдено. І тим не менш, здається, що стосовно цього об'єкта мова повинна йти про якесь приміщення. Вторгнення в його площу ям доби Чернавода I, особливо величезної ями 86, можливо, призвели до знищення конструктивних елементів, які притаманні житловим комплексам. Матеріал із заповнення не дуже численний, але досить репрезентативний. Він складається із типових для культури Гумельниця комплексів столової та кухонної кераміки. До першої належать фрагменти дуже якісного, тонкостінного, лискованого посуду, який прикрашений різьбленим або фарбованим орнаментом. Інколи ці дві техніки поєднуються в одному екземплярі. Другу групу традиційно складають фрагменти кухонної кераміки, для якої характерним є наявність гладкої, матової внутрішньої поверхні, та штучно шорсткої зовнішньої.

Дуже цікавим явищем є серія з чотирьох поховань. Два з них, які супроводжувались інвентарем, відносяться до доби бронзи. В похованні 16, окрім рогового молота, був

знайдений горщик, орнаментований в традиціях шнурової кераміки (рис. 4). Горщик із поховання 18 не є таким чітким культурно-хронологічним індикатором. Але в цьому випадку можна спиратись на дані стратиграфії. Вони досить красномовні, оскільки поховання було частково зруйноване при спорудженні ями 88 із ранньогальштатською амфорою. Тож, XII–XI ст. до н. е. дає *term. ante quem* для поховання 18.

Два інші поховання (17, 18) не мали супроводжуючого інвентарю. Але за ознаками обряду (положення та орієнтація) та даними стратиграфії можна майже стверджувати, що обидва вони належать до періоду Чернавода I. Цікаво, що одне з поховань (17) здійснено впритул до ями цього ж періоду (рис. 5). Можливо, навіть із перерізанням стінок одне одного. Інше (19) розчищене на материк, частково зруйнувало більш ранню яму (89) в якій, на превеликий жаль, не було жодного фрагменту кераміки.

Враховуючи наявність ще кількох поховань, що були відкриті трохи західніше в розкопі 2007 р., перспектива наявності тут якогось (невеликого?) могильника досить ймовірна. Цікаво, що його складають різночасові поховання і виникає питання про привабливість саме цього місця для проведення поховального обряду, хоча б і періодичної дії, але протягом кількох тисячоліть.

С. Іванова, О. Савельєв

ДОСЛІДЖЕННЯ ОХОРОННОЇ ЗОНИ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА В ОДЕСІ

У 2023 р. Одеська експедиція ІА НАН України проводила роботи (археологічне шурфування) на трьох ділянках, що входять до охоронної зони курганного могильника в сучасному Артилерійському парку в м. Одеса (рис. 1). Загальна площа ділянок сягає 2,291 га (ділянка 1 — 0,51 га, ділянка 2 — 1,1 га, ділянка 3 — 0,681 га).

Згідно з наданою документацією, на земельні ділянки діє обмеження за кодом 01.02 — охоронна зона навколо об'єкта культурної спадщини, зокрема курганна група (місце стародавніх поховань) (рис. 2). Курганний могильник прийнятий під охорону держави рішенням виконкому Одеської облради народних депутатів від 25.12.1984 № 652 як пам'ятка археології місцевого значення.

Межі охоронної зони визначені, згідно з охоронною документацією Департаменту культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини, таким чином:

- вздовж Люстдорфської дороги від перетину з Іподромним провулком до перетину з вул. Артилерійською;
- вздовж вул. Артилерійської від перетину з Люстдорфською дорогою до перетину з вул. Краснова;
- повз промислову територію вздовж вул. Краснова від перетину з вул. Артилерійською до перетину з Іподромним провулком;
- вздовж Іподромного провулку від перетину з вул. Краснова до перетину з Люстдорфською дорогою.

Могильник складається з двох курганів, розташованих поруч один з одним. Висота одного з них становить близько 3,5 м, другого — близько 1,5 м.

На прилеглих до цього могильника територіях були відомі кургани, які зафіксовані на картах ХІХ ст. та не збереглися на поверхні. Спеціальне археологічне чи історичне дослідження охоронної зони курганного могильника, що розташований на території Артилерійського парку, ніколи не проводилось. Особливістю пам'яток археології є той факт, що навіть при руйнуванні видимої частини об'єкта (курганного насипу або будови) зберігаються його підземні елементи (поховання, фундаменти та пов'язані з ними артефакти). Такі конструкції в теперішній час не видні в рельєфі, але можуть бути ви-

Рис. 1. Досліджені ділянки в охоронній зоні курганного могильника

явлені під час земляних робіт. З іншого боку, на теренах, прилеглих до курганів, відомі не лише пласкі могильники, але й знахідки скарбів давніх епох, сакральні об'єкти, залишки ритуалів тощо. Ці фактори роблять археологічне шурфування земельних ділянок актуальним та необхідним.

Прийняття Закону України від 31.03.2020 р. № 552-ІХ (набув чинності з 1 липня 2021 р.) зробили особливо актуальним моніторинг вже відомих пам'яток та оприлюднення і оформлення інформації про нововиявлені пам'ятки. Тому метою археологічних досліджень була перевірка наданої інформації, встановлення або корегування даних щодо археологічних пам'яток області.

Гравійований «План міста Одеси» 1854 р. охоплює лише центр міста, але курганний могильник, розташований на території сучасного Артилерійського парку, вперше був відмічений саме на цьому плані (рис. 3). На ньому відзначені шість курганів, що йдуть ланцюгом по території майбутніх Другого Християнського цвинтаря та Артилерійського парку. На території Артилерійського парку на теперішній час існують два кургани, що перебувають під охороною Держави (рис. 4). Насип третього кургану з цього могильника, який був відмічений на карті 1854 р., не зберігся.

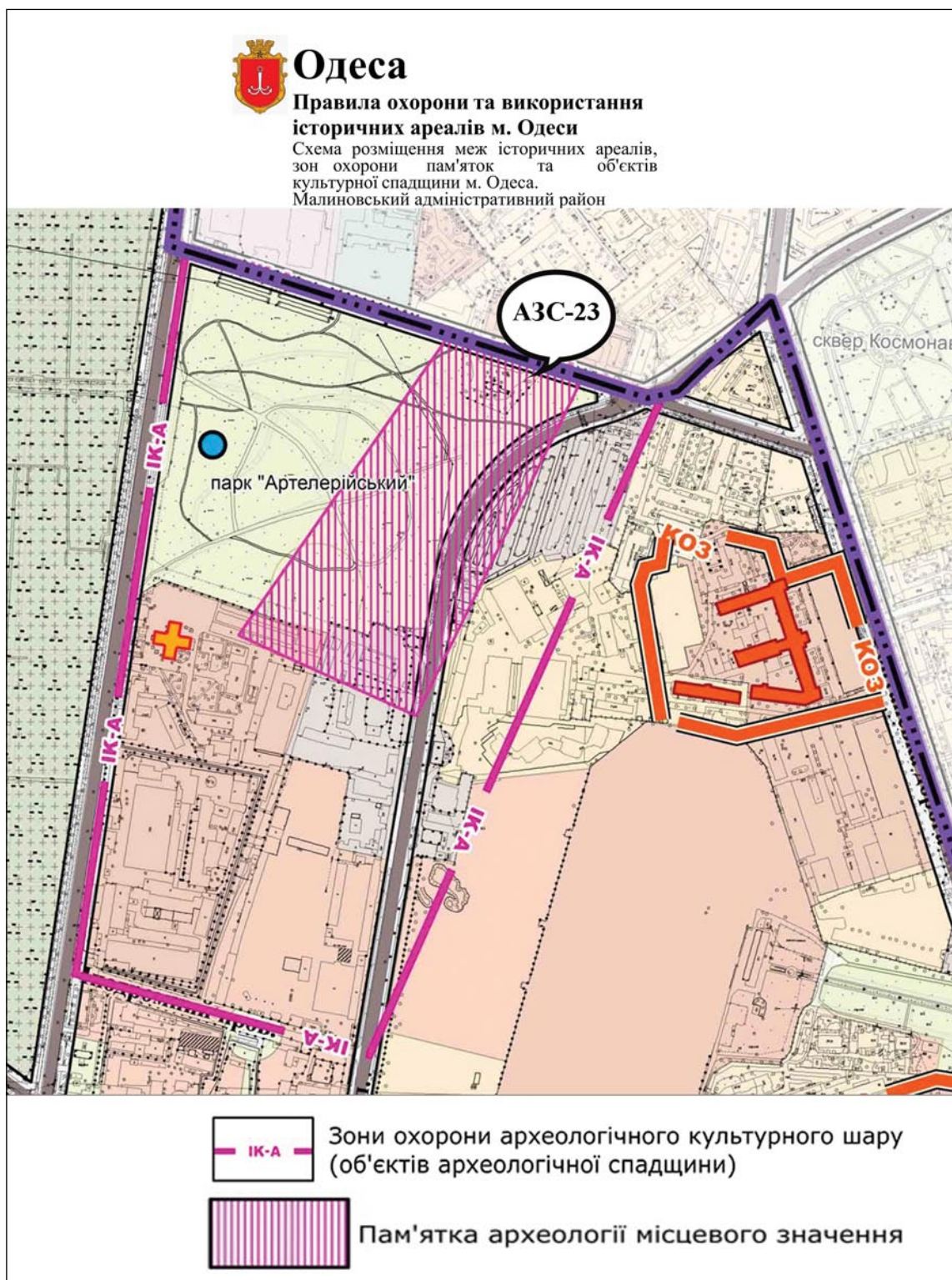

Рис. 2. Схема зони археологічного культурного шару та пам'ятки археології місцевого значення (джерело: Зонінг, м. Одеси)

Цей могильник не привертав багато уваги в давнину, але добре відомий у сучасності і є унікальною пам'яткою на території міста. Зокрема, його включено до Каталогу археологічних пам'яток Одеської обл. (Гудкова та ін. 1991, с. 125), відомості про нього використовують у різних наукових працях.

Артилерійський парк, в якому розташовані кургани, висаджений на місці Другого Єврейського кладовища. Воно було засновано у 1873 р., ліквідовано рішенням Виконавчого комітету Одеської обласної ради від 6.09.1978 р. На старому фундаменті арки (входу до кладовища) у 1984 р. було віднов-

лено її копію — як пам'ятник-монумент на місці страти в 1918 р. членів «Іноземної колегії обласного комітету КП(б)У». Перебуває під охороною держави як пам'ятка історії місцевого значення (Рішення Виконавчого комітету Одеської обласної ради № 381 від 27.04.1971 р.; внесено під № 10 до Списку історичних пам'яток Одеської обл. Державного органу охорони культурної спадщини).

З південного заходу до охоронної зони курганного могильника майже примикало частиною своїх будівель Сергіївське артилерійське училище. Воно було споруджене у 1912—1915 рр. (тепер Військова Академія). Комплекс Сергіївського артилерійського училища Наказом Мінкультури від 14.04.2014 № 212 та Наказом МКІП № 287 від 21.04.2021 внесено до Державного Реєстру пам'яток України місцевого значення як «Пам'ятка містобудування» (за № 966-Од).

Дослідження проводились на трьох ділянках. Загалом зроблено 25 шурфів. Глибина складала 1,3—3,1 м. На усіх ділянках, окрім потужного сміттевого шару на одній з них, зверху розміщувався темний чорнозем, нижче нього залягав щільний сірий суглинок, нижчий рівень якого поступово переходив у шар жовтуватої глини. В шарі чорнозему часто траплялася вапнякова крихта і оброблені блоки вапняку.

Рис. 3. План міста Одеси, гравійований у воєнно-топографічному депо 1854 р.

Під час проведення досліджень об'єкти культурної спадщини, а саме: археологічні об'єкти (залишки давніх поселень, давні поховання, археологічні артефакти, сліди ритуалів тощо) на території ділянок не виявлено. Стародавній культурний шар, пов'язаний з розташованим поруч курганним могильником, в шурфах також не виявлено.

Вивчення навіть охоронної зони курганного могильника є важливим: цей могильник не єдина археологічна пам'ятка в Одесі, але одна з небагатьох, що збереглися.

Рис. 4. Фото курганів 1 і 2, сучасний стан (фото О. Савельєв)

І. Сапожников, О. Сінельников, Л. Ковальський

РОЗВІДКИ ТА ЕКСПЕРТИЗИ НА ТЕРЕНАХ ОДЕЩИНИ

Протягом звітного сезону група співробітників відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України під керівництвом І. Сапожникова виконала низку розвідок та експертиз земельних ділянок в рамках звернень громадян і організацій (зокрема, місцевих рад) у межах Одеської обл.

Значні за обсягом роботи припадають на Ізмайльський район. Розвідки та експертизи ділянок в межах інших частин області представлені більш пропорційно. Досліджені пам'ятки зосереджені як у сільській місцевості, так і в межах населених пунктів.

У **Березівському районі** обстежено дві великі за площею ділянки, одна з яких потрапила в охоронну зону курганного могильника, інша — поселення черняхівської культури.

Курганна група розташована на шляху із селища Іванівка до с. Баранове. Представлена 11 насипами, які мають висоту 1–10 м. Південно-східний кут групи розташований за 890 м на захід від стели «Іванівка» на початку дороги Іванівка — Баранове. Також, за 730 м на північ від прямої частини цієї автодороги, за 2,1 км на південний захід від Іванівської центральної лікарні та за 1,4 км на південь-південний схід від вигину залізничного полотна.

Майже впритул до північного краю ділянки, на відстані близько 20 м знаходиться курган з геодезичним пунктом, який не розорюється та добре збережений (рис. 1). Від ділянки його відділяє ґрунтова дорога шириною 3–3,5 м. Висота кургану становить близько 5 м, діаметр близько 35 м. Координати центру: $46^{\circ}58'9.24''$ Пн $30^{\circ}26'47.98''$ С.

Рис. 1. Іванівка. Вид на курган зі сходу

Ще один курган, який має значно меншу висоту та більший діаметр (близько 45 м), розміщується на орному полі за 140 м на північ від першого. Координати центру насипу: $46^{\circ}58'13.85''$ Пн $30^{\circ}26'47.43''$ С.

Також проведено обстеження *черняхівського поселення*, яке фіксується за 2 км на південь від с. Верхній Куяльник, у долині р. Великий Куяльник.

Русло вказаної річки було випрямлене в радянський час. Земельний масив розташований саме в долині річки, при чому, до випрямлення, русло Великого Куяльника проходило по її території.

Територія представлена майже рівним орним полем, яке має незначний нахил у бік р. В. Куяльник, та межує з нею зі сходу.

Після проведення обстеження ділянок, були оглянуті сусідні зі сходу миси (або їхні залишки) першої надзаплавної тераси річки. На одному з них зібрано незначну кількість підйомного матеріалу. Цей мис розташовується на відстані 170 м на захід від вул. Болгарська (дороги між селами Верхній та Нижній Куяльник) та впритул до проектною ділянки зі сходу (рис. 2). Координати центру мису: $46^{\circ}54'53.89''$ Пн $30^{\circ}30'33.05''$ С.

Після огляду поверхні мису було зроблено зачистку стінок вибірки піску в його західній

Рис. 2. Верхній Куяльник. Схема проведених досліджень. Червона лінія — межі земельного масиву; чорна — місце розташування черняхівського поселення; 1–5 — номери шурфів і траншей

Рис. 3. Знахідки з поселення черняхівської культури (III–IV ст.) поблизу с. Верхній Куяльник: 1, 5 — стінки та профільні частини сіроглиняного посуду; 2 — ліпна кераміка; 3 — сіроглиняна стінка з валиком; 4 — фрагменти вузькогорлих світлоглиняних амфор; 6 — дно червоноглиняної посудини; 7 — огранена обпалена намистина

частині. В зачистці виявлено кілька фрагментів кераміки. Було прийнято рішення закласти шурфи на території цього мису та траншеї поруч, вздовж західного краю ділянки.

У шурфі 1, який має розміри 2 × 1 м, були виявлені керамічні знахідки, кістки тварин та уламки намистини. Глибина шурфу складала 0,95 м. Верхній шар представлений гумусованим сірим ґрунтом з домішками піску. Його підстеляє материковий шар, при чому перехід між ними плавний, але доволі чітко фіксується. Серед фрагментів кераміки присутні як гончарні (червоно- та сіроглиняні), так і уламки ліпного посуду. Знайдено два фрагменти вузькогорлих світлоглиняних римських (пізньоантичних) амфор, а також обпалена огранена намистина. Не залишає сумнівів приналежність матеріалів до поселення черняхівської культури (рис. 3). Вра-

ховуючи конфігурацію мису та характер ґрунту (значна піщана домішка як у верхньому гумусованому шарі, так і в суглинку), вважаємо ці матеріали переміщеними, а знайдений культурний шар значно пошкоджено, перевідкладено в наслідок розливів р. Верхній Куяльник в минулому.

Зазначимо, що залишків будь-яких об'єктів не зафіксовано ані в шурфі та зачистці на самому мисі, ані в траншеях на території проєктної ділянки.

Таким чином, ситуація з розташуванням пам'ятки виглядає наступною. Її терени обмежуються тільки мисом. Знахідок не виявлено на його краю та західних схилах. Наявний культурний шар, найімовірніше, перевідкладений.

У Білгород-Дністровському районі було проведено часткове обстеження охоронної

зони поселень доби пізньої бронзи (сабатинівської культури) Дмитрівка I, Сасик II, двошарових, сабатинівської та черняхівської культур — Дмитрівка III, Лиман I (Золокари), Сасик I, а також багатошарового поселення Жовтий Яр (сабатинівської, черняхівської культур і скіфського часу) та курганної групи біля однойменного села.

На південь від с. Дельжилер, розташовані декілька поселень. Перше з них, епохи пізньої бронзи (Дмитрівка I), розміщувалось за 0,5 км на південь, на правому березі р. Нерушай. Друге — доби пізньої бронзи та перших століть н. е. (Дмитрівка III), також за 0,5 км на південь від села, але на лівому березі річки.

Обстежений земельний масив на південь від с. Дельжилер можна умовно розділити на декілька частин. Перша з них — північно-східна, представлена глибоким кар'єром, який наразі не функціонує. На південний схід від ділянки розміщується ще один кар'єр. Обидва об'єкти представлені на карті Генерального штабу 1984 р. Південно-східна частина ділянки наразі активно використовується для складання побутових відходів. Відтак, вся східна половина виявилась недоступною для розвідки. Крім цього, звалище розташоване по обидва боки від старого русла р. Нерушай, яка протікала тут з півночі на південь. Залишки річища, яке також ділить ділянку на дві частини, досі частково простежуються на місцевості. Аналізуючи зазначену карту 1984 р. слід зауважити, що на захід від більшого, північного кар'єру відмічене незначне урвище, спрямоване на захід, яке й маркує, найімовірніше, східний берег старого річища.

Західна половина ділянки наразі не використовується для звалища, тому виявилась доступною для проведення обстежень. Хоча тут, як і на всій іншій площі, наявні значні за обсягами відвали не тільки побутового, але й будівельного сміття, а також скупчення ґрунту — як результат функціонування кар'єру. Таким чином, були встановлені частини ділянки, які, імовірно, зазнали мінімального антропогенного впливу.

Для пошуку пам'яток було прийняте рішення про розміщення шурфів та траншей у місцях, де існувала вірогідність виявлення первісної стратиграфії. Для цього було закладено чотири шурфи та траншеї в західній частині, ближче до центру ділянки.

Аналізуючи перетини зондажів можна констатувати, що вся площа земельної ділянки зазнала значного антропогенного впливу. Її поверхню було сплановано, перед цим проводились значні переміщення ґрунту, зокрема як результат діяльності кар'єру. Лише в одному з шурфів виявлено не порушений материковий шар.

Під час проведення шурфування свідчення наявності культурного шару поселень Дмитрівка I та Дмитрівка III не виявлені. Цікомі імовірно, що ці поселення знищені в результаті діяльності сміттєзвалища та кар'єру, або знаходяться північніше, ближче до села.

На північний захід від с. Лиман розташовані декілька поселень та курганів. Перше з них, епохи пізньої бронзи (Сасик II), розміщувалось за 4 км на північний захід, на східному березі оз. Сасик. Друге — епохи пізньої бронзи та перших століть н. е. (Лиман I — Золокари), за північно-західною околицею села на пологому схилі лівого берега балки, що впадає в оз. Сасик. Третє, — Сасик I, — за 1 км на північний захід від с. Лиман на мисі східного берега однойменного озера. Також в цьому напрямку відмічені кургани — один за 1 км від села біля східного берега оз. Сасик; ще один — за 4 км на північ від с. Лиман; три — за 7 км на північний схід, також біля берега озера.

Розвідку проведено на ділянці, яка розташована на відстані 2,8 км на північний схід від північної околиці с. Лиман та за 1,6 км на схід від краю берега оз. Сасик.

Територія дослідженого земельного масиву представлена комплексом господарських будівель і споруд, між якими розташовані бетонізовані та асфальтовані, а також ґрунтові проїзні двори і шляхи. В південній частині ділянки розміщені відвали ґрунту та залишки невеликої його вибірки. Північна частина відділена від основної ґрунтовою дорогою. Центральна — майже повністю забудована.

Таким чином, найбільш зручною для закладання зондажів виявилась північна частина, яка, до того ж, потрапляє в охоронну зону поселення Сасик II. Під час проведення шурфування та зачистки сучасних господарських ям, культурний шар не виявлений.

У районі обстежень між с. Лиман та земельним масивом присутні два кургани. Один з них на відстані близько 700 м на південь — південний схід від ділянки (координати центру: 45°41'42.50"Пн 29°42'42.23"С), другий — за 1,4 км на південь від неї (координати центру: 45°41'17.12"Пн 29°42'33.12"С).

Біля с. Жовтий Яр було обстежено охоронну зону однойменного багатошарового поселення, а також курганний могильник, який за описами розміщується за 0,5 км на захід від села. Оглянуто значну площу на правому березі р. Глибокої (близько 14 га самих ділянок та кілька гектарів довкола них).

Встановлено місцезнаходження курганної групи, яка складається як мінімум з семи насипів, розміщених дугою по гребеню плато правого берега р. Глибокої. Найбільший з них, курган 1, висотою близько 3 м, знахо-

диться за 1 км на захід від русла та за 510 м на південь від дороги Жовтий Яр—Зарічне.

На вершині насипу є перекопи і траншеї, характерні для курганів з геодезичними пунктами. Східна частина насипу пошкоджена. Діаметр кургану складає 40—50 м. Попри те, що площа кургану відокремлена від ділянки, поли насипу сильно розорані, хоча слідів руйнування окремих об'єктів, як і будь-якого археологічного матеріалу поблизу не помічено.

Згаданий вище курган є крайнім у групі, займає у ній південно-східне положення, інші ж розміщені дугою, яка простягається далі, у північно-західному напрямку.

Курган 2 розташовується за 80 м на захід від кургану 1, має висоту до 1 м та діаметр близько 40 м. Інші насипи у рельєфі не простежуються і помітні лише на супутникових знімках. Координати: к. 1: 45°51'40.39"Пн, 29°54'30.75"С (45.861219, 29.908543); к. 2: 45°51'40.15"Пн, 29°54'24.22"С (45.861152, 29.906728); к. 3: 45°51'41.44"Пн 29°54'17.40"С (45.861510, 29.904832).

Розвідки в **Ізмаїльському районі** проведені в охоронній зоні поселень Кам'янка I (сабатинівська культура), Долинське II і Старі Трояни II (черняхівська культура), двошарових поселень доби пізньої бронзи і балкано-дунайської культури Комишівка I та Суворове I, курганів та їхніх груп біля сіл Новосільське, Шевченкове, Долинське та Суворове, а також досліджень (із шурфуванням) декількох локацій в межах фортеці Ізмаїл.

Територія біля с. Долинське, яка знаходиться в охоронній зоні поселення *Долинське II*, охоплює поле, східна частина якого має незначний нахил на схід, в бік ріки та польової дороги вздовж нього. Західна сторона поля підвищена та маркує гребінь вододільного плато між р. Бужорка та балкою Баланешть. Перепад висот західної та східної частин поля складає близько 8 м. По центру, з півночі на південь, проходить незначне полого заглиблення. Досліджені ділянки розташовані на відстані 1,54—1,6 км на захід від північної околиці с. Долинське, на вододільному плато, за 1,1 км на захід від правого берега частково випрямленого річища Бужорки.

На південь від ділянок виявлено залишки *кургану*. Координати центру насипу: 45°28'40.60"Пн 28°18'10.28"С. На захід—південний-захід від ділянок, на відстані 670—890 м, на західному краю поля, впритул до адміністративної межі м. Рені зафіксовано ланцюг чотирьох насипів. Координати центрального, найвищого кургану: 45°28'30.11"Пн 28°17'35.16"С.

Розвідки також проведено в Саф'янівській територіальній громаді на ділянках, розміщених в охоронній зоні поселення сабатинівської культури *Кам'янка I*, розташованого за

5,5 км на південний схід від с. Кам'янка та двошарового (доби пізньої бронзи та балкано-дунайської культури південних слов'ян) *Комишівка I*, яке знаходиться на східній околиці однойменного села.

Перша з ділянок розташована на відстані 6 км на південь—південний схід від с. Кам'янка та за 1,5 км в тому ж напрямку від станції Ташбунар і за 1,3 км на північний схід від с. Утконосівка. Крім цього, на відстані 330 м на північний захід від краю ділянки проходить залізниця. Сам земельний масив (сміттєзвалище) знаходиться на схилах та урвищах лівого (східного) берега заплави струмка Ташбунар і однойменного лиману. Зі сходу ділянка обмежена ґрунтовою дорогою та полем, яке має нахил на захід.

Схили, частина заплави під ними, край поля на схід суцільно перекриті шаром сміття, зокрема будівельного. Також, на цій території проводились певні роботи з нівелювання поверхні при переміщенні відвалів сміття. Таким чином, була оглянута поверхня поля, яке примикає до ділянки зі сходу. Під час візуального огляду, матеріалів виявлено не було.

Найімовірніше, поселення Кам'янка I розташоване на краю (схилах) цього ж поля, але значно північніше від обстеженої території, на відстані 0,5 км. Саме тут означене поле «підходить» впритул до вигину залізниці. Схили в цьому куті між полем та насипом полотна візуально майже не зазнали руйнувань. Втім, пам'ятка також могла бути зруйнованою внаслідок функціонування сміттєзвалища.

Друга ділянка розміщена в с. Комишівка, на відстані близько 360—380 м на північний захід від краю берега оз. Китай. На її теренах наявна основна будівля та декілька допоміжних споруд дошкільної освітньої установи. Вільною для робіт виявилась східна частина ділянки.

Тут, на території невеликого двору, було закладено шурф, розмірами 2 × 1 м, орієнтований за лінією північ—південь довгою стороною. Його глибина склала 0,65 м. Археологічних матеріалів та об'єктів не виявлено.

Враховуючи попередні дослідження території поля, яке примикає до села з північного сходу, можемо припустити, що поселення *Комишівка I* могло розташовуватись або ближче до краю берега озера (на північний захід від ділянки), або північно-східніше вздовж нього, на невеликому мису, обмеженому неглибокими западинами з півночі та півдня.

У результаті розвідки на ділянках в охоронній зоні поселення *Старі Трояни II*, розташованого на правому березі р. Киргиз-Китай, біля дороги з с. Старі Трояни до автомобільної траси Одеса—Рені, підйомні матеріали не були виявлені.

Рис. 4. Суворове. Місця розміщення курганів 1–5. Загальні межі земельних масивів та проектної ділянки (I)

Враховуючи попередні дослідження, можемо припустити, що поселення розміщувалось ліворуч від дороги з с. Старі Трояни в бік с. Приозерне. Нечисленні матеріали, знайдені праворуч від неї в 2019 році, на пологих схилах правого берега долини р. Киргиз-Китай, найвірогідніше, штучно переміщені в результаті змивів або під час будівництва насипу шосе.

Два земельні масиви площею 1,76 та 1,86 га досліджено в охоронній зоні двошарового поселення *Суворове I*, розташованого за 1 км на північ від селища Суворове, на лівому березі р. Малий Катлабух, навпроти місця її злиття з р. Великий Катлабух (площа 900 × 400 м). Проте, враховуючи значну віддаленість обстежених ділянок від місця розміщення поселення, підйомних матеріалів не виявлено.

Втім, в центрі поля між ділянками та поселенням, за лінією північ — північний захід — південь — південний схід проходить *вервечка курганів*. Всього ця група складається, як мінімум, з п'яти насипів (рис. 4). Висота пам'яток не перевищує 0,9 м, а діаметр дорівнює приблизно 30–50 м. Координати центру: к. 1 — 45°36'35.69" Пн 28°58'34.50" С; к. 2 — 45°36'21.70" Пн 28°58'40.32" С; к. 3 — 45°36'0.98" Пн 28°58'27.71" С; к. 4 — 45°35'56.03" Пн 28°58'29.02" С; к. 5 — 45°35'40.93" Пн 28°58'34.26" С.

Окремою розвідкою локалізовано курганну групу біля с. Новосільське. Ділянка, на якій проведено експертизу, розташована на північній околиці с. Новосільське. Це поле є до-

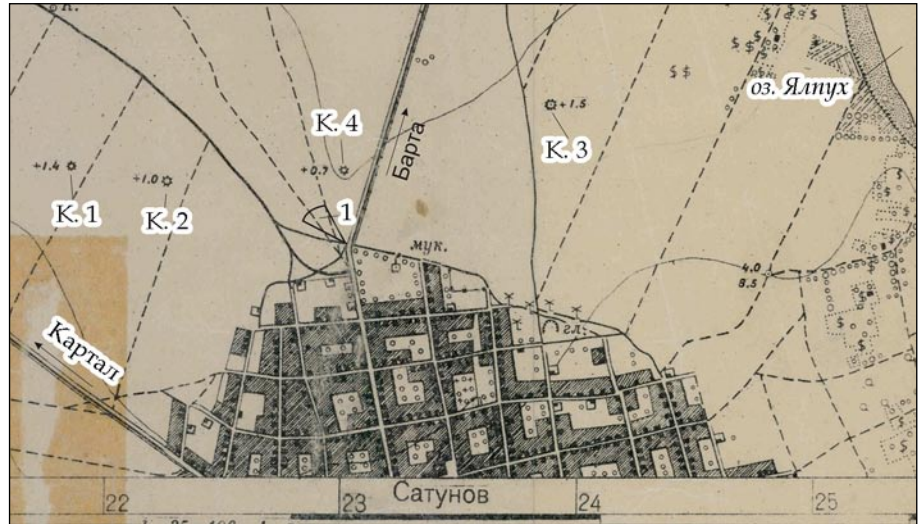
тичним до північної адміністративної межі с. Новосільське, зі сходу та заходу обмежене польовими дорогами, з півночі — поворотом траси Ізмаїл—Рені.

На захід — північний захід та схід — північний схід від ділянки, на орних полях праворуч від траси наявні залишки трьох курганів. Насипи даних поховальних споруд розорюються та майже не проглядаються на місцевості. Їх висота складає до 0,5 м, приблизний діаметр 30–50 м. Координати центру: к. 1 — 45°20'48.84" N 28°33'16.00" E; к. 2 — 45°20'46.47" N 28°33'33.28" E; к. 3 — 45°20'56.35" N 28°34'47.63" E.

Ця курганна група присутня на карті 1941 року (рис. 5). На той є крайній північно-західний курган (к. 1) мав висоту 1,4 м; ближчий на північний захід від ділянки (к. 2) — 1 м. Найближчий до ділянки з північного сходу (к. 3) сягав 1,5 м у висоту. На цій карті також зазначено невеликий (0,7 м) курганний насип, ліворуч від дороги Сатунів-Барта (суч. Новосільське-Плавні). Зараз ця точка мала б знаходитись на перехресті вказаної дороги з трасою Ізмаїл—Рені, під насипом останньої. Найвірогідніше, ця поховальна споруда зруйнована під час будівництва траси або до цього.

Ще один курган локалізовано в рамках експертизи значної за площею земельної ділянки біля с. Шевченкове. Остання розташована на відстані 3 км на схід — південний схід в с. Шевченкове, на правому березі частково випрямленого каналу. Має неправильну, ви-

Рис. 5. Пам'ятки на північ від с. Новосільське: 1 — проектна ділянка; К.1—4 — кургани. Карта Генерального штабу Червоної армії, лист L-35-94-B-в (Барта), фрагмент

тягнуту в плані форму; найбільшу довжину по західному краю — близько 940 м, найбільшу ширину — близько 340 м.

На південь (з відхиленням у кілька градусів на схід) від південного краю ділянки та зрошувальної системи на ній, на відстані 1,9 км розташовані залишки кургану у вигляді майже круглої «плями». Вона добре проглядається на супутникових знімках, але погано фіксується на місцевості.

Слід зазначити, що згідно існуючих даних, у 1974 р. були розкопані три кургани, розташовані на відстані 4—5 км на схід та південний схід від с. Шевченкове. Враховуючи те, що відстань від околиці села до кургану становить близько 4,5 км у південно-східному напрямі, найімовірніше, нами виявлений саме результат досліджень однієї з цих трьох поховальних споруд. Крім цього, три не розкопані кургани розташовані на південній околиці с. Шевченкове.

Окремо відзначимо щорічні дослідження в рамках експертиз земельних ділянок в межах фортеці Ізмаїл. У звітному році виконане шурфування трьох із них, в західній частині пам'ятки. Основною метою робіт тут виступає виявлення осередків культурного шару.

Дослідженнями попередніх років встановлено, що в межах щільної забудови цієї частини території культурний шар фортеці не є суцільним, а представлений скупченнями будівельних об'єктів (переважно, господарських ям), між якими існують відносно «стерильні» площі, на яких трапляються нечисленні розрізнені знахідки.

Саме три такі ділянки були обстежені нами шляхом шурфування в поточному році. Втім, вважаємо за необхідне відмітити одну з них на вул. Судноремонтників, 20.

У ході її досліджень було враховано дані, отримані в 2021—2022 рр. під час шурфування сусіднього земельного масиву. Він межує з проектною ділянкою з півдня та сходу. Під

час попередніх робіт було закладено шість шурфів, три з яких згодом були розширені.

Шурфом 3 було виявлено значний за розмірами об'єкт — яму (або комплекс декількох ям, які перекривали одна одну), що використовувалась для видобутку глини, а пізніше — як сміттева. Вона розміщується на відстані 12 м на південь від краю проектної ділянки.

Шурфи 5 та 6 (закладені в 2022 р.) було розміщено у центрі земельного масиву. Їх площа складала 2×1 м, глибина 1,8 м. Верхній шар, як і у шурфі 4 (2021 р.), сформований мішаним насипним ґрунтом потужністю близько 1 м. Окрім поодиноких фрагментів кераміки, матеріалу у цих двох шурфах не виявлено. Всі знахідки походять з верхнього мішаного шару. Ця ситуація підтверджує результати експертизи 2021 р., отримані у шурфі 4, а саме відсутність об'єктів та зменшення кількості окремих знахідок у центральній та північно-східній частині обстеженого земельного масиву.

Тому, відсутність культурного шару в шурфах 2023 р. вказує на його локальність: північний край цього осередку об'єктів знаходиться за 10—12 м на південь від ділянки.

Дослідження в **Одеському районі** проведено біля с. Воронівка (курганна група) та в адміністративних межах сіл Калаглія (поселення Миколаївка I), Роксолани (поселення античного часу і курганий могильник) та селища Овідіополь (античне поселення).

Проведено огляд та фіксацію археологічного стану шести земельних ділянок біля с. Воронівка, Візирської сільської громади. Відносно першої з ділянок ще в 2017 р. було проведено експертизу, в результаті якої встановлено наявність кургану (+47,9 м), насип якого (висотою до 0,4 м) розташований на сусідній ділянці і добре простежувався на місцевості. Координати центру кургану: $46^{\circ}38'51.56''$ Пн $31^{\circ}2'31.61''$ С. Навесні 2022 р.,

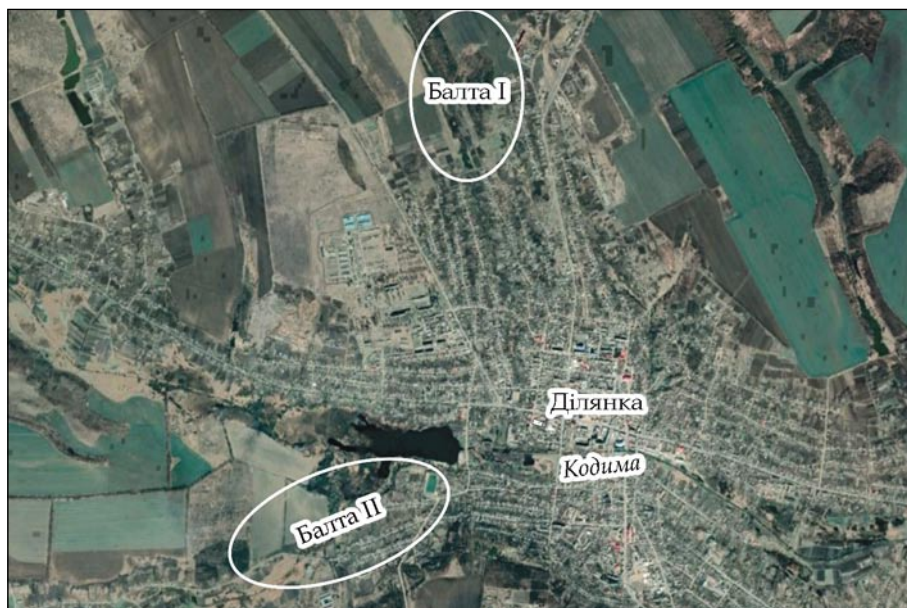

Рис. 6. Балта. Ймовірні місця розташування поселень Балта I та II (за описом прив'язки до р. Кодима та її балок)

для перевірки даних щодо наявності об'єктів культурної спадщини на території шести означених ділянок був виконаний ще один виїзд. Встановлено, що курган, насип якого проглядався в 2017 р. на цей момент вже не був виражений. Проведений нами огляд підтвердив попередню ситуацію: залишки пам'ятки не виявлені.

Додатковий аналіз карт та супутникових знімків демонструє наступну ситуацію. Ділянки розміщені на плато лівого берега Аджаликського лиману, вздовж краю якого розташована низка курганів. Співставлення місця розташування ділянок з даними картографії доводить наявність на їхній території одного кургану з геодезичним пунктом (відмітка +47,9 м). При цьому, на супутникових знімках зафіксовані ще дві «плями» світлішого ґрунту, одна з яких належить кургану, який знаходиться на південь від більшого насипу, наявність другої потребує уточнень.

На північній околиці с. Роксолани були обстежені дві присадибні ділянки, які потрапляють в охоронну зону поселення «Римський горб» II ст. н. е., а також курганної групи навколо кургану висотою 1,5 м та діаметром 40 м. Для перевірки наявності культурного шару на цій території проведено збори підйомних матеріалів, а також закладено шість шурфів розмірами 2 × 1 м. Втім, знахідки з поверхневих зборів виявились нечисленними та розрізненими, були відсутні в шурфах, де також не виявлено об'єктів. Така ж ситуація склалась під час шурфування ділянки в охоронній зоні поселення Миколаївка I. Не вдалось виявити ознаки культурного шару і під час досліджень ділянки в середмісті смт Овідіюполь, територія якої входить в охоронну зону поселення римського часу. За наявними даними, в центрі селища розташовувалось

виявлене в 1946 р. поселення перших століть н. е., де був зібраний підйомний матеріал (Синицин 1949, с. 149–155). Проте занадто неточний та не розлогий опис, а також щільна забудова населеного пункту не дозволяє прив'язати пам'ятку в наш час.

У Подільському районі дослідження проведені в охоронних зонах поселень Балта I і Березівка I (сабатинівської культури), Немирівське (трипільської культури), а також кургану біля с. Мардарівка.

У районі досліджень на теренах м. Балта, за наявними даними, зазначено кілька пам'яток. Поселення епохи пізньої бронзи на північ від м. Балта, на мису лівого берега балки, яка впадає в р. Кодима (найвірогідніше, Балта I). Поселення *передскіфського* часу на мису правого берега балки, яка впадає в р. Кодима з півдня, за 0,5 км на північний захід від розпідника (ймовірно, Балта II). Також відоме поселення епохи пізньої бронзи за 50 м на північ від залізничної станції Балта, на лівому березі балки.

Земельна ділянка розташована на лівому березі р. Кодима, на відстані близько 200 м від її русла. Шурфуванням культурний шар не було виявлено: територія була спланована при будівництві в радянський час, а заглиблені в материковий ґрунт об'єкти не простежено. З наявних описів місць розташування пам'яток випливає, що їх слід локалізувати відповідно до наведеної схеми (рис. 6).

Біля с. Бендзари було обстежено частину охоронної зони поселення *трипільської культури* Немирівське, яке знаходиться за 0,5 км на північний захід від села. Експертизу проведено на ділянці, розташованій за 670 м на північний схід від околиці с. Бендзари, у 450 м на північ від дороги Балта—Гольма та

за 1,4 км на північний захід від с. Немирівське. Вона розміщена на західному схилі Глибокого Яру, на території залишків колгоспного саду. Знахідок на поверхні ділянки та сусідньому з півдня полі не виявлено.

При аналізі даних історіографії встановлено, що пам'ятка була виявлена або, принаймні, обстежена в 1955 р. загоном Кодимо-Дністровської експедиції під керівництвом Л. Гаркуші (Гаркуша 1959, с. 99–101). Дослідниця описує поселення як двошарове – трипільської і черняхівської культури. Зона поширення матеріалу нею визначена площею 120 × 30 м і обмежується територією колгоспного саду.

У результаті проведених робіт, інформація про місцезнаходження поселення на території ділянки не отримала свого підтвердження. Окрім того, після аналізу карти Генштабу СРСР 1987 р. встановлено, що колгоспний сад, описаний Л. Гаркушею, займав територію і на схід від Глибокого яру. Враховуючи цей факт, слід розглядати протилежний берег Глибокого Яру як, найімовірніше, місце розташування поселення. Окрім всього, територія на іншому боці яру представлена пологим мисом. Також, до уваги слід взяти те, що поселення згідно опису знаходиться за 0,5 км на північний захід від с. Немирівське. Тому, саме між яром та цим селом його і слід локалізувати.

Під час експертизи ділянки, яка знаходиться на північно-західній околиці с. Березівка, на схилах долини р. Кодима та її притоків, за 600 м західніше від Березівської загальноосвітньої школи, було оглянуто частину охоронної зони поселення *Березівка I*. Втім, підйомні матеріали не були виявлені.

Експертиза ділянки (місцевої школи) та нагляд над земляними роботами під час будівництва укриття були проведені в охоронній зоні кургану біля с. Мардарівка. Курганний насип, за архівними даними, розташований за 300–330 м на захід від с. Мардарівка (50 м на південний захід від шосейної дороги на с. Петрівка). Визначена охоронна зона складає 250 м.

Для встановлення наявності культурного шару в межах майбутнього котловану та довкола було проведене шурфування. Жодних знахідок (окрім сміття ХХ ст.) виявлено не було.

Попри відсутність археологічного матеріалу на ділянці слід зазначити, що на відстані близько 200 м на північний схід від місця будівництва, біля дороги, було зафіксовано курган.

Поховальна споруда розорюється, тому висота насипу не перевищує 0,5 м. Це робить її помітною лише з деяких сторін огляду. Підйомного матеріалу довкола кургану не зафіксовано. Координати центру насипу:

пу: 47°32'35.24"Пн 29°43'52.04"С (47.543123, 29.731123).

У Роздільнянському районі було проведене шурфування декількох ділянок в межах населених пунктів, а також експертиза земельно-масиву за межами села. Обстежено територію в охоронній зоні поселень сабатинівської культури Степанівка, Марківка II, сабатинівської та черняхівської культур Гаївка I і Марківка I.

Роботи проведено в центральній частині с. Гаївка, на відстані 830 та 920 м відповідно, на захід від правого берега випрямленого русла р. Кучурган; на ділянці в центрі с. Марківка, на відстані 0,92 (західна частина) – 1,2 км (східний край східної частини) на схід від повороту русла р. Кучурган (її лівого берега); в заплаві річки, на її правому березі, напроти північних околиць с. Степанівка, біля південно-східної частини невисокого, надзаплавного мису; у північно-східній частині с. Новокостянтинівка на відстані 1,4 км, на схід від лівого берега річища Кучургану. На всіх означених земельних масивах культурний шар не зафіксовано.

Висновки. Авторами було виконано низку різнопланових експертиз та розвідок у шести районах Одещини. Найбільш масштабними видалися роботи в Ізмайльському районі.

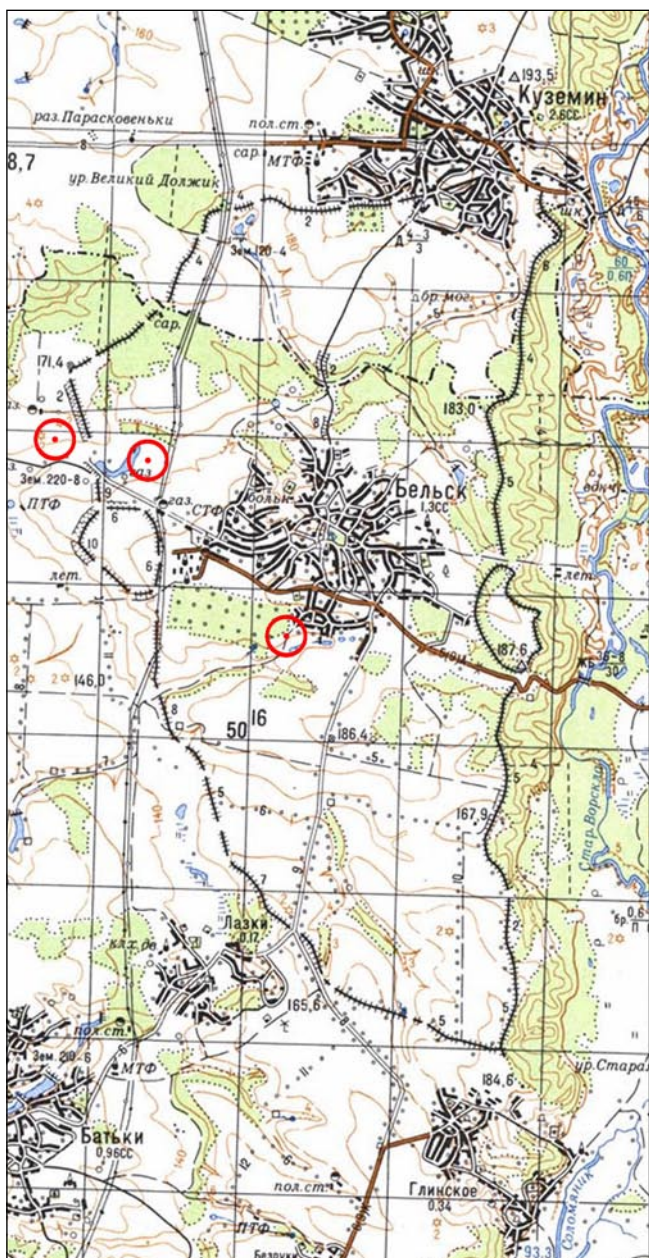
Всього обстежено (частково або повністю) близько 30 археологічних пунктів, серед яких як поселенські структури, кургани, так і інші пам'ятки. Зафіксовано координати та сучасний стан 22 курганів, серед яких частина складає групи по 3–5 насипів. Не вдалось повністю локалізувати певну кількість поселень: їхні межі не потрапили на територію досліджених ділянок.

Окремо відзначимо роботи на поселенні біля с. Верхній Куяльник, територія та стан культурного шару якого були визначені шурфуванням. Серед фрагментів кераміки наявні як гончарні (червоно- та сіроглиняні), так і уламки ліпного посуду. Знайдено два фрагменти вузькогорлих світлоглиняних амфор, а також обпалена огранена намистина. Не залишає сумнівів приналежність виявлених матеріалів до поселення черняхівської культури.

Проведено огляд стану курганної групи біля с. Візирка Одеського району. Було оцінено ризики, які несе господарча діяльність підприємств, що розміщені неподалік. Виконані розвідки і з пошуку низки інших поселень в Ізмайльському, Одеському, Роздільнянському, Білгород-Дністровському районах. На підставі аналізу картографічних матеріалів та відповідної літератури локалізовано поселення Немирівське та висунуте припущення про розташування пам'яток в межах та поруч з м. Балта.

С. Задніков, М. Пономаренко

РОЗВІДКИ В ЗАХІДНІЙ ОКОЛИЦІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» під час звітнього сезону провела розвідувальні роботи на теренах Більського археологічного комплексу – поселення Озеро та Якубівщина, а також Перещепинський могильник (рис. 1).

Поселення Озеро І розміщене на схилі першої тераси лівого берега струмка Тарапунька, над долиною нині пересохлого Більського озера, за 0,3 км на північ від місця з'єднання валів Західного городища з оборонними спорудами Великого укріплення. 1994 р. розвідками О. Супруненка, І. Кулатової та С. Степановича на цьому місці зафіксовано давнє поселення з матеріалами VII—III ст. до н. е. та XVIII ст. У 1997, 1999 і 2000 рр. вздовж автодороги О. Супруненко та І. Кулатова здійснювали науково-рягівні дослідження, пов'язані з будівельними роботами. В 2019—2020 рр. на поселенні проводились роботи під керівництвом О. Коваленка, Р. Лугового та Ю. Пуголовка. В 2023 р. було з'ясовано, що газовидобувним підприємством були проведені земляні роботи біля однієї зі свердловин на місці видобутку природного газу. Ці терени було обстежено з метою виявлення археологічних об'єктів або предметів матеріальної культури. В південній частині поселення та за його межами було закладено чотири шурфи, в яких культурний шар був повністю зруйнований і жодних предметів матеріальної культури виявлено не було.

Рис. 1. Карта розташування Більського городища (основа: Ахтирка. М-36-70. М 1 : 100 000. Київ, Військово-топографічна фабрика, 1992) з позначенням місць проведення археологічних досліджень у 2023 р.

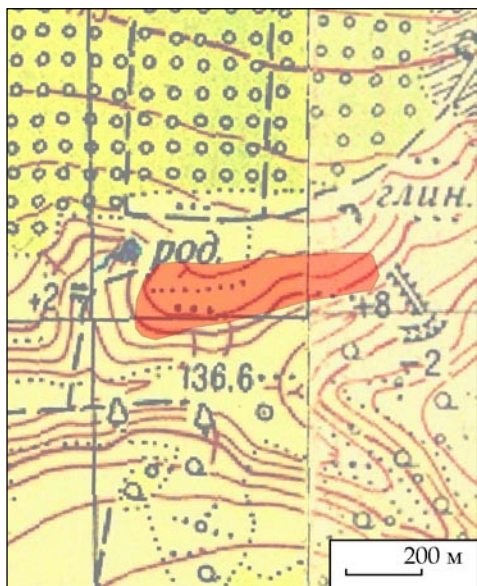

Рис. 2. Схема розташування поселення Якубівщина, 2023 р.

Поселення Якубівщина розташоване вздовж правого схилу Холодівського яру, дещо на захід від поселення Царина-Сад, в уроч. Якубівщина (рис. 2). Вперше черняхівське поселення в цьому урочищі виявив у червні 1976 р. О. Дяченко. Але у зв'язку з тим, що автор помилково вказав, що поселення розташоване за межами валів Більського городища, довгий час його важко було локалізувати. В 2023 р. у місцевих жителів с. Більськ було уточнено розташування урвища Якубівщина, а В. Приймак локалізував уже місцезнаходження поселення.

На поверхні поселення було зібрано фрагменти кераміки скіфського часу та черняхівської культури, уламок залізного ножа та фібулу черняхівської культури (рис. 3). Після цього в місці найбільшого скупчення знахідок було закладено шурф.

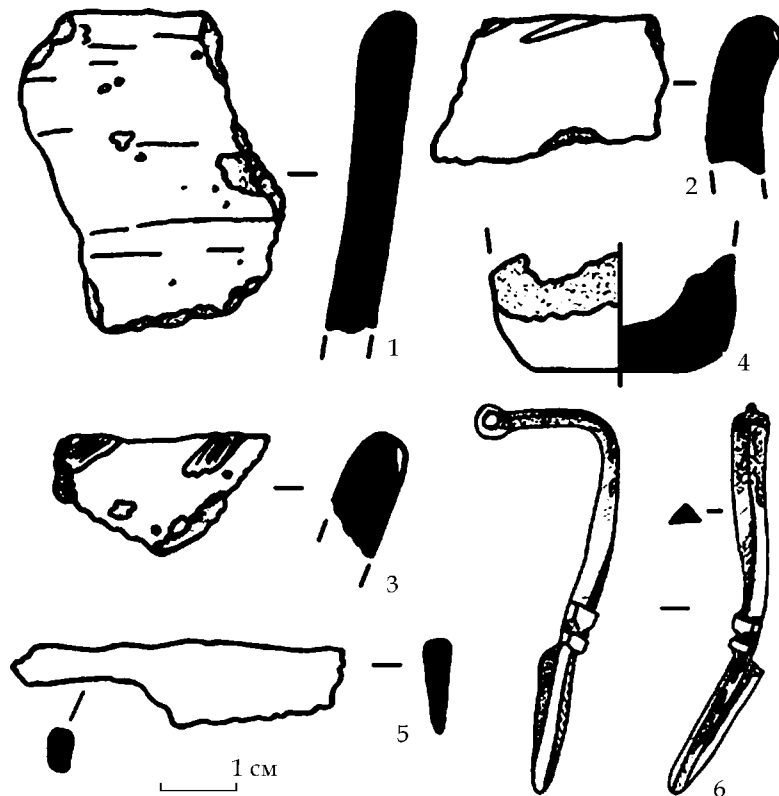

Рис. 3. Підйомний матеріал із поселення Якубівщина, 2023 р.: 1 — фрагмент вінця ліпної кераміки; 2–3 — фрагменти вінця ліпної кераміки із насічками; 4 — фрагмент донця мініатюрної посудини; 5 — фрагмент залізного ножа; 6 — фібула черняхівської культури

На **могильнику Перещепине** в цьому році було оглянуто ділянку біля газодобувної вишки, на якій співробітники підприємства викопали ями для господарських потреб без археологічних досліджень. Біля цих ям було закладено п'ять шурфів різних розмірів, в яких будь-які культурні залишки не зафіксовано.

Таким чином, було закладено 12 шурфів на різних ділянках різних пам'яток. У цьому сезоні вдалося локалізувати місце розташування багатопарового поселення Якубівщина.

Ю. Пуголовок

ОБСТЕЖЕННЯ МОНАСТИРСЬКОЇ ГОРИ У ПОЛТАВІ 2020 р.

Наприкінці 2020 р. Полтавська експедиція ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України провела невеликі обстеження на ділянці руйнувань культурних нашарувань біля підніжжя Монастирської гори, з південного її боку.

Монастирська гора — північна відділена ділянка плато, зайнята спорудами Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря та житловою забудовою навколо нього. Імовірно, сама назва закріпилася після заснування

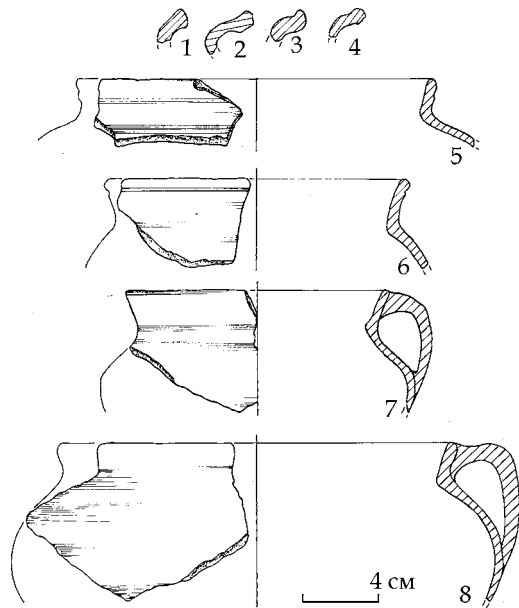

Рис. 1. Полтава, Монастирська гора. Знахідки: 1–4 — кераміка доби Русі; 5–8 — другої половини XVII ст.

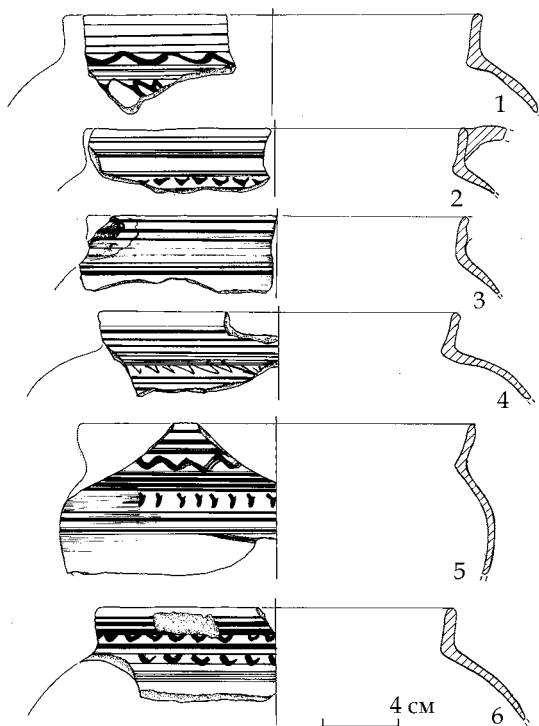

Рис. 2. Полтава, Монастирська гора. Знахідки, фрагменти верхніх частин горщиків

монастиря у середині XVII ст. Монастир розташований на північний схід від колишньої Полтавської фортеці, на Монастирській горі за р. Тарапунька (кол. Рогізна). Комплекс монастиря домінує над простором схилів гори. У найближчому оточенні монастирських мурів та на схилах відсутня забудова. З південної частини добре простежуються ескарпи та берма. З південного та східного боку розташоване колишнє передмістя Кривохатки (сучасне селище Вороніна) з малоповерховою садибною забудовою.

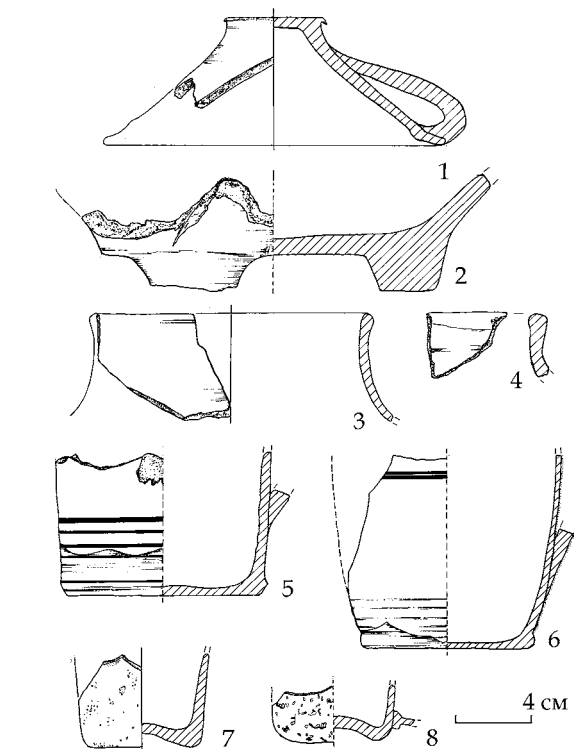

Рис. 3. Полтава, Монастирська гора. Знахідки: 1–6 — кераміка; 7–8 — скло

Дзвіниця та собор Хрестовоздвиженського монастиря є однією з найбільших домінант міста Полтави.

За результатами огляду місця руйнування культурних нашарувань, що були спричинені діяльністю скарбощукачів, на ділянці близько 50 м² було зібрано колекцію знахідок кількох хронологічних періодів. Найдавніший репрезентований уламками ліпленого посуду доби раннього заліза. Наступний період позначають уламки верхніх частин горщиків із «зникаючим» манжетом та валикоподібним потовщенням по краю вінця, доби Київської Русі, датування яких можливе кінцем XI — першою половиною XIII ст. (рис. 1: 1–4).

Найбільша кількість знахідок належить до ранньомодерного етапу історії Полтави. Відомо, що у другій половині XVII ст. відбувається заселення третього мисоподібного утворення річкового берега Ворскли — Монастирської гори. Тоді ж з'явилося поселення біля новозаснованого Хрестовоздвиженського монастиря, на території між ним та фортецею, що призвело до появи забудови у Підмонастир'ї, вздовж берегів р. Рогізна, на схилах Бойкового яру.

Знахідки цього часу представлені фрагментами посуду, архітектурно-декоративної та будівельної кераміки. Кухонний посуд презентують уламки горщиків. Частина з них писана коричневим ангобом, з орнаментами притаманними посуду Полтави кінця

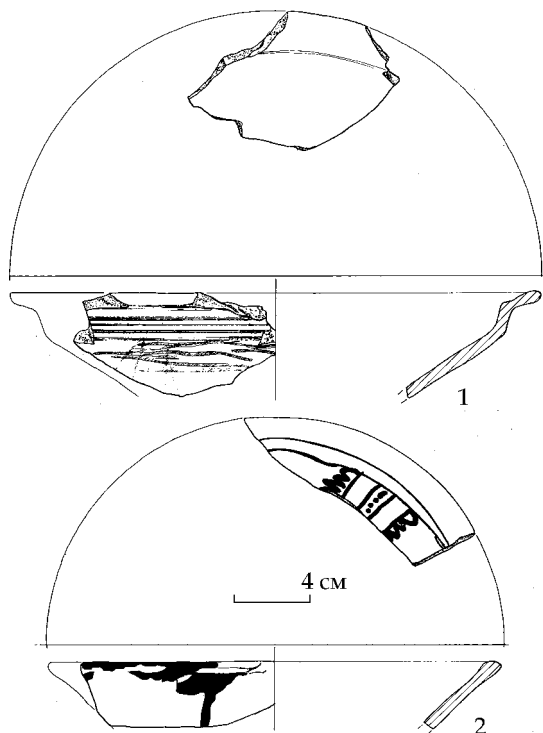

Рис. 4. Полтава, Монастирська гора. Знахідки, столовий посуд (полумиски)

XVII—XVIII ст. (рис. 2). Крім того, з цього місця походять фрагменти не орнаментованого посуду та уламки димлених горщиків, з характерним вертикальним лискуванням поверхні, які можна віднести до другої половини XVII ст. (рис. 1: 5—8). До кухонного посуду належать уламки покриток, ринок та нижні частини макітр (рис. 3: 1, 2). Столовий посуд репрезентований уламками мальованих та прикрашених зеленою поливою мисок і полумисків (рис. 4), верхніми частинами глеків (рис. 3: 3, 4) та фрагментами нижніх частин келихів (рис. 3: 5, 6). Один з них є цікавим у зв'язку із технікою нанесення орнаменту. Тут тло білого ангобу прикрашене рядом горизонтальних ліній коричневого ангобу.

Архітектурно-декоративна кераміка представлена фрагментами лицевих пластин кахлів, що вкриті рослинним та геометричним

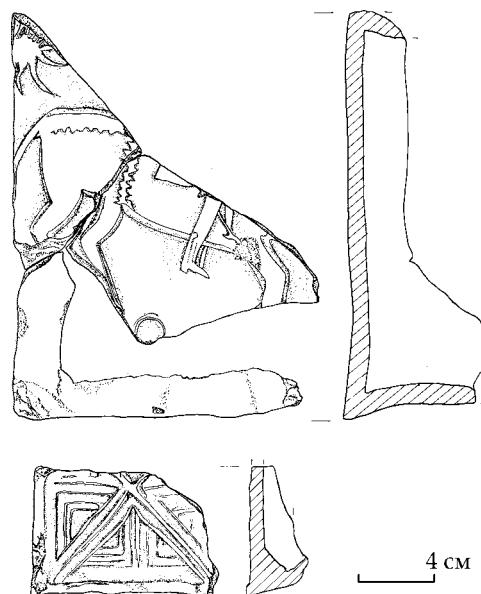

Рис. 5. Полтава, Монастирська гора. Знахідки. Кахлі

орнаментом (рис. 5). Серед них привертає увагу фрагмент кахлі із сюжетним орнаментом «вершник» (рис. 5: 1). Вироби із схожими зображеннями відомі в матеріалах Черкас, де датуються в рамках першої половини XVIII ст.

До будівельної кераміки належать фрагменти невисокої широкої цегли, на поверхні якої збереглися відбитки рук майстра.

З інших знахідок у колекції привертають увагу вироби зі скла — це уламки чарок, келихів та пляшок (рис. 3: 7, 8).

Отже, виявлені матеріали мають важливе значення для вивчення історичної топографії міста. Припущення про існування тут укріплень свого часу висував ще Василь Ляскоронський. Якщо матеріали скіфського часу та ранньомодерної доби вже буди відомі для цієї території, то знахідки кераміки доби Русі ставлять питання про існування тут поселенської структури цього часу. Однак для з'ясування докладної культурно-хронологічної ситуації на Монастирській горі необхідні подальші дослідження.

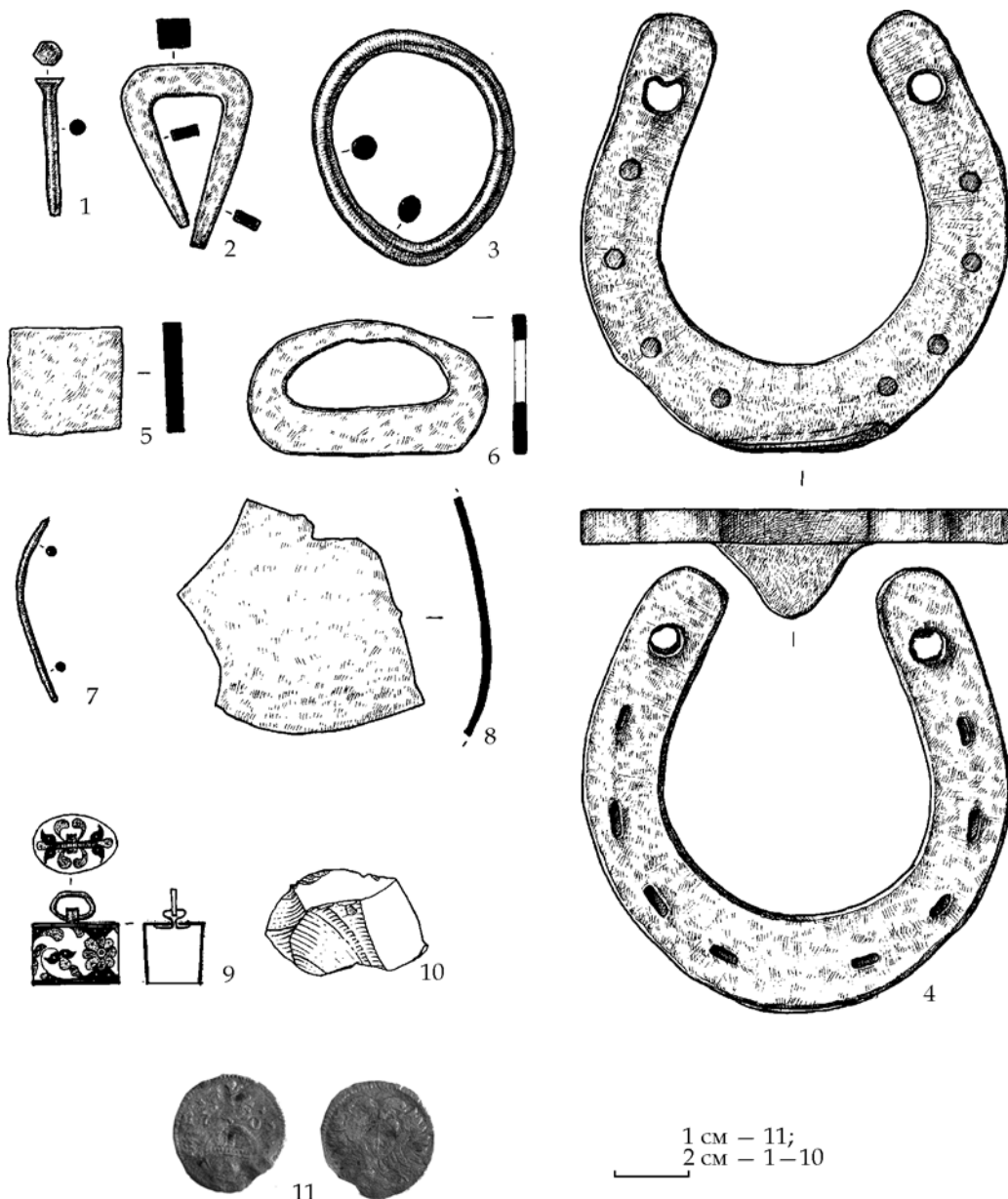
Ю. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ НА МІСЦІ ТАБОРУ ШВЕДСЬКИХ
І КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК У ПОЛТАВІ

Наприкінці червня звітного сезону співробітники Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України продовжили обстеження теренів в межах колишнього с. Пушкарівка (зараз — Шевченківський р-н м. Полтава). Площа, на якій здійснювалися обстеження, обмежена з північного заходу вул. Прозорою, з північного сходу — вул. Лазурною, з півдня — балкою струмка Говтвяничик. На момент обстеження місцевість

вкрита лучною рослинністю. Відповідно до картографічних, історичних та археологічних джерел тут розміщувалися табором шведські війська Карла XII та козаки гетьмана Івана Мазепи з обозом напередодні Полтавської битви.

Цього року дослідження зосередилися на тій ділянці, де розташовувався табір правого крила шведської кінноти Карла Густафа Кройца. Для з'ясування наявності культур-

Полтава, уроч. Пушкарівка. Знахідки: 1–8 — залізо; 9 — мідний сплав; 10 — кремій; 11 — білий метал

них нашарувань було закладено розвідковий шурф розміром 2×2 м. Глибина коливалася 0,31–0,37 м. Верхня частина позначена наявністю шару дерну, під яким залягав жовтуватий передматериковий суглинок. Знахідки, що були виявлені в шурфі нечисленні: залізний стрижень, округлий у перетині та з одним розклепаним кінцем, підквадратна пластина та скоба (рисунок: 1, 3, 5). Крім цього, тут знайдено кілька фрагментів кісток тварин, вуглина та дрібні уламки кераміки, виготовленої на гончарному крузі.

Крім шурфування, було проведено і металодетекторне сканування території, доцільність якого при роботі з пам'ятками такого типу була доведена численними дослідженням на місцях битв у Європі. В результаті було виявлено серію знахідок з чорних та кольорових металів. Це залізне кільце від вузди (?) (рисунок: 3), підкова з вісьмома невеликими отворами для кріплення та двома більшими (рисунок: 4), а також пряжка від збруї

(?) (рисунок: 6), залізний стрижень (рисунок: 7) та стінка від казана (рисунок: 8). Вироби із кольорових металів представлені меншою кількістю знахідок. Це тильник ножа, виготовлений з мідного сплаву, прикрашений рослинним орнаментом, що нанесений кольоровими емаліями. На зовнішній поверхні збереглося кільце для привішування (рисунок: 9). Імовірно, належить до виробів, що виготовлялися і були поширені в Московському царстві наприкінці XVII – початку XVIII ст. Інша знахідка – це монета Священної Римської імперії номіналом в три крейцера 1703(5?) року карбування, виготовлена з білого металу. Також у матеріалах з розвідок трапився кремій для кресала (рисунок: 9).

Проведені розвідки розширюють і доповнюють археологічну карту міста Полтави, позначаючи на ній місце розташування табору шведських і козацьких військ часу Полтавської битви 1709 р.

Ю. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ У ПОЛТАВІ

Наприкінці листопада 2023 р. співробітники Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України провели невеликі обстеження на місці майбутнього будівництва. Ділянка розміщена в межах центрального історичного ареалу м. Полтава, відповідно до історичних та картографічних джерел XVIII–XIX ст. – у межах «Старого міста» та Полтавської фортеці XVII–XVIII ст.

Археологічні дослідження на цій території мали спорадичний характер. Навесні 1974 р. на розі бульв. Панянського та вул. Пилипа Орлика під час прокладання газової траншеї було виявлено уламки ліпленого посуду роменської культури (вірогідно, розвали 2–3 горщиків).

У 1987 р. поблизу оглядового майданчика над Панянським спуском під час прокладання траншеї водопостачання виявлено яму з матеріалами роменської культури та давньоруського часу XII – початку XIII ст. Також варто зауважити, що на місці оглядового майданчика до початку XX ст. розміщувався насип кургану відомого під назвою – Червоний. Названі знахідки окреслюють північно-західну межу середньовічного комплексу у Полтаві IX–XV ст. На початок XVII ст. ці

терени увійшли до меж фортеці. Відповідно до опису полтавських укріплень XVIII ст., ділянка, де проводилися дослідження, розташовується між Спаською баштою, Безіменним бастіоном та Спаським бастіоном. Відповідно до опису Полтави 1765–1769 рр., ця місцина складала лівобіччя вул. Золотої, де розміщувався двір одного з підданих Олексія Розумовського.

Для з'ясування потужності культурних нашарувань на території будівельного майданчика закладено чотири шурфи.

Шурф 1 закладений у південно-західній частині. Його розміри $1,6 \times 3,2$ м, глибина 2,1 м. На глибині 1,0–1,1 від поверхні виявлено шар глини, 0,1–0,15 м, що в північній, східній та південній стінках шурфа знижувався до глибини 1,8 м від поверхні. Під цим шаром зафіксовані залишки дерев'яних конструкцій. Стратиграфічна ситуація досить виразна: 0–(0,3–0,4) м – шар будівельного сміття другої половини XX ст., нижче нього, 0,3–0,4 до 1,0–1,8 м – культурні нашарування з матеріалами XVII–XIX ст. Згадувана вище глиняна пляма, ймовірно, позначає перекриття житлової споруди, що була засипана у другій половині XIX ст. Роз-

бір заповнення дозволив інтерпретувати цей об'єкт як нижню частину житла.

У культурному шарі виявлено чимало знахідок (рис. 1). Це кухонний та столовий глиняний посуд (зокрема фаянс), скляні пляшки та посуд для пиття, флакони від парфумів та керамічні ємності для розтирання косметики, цвяхи та інші вироби із заліза, кістки тварин. Зі знахідок з культурного шару привертають увагу два бронзові вістря стріл скіфського часу.

У заповненні об'єкта виявлено кухонний та столовий глиняний посуд, скляні пляшки та посуд для пиття, фрагменти аптекарських посудин, цвяхи та інші вироби із заліза, кістки тварин. Привертає увагу той факт, що в нижній частині заповнення, ближче до південної стінки шурфу виявлено близько 10 археологічно цілих виробів: це глиняний посуд, штофи та чарки (рис. 2; 3). До індивідуальних знахідок належать кістяні гудзики, наперсток, фрагменти кістяних гребінців, язичок від пряжки, ціла та два фрагменти

люльок для паління тютюну, виготовлені в Причорноморських центрах Османської імперії. Іграшки представлені свистунцем та фішками крем'ячими. Також у заповненні виявлено кілька фрагментів імпортного посуду та неідентифіковані вироби з кольорових металів (рис. 1). Серед імпоротної кераміки привертають увагу фрагменти глека, що належить до «Egyptian black ware», який виготовлений в Англії, вірогідно, між 1820—1840 рр. Також до імпортів з Англії належить фрагмент пляшки з написом «...GLISH PORT...», ймовірно від пива, що датується 1840-ми рр. У нижній частині споруди виявлена монета часу правління Миколи I, $\frac{1}{4}$ копійки 1840 р.

Шурф 2 закладений у південно-східній частині майданчика. Його розміри 1,55 × 2,6 м, глибина 1,8 м. Стратиграфічна ситуація наступна: 0—0,2 м — шар з будівельним сміттям; 0,2—1,2 м — культурні нашарування з матеріалами скіфського часу, роменської культури, давньоруського часу та XVII—XIX ст.; 1,2—1,3 — давній горизонт (у ньому виявлено уламки стріл скіфського часу); 1,3—1,8 м — передматерик; 1,8 м — материк.

Шурф 2 був закладений на ділянці, вільній від садибної забудови XX ст., вірогідно на місці присадибної ділянки, що і позначилося на стратиграфії та відсутності великого шару сміття. В культурних нашаруваннях виявлено велику кількість виробів з кераміки. З числа знахідок привертають увагу фрагменти ліпленого посуду роменської культури (IX—XI ст.) та вінце горщика доби Руси, XII — першої половини XIII ст. Серед знахідок ранньомодерної доби варто виокремити фрагмент чашки люльки для паління тютюну, що вкрита світло-зеленою поливою. Нумізматичні знахідки представлені польським (?) солідом 1620 рр. та мідними «боратинками» 1660-х рр.

Шурф 3 був закладений неподалік шурфа 2, на північ від нього за 5 м. Його розміри 1,55 × 2,7 м, глибина 2,0 м. Стратиграфічна ситуація наступна: 0—0,5 м — шар з будівельним сміттям; 0,5—1,0 м — прошарок сірого

Рис. 1. Полтава, шурф 1. Знахідки: 1—11 — глина; 12, 13 — залізо; 14—18, 27—29 — мідний сплав; 19—26 — кістка

Рис. 2. Полтава, шурф 1. Знахідки. Кераміка

Рис. 4. Полтава, шурф 3. Знахідки. Фрагменти кахлів

Рис. 3. Полтава, шурф 1. Знахідки. Скло

грунту з нашаруваннями XVII—XIX ст.; 1,0—1,5 — прошарок темно сірого ґрунту з нашаруваннями XVII—XVIII ст. На глибині 1,5 виявлено материковий суглинок (можливо, долівка споруди?). У східній частині шурфу виявлено частину заглибленого об'єкта, що мав кілька сходинок і знижувався до глибини 1,5—2,0 м. Довжина 1,5, ширина 0,7 і 0,2 м. У західній стінці шурфу виявлено залишки цегляної кладки та стовпової конструкції будинку, що був знесений.

Шурф 3 закладений фактично під демонтованим будинком. Під яким виявлено кіль-

ка шарів досипок. Зрештою в культурних нашаруваннях виявлено чимало знахідок з кераміки, скла, заліза та кременю. Це фрагменти кухонного та столового посуду, кахлі (рис. 4). Індивідуальні знахідки представлені фішками для гри «крем'яками», частиною тулійки від люльки, мальованими кахлями, вірогідно доби гетьмана Розумовського, та фрагментами імпортного столового посуду. У північній частині шурфу на глибині 1,2 м зафіксовано скупчення кременю (сировини) та кілька відщепів.

В об'єкті на першій сходинці виявлено половину димленого горщика, фрагмент корчаги (гличика-гарбуза?), нижню частину келиха, вкритого світло-зеленою поливою, а також іграшку-свистунець. Належать вироб до початку XVII ст.

У заповненні шурфу виявлено і фрагмент нижньої частини посудини скіфського часу.

Шурф 4 був закладений у північно-східній частині майданчика. Його розміри $1,4 \times 2,6$ м, глибина 1,7 м. Стратиграфічна ситуація наступна: від 0 до 0,6–0,7 м шар будівельного сміття; (0,6–0,7)–(1,5–1,6) м — нашарування XVII–XIX ст.; 1,6–17 м — передматериковий суглинок; 1,7 м — материк.

Серед знахідок переважає кухонна та столова кераміка, кахлі, вироби із металу. Посуд представлено переважно писаними ангобами горщиками та мальованими мисками. Кахлі — виробами, що вкриті рослинно-геометричним орнаментом. До індивідуальних знахідок належить невеликий залізний ніж.

Таким чином, виявлена у шурфах стратиграфічна ситуація, а також речові знахідки вказують на інтенсивне життя у цьому районі Полтави в XVII–XIX ст., поблизу міських укріплень.

Матеріали досліджень розширюють і доповнюють уявлення про топографію, планування міста цього часу. Розкривають риси матеріальної культури мешканців, їх торгові контакти та певні деталі повсякденного життя. Окремі знахідки раннього залізного віку та доби середньовіччя вказують на освоєння цих теренів представниками більш ранніх археологічних культур.

Ю. Пуголов

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Упродовж червня 2023 р. Глинська експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» проводила дослідження на пам'ятці в с. Глинське Опішнянської територіальної громади Полтавського р-ну Полтавської обл.

Роботами було охоплено ділянку поселення в уроч. Леваднюкова Гора, продовжуючи розкоп 2019 р. Попри невелику площу досліджень було отримано виразні матеріали доби середньовіччя, що характеризують матеріальну культуру населення середньої течії р. Ворскла X–XIV ст. У культурному шарі виявлені знахідки роменської культури, доби Руси та післямонгольського часу. У межі розкопу потрапила також і частина садиби початку XX ст.

Попри велику кількість знахідок ліпленого посуду сіверян, їх об'єкти цього періоду зафіксовані не були. Натомість було виявлено кілька споруд пізніших хронологічних етапів. До XII — початку XIII ст. належить частина заглибленого житла. В його за-

Рис. 1. Глинське, знахідки: 1, 3–10, 12 — залізо; 2 — мідний сплав; 11 — свинець; 13–16 — скло; 17–19 — камінь; 20–31 — ріг та кістка

Рис. 2. Глинське, знахідки: 1–6, 9–10 — залізо; 7, 22–24 — мідний сплав; 8 — білий метал; 11–21 — глина

повненні виявлено характерний для цього часу посуд, а також серію індивідуальних знахідок: вироби із заліза, кольорових металів, уламки скляних браслетів, намисто, астрагали та вироби і заготовки з кістки та рогу (рис. 1).

Наступний хронологічний етап представлений матеріалами XIV ст. У межах розкопу було виявлено залишки споруди, вірогідно, житлового призначення, що мала кілька ярусів. Знахідки з неї репрезентують культуру населення східного прикордоння Литовсько-Руської держави, яке мало тісні контакти з територіями прилеглими до Балтійського моря, а також з Північним Причорномор'ям (рис. 2). Значну кількість знахідок складають різноманітні вироби з глини. На особливу увагу заслуговують фрагменти візантійських амфор та столового посуду, що виготовлений у майстернях міста Азак та Криму. Індивідуальні знахідки представлені виробами різного призначення. До особистих речей та прикрас належать скроневі кільця, бурштин, гудзик, фрагмент дзеркала тощо.

Побутові речі представлені фрагментами залізних ножів, пряслицем, кресальним кременем. До речей, пов'язаних з військовою справою, належить масивне вістря стріли монгольського типу. Також, в культурному шарі поруч виявлено кілька нумізматичних знахідок (рис. 2: 22–24). Попередньо монети визначено як пули кримсько-чорноморського регіону, що карбовані у Криму, за правління хана Узбека, 1320-ті рр., а також пули із численної серії «квітова розетка» — локального причорноморського карбування середини XIV ст. (1350-ті рр.), що були наслідуванням столичного виробництва (Сарая ал-Джадіди), роки правління хана Джанібека.

На обставини припинення життя на цьому поселенні вказують ознаки військового погрому. Як і в минулі роки в культурному шарі та в споруді було знайдено скелети жертв та розрізнені кістки кінцівок. Ці події, вірогідно, припадають на час правління Великого князя Литовського Вітовта, та мають зв'язок із погромом Лівобережних земель після битви на Ворсклі 1399 р.

Ю. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ ЗАХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У липні звітного сезону Полтавська експедиція «ОАСУ» ІА НАН України провела превентивні дослідження у межах території Більського городища.

Роботи зосередилися на ділянці поблизу Західного укріплення Більського городища, безпосередньо біля поселень скіфського часу Царина-Сад та Ферма. Ця ділянка розташовується в межах Великого укріплення, на відстані 0,6–1,0 км на південний захід від с. Більськ, уздовж ґрунтової дороги, яка веде в бік сіл Саранчівка та Драни. Являє собою рівнинну, в окремих місцях злегка хвилюподібну місцевість, що простягнулась приблизно на 0,3 км уздовж берегового плато

правого корінного берега р. Суха Грунь, піднесеного на 35–40 м над річковою долиною.

За результатами робіт на місці прокладання комунікацій, вивчено культурні нашарування, а також досліджено споруду господарського призначення. Верхня частина культурних нашарувань, хоча і була частково задернована на цій площі, але була пошкоджена польовими дорогами. Потужність культурних нашарувань на різних ділянках траншеї коливалася 0,2–0,6 м. В культурному шарі виявлені знахідки, що притаманні матеріальній культурі населення басейну р. Ворскла у скіфський час. Більшість з них складають вироби з глини. Це уламки міс-

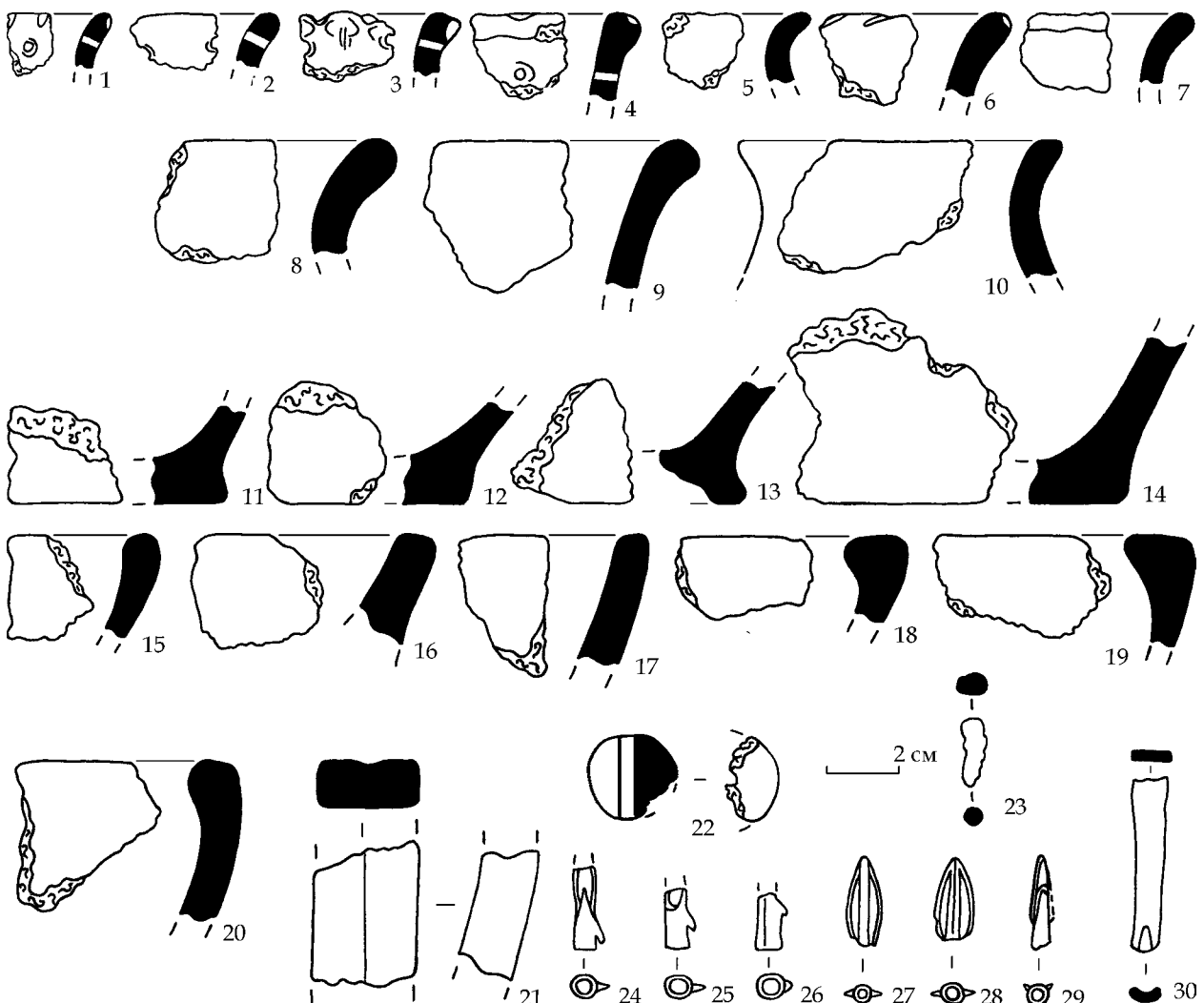

Рис. 1. Більськ, с., поселення Ферма. Знахідки з культурного шару: 1–22 – кераміка; 23 – залізо; 24–30 – мідний сплав

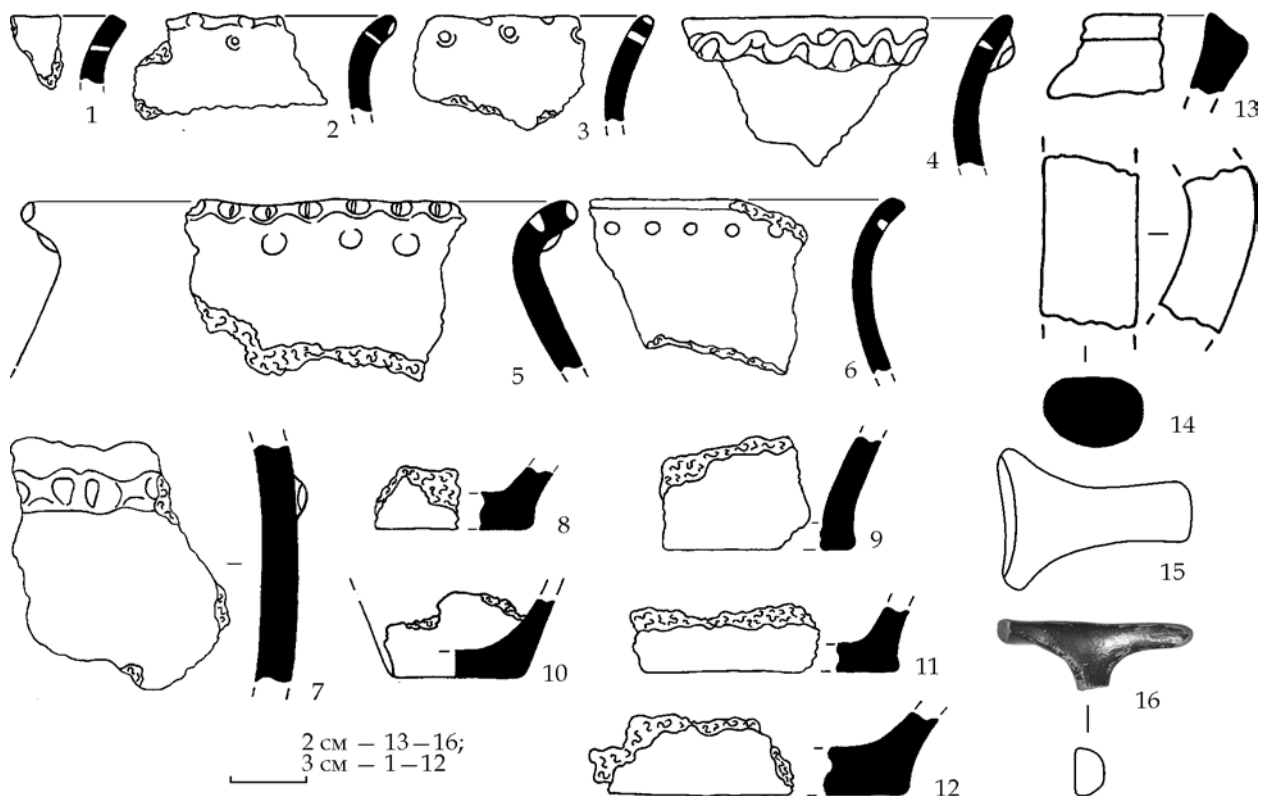

Рис. 2. Більськ, с., поселення Ферма. Знахідки з культурного шару, кераміка: 1–12 – лпний посуд; 13–16 – гончарний посуд

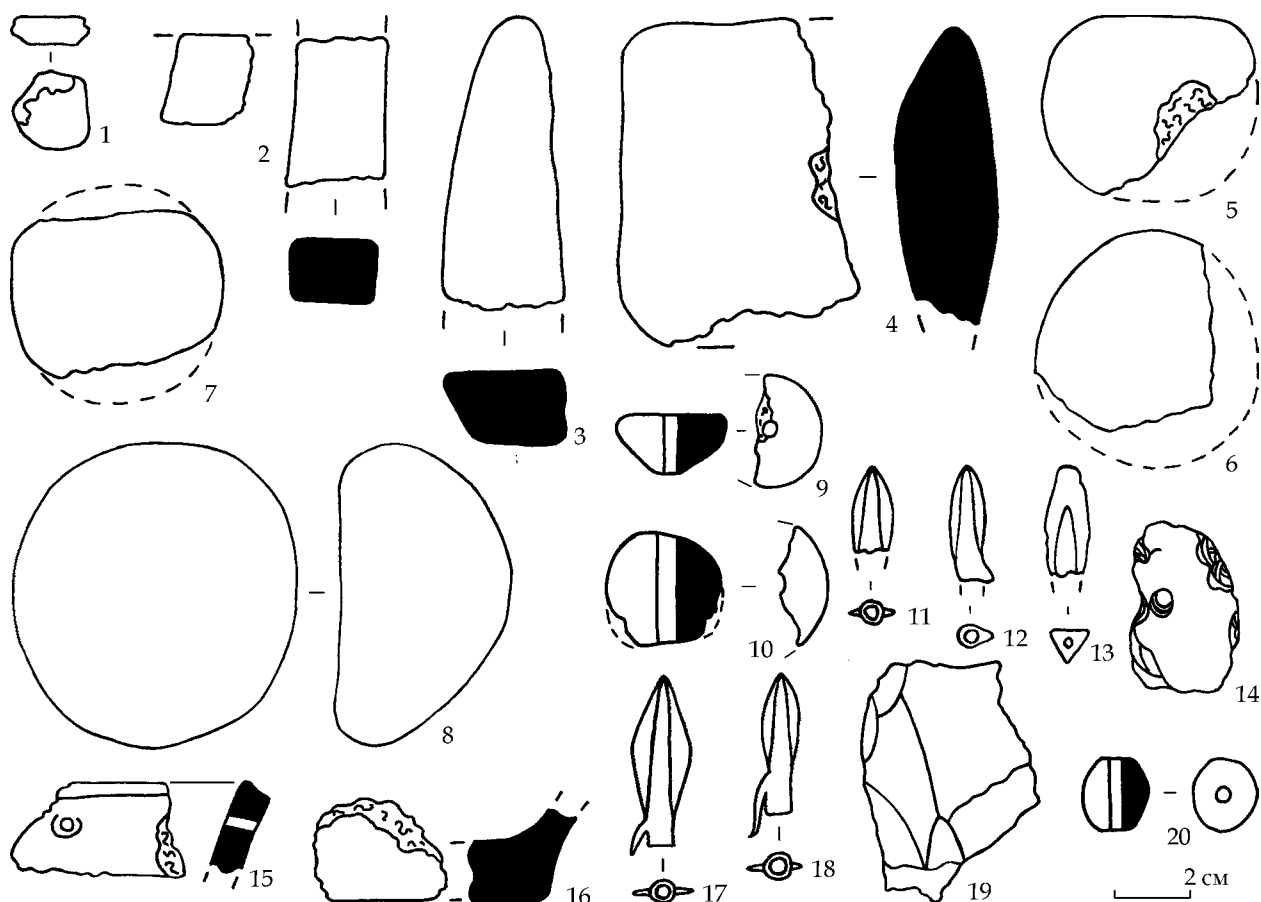

Рис. 3. Більськ, с., поселення Ферма. Знахідки: 1–14 – з культурного шару; 15–20 – із господарської споруди. 1–8 – камінь; 9, 10, 15, 16, 20 – кераміка; 11–13, 17, 18 – мідний сплав; 14, 19 – кремень

цевого ліпленого кухонного та столового посуду, що орнаментований проколами або відбитками палички чи заціпами по краю вінця (рис. 1: 1–21; 2: 1–12). Також, з культурного шару походить представницька колекція імпортного давньогрецького посуду (рис. 2: 13–15). Більшість з них складають фрагменти хіоських амфор, що датуються кінцем VI – V ст. Серед залишків імпортного посуду привертає увагу фрагмент ручки «з відростком» від чорнолакового канфару, що походить з Аттики та може датуватися IV ст. до н. е. (рис. 2: 15). До виробів з глини належать і частини важків до веретен типових для цього часу форм (рис. 1: 22; 3: 9–10).

Досить представницькою є серія виробів з каміння (рис. 3: 1–8, 14). Це предмети округлої форми, що, вірогідно, застосовувалися для розтирання менш твердих матеріалів (зерно, шамот, жорства тощо). Серед них привертає увагу робоча частина кам'яної сокири (рис. 3: 4). До категорії виробів з каменю належать і фрагменти точильних брусків (рис. 3: 2, 3) та уламки кремінних пластин (рис. 3: 14).

Знахідки з металів представлені виробами з чорного та кольорового металу. До виробів із заліза належать частини невеликих стрижнів, що не піддаються інтерпретації (рис. 1:

23). Предмети з кольорових металів репрезентовані злитком міді (рис. 1: 30) та вістрями стріл дволопатевию та тригранними (рис. 1: 24–29; 3: 11–13). Більшість складають дволопатеві втульчаті вістря з шипом. Загалом виявлено 11 наконечників чи їх фрагментів. Також, в культурному шарі зафіксовано відходи ливарного виробництва.

Господарська яма виявлена в траншеї мала овальну форму. Довжина 2,08 м, ширина 1,2 м. Дно зафіксоване на глибині 1,3 м від сучасної поверхні. Заповнення складалося з сіро чорного ґрунту із слідами затьоків. У ньому виявлено кілька фрагментів ліпленого посуду та амфорної тари (рис. 3: 15, 16). До числа індивідуальних знахідок належить глиняне пряслице (рис. 3: 20) та пара втульчатих дволопатевию вістрів з шипом (рис. 3: 17, 18).

Таким чином, завдяки проведеним дослідженням отримано нову інформацію для вивчення матеріальної культури та торгових зв'язків населення Більського городища. Також отримані нові свідчення стосовно розвитку складових частин цього унікального комплексу. Проведені дослідження підтвердили необхідність ретельних превентивних археологічних робіт на місцях майбутнього будівництва.

О. Шапорда, К. Пеляшенко

ДОСЛІДЖЕННЯ КОТЕЛЕВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» у звітному сезоні продовжила дослідження Котелевського городища.

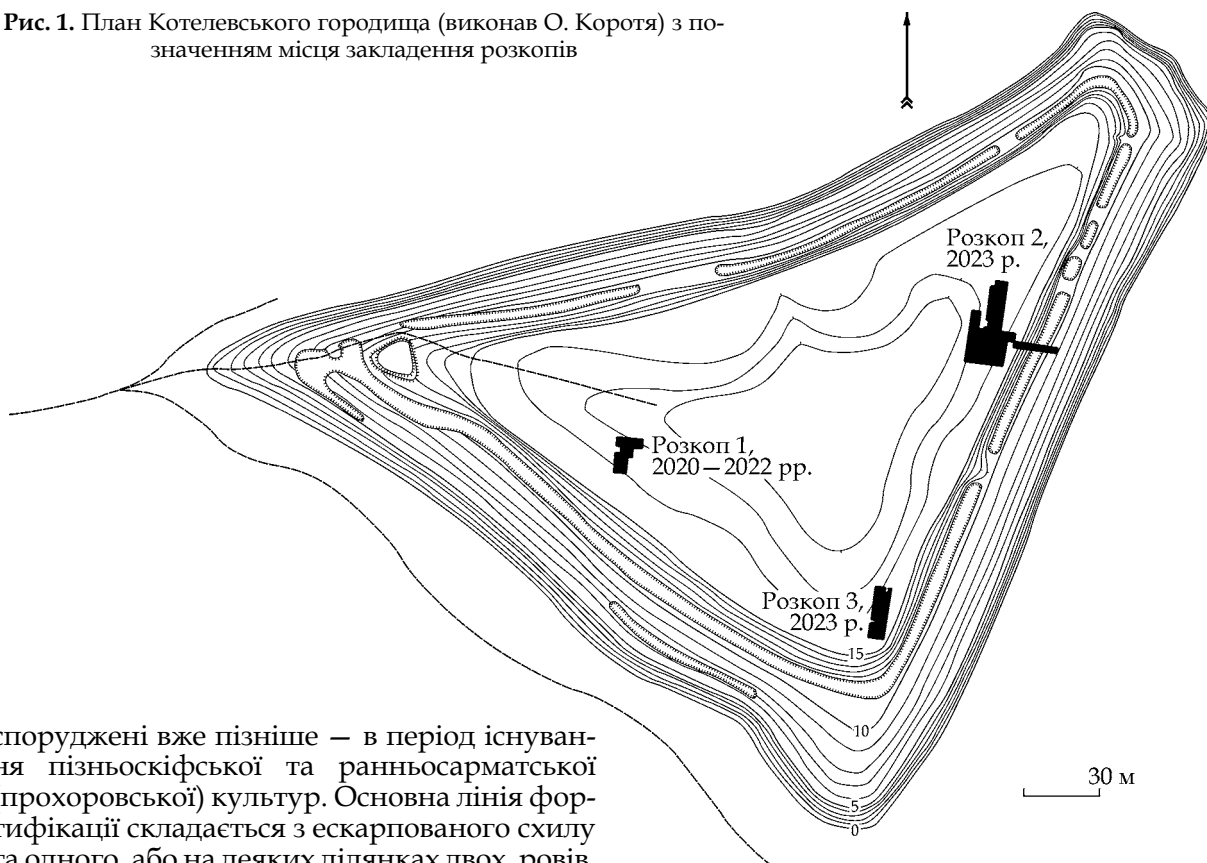
Пам'ятка розташовується в межах Котелевської селищної ради Полтавського р-ну Полтавської обл. та відома за описами ще з середини XIX ст. Утім, перші визначення культурної атрибуції городища, характеристика його фортифікації та детальний опис були здійснені у роботах О. Супруненка та І. Кулатової лише в 2000 р. З 2020 р. Котелевське городище стає об'єктом щорічних досліджень ІКЗ «Більськ».

Увагу до пам'ятки привернули кілька особливостей. По-перше, городище має незвичну для лісостепових пам'яток топографію. Воно розташовано у заплавної частині лівого берега р. Ворскла та займає піщаний високий останець (частина борової тераси). Останець має підтрикутну в плані форму, на

півночі та заході він обмежений старицями, а на сході протікає невеличка річка Крамарка (притока р. Ворскла). Таким чином, городище можна віднести до різновиду укріплень, розташованих у заболоченій місцевості, в той час як переважна кількість всіх відомих городищ Дніпровського лісостепового Лівобережжя будувалися на високих останцях та корінних терасах, зазвичай правого берега річки.

По-друге, привертає увагу час спорудження фортифікаційних споруд та один з періодів існування пам'ятки. Найбільш давні культурні нашарування, що поки зафіксовані на городищі, належать до доби фінальної бронзи – класичної бондарихинської культури. Утім, особливості фортифікації та спостереження за культурним шаром дозволяють стверджувати, що на даному етапі це було відкрите поселення, а укріплення були

Рис. 1. План Котелевського городища (виконав О. Коротя) з позначенням місця закладення розкопів

споруджені вже пізніше — в період існування пізньоскіфської та ранньосарматської (прохоровської) культур. Основна лінія фортифікації складається з ескарпованого схилу та одного, або на деяких ділянках двох, ровів. Лише біля давнього входу на городище з західної сторони фіксується вал (рис. 1).

Крім зазначених культурних відкладень, у шарі городища епізодично трапляються знахідки пізніших епох, за відсутності нашарувань та об'єктів пізньоримського періоду та Нового часу.

Таким чином, Котелевське городище цікава та перспективна пам'ятка насамперед для вивчення складного та маловідомого періоду

III—I ст. до н. е. в лісостеповій зоні межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця та реконструкції історичних подій на цих теренах після припинення існування скіфської культури та затухання життя на Більському городищі, розташованому в безпосередній близькості.

У звітний сезон здійснені найбільш масштабні за площею дослідження. В межах пам'ятки закладено два розкопи, загальна

Рис. 2. Котелевське городище, розкоп 2: 1 — вигляд зверху на ділянку розкопу; 2 — розвал верхньої частини античної амфори в культурному шарі

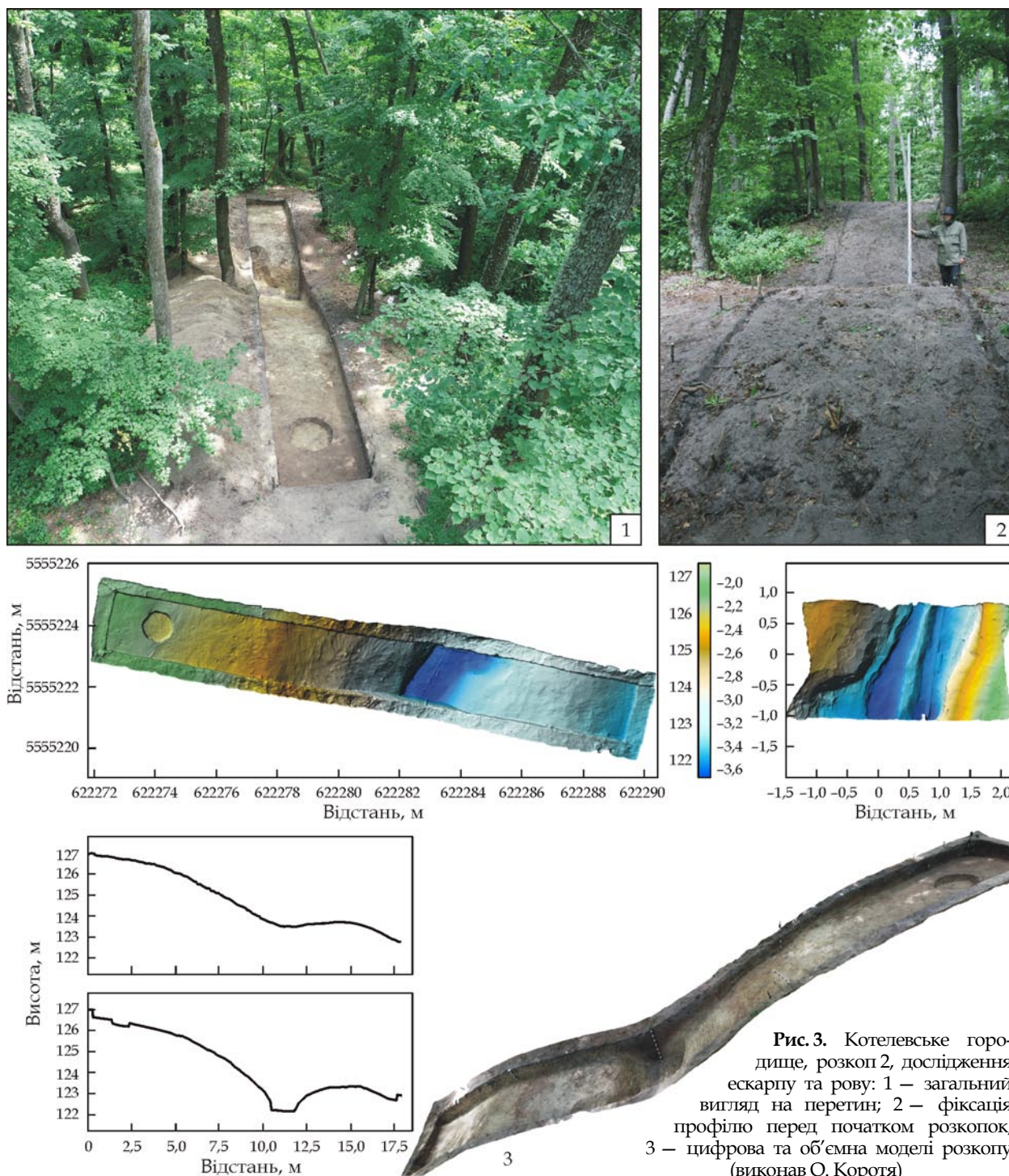

Рис. 3. Котелівське городище, розкоп 2, дослідження ескарпу та рову: 1 – загальний вигляд на перетин; 2 – фіксація профілю перед початком розкопок; 3 – цифрова та об’ємна моделі розкопу (виконав О. Коротя)

площа яких склала 469 м². Вдалось вивчити особливості стратиграфії в різних частинах городища, провести певні спостереження стосовно інтенсивності забудови цієї невеликої за площею пам’ятки, дослідити одну ділянку фортифікаційної лінії та отримати цікаву колекцію знахідок.

Розкоп 2. Закладено у східній частині пам’ятки (рис. 1). Він включав в себе розкриття частини житлового майданчика та перетин ескарпу з ровом (рис. 2, 3). Незважаючи на значну площу (362 м²), тут виявлено

відносно невелику кількість об’єктів: дев’ять господарських ям, частина з яких належить до бондарихинської культури, інші не мають атрибутивних матеріалів. Окрім цього, на рівні давнього горизонту виявлено кілька скупчень залізистого пісковику, що можна віднести до пізньоскіфського / ранньосарматського періоду, оскільки під одним зі скупчень було виявлено розвал ліпленого горщика, прикрашеного насічками по краю та вертикальними наліпами по плічках (рис. 5: 2).

Рис. 4. Котелевське городище, знахідки кераміки бондарихинської культури

Стратиграфія в межах дослідженої ділянки виглядає так. Під лісовим дереном відразу починається шар чорного супіщаного ґрунту (слідів оранки або інших візуальних свідчень порушення давнього культурного шару тут не зафіксовано), що в різних місцях має потужність 0,25–0,35 м, під ним, фіксується шар сірого супіску, що містить лише одичні знахідки та може вважатися початком похованого ґрунту. Його потужність складає 0,15–0,20 м та він поступово світлішає і переходить у материковий пісок. Знахідки доби бронзи трапляються з глибини 0,05–0,1 м, так само, як і матеріали пізнішого горизонту можуть лежати на рівні давньої денної поверхні, що обумовлено особливостями м'якого піщаного ґрунту. Водночас, про те, що культурний шар не порушений сучасними антропогенними впливами, свідчить наявність скупчень каміння та розвалів посудин, виявлених з глибини 0,2–0,3 м.

Знахідки з розкопу представлені матеріалами кількох хронологічних горизонтів.

До фінального бронзового віку належать фрагменти ліпленого посуду. Це уламки горщиків, що мають традиційний для бондарихинської культури декор: «тички» або вдавлення косо поставленої палички, округлі вдавлення, зрідка пальцеві вдавлення або насічки по краю вінець (рис. 4).

Колекція знахідок, що належить до пізньоскіфського / ранньосарматського періоду є кількісно найбільшою. Вона складається з уламків ліпленого посуду, представленого переважно горщиками. Горщики прикрашені по краю насічками та зрідка пальцевими вдавленнями (рис. 5: 2–3). В окремих випадках на плічках є невеликі вертикальні наліпи. Одиночними фрагментами представлені шматки покришок та один уламок миски, що за формою аналогічна столовому посуду зарубинецької культури.

Зафіксована досить велика кількість фрагментів античних амфор, більшість з яких представлена стінками. Втім, серед колекції можна виокремити визначені фрагменти:

Рис. 5. Котелевське городище, знахідки пізньоскіфського / ранньосарматського часу: 1 — верхня частина античної амфори; 2, 3 — ліплений посуд; 4 — залізний ніж; 5 — залізний гачок; 6–10 — залізні вістря стріл; 11, 12 — залізні пряжки

верхні частини та ручки (рис. 5: 1). За характером глиняного тіста та морфологією можна визначити кілька центрів виробництва амфорної тари: Кос, Родос, Сінопа. Серед імпорту слід відмітити фрагменти гончарного сіроглиняного посуду, серед яких є два неповних розвали, а також кілька уламків столових гончарних червоноглиняних посудин.

Знахідки з металів представлені одиничними бронзовими виробами (голка та невизначений уламок), залізними предметами (черешкові наконечники стріл, залізні пряжки (рис. 5: 11, 12), портупейний гачок (рис. 5: 5), рибальський гачок, ножі та проколки). У межах розкопу зафіксовані сліди металургійних шлаків, деякі з найбільших зразків повторюють куполоподібну форму горна. Значна концентрація шлаків фіксується на самому краю житлового майданчика та на початку схилу ескарпу.

До пізнішого періоду належить частина бронзової фібули, що має високу масивну спинку, прикрашену з трьох сторін смугами з крапок, прийомник підтрикутної форми, прикрашений продряпаними лініями та т. зв. «кнопку», розташовану на кінці спин-

ки. За морфологічними особливостями її можна віднести до рідкісного типу фібул, т. зв. *Bügelknopffibeln*, знахідки яких відомі на пам'ятках черняхівської культури.

Невелика серія знахідок датується новим часом. Це кілька фрагментів залізних підковок (рис. 6: 2, 3), два залізних кованих цвяхи (рис. 6: 4, 5) та один фрагмент вінець гончарного горщика, прикрашеного ангобовим орнаментом (рис. 6: 9).

В розкопі 2 було здійснено перетин ескарпу. Це була траншея 18 × 2 м, орієнтована за лінією схід–захід, що охоплювала схил ескарпу городища, рів та невелику ділянку за ровом. Найбільший перепад висот майданчика городища та дна рову становить 5,2 м (рис. 3).

Стратиграфія нашарувань самого схилу досить проста — чорний супіщаний ґрунт потужністю 0,3–0,5 м, нижче якого материковий пісок. Більш інформативним є стратиграфія рову: у перетині можна побачити, що він існував принаймні два періоди. На першому етапі рів, скоріше за все, мав широке дно та був трапецієподібної у перетині форми, в одній зі стінок зафіксовано залишки дерев'яного тліну від вертикальної конс-

Рис. 6. Котелевське городище, знахідки Нового часу: 1 — глиняна люлька; 2, 3 — фрагменти залізних підковок; 4–7 — залізні цвяхи; 8 — фрагмент залізних вудил; 9 — фрагмент гончарного горщика

трукції. На другому етапі широкий рів був частково засипаний та в результаті підчистки або перебудови він став підтрикутної форми. Атрибутивних знахідок в заповненні рову не знайдено, лише один уламок ліпленої стінки та кілька шматків каміння. На схилі ескарпу виявлено дві залізні проколки та концентрація шлаків від металургійного виробництва.

Розкоп 3 закладено у південній частині городища, загальна розкрита площа склала 107 м² (рис. 1). На відносно невеликій ділянці зафіксована більша кількість об'єктів, аніж у розкопі 2. Усього виявлено п'ять господарський ям та дві невеликі стовпові. За комплексом знахідок, всі господарські об'єкти можна віднести до доби раннього заліза.

Відмінною є і стратиграфія: верхній шар потужністю 0,25–0,3 м складає однорідний чорний супіщаний ґрунт з матеріальними залишками пізньоскіфського / ранньосарматського часу, цей шар різко переходить у материковий білий пісок. Важливо відмітити, що в культурному шарі не виявлено матеріальних решток бронзового віку, лише доби раннього заліза та Нового часу. Складається таке враження, що в цій частині ґрунт було знято до материка, можливо під час спорудження укріплень, чим і пояснюється відсутність більш давніх нашарувань.

Матеріали раннього залізного віку з розкопу 3 ідентичні знахідкам з розкопу 2. Найбільше вони представлені фрагментами ліпленого посуду: до колекції взято фрагменти вінець горщиків, прикрашених насічками або пальцевими вдавленнями по краю, уламки покритишок та денні частини. Так само, як і в розкопі 2, тут виявлено значну кількість фрагментів стінок античних амфор, а також вінця, стінки та ручки сіроглиняного гончарного посуду. В культурному шарі розкопу зафіксовано значну кількість залізних наконечників стріл (рис. 5: 6–10). Усього виявлено сім стріл, з яких одна тригран-

на, а всі інші трилопатеві. В межах розкопу знайдено три залізні ножі, уламок залізної шпильки, проколка та фрагмент кам'яного оселка.

До нового часу належать: фрагмент залізних вудил (рис. 6: 8), залізна голка, цвяхи (рис. 6: 4–7), ножі, а також глиняна люлька (рис. 6: 1).

Таким чином, дослідження 2023 р. на Котелевському городищі дозволили зробити кілька важливих висновків, як стосовно стратиграфії, періодів життя на пам'ятці, характеру її заселення та хронології окремих етапів.

Найдавніші сліди перебування осілого населення належать до бондарихинської культури та, за орнаментом посуду, можуть бути датовані X–IX ст. до н. е. Скоріш за все, це було відкрите поселення, засноване на високому мису борової тераси, оскільки аналогічні поселення бондарихинської культури добре відомі на лівому березі Ворскли.

Безпосередньо утворення городища відбувалось в часи існування пізньоскіфської та ранньосарматської культур. На сьогодні хронологія всього матеріального комплексу може бути визначена античними амфорами, датування яких укладається в межі другої половини III–II ст. до н. е. Особливостями даного періоду життя на городищі можна назвати відносно невелику кількість об'єктів, відсутність житлових споруд, низьку концентрацію знахідок в культурному шарі та порівняно велику частку серед них фрагментів імпортного гончарного посуду, наявність в шарі відходів металургійного виробництва.

Матеріали пізніших періодів трапляються в нашаруваннях епізодично. Це поодинокі предмети, що можна віднести до пізньоримського періоду та Нового часу. Відсутність уламків посуду та будівельних об'єктів цих періодів дозволяють говорити лише про тимчасове перебування тут населення.

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ У НЕКРОПОЛІ СКОРОБІР¹

У звітному сезоні спільною експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» та Харківського нацуніверситету ім. В. Н. Каразіна було продовжено вивчення некрополю Скоробір, розпочате ще 2013 р. Дослідження останнього року проводились на ділянці «Сьоме Поле». На якій було розкопано два кургани, розташовані неподалік майдану Великий Скоробір (рис. 1).

Курган 1/2023. Насип кургану був знівельований у результаті господарської діяльності, тому він був ледве помітним на сучасній денній поверхні (рис. 2). На момент розкопок він мав форму овалу, витягнутого за лінією південь — північ, був сильно розораний, мав діаметр 32 × 27 м. Висота насипу з північного боку становила приблизно 0,4 м, а з південної — близько 0,1 м. У результаті стратиграфічних спостережень було з'ясовано, що під курганом розміщується два окремі невеличкі насипи (I — II), між якими простежений однорідний чорноземний ґрунт, що відрізнявся від більш світлого відтінку курганних насипів. Відстань між насипами

складала лише 3 м, а діаметр кожного сягав 10–14 м, тобто вони мали бути одночасовими. Під їх центрами були відкриті поховання. У насипу I, під ріллею, поряд з похованням 1 знайдені уламки глиняних конусів, які, вірогідно, використовувались під час поминально-обрядових дій ще за скіфської доби. Для Більської округи це перша знахідка конусів у кургані.

Поховання 1 (насип I). Могила була простою ямою прямокутної в плані форми з розмірами 2,83 × 2,45 м, яку було впущено у похований ґрунт та лише частково, на незначну глибину в материковий суглинок. З півдня, краї могили окреслювали залишки дерев'яних колод. На рівні країв ями знайдено ліпний посуд (миски, черпак) (рис. 3), імовірно, залишений на перекритті. Могилю було викопано до глибини 0,4–0,5 м від рівня давнього горизонту та 1,47 м від репера. Могили було повністю пограбовано, тому ніяких речей та людських кісток виявлено не було. Лише у верхній частині заповнення, біля південно-західної стінки поховальної ями — декілька зубів людини та фрагменти кісток.

Поховання 2 (насип II). Виявлено на глибині 1,0–1,07 м від умовного центру кургану. У зв'язку з тим, що могила була неглибокою та заповнена чорноземом, контури ями про-

1. Розкопки проводились за підтримки дослідницької стипендіальної програми Німецького археологічного інституту (DAI): «Документування, фіксація та збереження української археологічної спадщини».

Рис. 1. Супутникова зйомка могильника Скоробір з позначенням місця робіт 2023 р.

Рис. 2. Дослідження кургану 1/2023. Могильник Скоробіт, 2023 р. Вигляд з півночі

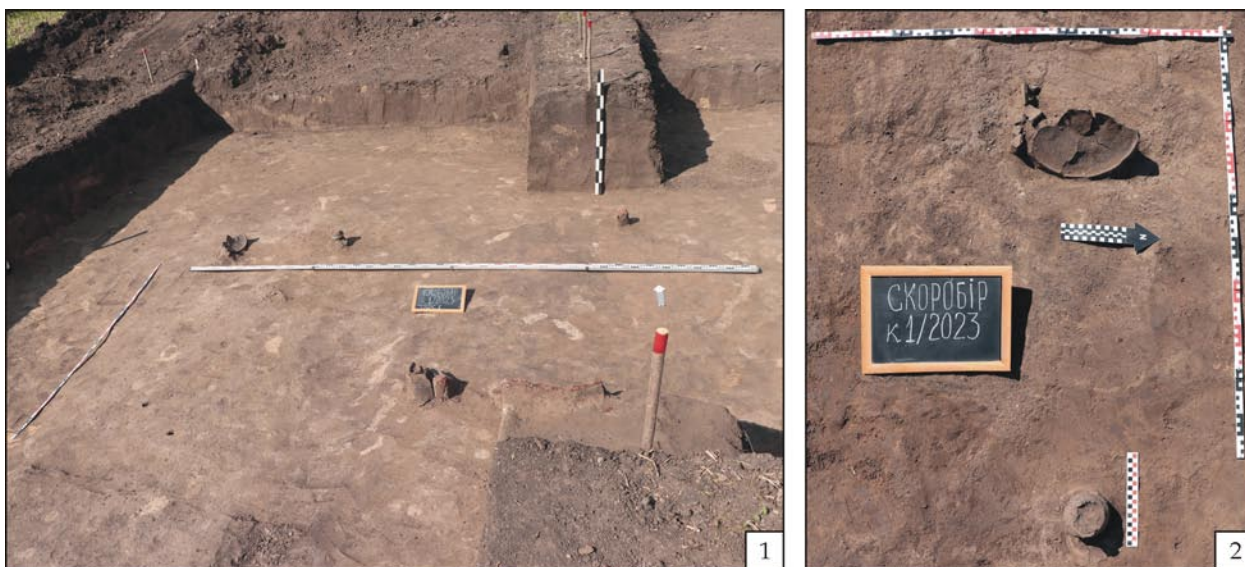

Рис. 3. Поховання 1, кургану 1/2023. Могильник Скоробіт: 1 — загальний вигляд поховальної плями; 2 — уламки ліпного посуду

стежити не вдалося. Кістки людини погано збереглися. Небіжчика було покладено випростано на спину, головою на захід. Руки зігнуті в ліктях, голова повернута ліворуч. На кістках зап'ястя лежали уламки залізного браслета, поряд шматок реального (рис. 4: 1). До цього поховання, ймовірно, належать уламки горщика, знайдені під насипом кургану, неподалік від поховання.

Поховання 3 (насип II) розміщувалося на північний захід від поховання 2. Могильну яму було викопано з рівня давньої денної поверхні до глибини 0,9 м від репера. Контури ями також не простежено. Кістяк зберігся не повністю, лише окремі кістки. За їхнім розташуванням можна припустити, що небіжчика було покладено головою на захід. Поряд із кістками знайдено уламки ліпної миски (рис. 4: 2). Під одним з її фрагментів зафіксовано скупчення восьми бронзових

наконечників стріл, що розміщувались зліва від скелету.

Курган 2/2023. Розташований на відстані близько 100 м на південь від кургану 1/2023. Насип знівельований регулярно оранкою, мав висоту 0,3 м з північного боку та близько — 0,1 м з південного. На глибині 0,5—0,6 м від репера, під шаром ріллі було знайдено фрагменти стінок глиняного горщика, тулуба амфори та окремі кістки тварин, що можуть бути інтерпретовані, як свідчення проведення поминально-обрядових дій.

Під курганним насипом виявлено одне поховання із слідами давнього пограбування (рис. 5: 1). Людські останки у вигляді окремих кісток та черепа знайдені у заповненні могили на різних глибинах, переважно біля західної стінки поховальної камери. Могила викопана з рівня давньої денної поверхні, вона мала глибину 1,1 м від репера. Мо-

Рис. 4. Курган 1/2023. Могильник Skorobit: 1 — загальний вигляд поховання; 2 — загальний вигляд поховання 3

Рис. 5. Поховання 1, кургану 2/2023. Могильник Skorobit: 1 — загальний вигляд плями поховання; 2 — загальний вигляд поховання

гильна яма в плані чотирикутної форми із розмірами $2,4 \times 2,55$ м, орієнтована за лінією Пн—Пд. Залишки дерев'яного перебиття збереглися лише по периметру поховальної ями. Дошки були покладені паралельно одна одній. На дні могильної ями, біля її західної стінки були знайдені деталі кінської вуздечки, що залишилися *in situ*, а також бронзові вістря стріл, які лежали окремими невеличкими скупченнями (рис. 5: 2). Декілька наконечників виявлені у верхній частині заповнення могили, у грабіжницькому ході.

На підставі широкого кола аналогій поховання під насипами кургану 1 попередньо датовані другою половиною VI ст. до н. е., а поховання в кургані 2 — першою половиною або навіть другою чвертю V ст. до н. е. Розкопані кургани доповнюють уявлення про особливості будови могил, риси поховального обряду та речовий матеріал та інші аспекти життя мешканців Більського городища у середньоскіфський період.

Антропологічний матеріал з цих поховань переданий фахівцям, також, майже із всіх поховань були відібрані зразки для аналізу ДНК.

І. Білько, Б. Прищеп, В. Коцюбайло

РОЗВІДКИ В УРОЧ. ПАСТІВНИК У с. ПЕРЕСОПНИЦЯ

Співробітники ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України (керівник І. Білько) у липні 2023 р. здійснили дослідження на території Культурно-археологічного центру «Пересопниця». Роботи проводились методом шурфування на раніше не досліджуваній ділянці уроч. Пастівник. Вказане урочище є археологічною пам'яткою, на якій виявлено знахідки та об'єкти мідного і бронзового віків, ранніх слов'ян VII–X ст., Київської Русі і доби Великого князівства Литовського.

Для перевірки культурного шару в південній частині уроч. Пастівник було прокопано три шурфи розміром 2 × 2 м, які розміщува-

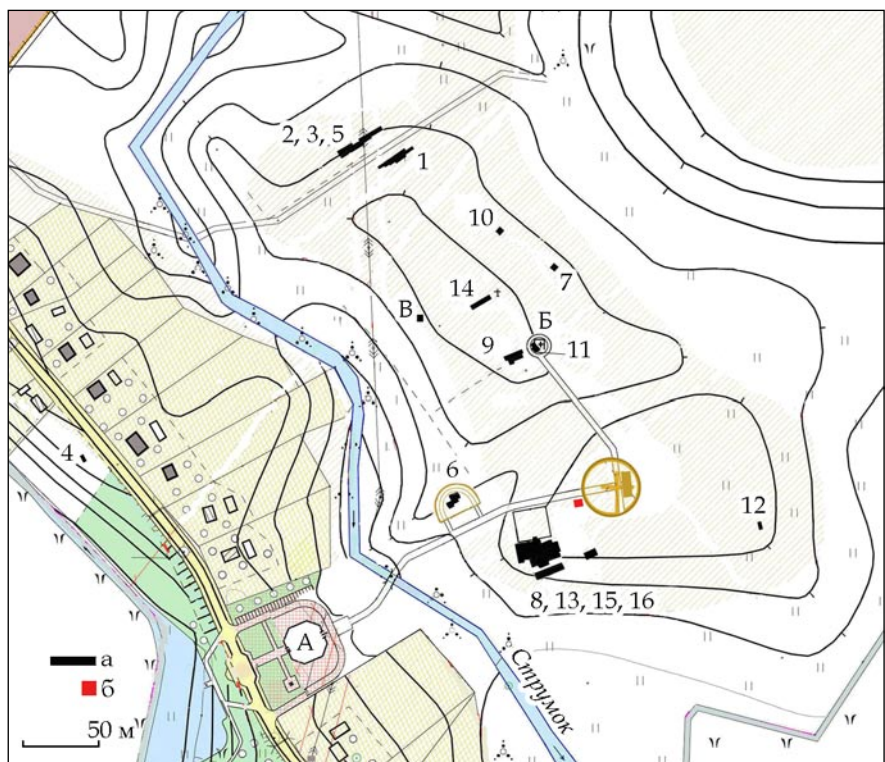
лися за 30 м на схід від макету садиби XII ст. (рис. 1).

Шурф 1. Розташовувався на відстані 3 м на південь від пішохідної доріжки і на відстані 5 м від кільцевої пішохідної доріжки, орієнтований за лінією північ–південь (рис. 2). Шурф прокопано до передматерикового шару, до глибини 0,83 м.

Стратиграфія нашарувань:

1) темно-сірий гумусовий ґрунт залягає до глибини 0,7–0,8 м від денної поверхні; у верхніх пластах, до глибини 0,4–0,45 м він насичений дрібними фракціями печини, нижче таких включень мало;

Рис. 1. План центральної частини с. Пересопниця і уроч. Пастівник. Літерами позначено: А – культурно-археологічний центр «Пересопниця»; Б – кам'яний хрест на уроч. Пастівник. Умовні позначення: а – розкопки попередніх років; б – місце закладки шурфів у 2023 р.

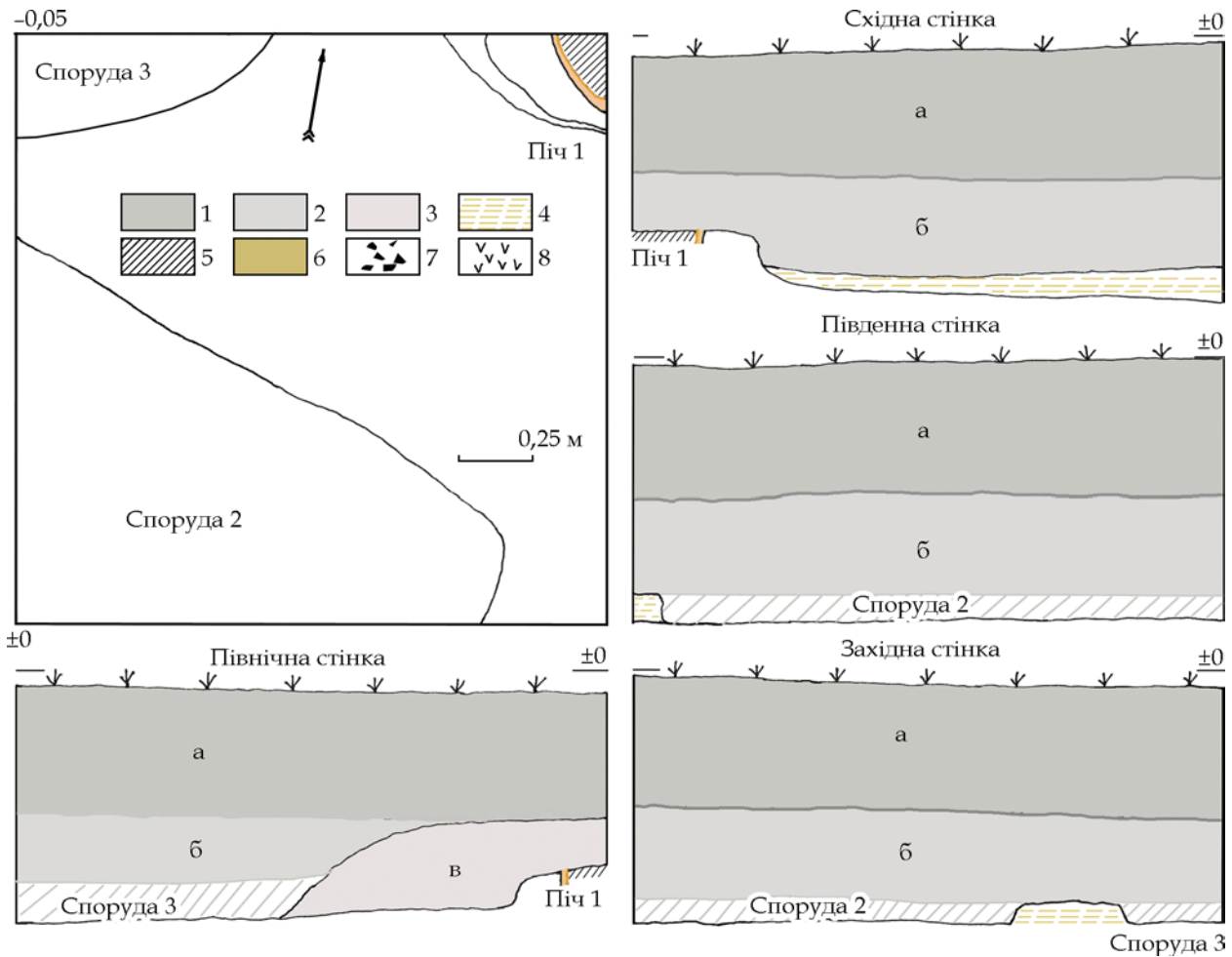

Рис. 2. Пересопниця, уроч. Пастівник, 2023 р. План шурфу 1 і стратиграфічний профіль стінок: 1 — темно-сірий ґрунт, рівномірно насичений дрібними шматками печини; 2 — темно-сірий гумусовий ґрунт без помітних включень печини; 3 — сірий гумусовий ґрунт; 4 — передматериковий жовто-коричневий суглинок; 5 — порушений лесоподібний суглинок; 6 — материковий жовто-сірий лесоподібний суглинок; 7 — уламки кераміки; 8 — вугілля

Рис. 3. Пересопниця, уроч. Пастівник, 2023 р., шурф 2

2) жовто-коричневий передматериковий суглинок залягає від глибини 0,5–0,7 м. Після зачистки дна в північно-східному куті шурфу від глибини 0,64 м від репера простежено контур внутрішньої поверхні давньої печі у вигляді дугоподібної в плані оранжевої лінії,

яка фіксує внутрішню поверхню міцно випаленої стінки печі (об'єкт 1). Оскільки в межах шурфу виявлено лише незначну частину печі, то ця ділянка нижче не досліджувалась. У південно-західній частині шурфу виявлено пляму котловану давньої споруди (об'єкт 2), у межах дослідженої ділянки простежено частину північно-східної стіни (впродовж 2 м) і східний кут цього котловану. Як показала зачистка, заповнення котловану складається з чорного гумусного ґрунту, насиченого дрібними шматками печини та деревним вугіллям. Під час зачистки тут знайдено стінку та вінце гончарного горщика. Вінце манжетоподібне, датується Х ст. У північно-західному куті простежено заповнення об'єкта 3, в межах шурфу його контур дугоподібний у плані, вздовж західної стінки ширина складає 0,4 м, вздовж північної стінки — 0,7 м.

У культурному шарі зібрано значну кількість уламків гончарного посуду XII — першої половини XIII ст. Зібрано також уламки горщиків Х ст. Трапилася ліпна стінка слов'янського горщика райковецької культу-

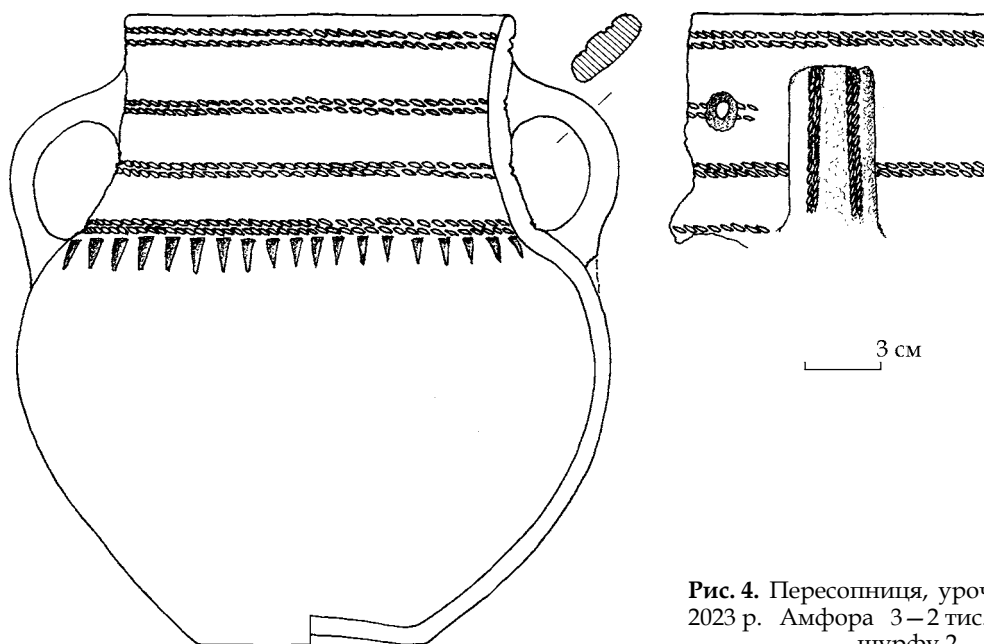

Рис. 4. Пересопниця, уроч. Пастівник, 2023 р. Амфора 3–2 тис. до н. е. із шурфу 2

ри. Матеріали первісної доби: уламки ліпної миски мідного віку, сколи і відщепи бронзового віку, кістки тварин.

Шурф 2. Початково мав розміри 2×2 м (рис. 3), але під час досліджень зроблено доріжку на схід, і розміри шурфу склали 2×3 м.

Стратиграфія нашарувань:

1) темно-сірий ґрунт, насичений дрібними уламками печини, залягає від денної поверхні до глибини $0,15–0,25$ м;

2) нижче простежено світло-сірий гумусний ґрунт, його товщина $0,15–0,25$ м;

3) передматериковий жовтий суглинок простежено з відміток $0,65$ м (північно-західний кут), $0,7$ м (північно-східний кут).

У південно-західній частині шурфу на глибині $0,48–0,58$ м виявлено розвал ліпної амфори 3–2 тис. до н. е. (рис. 4). Посудина кулястої форми з маленьким денцем та двома петельчастими ручками, які прикріплені зверху до середини горловини, знизу — до її нижньої частини. Орнамент складається із чотирьох горизонтальних смуг подвійного шнура від горловини до плічок. Такі ж подвійні смуги: на петельчастих ручках. Амфора, імовірно, належить до городоцько-здоббицької культури.

У східній частині шурфу простежено ділянку культурного шару, насичену уламками гончарних горщиків XII — першої половини XIII ст., кістками тварин, деревним вугіллям. Ця ділянка у плані округла, діаметром близько $1,5$ м, у перетині ліноподібна, товщиною до $0,18$ м. У центральній частині вона залягала на глибині від $0,4$ м до $0,58$ м від репера.

У шурфі 2 у культурному шарі на рівні 1–2 штиків знайдено уламок ліпної посудини бронзового віку (стжижовської культури), крем'яні відщепи та сколи. Зібрано також

уламки гончарного посуду XII — першої половини XIII ст. Серед індивідуальних знахідок трапився ніж черешковий та фрагменти цвяхів. У культурному шарі періоду Київської Русі на рівні третього штика найбільше рухомих матеріалів зібрано у східній частині шурфу, це гончарний посуд XII–XIII ст. та індивідуальні знахідки: крем'яний скребок, кістяна голка, залізний черешковий ніж, металеве навершя, бронзова пряжка.

Шурф 3 було закладено за 4 м від шурфу 2, на площі шурфу 2.

Стратиграфія нашарувань:

1) темно-сірий ґрунт, насичений дрібними уламками печини, залягає від денної поверхні до глибини $0,28–0,30$ м,

2) передматериковий жовтий суглинок зафіксовано з відміток $0,34$ м (південно-східний кут) та $0,53$ м (північно-західний кут);

3) материк, жовтий суглинок залягає на глибині $0,5$ м (північна стінка) від денної поверхні.

У шурфі 3 у культурному шарі на рівні 1–2 штиків знайдено уламок вінця від ліпної посудини бронзового віку, невелику кількість уламків гончарного посуду XII — першої половини XIII ст., заготовка крем'яного знаряддя. В культурному шарі на рівні 3 штика виявлено фрагменти ліпного посуду бронзового віку та гончарного посуду XII — першої половини XIII ст.

У результаті шурфування знайдені матеріали мідного і бронзового віків, раннього та розвинутого середньовіччя. Під час досліджень вдалось виявити дві ями, котлован житла, стінку печі. Наявні матеріали свідчать, що дана ділянка перспективна для проведення досліджень багатшарового поселення широкими площами.

В. Коцюбайло

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ В с. ПЕРЕСОПНИЦЯ

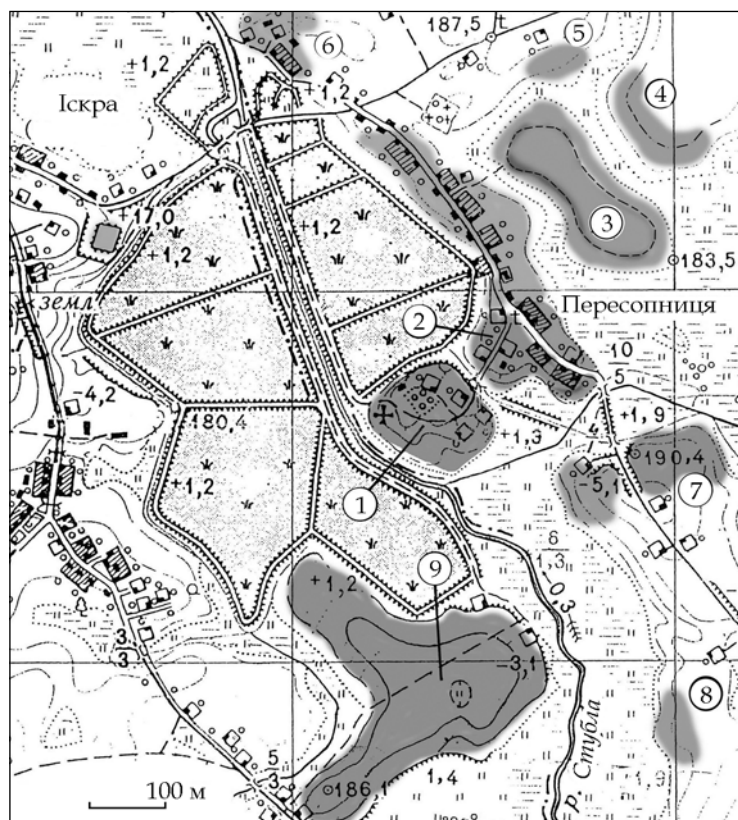

Рис. 1. План с. Пересопниця з позначеними археологічними пам'ятками: 1 — дитинець; 2 — окольне місто; 3 — уроч. «Пастівник»; 4 — на схід від уроч. «Пастівник»; 5 — на північ від уроч. «Пастівник»; 6 — північна окраїна; 7 — уроч. «Мигор»; 8 — південна окраїна; 9 — уроч. «Замостя». За Б. Прищепю

У межах Дядьковицької територіальної громади Рівненщини, на території с. Пересопниця восени звітного сезону проведено розвідки. Було обстежено: городище літописної Пересопниці; уроч. Пастівник (східна окраїна с. Пересопниця); уроч. Мигор (південно-східна окраїна села; рис. 1).

Дитинець. Городище в с. Пересопниці складається з дитинця та окольного міста. Дитинець розташований на низькому мисі правого берега р. Стубли (рис. 1: 1). Південна, східна та центральна частина дитинця зайняті садибами, в північно-західному куті розташована Миколаївська церква.

На городищі обстежено дві присадибні ділянки місцевих жителів в північно-західній частині дитинця. Під час огляду трапились два вторинні відщепи та точильний камінь. Керамічний комплекс складається з уламків гончарного посуду. Загалом це фрагменти горщиків XII — першої половини XIII ст. та XVI — XVII ст., а також трапились вінце горщика X ст. т. зв. «курганного типу».

Уроч. Пастівник. Це окреме підвищення площею 10 га на схід-

Рис. 2. Пересопниця с., уроч. Пастівник, підйомний матеріал: 1 — фрагмент ручки північно-причорноморської амфори; 2 — зооморфна фігурка; 3—8 — фрагменти скляних браслетів; 9 — кресало; 10 — ключ до навісного замка

ній окраїні с. Пересопниця (рис. 1: 3). Оточене вузькими долинами із трьох сторін, з півночі та заходу протікає струмок, правобережний доплив р. Омелянівка. З півдня підвищення обмежене заболоченою заплавою р. Омелянівки. У центральній частині розташовано середньовічний кам'яний хрест та дерев'яний хрест поставлений у 2015 р. Південна частина території урочища відноситься до комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця».

Розвідку проведено поблизу дерев'яного хреста. У підйомному матеріалі зібрано велику кількість знахідок виготовлених з каменю, глини, скла, кольорових та чорних металів. Керамічний комплекс складається з уламків посуду XII — першої половини XIII ст., XV — XVI ст., фрагменту ручки північно-причорноморської амфори та зооморфної фігурки

(іграшки) XVIII — XIX ст. Серед індивідуальних знахідок: фрагменти скляних браслетів та давньоруське кресало лінзоподібної форми (рис. 2).

Уроч. Мигор. Південна окраїна села, північно-східний край мисоподібного виступу корінного берега між річкою Стублою та її правобережним допливом р. Омелянівка, значна територія зайнята сільськими садибами. Серед підйомного матеріалу трапилась незначна кількість фрагментів давньоруського посуду XII — першої половини XIII ст. Також вдалось виявити ключ до навісного замка, імовірно, XII — першої половини XIII ст., борідка ключа пошкоджена, мала отвір хрестоподібної форми (рис. 2).

Обстеження виявило, що внаслідок активної оранки культурний шар було пошкоджено.

Ю. Пшеничний, А. Бардецький

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ДУБНО—ОСТРІВ ДУБОВЕЦЬ

Багатошарове поселення в урочищі Острів Дубовець, відоме також як місцезнаходження Свято-Вознесенського жіночого монастиря (1592 — 1832 рр.), досліджувалося розкопками протягом 2018 — 2022 рр. Роботи проводилися Міжрегіональною громадською науковою організацією «Дубенський археологічний осередок» спільно з Державним історико-культурним заповідником м. Дубна за підтримки Дубенської міської ради. На розкопках проходили практику студенти Національного університету «Острозька академія» та Рівненського державного гуманітарного університету, а також працювали волонтери.

У звітному сезоні було закладено розкоп на найвищій ділянці пагорба, який вписано в сітку арів, розмічену на пам'ятці з 2018 р. Він повністю займав ар 11, мав площу 100 м² і був зорієнтований за сторонами світу. Також, для повнішого розкриття об'єкта 84, було розкопано суміжні квадрати 91 — 95 ару 3.

Встановлено, що весь північно-східний сектор ару 11 був зайнятий котлованом для видобування піску, заповнений ґрунтом, змішаним зі сміттям. Цей котлован було зроблено у 2000 р., і тоді ж у ньому було захоронено відходи звірогосподарства (тушки хутряних

тварин). З огляду на це, дослідження в цьому секторі не проводились. В іншій частині розкопу виявлено 10 поховань і 18 заглиблених об'єктів.

У північно-західному куті розкопу в орному шарі було зафіксовано завал фрагментованої цегли. Після його розчистки відкрито початкові ряди склепінчатої кладки і стіни склепу (об'єкт 84), який мав прямокутну форму розмірами 2,7 × 1,3 м і був зорієнтований за лінією Сх — Зх з незначним відхиленням, що приблизно дорівнює магнітному схилению (рис. 1). Розміри внутрішньої камери становили 2,02 × 0,68 м, висота стін 0,85 м. Вона була заповнена ґрунтом з включеннями всіх типових для пам'ятки артефактів з культурного шару. На дні склепа зафіксовано *in situ* рештки дерев'яної труни із залізними деталями, в якій лежали погано збережені людські останки із західною орієнтацією (рис. 2). У районі ніг, в тому числі і в межах труни, лежали крупні фрагменти та цілі цеглини зі зруйнованого склепіння, а у всій іншій частині заповнення камери їх не виявлено. Це свідчить про те, що склеп було пробито зі східного краю, після чого засипано ґрунтом, а вся інша частина склепіння руйнувалася пізніше, очевидно вже в результаті оранки.

Рис. 1. Дубно—Острів Дубовець, 2023. Об'єкт 84 (склеп); 1 — розчистка на рівні виявлення (0,5 м від нульового репера); 2 — розчистка поховання на дні склепу на глибині 1,1 м від нульового репера

В нижній частині заповнення склепу по всій його площині виявлено однакові скляні намистини білого кольору, які, очевидно, належали вервиці і були розпорошені під час пограбування.

Бронзовий медальйон, який також, ймовірно, був на вервиці, знайдено перевідкладеним біля південного краю труни на глибині 0,97 м. Знайдено також чотири монети і шпильки. Кістки черепа повністю кальциновані, збереглися лише жувальні поверхні трьох зубів. Вони були вкриті текстильним наличником з вишитим мідними нитками хрестом. Дно склепу вирівняне вапняним розчином. На ньому біля голови і в ногах виявлено *in situ* по дві цеглини, на яких встановлювалась труна. Стать небіжчика визначити не вдалося, приблизний вік визначений по кістках становив 45—55 років. Рештки дере-

ва, з якого була виготовлена труна визначено, як сосна (*Pinus* sp.)¹.

Медальйон овальної форми з вушком повернутим перпендикулярно до площини зображення. Розміри: 3,2 × 2,3 см. На одній стороні барельєфне погруддя Святого Франциска Ксаверія і напис з обох боків: S(ANCTVS) FRANC(ISCVS) X(AVERVS) SOC(IETATIS) I(ESV). Лівою рукою він притирає до грудей берло, а правою розхиляє розріз сутани в області серця. На другій стороні поміщено подібне зображення Святого Жана-Франсуа Режиса, з обох боків від якого напис: S(ANCTVS) I(OAN) FR(ANCIS) REG(IS) S(OCIETATIS) I(ESV).

1. Тут і далі визначення зразків деревини провела пр. наук. співроб. ІА НАН України, док. іст. наук М. С. Сергеева, за що їй щиро вдячні.

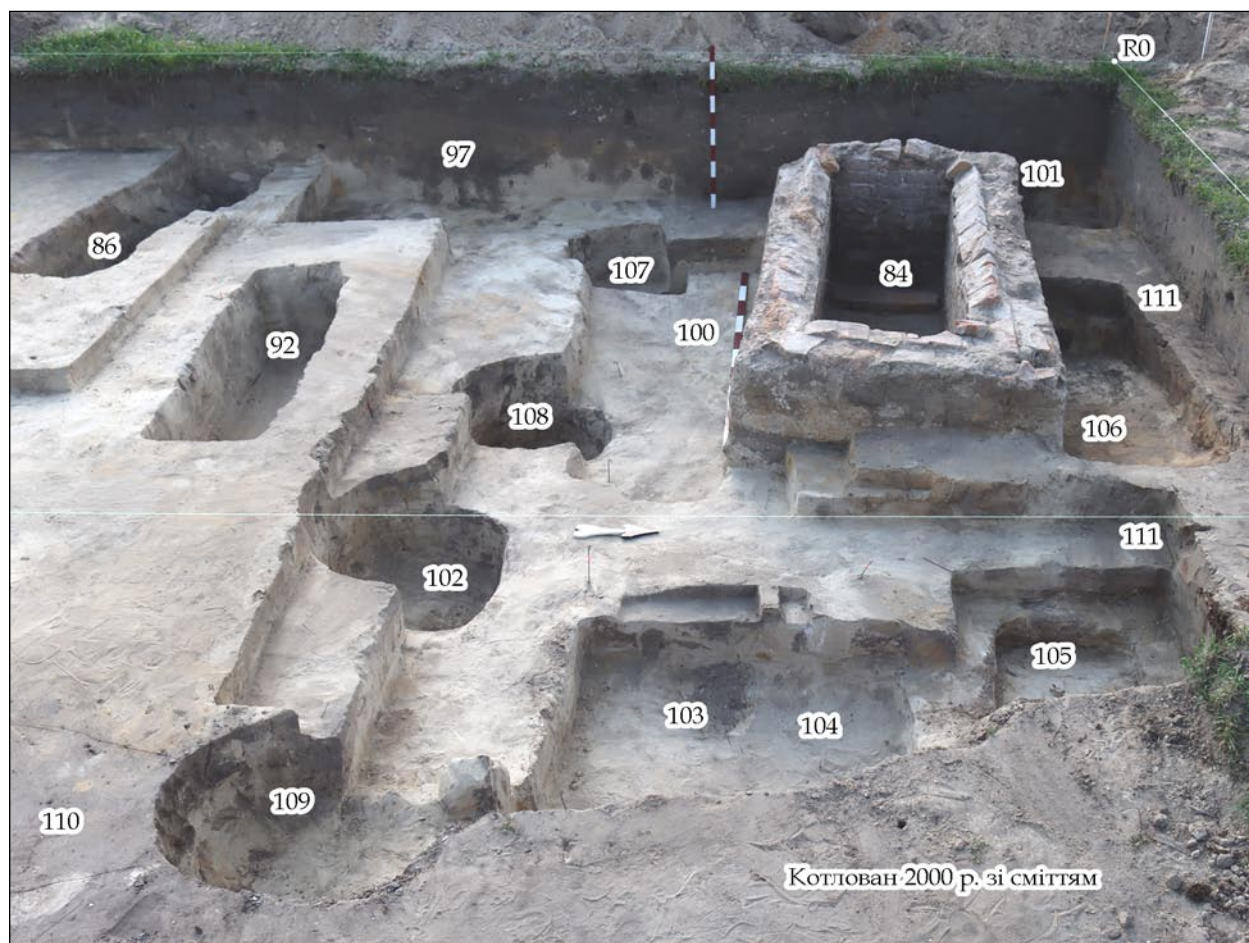

Рис. 2. Дубно—Острів Дубовець, 2023. Північно-західний кут розкопу на завершальній стадії дослідження з позначенням об'єктів відповідно до польової нумерації

У склепі знайдено чотири монети. В скупченні зітлілих кистей рук знайдено мідний литовський шеляг короля Яна Казимира 1666 р. карбування. Між рештками зітлілого черепа і західною стінкою склепу виявлено мідний шеляг польського короля Августа III Товстого 1750-х рр. карбування. Також у заповненні склепу трапився ще два сильно стерті мідні шеляги короля Яна Казимира, які, вочевидь, не пов'язані з похованням та потрапили у заповнення пізніше.

Об. 86 — ґрунтове поховання в прямокутній ямі розмірами $2 \times 0,6$ м, глибиною 0,6 м від рівня виявлення (1,2 м від репера), орієнтований по лінії Сх—Зх з незначним відхиленням, що приблизно дорівнює магнітному схиленню (рис. 2). Супровідних речей не виявлено. Біля дна на глибині 0,51—0,55 м знайдено вісім цвяхів від труни: дві біля голови, чотири біля ніг і два посередині могили. Останки були в незадовільному стані збереженості, належали жінці віком 45—55 років, орієнтовані головою на захід.

Об. 92 — ґрунтове поховання в прямокутній ямі розмірами $1,85 \times 0,5$ м, глибиною 0,5 м від рівня виявлення (1,2 м від репера), орієнтований по лінії Сх—Зх (рис. 2). Супро-

відних речей не виявлено. Добре збережені останки належали жінці віком 30—40 років, орієнтовані головою на захід.

Об. 96 — ґрунтове поховання в прямокутній ямі глибиною 0,1 м від рівня виявлення (1 м від репера та 0,7 м від денної поверхні), орієнтований по лінії Сх—Зх з незначним відхиленням, що приблизно дорівнює магнітному схиленню. Супровідних речей не виявлено. Поховання досліджене частково у південно-західному куті розкопу, розкрито лише нижні кінцівки скелета дорослої людини віком від 30 років, після чого законсервовано.

Об. 100 — ґрунтове поховання в прямокутній ямі розмірами $2,6 \times 0,7$ м глибиною 0,2 м від рівня виявлення (1,1 м від репера), споруджений впритул паралельно до південної стінки склепу (рис. 2). Скелет збережений задовільно, орієнтований головою на захід. Череп був похилений на правий бік. Поряд з ним виявлено рештки текстильного наличника з вишитим на ньому сюжетом розп'яття та супровідними атрибутами: драбиною, коп'єм, палицею, півником і ангелами. Нижче рівня грудей під складеними одна на одну кистями рук знайдено хрест з розп'яттям.

Хрест суцільнолитий з бронзи, плаский і заглажений з обох сторін. Розміри його 14,4 × 7,6 см (з вушком). Кінці рамен розширені та розділені (окрім верхнього) на три виступи, середній із яких округлий, а бічні — гострі. До краю верхнього рамена припаяне вушко, орієнтоване перпендикулярно до площини хреста. У нього вставлене кільце, розмірами 1,6 × 1,7 см. Під час реставрації виробу виявлено, що тіло Христа при механічному впливі починає руйнуватися. Це дало підставу вважати, що основа тіла (каркас) зверху доліплена чимось не металевим (керамікою?). Можливо, керамічною масою було зроблено ремонт виробу. Ноги та спина Ісуса Христа містять покриття речовиною темно-синього кольору. Тіло прикріплене до хреста через руки та ноги з допомогою трьох стержнів, що розклепані з протилежної сторони. Ноги складені одна на одну, що є характерною рисою римокатолицьких розп'яття. Над розп'яттям вгорі вміщено табличку у формі паралелепіпеду із написом INRI.

Хрест було закладено під шкіряний ремінь, що, очевидно, оперізував тіло небіжчичі. Він зберігся лише в області хреста, очевидно, через консервуючу дію окисів металу. Його ширина складала близько 6 см. Він скріплювався з допомогою пряжки, від якої збереглася округло-прямокутна рамка, розмірами 5 × 4,3 см, виготовлена із мідьвмісного сплаву. Рухома внутрішня рамка із стержнем для фіксації була виготовлена із заліза і знищена корозією. Під хрестом зберігся законсервований окисами фрагмент текстильного одягу.

Об. 103 — ґрунтове поховання в прямокутній ямі шириною близько 1 м, східну частину якої було частково знищено котлованом для видобування піску (рис. 2). Глибина становила 0,3 м від рівня виявлення (1,2 м від нульового репера). Кістяк в районі тулуба був повністю покритий деревиною від труни, яка мала ширину 0,5 м. Рештки дерева з труни визначено, як сосна (*Pinus* sp.). Скелет збережений добре, належав жінці віком 55—65 років. За головою зафіксовано стовпову ямку розмірами 0,3 × 0,2 м, яка розрізала заповнення поховання. На грудях виявлено кістяну петельку, зліва біля пояса — бронзовий медальйон. На черепі і біля нього знаходилися бронзові шпильки. Великі кістки ніг були зрушені пізнішим втручанням, стопи не збереглися.

Медальйон овальної форми з краплеподібним вушком, прикріпленим перпендикулярно до площини зображення. З однієї сторони присутній барельєфний профіль Святого Алойзія Гонзаги, який тримає у руках розп'яття. Навколо нього напис: S (ANCTVS) ALOYS (IVS) GONZAGA S (OCIETATIS) I (ESV). На іншому боці ме-

дальйону знаходиться барельєфне погруддя Святого Станіслава Костки і напис по колу: S (ANCTVS) STANIS (LAVS) KOS(TKA).

Об. 104. — ґрунтове поховання в прямокутній ямі шириною близько 0,6 м, східну частину якої було частково знищено котлованом для видобування піску і всю південну половину перекрито вищеописаним похованням (об. 103). Яма орієнтована по лінії Сх—Зх з аналогічним до інших відхиленням (рис. 2). Скелет збережений добре (без нижніх кінцівок), належав жінці віком 30—40 років, орієнтований головою на захід. На грудях, виявлено хрест з розп'яттям, притиснутий кистями рук, на поясі бронзовий хрестик, на тканині біля голови ще один маленький хрестик. Крім того, на поясі знаходилися намистини від вервиці, і бронзовий наперсток. По боках черепа, в районі скронь і ближче до потиличної сторони виявлено шпильки з рештками тканини. Остання залишилась від головного убору, що покривав голову померлої особи.

Основа хреста була виготовлена із дерева, через поганий стан збереження вилучити із ґрунту її не вдалося. Однак під час розчистки предмету було виявлено, що кінці рамен оковані суцільними бронзовими пластинами, шириною 0,9 см, а торці прикривають подібні прямокутні пластинки, розмірами 1,6 × 1,0 см. До краю верхнього рамена прикріплено пластинку із припаяним до неї масивним ограненим вушком. Воно орієнтоване перпендикулярно до площини хреста і має кільце із дещо розімкнутими краями. Фігура розп'яття — цільнолита з бронзи, має досить добре деталізовані риси тіла і обличчя, зубчастим завершенням передано терновий вінець. Зі сторони спини об'єм фігури увігнутий всередину та зрізаний для зручності поміщення на поверхню хреста.

Хрестик, знайдений на поясі — цільнолитий, чотирьохкінцевий рівнораменний, виготовлений з бронзи. До кінця верхнього рамена прикріплено вушко орієнтоване перпендикулярно до площини хреста. На лицевій поверхні рельєфно передані інші деталі. Центральне місце займає вписаний восьмикінцевий типово православний хрест, по боках від якого вміщені атрибути страстей Господніх: копії і палиця; нижній кінець опирається на стилізований пагорб Голгофи. Вгорі верхнього рамена слабодеталізований напис титлом: ЦРЪ СВИ; на бічних раменах титли: ІС ХС. Не розібрано написи, що зроблені меншими літерами нижче від довгої поперечки хреста та під зображенням Голгофи. По всій площині зворотного боку хреста дрібними літерами (можливо лише стилізованими) вміщено текст молитви.

Маленький хрестик, що виявлений у решках тканини біля голови належить до типу караваки — шестикінцевого хреста з розширеними краями рамен. Верхній край має отвір. Місце знахідки виробу та його розміри вказують, що він був нашитий поверх головного убору.

Об'єкт 105 — поховання розміщувалося поряд з північного боку від двох попередніх, паралельно їм. Яма мала прямокутну форму, була зорієнтована по лінії Сх—Зх із аналогічним до інших відхиленням. Глибина її становила 1,3 м від нульового репера. Поховання повністю зруйноване котлованом для добування піску (рис. 2), збереглися лише черепна коробка, фрагмент щелепи і виличні кістки, які належали жінці віком 28—31 рік.

Об'єкт 106 — поховання в прямокутній ямі розмірами 2 × 0,9 м, зорієнтованій по лінії Сх—Зх із відхиленням проти годинникової стрілки (рис. 2). Південно-західний кут ями перекритий склепом (об. 84). Місцями фіксувалися рештки дерев'яної труни. Скелет в незадовільному стані збереженості, зорієнтований головою на північ, належав жінці віком 45—55 років. У похованні виявлено хрест, який лежав похило на грудях, притиснутий кистями рук. Довкола черепа (зокрема в районі скронь) знаходилися шпильки. Поряд з лицевією частиною рештки оздобленого металевими нитками наличника.

Хрест — складної конструкції у незадовільному стані збереженості. Його основа складена з тонких дерев'яних пластин, в яких зроблено видовжено-овальні отвори. Між цими пластинами знайдено видовжені скельця, вкриті білою патиною, які розміщувалися всередині конструкції. Поверху хреста прикріплено довгі кістяні пластини, на яких за допомогою цвяхків було закріплено розп'яття. Воно було цільнолитим з бронзи, поверхня покрита позолотою, яка місцями стерлась. Під ногами прикріплено череп з кістками. Він виготовлений з білого металу і позолочений (покриття частково стерлося). Вгорі на верхньому рамені закріплено табличку у формі паралелепіпеда із вигравірованим написом INRI. Вона виготовлена із білого металу і позолочена.

Із західного боку від об'єкта 100 було зафіксоване ще одне поховання, яке його перекривало і більшою частиною виходило за межі західної стінки розкопу, а тому залишене нерозкритим. Воно розміщувалося в прямокутній ямі.

Об'єкти 102, 107—109 — округлі ями розмірами 0,66—0,8 м і глибиною 1,1—1,4 м від нульового репера, розташовувалися по лінії, паралельній до склепу (об. 84) і поховань (100, 103 і 104), з південного боку від них і, ймовірно, становили з ними єдиний комп-

лекс (рис. 2). В центральній частині двох із них (об. 102 і 109) виявлено рештки соснових стовпів (*Pinus* sp.). У заповненні траплялись фрагменти кераміки періоду діяльності монастиря.

Об'єкт 85 — споруда квадратної форми, розмірами 1,8 × 1,8 м, глибиною 1,45 м від нульового репера, зорієнтована за сторонами світу з незначним відхиленням. До глибини 1,1 м пляма читалась сукупно з об'єктами 93, 94, 98 і 99. Далі об'єкти 94 і 98 були відділені, а на глибині 1,2 м вдалось виокремити об'єкт 99, і лише на глибині 1,4 м чітко виділився об'єкт 93. При горизонтальній зачистці, починаючи від глибини 1 м, в заповненні споруди виділялись рештки дерев'яної обшивки стін (рис. 3: 1). По кутах і посередині західної і східної стінок споруда мала стовпові ями квадратної в перетині форми. В заповненні однієї із ямок знайдено перстень, литий із бронзи з округлим щитком. На поверхні щитка присутнє гравійоване зображення розетки-хреста. Аналогічні персні добре відомі з літератури, зокрема були знайдені на переправі поблизу поля Берестецької битви.

Об'єкт 87 — стовпова яма прямокутної форми із заокругленими кутами, розмірами 0,55 × 0,7 м і глибиною 1,35 м від нульового репера. Виявлена була на рівні 0,8 м і чіткіше проявилась на 0,9 м. Заповнення складалось із темно-сірого піщаного ґрунту. Відноситься до періоду діяльності монастиря.

Об'єкт 88 — стовпова яма прямокутної форми із заокругленими кутами, розмірами 0,5 × 0,6 м і глибиною 1 м від нульового репера, пляма якої чітко проявилась на глибині 0,9 м. Заповнення складалось із темно-сірого піщаного ґрунту. Відноситься до періоду діяльності монастиря.

Об'єкт 89 — яма округлої форми, з лінзоподібним профілем, глибиною 0,9 м від нульового репера і невиразним контуром плями, яка читалась на глибині 0,7 м, заповнена темно-сірим супіщаним ґрунтом, в якому знайдено фрагменти ліпної кераміки, серед яких частина відноситься до пізньозарубинецької культури.

Об'єкт 90 — яма округлої форми діаметром 1,2 м, з похилими стінками і рівним дном, глибиною 1,1 м від нульового репера, виявлена на глибині 0,7 м. Заповнення складалось із сірого піщанистого ґрунту з вкращеннями печини і світлого піску. На рівні виявлення в південно-східному секторі читалась округла лінза з численними вкращеннями вугликів і печини потужністю 0,1 м. В заповненні ями виявлено розвал тарілки (рис. 4). Колір черепка і поверхні виробу — бежевий. Береги — широкі, закінчуються потовщеними округлими вінцями, крайковані

Рис. 3. Дубно—Острів Дубовець, 2023. Залишки підвальних споруд у південно-східному куті розкопу в процесі дослідження. Об'єкти позначені відповідно до польової нумерації. 1 — зачистка на глибині 1,3 м від нульового репера; 2 — зачистка на глибині 1,5 м; 3 — зачистка на глибині 2,1 м

поливою гірчичного кольору, що подекуди заплила до середини ширини, прикрашені у техніці описки багаторядними концентричними колами, між якими вписано рядок галочок. Дзеркало виробу втрачене, однак встановлено, що воно також було орнаментоване опискою. Подібні тарілки вже були виявлені на Дубовці раніше. Вони знайдені в шарі I об'єкта 2, що сформувався на завершальному етапі його існування, близько середини XVII ст. Також вони виявлені в заповненні об'єкта 1, нижня хронологічна межа існування якого визначена в межах 60-х років XVII ст. Знайдено такі тарілки також в об'єктах 54 і 70, датовані другою половиною XVII—XVIII ст.

Об'єкт 91 — стовпова яма прямокутної форми із заокругленими кутами, розмірами $0,6 \times 0,6$ м і глибиною 1,4 м від нульового репера, пляма якої чітко проявилась на глибині 0,8 м. Заповнення складалось із сірого піщанистого ґрунту з вкрапленнями печини. Відноситься до періоду діяльності монастиря.

Об'єкт 93 — яма видовженої прямокутної форми із заокругленими кутами, зафіксована частково у південно-східному куті розкопу. Має глибину 1,55 м від нульового репера. Пляма читалась злитно з об'єктом 85

і була відділена зачисткою на глибині 1,4 м (рис. 3: 1). Заповнення складалось із темно-сірого піщаного ґрунту з вкрапленнями печини і світлого суглинку і піску. Відноситься до періоду діяльності монастиря.

Об'єкт 94 — підвальна споруда прямокутної форми, глибиною 1,8–1,9 м від нульового репера, від якої розкрито розкопом лише один сектор, в куті якого знаходилась прямокутна стовпова яма розмірами $0,4 \times 0,4$ м і глибиною 2,7 м від нульового репера. Ще одна аналогічна яма глибиною 2,8 м розміщувалась біля стінки споруди поруч з місцем, де її зруйнував котлован для добування піску (рис. 3: 2, 3). Відноситься до періоду діяльності монастиря.

Об'єкт 95 — яма округлої форми діаметром 1,3 м, з лінзоподібним профілем, глибиною 1,05 м від нульового репера і невиразним контуром плями, яка читалась на глибині 0,8 м. Вона була заповнена сірим слабгумосованим піщаним ґрунтом, в якому знайдено фрагменти ліпної кераміки. Частково виходила за межі південної стінки розкопу.

Об'єкт 97 — яма округлої форми діаметром 1,3 м, з лінзоподібним профілем, глибиною 0,85 м від нульового репера і невиразним контуром плями, яка чітко проявилась

на глибині 0,8 м (рис. 2). Заповнена сірим піщаним ґрунтом, в якому знайдено фрагменти ліпної кераміки. Частково виходила за межі західної стінки розкопу.

Об'єкт 98 — підвальна споруда прямокутної форми, глибиною 1,7 м від нульового репера, від якої розкрито розкопом лише один сектор, в куті якого знаходилась прямокутна стовпова яма розмірами 0,5 × 0,5 м, в центрі заповнення якої читалась більш темна пляма круглої ями діаметром 0,3 м. Глибина її становила 1,74 м від нульового репера. Ця споруда перерізана об'єктом 94 і, очевидно, є залишками більш ранньої аналогічної монастирської споруди, яка зазнала перебудови (рис. 3: 2, 3).

Об'єкт 99 яма прямокутної форми, якої в розкопі розкрито лише один кут (рис. 3: 1). До глибини 1,1 м від нульового репера включно його пляма читалась сукупно з об'єктами 85 і 93. Чітко контур проявився на глибині 1,2 м. У заповненні виявлено розвал кахлі, яка належить до типу карнизних коробчастих кахель. Нижній край лицевого боку підкреслений слабко виступаючим бортиком, верхній закінчується широким похилим слабоувігнутим карнизиком. Він прикрашений рельєфною широкою хвилястою смугою. Лицева сторона оздоблена пишним рельєфним рослинно-геометричним сюжетом із симетричною композицією. Вся поверхня виробу покрита поливою зеленого кольору. Характерні риси кахлі (орнаментация, колір поливи, форма) дозволяють датувати її XVII ст.

Об'єкт 101 — яма округлої форми, діаметром 1,1 м, з лінзоподібним профілем, глибиною 1,1 м від нульового репера (рис. 2). Її пляма чітко проявилась на глибині 0,7 м. Заповнена сірим піщаним ґрунтом, в якому знайдено фрагменти ліпної кераміки. Виходила за межі західної стінки розкопу.

Об'єкт 110 — яма видовжено овальної форми розмірами 1,6 × 0,9 м, лінзоподібна в перетині, мала глибину 0,8–0,9 м від нульового репера, виявлена при зачистці на глибині 0,7 м (рис. 2). Заповнення складалось із темно-сірого піщаного ґрунту. Посередині ями знаходилась кругла стовпова ямка діаметром 0,5 м і глибиною 1,2 м від нульового репера. Належить до періоду діяльності монастиря.

Об'єкт 111 — споруда нествановленої форми, сильно знищена об'єктами 106 та котлованом для добування піску. Виходила за межі

Рис. 4. Дубно—Острів Дубовець, 2023. Об'єкт 90. Сектор 2. Зачистка на глибині 0,1 м від рівня виявлення (0,8 м від нульового репера)

північної стінки розкопу (рис. 2). Мала рівне дно глибиною 0,9 м від нульового репера. Заповнення складалось із сірого піщаного ґрунту. В ньому виявлено фрагменти ліпної кераміки.

Розкоп 2023 р. суттєво доповнює наші уявлення про структуру східної частини кладовища монастиря. Крім того він дозволив виявити стовпові ями, які входили у конструкцію значної за розмірами будівлі, у межах якої було зроблено ряд поховань. Вони представлені об'єктами 84 (поховання у склепі), 100, 103, 104, 106 та вірогідно 105. За характером супровідного інвентарю їх можна, безсумнівно, вважати похованнями черниць. Цілковито бідними на їхньому тлі є поховання 86 та 92, розташовані за межами лінії стовпових ям згаданої будівлі. Поховані тут особи, вочевидь, були світськими людьми. На жаль, пограбоване поховання у склепі не дає можливості уповні характеризувати статус похованої тут духовної особи. Цілковито можливо, що маємо справу із похованням ігумені монастиря. Щодо будівлі, у межах якої були поховані черниці, то можна припускати, що це залишки частини церкви монастиря, або ж окрема каплиця. Пошук північної лінії аналогічних стовпових ям допоможе краще зрозуміти її розміри та якомога точніше ідентифікувати.

Вперше за п'ять років розкопок на пам'ятці виявлено давніші за монастир заглиблені об'єкти, які представляють скупчення округлих неглибоких ям і одну велику, але сильно поруйновану споруду. В їхньому заповненні виявлено фрагменти ліпної кераміки, частину якої пов'язуємо з пізньозарубинецькою культурою.

О. Білинський, О. Потоцький, Ю. Ходукіна

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Роботи археологів Національного університету «Києво-Могилянська Академія» на Сумщині у 2023 р. є продовженням вивчення пам'яток скіфського часу басейну Псла. Завданням досліджень є побудова комплексного уявлення про регіон через окремі пам'ятки. Роботи були сконцентровані на городищах Малий Вистороп та Ворожба.

Городище Малий Вистороп. Пам'ятка відома з 1905 р. (карта Д. Багалія), згадується в літературі, але не обстежувалася повноцінно. Знову її виявили у 2018 р. співробітники Сумської експедиції, після чого у 2020 р. її шурфували співробітники Археологічної експедиції Києво-Могилянської Академії. Городище розташоване на мисі корінного берега над яром, що впадає в р. Ревку. Майданчик квадратний, оточений ярами, укріплений вздовж периметра валом заввишки близько 2 м та ровом заглибшки до 3 м, який місцями переходить у ескарп. У північно-східному та південному кутках в укріпленнях є розриви, які, ймовірно, є в'їздами, що збереглися зі скіфського часу. Тут були відібрані проби ґрунту, які дозволять встановити це точніше. Поверхня пам'ятки вкрита лісом, і, схоже, ніколи не розорювалася. Пошкоджена вирвами, окопами та бліндажами часів Другої світової війни.

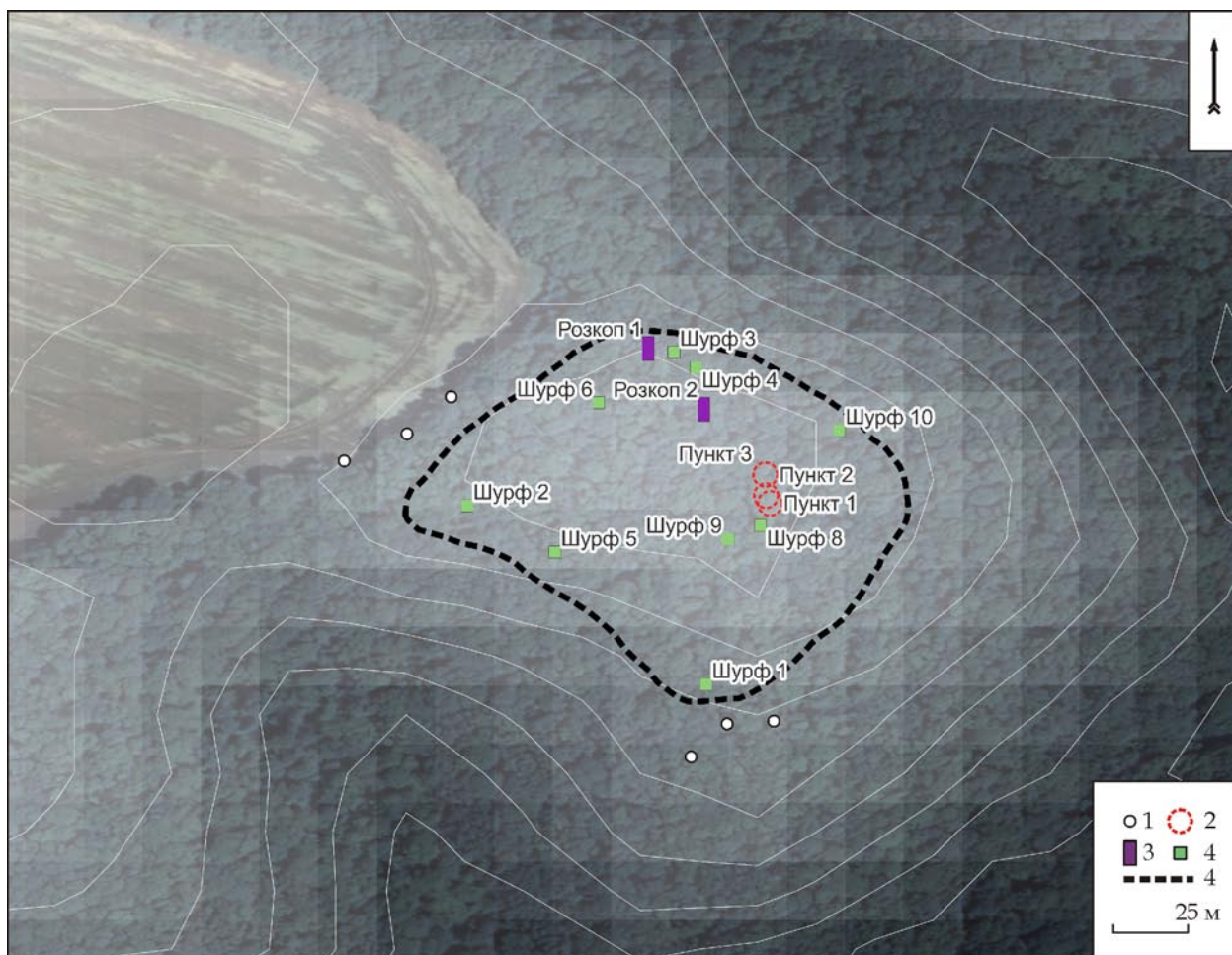
Розкоп 1, розміром 3 × 5 м, закладено в північно-східному куті майданчика. Тут не було виявлено об'єктів, проте вдалося скласти уявлення про загальну стратиграфію. Верхній шар представлений сучасним лісовим ґрунтом товщиною до 0,2–0,3 м, далі йде культурний шар скіфського часу товщиною до 0,4 м, за ним шар давнього лісу подібний до першого шару, але з численними білими прожилками (0,1–0,4 м), останнім йде ма-

териковий суглинок. Серед знахідок, окрім кераміки, слід відзначити бронзову ворворку, залізний стрижень і пластинку (можливо ніж).

Розкоп 2, розміром 4,3 × 1 м, утворився внаслідок розширення шурфу 7, який зачепив об'єкт. Тут добре простежувалася лінза об'єкта, яка схожа на заповнення житла. У дні лінзи була помітна пляма, ймовірно, від стовпкової ямки та перехід заглиблення схожий на сходинку. Серед знахідок окрім кераміки слід відзначити п'ять уламків та два цілих прясла.

Окрім стаціонарних розкопів, проводилося **шурфування** теренів. Щоб уникнути плутанини, нумерація продовжувалася з досліджень 2020 р. Таким чином, загалом закладено 10 шурфів, у одному з яких трапилися уламки амфор, що походять з центрів Південної Егеїди, можливо Мілету. Це дозволило датувати пам'ятку в межах кінця VI–V ст. до н. е. Також по площі пам'ятки відзначалися місця концентрації знахідок підйомного матеріалу (рисунок).

Городище Ворожба. Городище вперше згадується у Філарета Гумілевського у 1857 р. та позначене на карті Д. Багалія. Неодноразово оглядалося експедиціями І. Ляпушкіна, О. Сухобокова, Л. Білинської та ін. Розташоване на мисі корінного берега р. Псел. З напільного боку обнесене потужними валом та ровом по 2–3 м кожен. Майданчик городища не розорюється та засаджений плодовими деревами. Тут проводилося шурфування з метою оцінки культурного шару. Закладено чотири шурфи, які показали просту стратиграфію, де зверху йде дерновий шар, далі переораний культурний шар товщиною 0,3–0,4 м, а материк представлений

План городища Малий Вистороп і досліджені ділянки: 1 — проби ґрунту; 2 — пункти концентрації знахідок; 3 — розкопи; 4 — шурфи; 5 — вали. Ізолінії через 5 м

суглинком. Знахідки з шурфів представлені керамікою, обмазкою та уламком амфори з одного з центрів Східного Середземномор'я. Загалом можна попередньо визначити датування пам'ятки як синхронне Малому Висторопу, де в межах кінця VI—V ст. до н. е.

Поселення Пісківка. Також обстежене поселення недалеко від городища Ворожба. Пам'ятка тут відкрита ще О. Тереножкіним та В. Іллінською у 1966 р., проте виявлена нами знаходиться з іншого боку села і, вочевидь, не є нововиявленою. Вона розташована на невеликій терасі лівого берега струмка, що тече селом та впадає у Псел. Тут закладено шурф, який дав велику кількість обпеченої

глини, що походить із модерної печі. Культурний шар закінчується на глибині 0,35 м, після чого йде не менш як 0,7 м алювіального піску із прожилками змивів. Підйомний матеріал, зібраний поруч, презентовано ліпним посудом, серед якого трапились вінце мініатюрної посудини та кераміка із поливою.

Роботами 2023 р. продовжено дослідження Малого Висторопа та розпочато вивчення городища Ворожба. Шурфування та розкопки дозволили встановити датування пам'яток та скласти уявлення про масову матеріальну культуру. Роботи на цих пам'ятках плануються продовжувати далі.

Д. Каравайко, Ю. Берест, Є. Осадчий, Д. Ступак, М. Хоружа

МОНІТОРИНГ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ СУМЩИНИ

З початком повномасштабного вторгнення російських військ під загрозою опинилися тисячі пам'яток археології, особливо ті, що розміщені в зоні бойових дій. У зв'язку з цим, того ж року в Інституті археоло-

гії НАН України створено спеціалізовану Моніторингову археологічну експедицію (далі — МАЕ) з двома обласними загонами — Київським і Чернігівським. Археологічні дослідження здійснювалися співробіт-

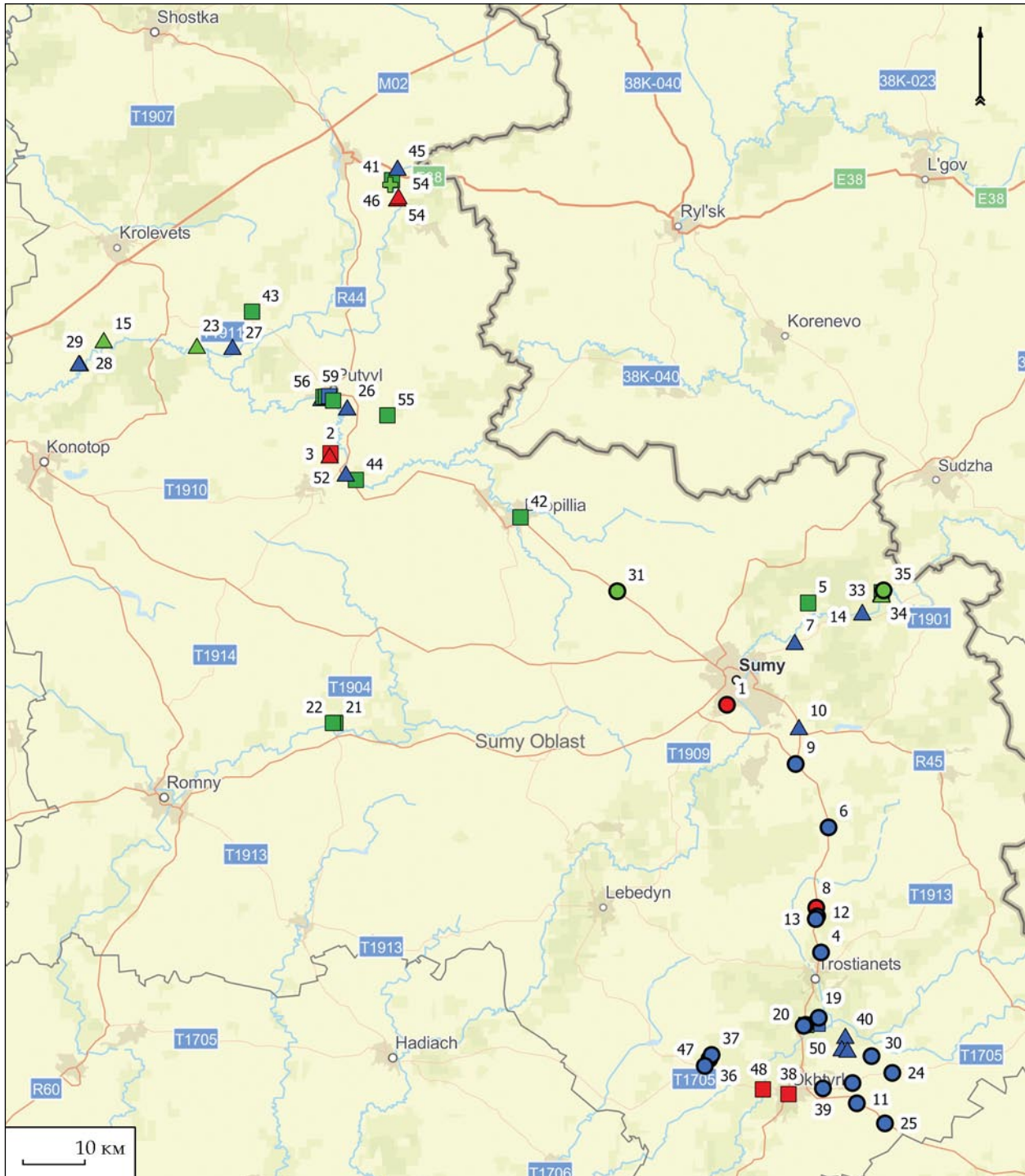

Рис. 1. Карта пам'яток, обстежених Сумським загonom МАЕ 2023 р.

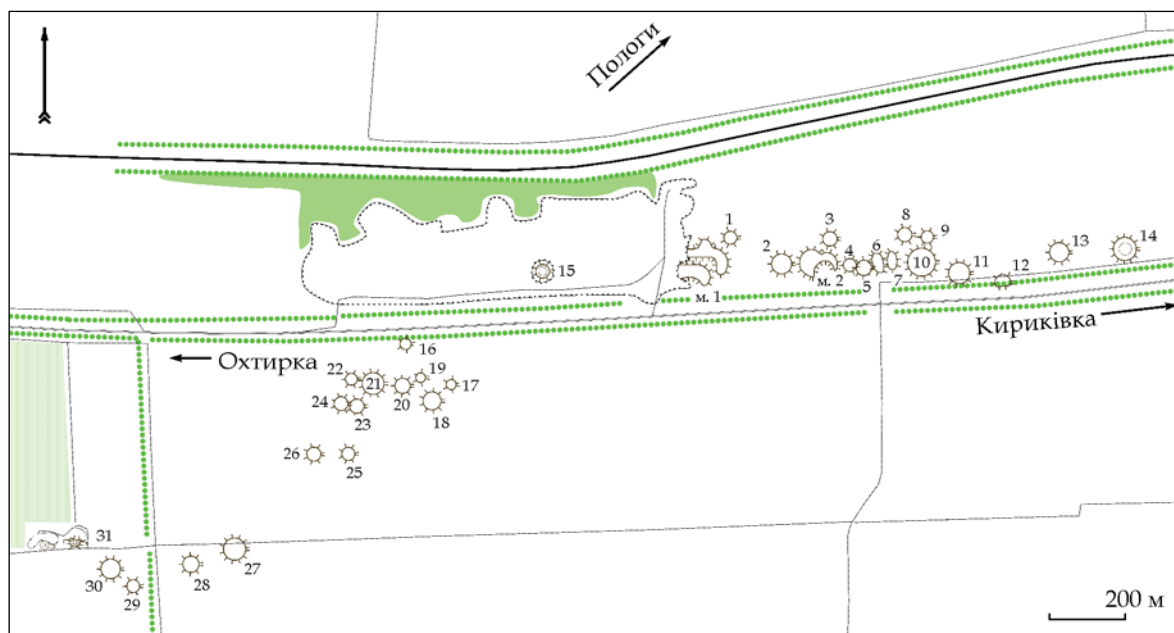

Рис. 2. План курганного могильника Пологи; цифрами позначено номери курганів

никами МАЕ ІА НАН України за рахунок дослідницького пілотного проекту ІА НАН України (керівник — член-кореспондент НАН України А. Буйських) за фінансової підтримки Німецького археологічного інституту: «Ukrainian Archaeological Heritage, threatened by War: saving and protection / Українська археологічна спадщина, постраждала під час війни: порятунок та захист» індивідуального гранту. Керівником експедиції став к. і. н. В. Івакін.

З 2023 р. експедиція розширила свій ареал, куди увійшла, зокрема, і Сумська область. Керівник Сумського загону МАЕ — к. і. н., с. н. с. відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України Д. Каравайко.

Тактика ворога не передбачала ведення тяжких боїв і була спрямована на найшвидше просування військ до основних стратегічних точок Сумської області і поза її межами. Відповідно до цього обстеження проводилися переважно вздовж транспортних артерій — автомобільних доріг. Основні їхні напрямки такі: Путивль — Буринь — Суми; Путивль — Глухів; Суми — Недригайлів; Суми — Тростянець — Охтирка. Завданням було візуальне та інструментальне обстеження ділянки з метою виявлення наявності або відсутності руйнувань культурних нашарувань на археологічних об'єктах і пам'ятках. Серед останніх увагу приділено городищам, шість з яких мають статус «пам'ятки національного значення». Під загрозою часткового руйнування опинилися кургани вздовж доріг, що були стратегічними високими місцями. Оглядалися поселення та території, на яких влаштовано оборонні споруди.

У результаті розвідок було обстежено 59 пам'яток археології та один кар'єр (рис. 1). Серед них: 16 городищ, 20 неукріплених поселень, 15 курганних могильників, шість поодиноких курганів, одна палеолітична стоянка (ще один пункт під питанням). Щойновиявленими є **п'ять** пунктів: 1 — палеолітична стоянка неподалік с. Заруцьке; 2 — поселення часів Київської Русі та пізнішого часу в межах с. Сваркове; 3 — поселення Любитове 1 (неоліт, IX—X ст.); 4 — Любитове 2 (неоліт, ранній залізний вік?); 5 — Заболотове 5 (неоліт). Ще два городища поблизу с. Воргол та поселення поруч досліджувалися стаціонарно.

Оглянуті пам'ятки можна поділити на чотири групи: 1 — пам'ятки археології, на яких зафіксовано пошкодження, пов'язані з веденням військових дій; 2 — пам'ятки, пошкоджені в результаті господарської діяльності; 3 — городища, на яких виявлено сліди грабіжників; 4 — пам'ятки, що мають задовільний стан збереженості. Маємо з сумом констатувати, що остання група найменш численна.

Розвідками 2023 р. на трьох пам'ятках зафіксовано пошкодження, що пов'язані із веденням бойових дій. Зокрема, на курганному могильнику в околиці м. Суми зруйновано ділянку площею близька 180 м² на глибину до 1,8 м. У двох місцях виявлено заглиблені об'єкти, які, вочевидь, є залишками поховань. На одному з городищ, яке має статус «пам'ятка національного значення», пошкоджено вал та зруйновано культурний шар на майданчику площею 20 м². Ще одне поселення оглянути не вдалося з причин

Рис. 3. Курган 15 курганного могильника Пологи. Сучасний стан

близькості його до кордону та активних бойових дій. За повідомленням співробітника Національного заповідника «Глухів» Олександра Мирошніченка, під час спорудження лінії оборони було знайдено матеріали часів Київської Русі та козацької доби. Крім того, зафіксовано руйнації в межах охоронних зон курганів та курганних могильників, які розташовані вздовж стратегічно важливих доріг області.

Переважає більшість курганів розорюються. Виняток складають насипи, на яких встановлено тріангуляційний знак та ті що поросли великими кущами. Особливо постраждав від господарської діяльності курганний могильник Пологи I, на території якого функціонував кар'єр. Пам'ятка розташована за 2 км на південь від центральної частини с. Пологи, 1,3 км на південь від південної частини с. Манчичи та за 1,3 км на схід від східної околиці м. Охтирка, між автодорогою Охтирка—Харків та залізницею Охтирка—Кириківка, у полі (рис. 2). Могильник складається з 32 насипів, які витягнуті ланцюжком зі сходу на захід, загальною протяжністю 3 км. Внаслідок роботи кар'єру частково було зруйновано насип кургану 31. У середині ХХ ст. на вершині кургану було встановлено пункт мобільної РЛС. Насип було досипано, влаштовано в'їзди для військової техніки. Майже повністю знищено майдан 1. Вціліли два бурти серпоподібної форми розміром 80 × 30 та 130 × 30 м та висотою

1,3 м. На південь від буртів розміщувалася піч для виварювання селітри та господарське приміщення, досліджені В. Приймаком у 2009 р. Курган 15 розташовується на останці посередині глиняного кар'єру. Центральна частина знищена, діаметр 35 м і висота 1,3 м (рис. 3). Насип руйнується через ерозію, а у відслоненнях помітні зруйновані археологічні об'єкти.

Зафіксовано знищення частини поселення волинцевської культури «Велика Чернеччина» у результаті незаконної забудови та терасування схилів. Пам'ятку розташовано на пониженій ділянці лівого корінного берега р. Псел в межах с. Велика Чернеччина в тому місці, де шосе Суми—Миропілля повертає на північ і спускається до заплави річки. Терени поселення зайняті приватною забудовою та городами. Розміри поселення становлять 220 м на 50—80 м. Висота над рівнем заплави 8—9 м. Культурний шар має потужність близько 0,4 м, розораний на глибину 0,3 м. Поселення виявлене А. Обломським та Р. Терпиловським у 1991 р. Ймовірно, належить до волинцевської культури.

Виявлено руйнування частини культурного шару та рельєфу місцевим мешканцем, який спланував береговий схил та перетворив його на каскад терас (рис. 4). Культурний шар в цьому місці зруйновано повністю.

Сліди діяльності грабіжників, які нищать археологічні пам'ятки з використання металодетектора, зафіксовані майже на всіх

Рис. 4. Поселення Велика Чернеччина. Руйнівна господарська діяльність

городищах. Одним із винятків є городище часів Київської Русі Ігорівка (Конотопський район), яке на сьогодні повністю поросло чагарником. Це рятує пам'ятку від пограбувань, які, за повідомленням місцевих мешканців, відбувалися систематично.

Абсолютно не пошкодженим виявилось городище Воргол II (Коропський район, Кролевецька ОТГ). Пам'ятка виявлена розвідками Є. Осадчого 2021 р. та попередньо віднесена до роменської культури.

Городище розташоване за 0,8 км на північ від північної околиці с. Воргол. Займає мис правого берега р. Воргол. Висота над рівнем заплави 26 м (рис. 5: 1).

Форма городища близька до прямокутної і обумовлена контурами мису. Східна та західна сторони обмежені стінками ярів, північна — прямовисним берегом р. Воргол. Розміри майданчика: 37 × 33 м. Орієнтовна площа 0,12 га без урахування укріплень. З напільного південного боку городище укріплене валом та ровом. Вал прямий, розташований фронтально до плато корінного берега. Ширина валу складає 5—7 м, висота 1,7—2,2 м. У західній частині городища є валоподібний насип шириною 1,5—2 м і висотою до 1 м. Рів має ширину 8—10 м і глибину 1,7—2 м. Майданчик городища рівний, у північно-східній стороні є довга стрілка мису, не відрізнена від майданчика городища. Городище — під лісом.

На городищі закладено два шурфи. Потужність культурного шару складає 0,4—0,6 м. Знайдено лише один фрагмент кераміки, що прикрашений насічкою (рис. 5: 2). у тісті — домішка піску. Така кераміка властива матеріальному комплексу юхнівської культури. Таким чином встановлено, що городище Воргол II виникло та існувало лише в скіфський час. Його слід відносити до городищ зі слабо насиченим культурним шаром за майже повною відсутністю матеріальних решток. Саме цей факт і пояснює те, що на пам'ятці нема грабіжницьких розкопок.

Активно грабуються і поселення, при чому цинізм «любителів пошуку за допомогою металодетектора» не має меж. Так, на поселенні Любитове I, яке є нововиявленим, було встановлено «пам'ятний знак», вочевидь, на згадку про вдале пограбування.

Окрім вже відомих пам'яток та під час розвідок 2023 р., були відкриті і нові, зокрема пункти кам'яної доби в басейні Сейму.

Заруцьке (с. Заруцьке, Шосткинський район, Глухівська ТГ). Пункт виявив Д. Ступак. Палеолітична стоянка розташована на північній околиці с. Заруцьке, на мисі правого берега р. Клевень. Висота над рівнем заболоченої заплави ріки складає приблизно 20 м (рис. 6: 1).

Знахідки, виявлені під час візуального огляду місцевості, представлені трьома виробами з вторинною обробкою.

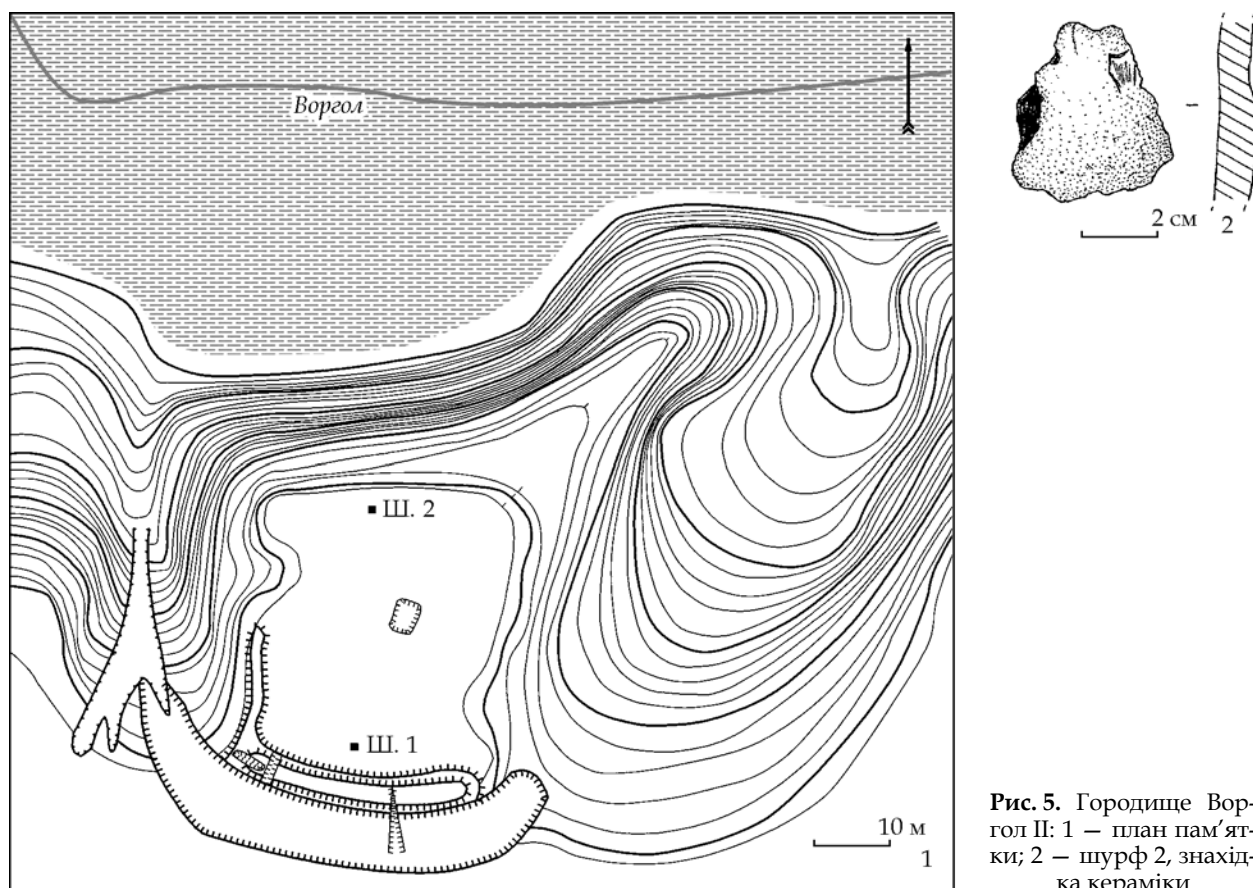

Рис. 5. Городище Воргол II: 1 — план пам'ятки; 2 — шурф 2, знахідка кераміки

Скребок кінцевий на відщепі, виготовлений з типового деснянського темно-сірого зі світло-сірими цятками кременю (рис. 6: 2). Його вентральна поверхня і площадка сколу вкриті біло-блакитною напівпрозорою патиною. Для виготовлення скребка був використаний скол з огранкою поздовжніми негативами, двогранною площадкою, ледь помітним відбивним горбком. Заготовка під скребок була отримана відбійником.

Пластина з ретушню представлена фрагментом медіальної частини з біпоздовжніми негативами (рис. 6: 3). Як і скребок, пластина була виготовлена з типового деснянського темно-сірого зі світло-сірими цятками кременю.

Третій виріб представлений фрагментом невизначеного знаряддя. Воно було виготовлене на уламку мореного світло-сірого непрозорого низькоякісного кременю (рис. 6: 4).

Слід зазначити, що окрім оброблених кременів, поруч із ними на полі було знайдено велику кількість, більше двадцяти, невеличких «диких» моренних кременів. Вочевидь, давніх людей у цій місцевості приваблювала можливість доступу до крем'яної сировини.

Завважимо, що незважаючи на те, що палеоліт басейну Десни досліджується вже понад століття, територія між правим берегом Десни і Курським Посейм'ям, тобто лівий берег Десни і українська частина Сейму, досі в плані дослідження палеоліту зали-

шається *Terra incognita*. Важливість відкриття Заруцького полягає у тому, що це перший із шести відомих на сьогодні пунктів, які пов'язувалися з палеолітом в українській частині басейну Сейму, на якому виявлена хоч невелика серія виробів з вторинною обробкою.

Крім того, з метою пошуку палеолітичних стоянок було оглянуто околиці с. **Латишівка** (Конотопський район, Зінівська с/р). Під час розвідки 1953 р. у цій місцевості Д. Телегін зібрав «невеличку колекцію невиразних відщепів та уламки поганих пластин». Зважаючи на специфічність знахідок, ним було висловлено припущення про належність цього матеріалу до палеолітичного часу. Цікавим є зауваження Д. Телегіна, що уроч. Битень відоме в навколишній місцевості, як єдине місце, де можна було добути кремін. Урочище розміщене за 1 км на північ від с. Латишівка та за 2,5 км на південний схід від Мовчанського монастиря, розташованого на південній околиці м. Путивль. Територія, де були знайдені кремені, займає край плато, біля верхньої частини уроч. Битень, яке тягнеться від пойми правого берега річки Сейм у північно-східному напрямку. Під час огляду території плато, біля верхів'я уроч. Битень, нами була знайдена тільки одна луска сірого непрозорого кременю. На сьогодні урочище сильно заросло деревами. Під час його

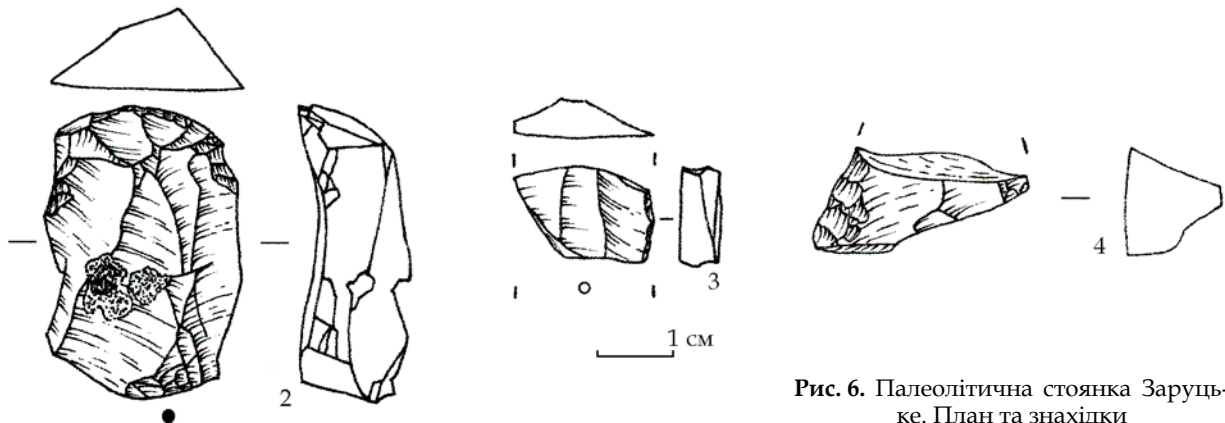
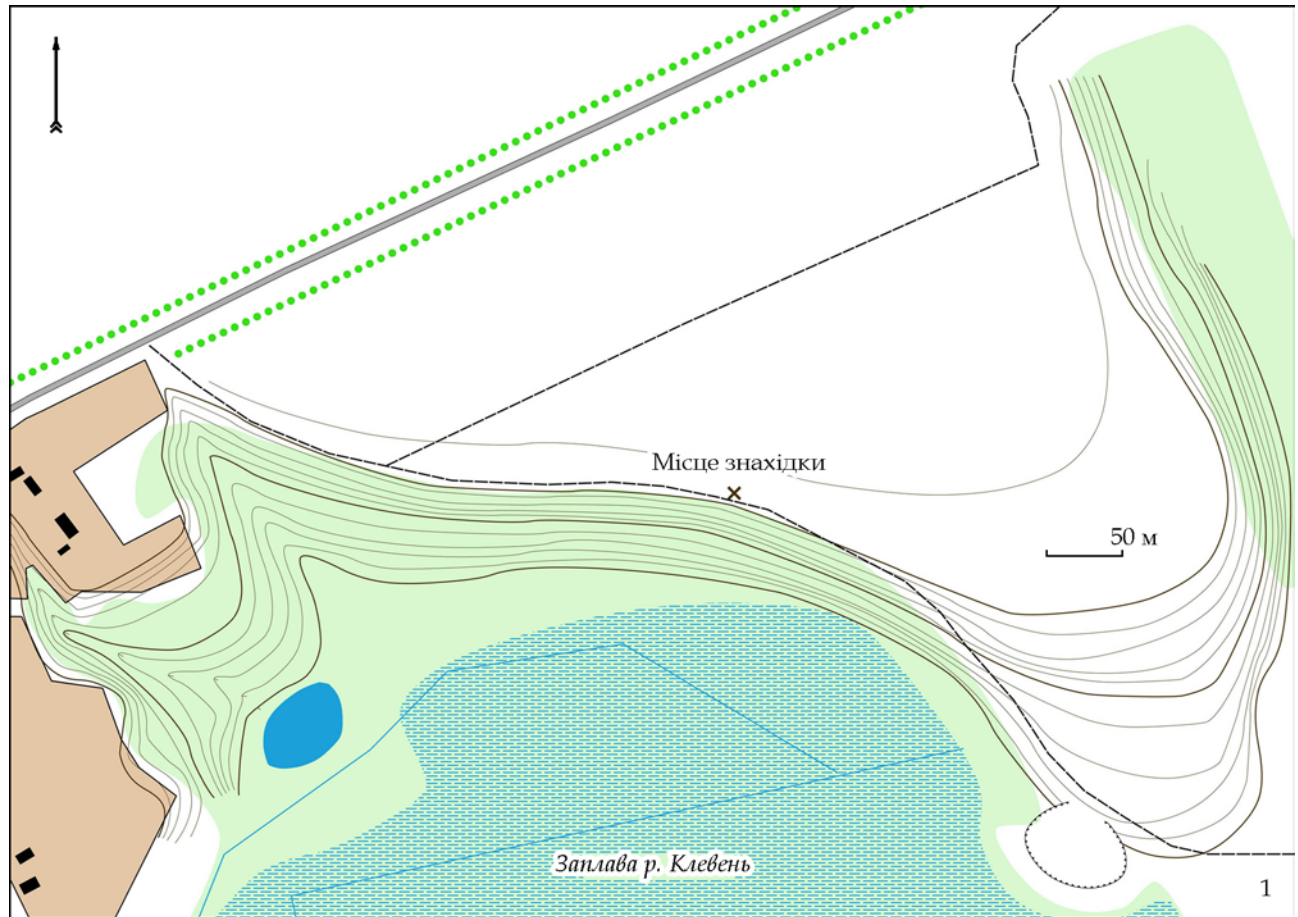

Рис. 6. Палеолітична стоянка Заруцьке. План та знахідки

обстеження природний креміль або ж шар крейди, з якою міг би бути пов'язаний природний креміль, виявлені не були.

Ще в трьох пунктах, поданих нижче, виявлено матеріали доби неоліту.

Заболотове 5 (с. Заболотове, Конотопський район, Кролевецька ТГ). Стоянка відкрита Д. Ступаком. Вона розташована на західній околиці с. Заболотове. Займає ділянку першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм (рис. 7: 1). Висота над рівнем запливи становить 1–1,7 м. Розміри стоянки: 130 × 30 м, орієнтовна площа 0,4 га. Поверхня руйнується ерозією. На стоянці були виявлені кам'яні вироби та дрібні фрагменти

ліпного посуду доби неоліту. Кам'яні знахідки представлені двома крем'яними та трьома кварцитовими. Креміль представлений кінцевим скребком (рис. 7: 3) та відщепом. Обидва з типового деснянського темно-сірого зі світло-сірими цятками кременю. Кварцит представлений трьома уламками типового для басейну Сейму, якісного кварциту. Фрагменти неолітичних керамічних виробів мають схожість із виявленими розвідкою В. Непріної на стоянках біля с. Заболотове. Вочевидь, знайдена стоянка належить до неоліту ямково-гребінцевої кераміки.

Любитове 1 (Кленові Грудки) (Конотопський район, Кролевецька ТГ). Поселення

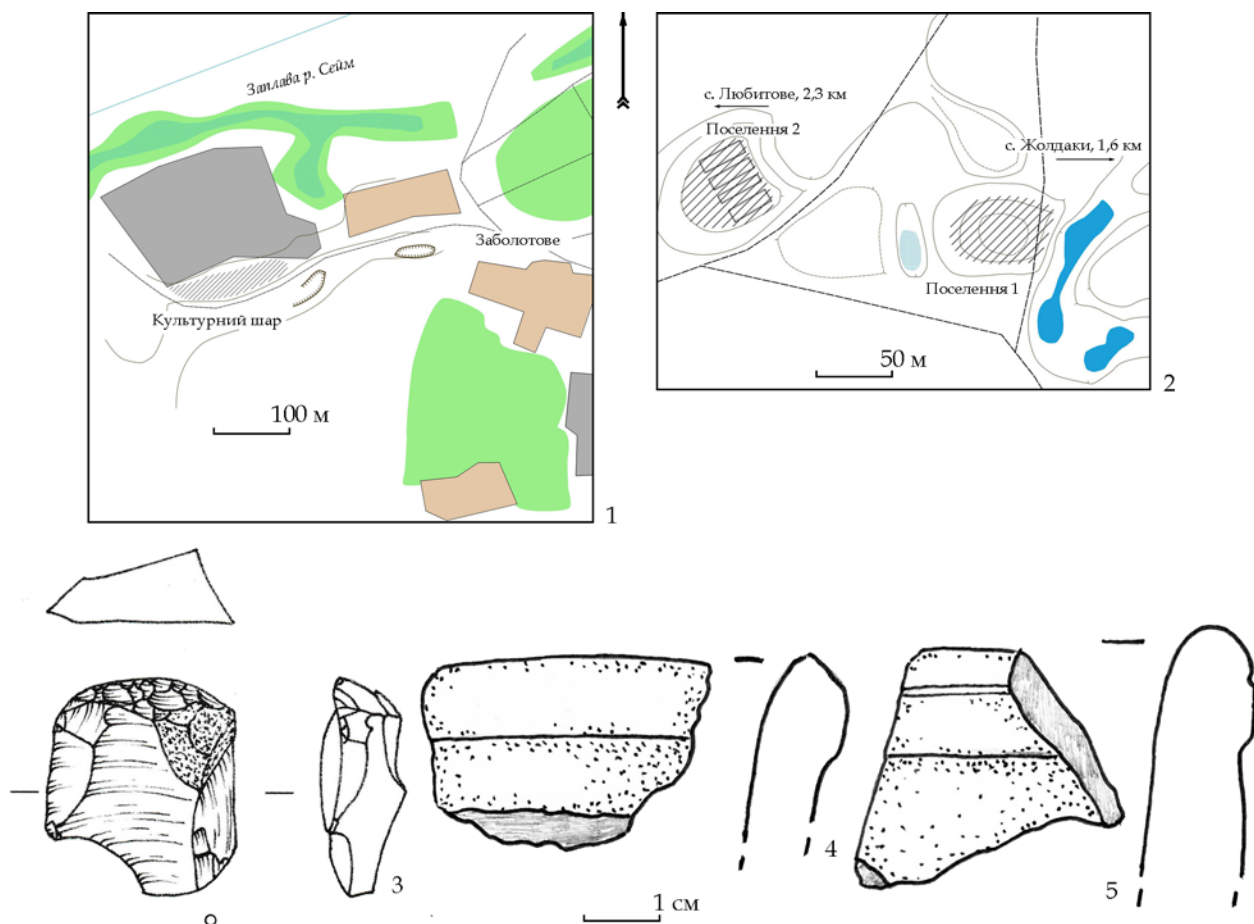

Рис. 7. Нововиявлені пам'ятки: 1 — план поселення Заболотове 5; 2 — план поселень Любитове 1 та 2; 3 — знахідка скребка з поселення Заболотове 5; 4, 5 — фрагменти гончарного посуду з поселення Любитове 1

виявлене Д. Ступаком завдяки повідомленню голови ГО «Воргол» М. Конюха.

Поселення розташоване за 2,3 км на схід від східної околиці с. Любитове та за 1,6 км на захід від південно-західної околиці с. Жолдаки, в уроч. Кленів Грудок (рис. 7: 2). Займає дюну у заплаві правого берега р. Сейм. Дюна розташована над невеликим озером, яке утворилося від старого русла Сейму. Висота над рівнем заплави становить 2,5 м. Розміри поселення: 50 × 30 м. Потужність культурного шару становить 0,2–0,4 м.

Моніторингом 2023 р. встановлено, що поверхня поселення задернована, через територію поселення проходить ґрунтова дорога із с. Спаське до с. Озаричі. Пам'ятка пошкоджена ямками від роботи з металодетектором. У східній частині дюни, над берегом озера, розташована траншея площею близько 6 м². В її заповненні були виявлені фрагменти кераміки доби неоліту, а також фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку та гончарного Київської Русі XII ст. (рис. 7: 4, 5). Окрім того, грабіжники залишили і уламки бронзового виробу, загалом 12 фрагментів, та брусок із чорного сланцю. На вершині дюни місцевими жителями встановлений камінь, на яко-

му зазначено, що в цьому місці, в уроч. Кленів Грудок, розміщена стоянка доби неоліту.

Любитове 2 (Кленові Грудки) (Конотопський район, Кролевецька ТГ). Поселення виявлене Д. Ступаком, завдяки повідомленню голови ГО «Воргол» М. Конюха.

Пам'ятка розташована за 2,2 км на схід від східної околиці с. Любитове та за 1,7 км на захід від південно-західної околиці с. Жолдаки, в уроч. Кленів Грудок (рис. 7: 2). Поселення займає дюну у заплаві правого берега р. Сейм. Дюна розташована над невеликим озером, яке утворилося від старого русла Сейму. Висота над рівнем заплави становить 2,5 м. Розміри поселення 60 × 50 м. Потужність культурного шару становить 0,2 м.

Розвідкою 2023 р. встановлено, що поверхня поселення задернована та пошкоджена чотирма силосними траншеями, які майже повністю зруйнували культурний шар. У відслоненнях культурного шару знайдено дрібні фрагменти кераміки доби неоліту та, ймовірно, раннього залізного віку.

Окрім розвідок, Сумським загonom МАЕ були проведені і невеликі охоронні розкопки. У ніч з 7 на 8 березня 2022 р. по історичному середмістю Охтирки московською авіацією

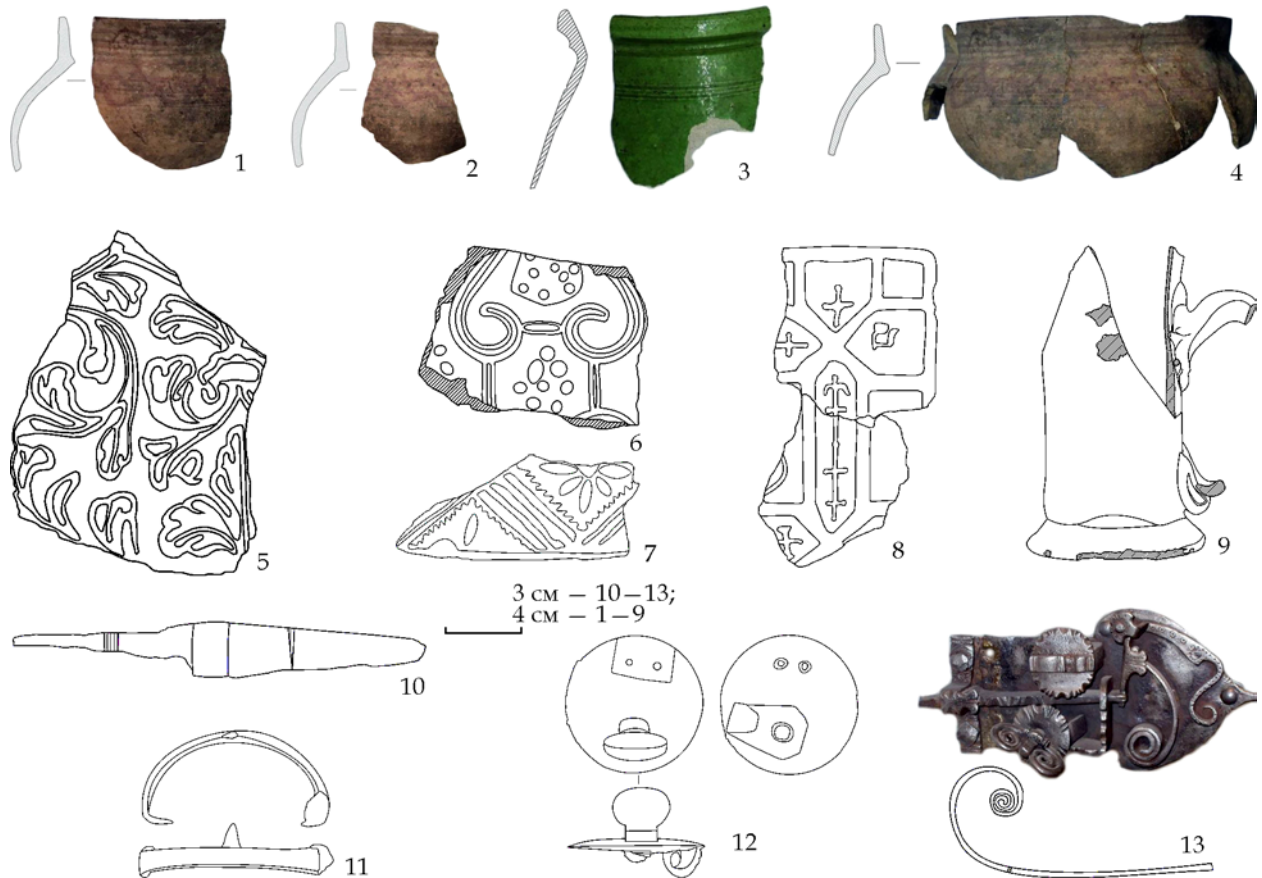

Рис. 8. Охтирка, знахідки з підвального приміщення краєзнавчого музею: 1–8 — глина; 9 — скло; 10–11 — залізо; 12 — латунь; 13 — сталь

був нанесений бомбовий удар. У результаті сильно постраждав будинок краєзнавчого музею. Архітектурною експертизою визначено необхідність посилення опорних стін та фундаментів будинка. Під час підготовчих робіт в одній із секцій підвальної частини будинка було виявлено фрагменти гончарного посуду модерного часу. За ініціативою директора музею Л. Міщенко, реконструкцію було призупинено та запрошено археологів.

Для визначення потужності культурного шару та з'ясування стратиграфії залягання шарів у центрі підвального приміщення було закладено два пробні шурфи загальною площею 8 м². Частково досліджено споруду XVIII ст., яка мала як мінімум два яруси — підземний (господарський) та наземний (житловий). Отримано виразний матеріал цього часу — фрагменти посуду та кахлів (рис. 8: 1–8). Вироби зі скла є набором посуду і тари, який був в ужитку упродовж всієї козацької доби (рис. 8: 9). Залізні вироби, які походять із заповнення житла, нечисленні. Це один цілий ніж та три фрагменти, невелика підкова, латунна кришка з ручкою та слідами кріплення, яка, можливо, є частиною порохової натруски (рис. 8: 10–12). Сталева спіральна пружина є рештками т. зв. «німецького замка», де вона підтримувала

та фіксувала запірний механізм (рис. 8: 13). Серед іншого мідна монета «деньга» 1731 р. Вона перекарбована з більш ранньої «копійки» Петра I, на що вказують рештки попереднього зображення — букви на аверсі та вершник зі списом на реверсі. Монета зроблена з міді, очищеної пірометалургійним способом¹. Попри не значний обсяг робіт, це є перші археологічні дослідження на території Охтирської фортеці з часів розкопок директора місцевого краєзнавчого музею М. Горвата 1928 р. Він дослідив рештки парафіяльного цвинтаря Миколаївської церкви.

Сумщина, особливо прикордонні території, є або територією військових дій, або територією можливих військових дій. Значна кількість пам'яток археології розташована в безпосередній близькості до кордону з країною-агресором і недоступна для повноцінного обстеження. Залишається загроза їх часткового знищення або пошкодження культурного шару. Саме цим обумовлена актуальність та необхідність подальших робіт з археологічного моніторингу.

1. Елементний аналіз здійснений у відділі «Центр колективного користування "Прискорювальний мас-спектрометр"» Інституту прикладної фізики НАН України». Визначення к. ф.-м. н. О. Бугая та м. н. с. В. Білика.

Д. Каравайко, О. Качура, М. Хоружа

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ ТА ПОСЕЛЕННЯ ВОРГОЛ

На двох мисах правого берега р. Клевень, за 1,7–1,8 км східніше північної околиці с. Воргол Конотопського району, в уроч. Вишнева Гора розміщені два городища, які отримали в літературі назву Східне та Західне (рис. 1). Чи не вперше пам'ятки згадані в працях Д. Самоквасова та графині П. Уварової. Перший план обох городищ поблизу с. Воргол було знято в 1928 р. директором глухівського музею Я. Морачевським. По закінченню Другої світової війни роботи на городищах провів І. Ляпушкін. Подано розміри пам'ятки, описано характер оборонних споруд, визначені хронологічні рамки та культурна належність до пізньозольничної культури скіфського часу, роменської та давньоруської. Невеликі розкопки проведені Д. Березовцем у 1949 р. Загалом досліджено 212 м² на східному укріпленні та 96 м² – на західному. Не раз городища оглядали О. Мельниковська, О. Сухобоков та Л. Білинська. На обох городищах у 2014 р. Путивльською експедицією закладено розвідкові шурфи. Знято новий план пам'ятки.

На вибір об'єкта досліджень 2023 р. вплинули кілька факторів. По-перше, після досліджень Д. Березовця отримано виразний матеріал роменської культури, а от скіфський період існування обох городищ залишився майже не висвітлений. По-друге, пам'ятки в уроч. Вишнева Гора систематично грабуються. З кожним роком втрачається все більше і більше інформації. І, нарешті, важливо, що пам'ятка розташована у віддаленні від кордону з країною-агресором. Військові дії в цій місцевості не велися.

Експедицією в звітному сезоні досліджено 152 м². Два розкопи площею 72 та 44 м² закладено на східному краю майданчика **Східного укріплення**. На сьогодні городище поросло лісом та молодими кущами, в результаті чого вибір місця для розкопів був обмежений. Також неможливі були і прирізки для повного дослідження виявлених об'єктів.

Стратиграфія та характеристика культурного шару. Потужність культурного шару на досліджених ділянках складала 0,5–0,65 м. Зверху залягав сірий лісовий супісок. Його потужність складала 0,3–0,5 м. Під цим шаром та безпосередньо над материком місцями фіксувався шар сіро-жовтого супіску, завтовшки 0,1–0,2 м. З огляду на знахідки, шар сіро-жовтого супіску слід віднести до скіфського періоду, в той час як верхній сі-

рий супісок сформувався значно пізніше. Він співвідноситься з часом існування на східному місі сіверянського поселення.

Об'єкти та матеріал раннього залізного віку. До цього часу належать три господарські ями, які розташовувалися в межах одного розкопу. Повністю увійшла в розкоп лише одна з них. Її діаметр 1,2–1,3 м. Глибина від рівня материка складала 1,03 м. З північного боку яма мала значний підбій. На дні виявлено три великі необроблені камені. З південно-східного боку влаштовано сходинку розмірами 0,9 × 1,3 м. Її глибина 0,4 м. Заповнення ями та сходинки однорідне – світло-сірий супісок. Тільки у верхній частині, на глибині 10–15 см, залягав темний шар роменського часу. Під час вибірки заповнення об'єкта було виявлено лише дрібні та невиразні уламки посуду скіфського часу.

Горщики цього періоду представлені уламками вінець від слабко- та середньопрофільованих форм (рис. 2). За орнаментациєю можна виділити дві групи: 1) вінця прикрашені традиційними проколами в поєднанні з пальцевими та нігтьовими вдавленнями зверху; 2) вінця прикрашені тільки пальцево-нігтьовими вдавленнями. Відрізняються ці групи і характером домішок у тісті. В першій групі наявна жорства (дрібний кварцит), у другій – шамот. У відсотковому співвідношенні кераміка з жорствою та проколами складає 25,9 %, з шамотом та без проколів – 50 %. Один фрагмент вінця має в тісті домішки і жорстви, і шамоту. Ще один уламок вінця прикрашено нехарактерними для лісостепової кераміки насічками по тулубу, а в тісто додано пісок. Серед іншого посуду – фрагмент вінця кубка з добре заглаженою поверхнею, маленьке лощене денце посудини на піддоні та археологічно ціла форма чорнолощеної миски з чітко виділеним ребром. Діаметр її вінець складає 24 см, дна – 6,5 см, висота 8,5 см.

Слід відмітити вкрай малу кількість знахідок глиняних пряслиць – всього чотири екз. Усі мали різну форму, а фрагментований виріб долучено до категорії пряслиць умовно, адже цілих предметів такої конфігурації ми не знаємо (рис. 3: 1–4). Дивує повна відсутність кістяних предметів.

Попри регуляні пограбування пам'ятки, знайдено й металеві вироби. До скіфського часу належить уламок нижньої частини сер-

Рис. 1. План городищ Воргол, уроч. Вишнева Гора

па з гачком, який влаштовано під прямим кутом до основи (рис. 3: 5). Аналогічні серпи знайдені на сусідньому городищі Ширяєве. Звертає на себе увагу невеличка шпилька із залізним, перекрученим у верхній частині, стрижнем (рис. 3: 6). Як наверху — невеличка бронзова шайбочка. Подібна біметалева

прикраса знайдена вперше. Найближчі аналогії, проте виключно залізні, відомі з городищ Мариця та Люботинське.

Бронзових виробів зафіксовано лише два. Це невеличкий уламок прямокутного прутка, який традиційно інтерпретується як матеріал майстра-ливарника та кільце, виго-

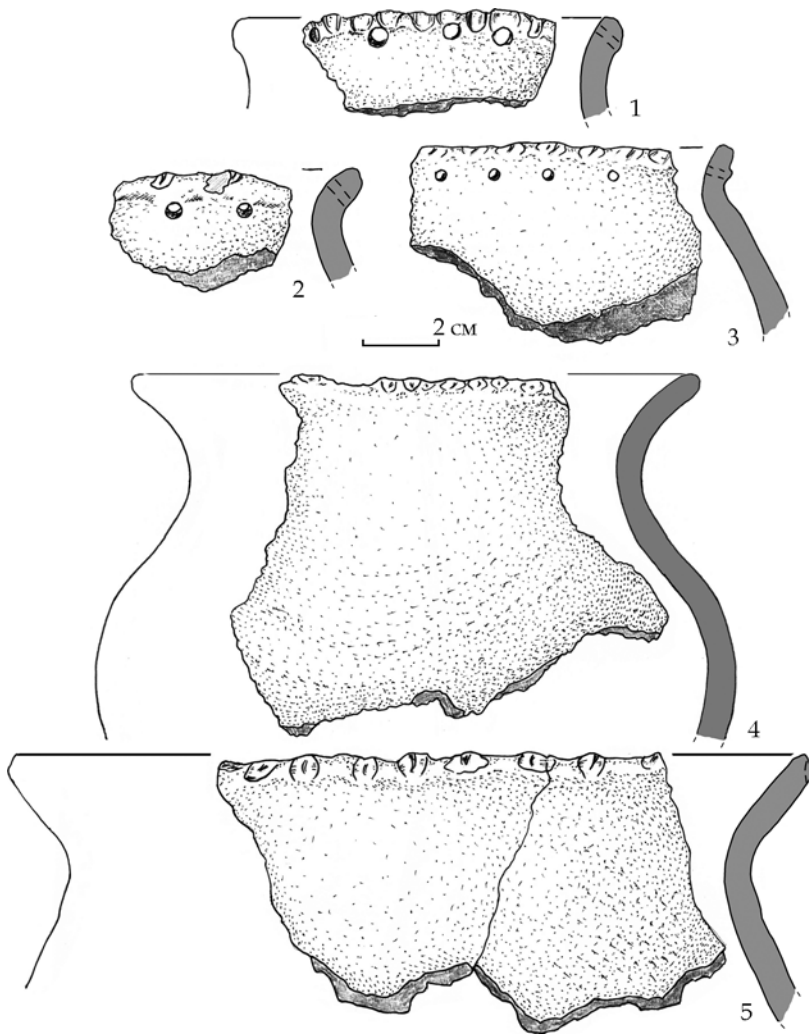

Рис. 2. Кераміка раннього залізного віку з городища Воргол Східне

товлене з округлого дроту, зігнутого у півтора оберти з одним розплесканим краєм (рис. 3: 7, 8). Подібні прикраси належать до типу 2, підтипу «а» (за типологією В. Петренка) і були розповсюджені на лісостепових пам'ятках переважно в VI–V ст. до н. е.

Отриманий матеріал дозволяє зробити попередні висновки щодо хронологічних рамок Східного укріплення за доби раннього заліза. На користь ранньої дати, орієнтовно VI ст. до н. е., свідчить знахідка архаїчного бронзового вістря стріли з розкопок Д. Березовця. Кераміка з домішками шамоту та без традиційних проколів притаманна для верхнього горизонту городища Ширяєве, що за попередніми даними може належати до останньої чверті V – кінця IV ст. до н. е. Більш раннім часом, а саме кінцем VI – початком V ст. до н. е., за наведеними аналогіями, можна датувати шпильку, втім слід враховувати її індивідуальність. Найбільш пізньою знахідкою є лощена миска, що має прямі аналогії в зарубинецьких старожитностях. Утім, і на городищі Ширяєве,

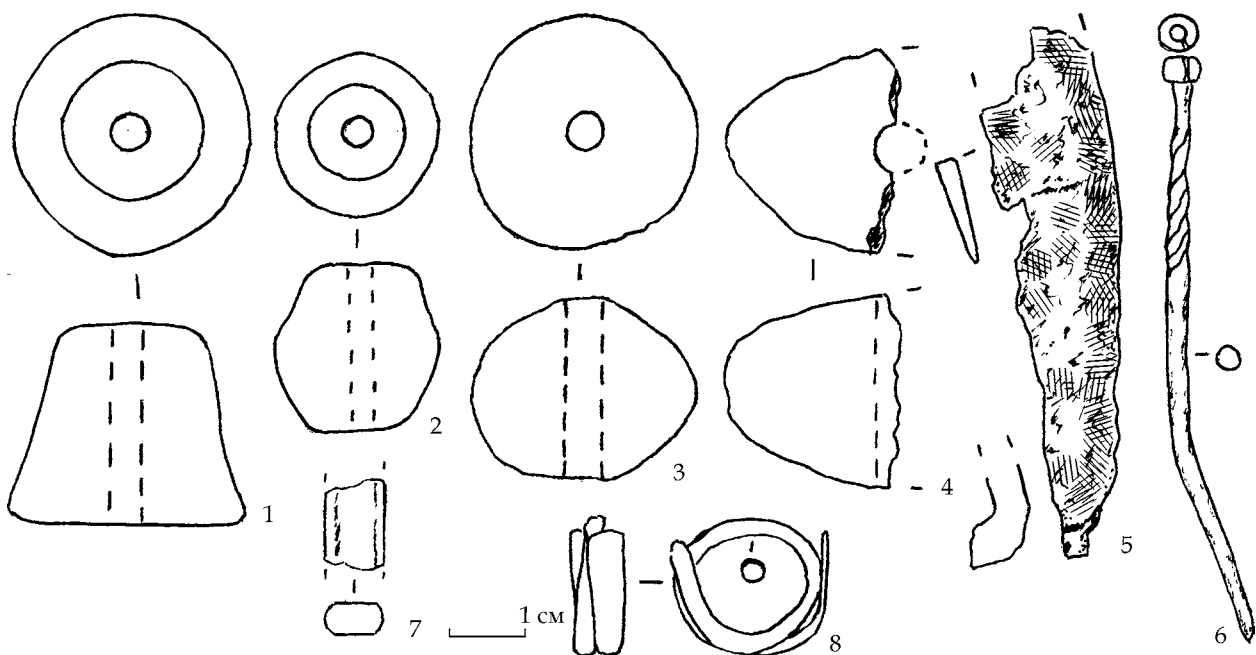

Рис. 3. Знахідки скіфського часу з городища Воргол Східне: 1–4 – глина; 5 – залізо; 6 – залізо та бронза; 7, 8 – бронза

у верхньому шарі, є поодинокі знахідки цього часу. Попередньо можемо виділити два горизонти раннього залізного віку для городища Східний Воргол. Для першого властива кераміка з проколами та жорсткою в тісті, що побутувала одночасно з керамікою з шамотом та вдавленнями вздовж краю вінця. Дата може бути визначена в межах кінця V—IV ст. до н. е., і, можливо, у III ст. до н. е. Вдруге східний мис заселяють носії зарубинецької культури, що трапилося не раніше кінця III ст. до н. е. Хоча, цілком імовірно, що посуд із шамотом може належати саме до пізнього, другого горизонту існування укріпленого поселення. На жаль, підтвердити або спростувати цей висновок не дозволяють стратиграфічні спостереження. Тут важливо враховувати те, що площа Східного городища сягає 1,1 га, а відтак, у різні часи могли бути заселені різні ділянки майданчика.

Об'єкти та матеріал роменської культури¹. У результаті робіт виявлено та частково розкопано три споруди та низка господарських ям роменської культури.

Усі споруди орієнтовані кутами за сторонами світу. Котловани заглиблені в материк на 0,6—1 м. У двох домах досліджено одну зі стін на всій довжині. Їхні розміри складали 5 × 3,85 м. Одне з жител, досліджене Д. Березовцем у 1949 р. на східному укріпленні, мало розміри 5,3 × 4,4 м і було заглиблене на 1,45—1,5 м від денної поверхні (приблизно на 0,85—0,9 м від материку).

У верхній частині заповнення одного з домів, над господарською ямою, розчищено цілий скелет корови. Кістки залягали на глибині 0,85—0,95 м від сучасної поверхні. Жодних слідів більш пізньої ями в стратиграфії не простежується, однак вважаємо, що кістяк є значно пізнішим за роменський період. На майданчику городища доволі довгий час були видні ями — залишки котлованів за-

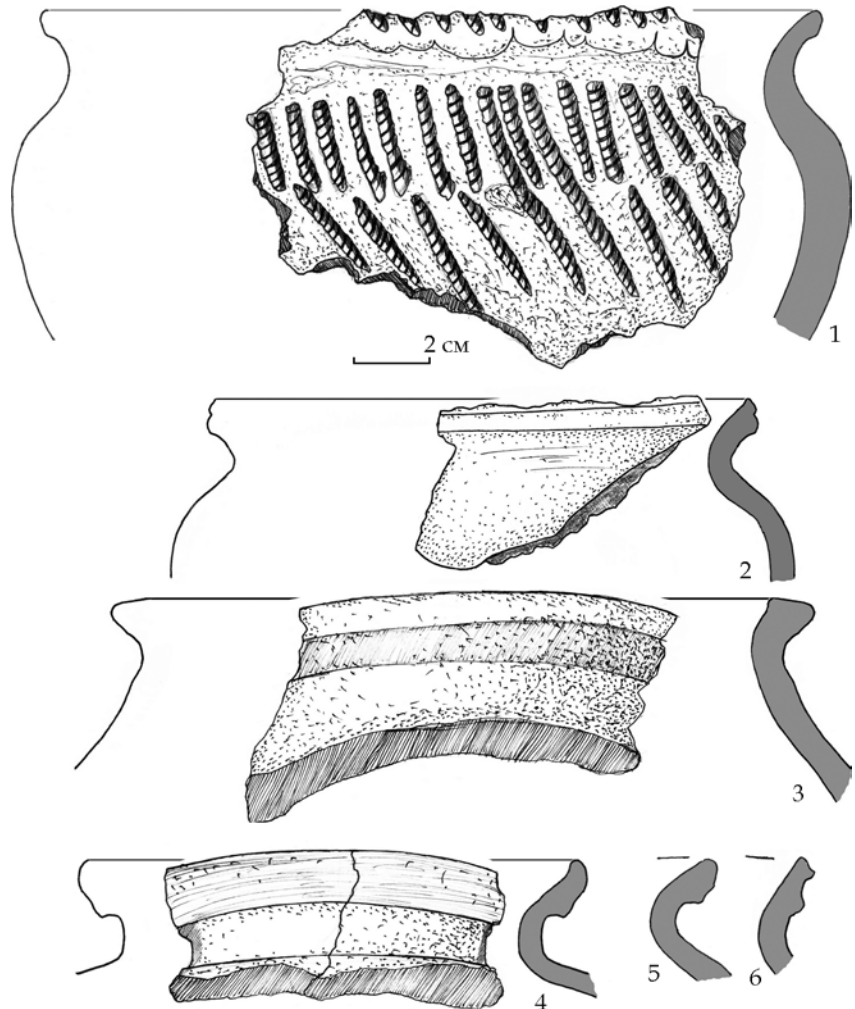

Рис. 4. Кераміка роменської культури з городища Воргол Східне

глиблених сіверянських споруд, аж до того часу, як цю територію стали активно використовувати з господарською метою. За повідомленням М. Морачевського, директора Глухівського музею, городища розорюються щонайменше з 1860-х рр. Він же розповів місцеву легенду про корову, що заблукала в районі городищ під Великдень і, за однією з версій, впала в яму.

Господарські ями сіверянського населення мають різні форми та глибину. Стінки плавно звужуються до дна. Від ям скіфського часу вони відрізняються відсутністю підбою.

Кераміка роменської культури поділяється на три групи.

1) Ліплена від руки, товстостінна, з домішками крупного шамоту в тісті (рис. 4: 1). Поверхня шерехата. Орнаментована переважно мотузковим штампом, рідше — маленькими округлими вдавленнями, які утворюють ламані лінії. Серед знахідок наявні і ліплені пательні, подекуди прикрашені вздовж краю вінця.

2) Горщики ліпні, але підправлені на поворотному колі (рис. 4: 2, 3). Профіль таких

1. Щиро дякуємо С. Сорокіну та Д. Бібікову за консультацію щодо матеріального комплексу роменської культури.

Рис. 5. Знахідки роменської культури з городища Воргол Східне: 1 — глина; 2 — кістка; 3, 4 — залізо; 5—8 — бронза

посудин дещо незвичний, а в тісті наявна домішка піску. Окремі екземпляри виготовлені з білої глини. Такі горщики, ймовірно, є спробою місцевих майстрів зімітувати якісніші імпортовані кружальні екземпляри.

3) Привізний кружальний посуд (рис. 4: 4—6). Його частка, за даними з розкопів і городища, і поселення, складала 22 %. На одному з фрагментів дна виявлено клеймо майстра.

Серед виробів із каменю один овальний розтирач із вкрай грубою та шерехатою поверхнею та два великі точильні бруски. Поодинокі знахідки глиняних пряслиць та кістяних знарядь праці (рис. 5: 1, 2). Досить багато знайдено залізних речей, проте більшість із них фрагментовані та не піддаються інтерпретації. Відмітимо знахідку кресала та фрагмент леза ножа відмінної збереженості (рис. 5: 3, 4). Бронзові речі представлені прикрасами — половиною литого бубонця з прокресленими лініями внизу, нижньою частиною скроневого кільця, трикутною підвіскою та орнаментованою пронізкою (рис. 5: 5—8). З огляду на наявний матеріал, час існування роменського поселення може бути визначений у межах середини — другої половини Х ст., можливо, самим початком XI ст. Знайдено лише один фрагмент вінця, що може бути віднесений до більш пізнього часу. Д. Березовець після проведення розкопок 1949 р. вважав, що обидва миси сіверяни заселили в кінці VIII або на початку IX ст. та залишилися там на тривалий час. Отже, на сьогодні не маємо жодних підстав ототожнювати городища в уроч. Вишнева Гора з літописним Ворголом, що згадується у Воскресінському літописі під 1283 р.

Розкоп на поселенні розмірами 6×6 м закладено неподалік глибокої яруги, що проходить вздовж західного схилу Західного укріплення. Потужність культурного шару в цьому місці поселення складає 0,45—0,6 м. Поле вже довгий час розорювалося. Стратиграфія на поселенні така: потужність орного шару складала в середньому 0,3 м, нижче лежав шар жовто-сірого супіску завтовшки 0,2—0,3 м.

Усю західну частину розкопу займав великий об'єкт, який початково було інтерпретовано як продовження заораного краю яруги, що проходить вздовж західного схилу Західного городища. Заповнення виявилось абсолютно однорідним — сірий плямистий супісок. По завершенню розчистки стало очевидним, що досліджено ділянку штучного рову, який з'єднується з природною яругою. Стінки останньої нерівні, мали кілька уступів, які утворилися в результаті дії води. Штучний рів займав північно-східний кут розкопу. Глибина складала 1,1 м від рівня виявлення. Стінки рову пологі та плавно спускаються до відносно рівно дна. Західну частину рову в поточному році не вдалося дослідити за браком часу.

Матеріал, знайдений у заповненні яруги та рову, презентовано керамікою та окремими речами і роменської культури, і скіфського часу.

Речі скіфського часу. Серед вінця горщиків відсутні екземпляри, що прикрашені проколами. В тісті переважає шамот (рис. 6: 1). Доля цієї кераміки складає 89,3 %. Посуду з домішкою дрібного кварцу значно менше — 7,1 %. На одному уламку дна зафіксовано домішки і шамоту, і дрібної жорстви. На від-

міну від матеріалу зі Східного городища, на поселенні фрагменти мисок трапилися децю в більшій кількості. Всі екземпляри належать до 3 типу, за типологією К. Пеляшенка (рис. 6: 2—4). Крім того, знайдено вінце кубка з добре заглаженою поверхнею. Діаметр верхньої частини 9 см. У тісті домішка шамоту.

Особливий інтерес становить знахідка щитка бронзового персня (рис. 6: 9). Подібна форма побутує в V—IV ст. до н. е., тобто в класичну епоху. На жаль, ступінь збереже-

У заповненні рову та яруги знайдено і чотири фрагменти античних амфор. Для визначення хронології важливим є вінець фасовської амфори, що побутує не раніше 30-х рр. IV ст. до н. е. На фрагменті ручки іншої амфори (Кос, кінець IV—III ст. до н. е.?) нанесено клеймо, від якого збереглося три грецькі літери (можливо, є клеймо і з іншого боку, проте воно абсолютно не «читається»).

Речі роменської культури. Кераміки сіверянського часу знайдено значно менше. До колекції взято всього один фрагмент вінця та два уламки дна ліплених горщиків. Попередньо можна говорити про синхронність поселення та Східного укріплення (з огляду

на знахідки з культурного шару). Втім, детального аналізу вимагає матеріал, знайдений на городищі Західний Воргол.

Досить багато уламків залізних речей, інтерпретація яких вкрай ускладнена з огляду на їхні форми та розміри. Призначення низки предметів не є очевидним. Зокрема, знайдено уламок ножа, два інструменти ремісника та незамкнена скоба квадратної форми, виготовлена з пласкої прямокутної пластини. Ще одна знахідка — дволопасна черешкова стріла (рис. 6: 10, 11). Звертає на себе увагу ціла бронзова ремінна пряжка чудової збереженості (рис. 6: 13). В одному місці на одній глибині, в нижній частині заповнення природної яруги, знайдено уламок залізної підковоподібної фібули та цілий, проте зігнутий навпіл, біметалевий екземпляр, корпус якого виготовлено з бронзи, а голка та невеличке кільце на основі — із заліза (рис. 6: 12, 14). Аналогічні фібули, щоправда виготовлені повністю із заліза, походять із розкопок О. Сухобокова городищ, що розташовані неподалік, Курган та Коптева Гора.

Досліджена площа на археологічному комплексі в уроч. Вишнева Гора поблизу с. Воргол склала 152 м². Уперше східний мис заселяється ще за доби бронзи, про що свідчать поодинокі знахідки кераміки цього періоду. Посуд характерний для пізнього етапу сосницької культури¹. Городище було

влаштоване за доби раннього заліза. Наявний матеріал дозволяє говорити про час існування укріплення в межах останньої чверті V — кінця IV ст. до н. е. Припускаємо, що поселення виникає дещо пізніше — через пару поколінь, приблизно в кінці IV ст. до н. е. Повторно населення з'являється тут не раніше кінця III ст. до н. е., про що свідчать знахідки лощеної миски та двох залізних вістер стріл.

Важливим відкриттям 2023 р. є знахідка рову, який, імовірно, оточував поселення. Очевидно, що існував і вал, який повністю зруйновано багаторічною оранкою. За попередніми підрахунками, площа, яку оточували рів та вал, приблизно складає 1,3 га. Час спорудження рову, вочевидь, має бути визначений у межах скіфського періоду. Як правило, сіверянське населення роменської культури займало миси, на яких вже існували укріплення. І це було досить раціональним кроком та позбавляло їх від зайвих працездат. Очевидно, що рови підчищалися, а наявні вали доповнювалися дерев'яними конструкціями. Штучні укріплення на «відкритих» поселеннях доби раннього заліза поки що відомі тільки на Жаботинському поселенні.

Наступний етап існування городища пов'язаний із сіверянським населенням. Дату попередньо можемо визначити в межах середини — другої половини X ст., можливо, самого початку XI ст.

1. Визначення к. і. н. Ю. Буйнова.

В. Данилейко

ДОСЛІДЖЕННЯ СКАЛАТСЬКОГО ЗАМКУ

Скалатський замок розташований у південно-західній частині сучасного м. Скалата на Тернопіллі, у заплаві р. Гнила, правої притоки р. Збруч, басейну р. Дністер. Зведено твердиню галицьким мечником Кшиштофом Віхровським у 1630 р. Замок побудований за канонами «італійсько-голландської» школи у формі чотирикутника, з кутів якого розміщувалися п'ятикутні вежі (пунтони).

У кінці XVIII ст. замок новою власницею Марією Шіпйоновою перетворений на родовий маєток. У межах мурів біля східної стіни, побудований палац із цокольним поверхом та мансардним дахом. Під час Першої світової війни, остаточно були зруйновані житлові та господарські будівлі замку.

Скалатський замок у 2004 р. увійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». Сьогодні тут здійснено комплекс протиаварійних, відновлювальних робіт. Дві вежі пристосовані під розміщення музейних експозицій.

Дослідження на території цієї пам'ятки XVII–XVIII ст., проведено в межах створення концепції реставрації, пристосування та використання замку. З цією метою експедиція Національного заповідника «Замки Тернопілля» у звітному сезоні продовжила, розпочаті у 2008 р. Б. Строценом, дослідження теренів палацу Скалатського замку. Головним завданням було виявлення археологічних залишків у межах палацу XVII–XVIII ст., визначення періодів його будівництва та стану фундаментів.

Було закладено розкоп 6 площею 72 м² як продовження розкопу 5, 2008 р., на відстані 52 м на північний схід від північного кута південної вежі. Розкоп 6 охопив місце зруйнованого палацу, вздовж південно-східної ескарпової стіни замку, за лінією південний схід–північний захід, розкоп було розбито на квадрати площею 4 м² кожен (рис. 1).

Місце розкопу — це руїни палацу, у вигляді пагорба, вкритого дерновим шаром, ескарпованого вздовж периметру 39 × 14,2 м стінами, мурованими тесаним неогеновим каменем-пісковиком. Висоти визначалися, згідно із прийнятим рівнем репера досліджень 2008 р., а саме нижнього краю «цоколя» другого яруса східної вежі. Глибини вимірювались від рівня сучасної поверхні, яка за лінією північної стінки розкопу, у квадратах А/3–Е/3, розміщується за 185–220 см вище рівня репера. Максимальна висота задернованого пагорба становить 320 см відносно горизонту подвір'я замку, та 220 см відносно рівня репера.

Фундаменти. Під час роботи виявлено та досліджено фундаменти та чотири приміщення палацу кінця XVIII ст. Північно-західний фундамент палацу являє собою муровану кам'яну кріпиду цокольної частини палацу, висота якої становить 280 см відносно подвір'я замку. Фундамент південно-східної стіни палацу — це мурований, з тесаного неогенового каменю-пісковика, зовнішній ескарп оборонної лінії Скалатського замку.

З метою визначення глибини залягання фундаменту капітальної стіни палацу, кв. Д/3 було поглиблено, у вигляді шурфа (рис. 2). Шурф закладено на усю глибину залягання підосви фундаменту, яка становить 270 см від рівня збереженої поверхні самого фундаменту, а також 300 см від сучасної поверхні пагорба. З чого випливає, що глибина підосви фундаменту капітальної стіни палацу у кв. Д/3 розміщується на 30 см вище горизонту подвір'я замку. Товщина фундаменту капітальної стіни палацу 110–120 см. Підосва капітальної стіни лежить на насипному чорноземі.

Фундамент капітальної стіни палацу мурований на усю висоту з неогенового каме-

Рис. 1. Вигляд із північного напрямку на розкоп VI

Рис. 2. Шурф визначення глибини залягання підосви капітальної стіни палацу у кв. Д/3

ню-пісковіку, поверх якого лежить кладка цегляної стіни, висотою 30 см та товщиною 100 см. Даний фундамент, у південно-західній частині, бере свій початок у кв. Г/10, Д/10 розкопу V, досліджень 2008 р., де було виявлено залишки опалювальної споруди. У кв. Г/3 розкопу VI до фундаменту капіталь-

ної стіни примикає мощена площадка, яка слугувала базою для опалювального пристрою, вимурована із масивних шматків неогенового каменю-пісковика.

Фундамент перестінки між кімнатами I і II, у кв. Д—Е/1, мурований із цегли, на незначну глибину, поверх чорнозему. Поверхня збереженої перестінки лежить на висоті 202 см, вище рівня репера. Її товщина 27 см.

У східній частині розкопу VI, вздовж ескарпової оборонної стіни замку, розташовано фундамент перестінки, яка відділяє кімнату III і коридор (приміщення IV). Фундамент перестінки мурований з цегли та лежить на незначній глибині — всього 20 см. Підосва перестінки лежить на насипному ґрунті.

Після звільнення площини розкопу VI від шару дерну та битої цегли, виявилися контури двох кімнат та коридору, а також частини кімнати I.

Кімната 1 у кв. Д/1, Е/1 розкопу VI — є північно-східною частиною кімнати, більша частина якої лежить у кв. Д/10, Е/10 кімнати 3 розкопу V, досліджень 2008 р.

Кімната 2 (5 × 3,30 м). У розкопі VI займає кв. Д, Е/1—3. Має прямокутну форму, розміщується в північній частині розкопу. В північній частині розкопом повністю не розкрита і має своє продовження. Після зняття дерну, на глибині долівки, по всій площі кімнати, виявлено велике скупчення деревного попелу, золи. У золі, на глибині 0,90 м кв. Д/3, виявлено кований цвях із широкою шлямпою, датований XVII ст.

Кімната 3 (6,50 × 5 м). У розкопі VI займає кв. Б—Г/1—3. У південно-західній частині

Рис. 3. Стратиграфічний зріз насипного ґрунту під підлогою палацу кінця XVIII ст.

починається у кв. Б—В/10 розкопу V, досліджень 2008 р. У північно-східній частині, кімната 3 розкопом VI повністю не розкрита і має своє продовження.

У кв. В, Г/2, 3, поруч із базою площадки опалювального пристрою, під завалом битої цегли, виявлено велику кількість фрагментів кахель, з рослинним орнаментом, вкритих білою поливою. Декілька кахель виявилися із тисненими відбитками штемпелів виробника Віденської фірми Гардтмутів, першої половини XIX ст.

У кв. Б, В/3 виявлено декілька фрагментів ліпнини (керамічної оздобу карнизів). У кв. Б/3 виявлено два фрагменти тинькованих придольних плінтусів.

На глибині 0,20—0,30 м кв. Б/3 виявлено кальсонний гудзик «Николай Семенов» РІА, кінця XIX ст.

По всій долівці кімнати 3, на глибині 0,40—0,50 м виявлено дерев'яну підлогу, яка являє собою настил дубових дошок шириною 9—12 см, направлених з південного заходу на північний схід. Під підлогою на глибині 0,45 м кв. Б/3 виявлено фрагмент окладу книжки (кутовий край) золотистого кольору з тисненим лінійним орнаментом кінця XVIII ст. (Інв. № 162). Дещо глибше у цьому ж кв. Б/3 на глибині 0,50 м виявлено цвях із широкою шпилькою, датований XVII ст. (Інв. № 470).

На глибині 0,30—0,50 м під підлогою лежить насипний ґрунт, який нападав, починаючи від капітальної стіни палацу (рис. 3).

Коридор. У східній частині розкопу VI, у кв. А/1—3 виявлено коридор в межах розкопу розміром 6,0 × 1 м. Долівка коридору палацу у кв. А/1 покрита бетоном та моще-

на чотирма екземплярами кам'яної плитки із піщаника сірого кольору розміром 32 × 32 см.

У кв. А/3 на глибині 0,70 м виявлено монету солід Речі Посполитої 1654—1669 рр. (інв. № 161).

За результатами досліджень палацу Скалатського замку в 2023 р. з'ясовано, що ця частина палацу була побудована в кінці XVIII ст., поруч із фундаментами барокової будівлі XVII ст., східною стіною якого слугував замковий ескарповий мур. Палац був облаштований каналізацією, опалювальними пристроями, повітреходами, адже у капітальній стіні палацу виявлені виразні сліди опалювальних пристроїв, поруч із яким локалізовано та зафіксовано велике скупчення фрагментів поливаного віденського кахелю початку XIX ст.

Згідно із отриманими стратиграфічними даними, культурний шар періоду будівництва палацу кінця XVIII ст. лежить на насипному ґрунті.

Виявлений рухомий матеріал розкопу VI — фрагменти гончарного посуду, кахелю та цегли XVIII—XIX ст. Фрагменти кахелю являють собою, як орнаментовані екземпляри без поливи, так і з поливаною поверхнею — білих кольорів із лінійними орнаментами рожевого кольору. Знахідки металу представлені великою кількістю цвяхів кінця XVIII ст. і лише двома — XVII ст.

Нова інформація стимулює проведення дальших пам'яткоохоронних досліджень на території Скалатського замку. Це дасть більш всеосяжне бачення процесів споруджування та функціонування цієї пам'ятки.

В. Ветров, О. Науменко, В. Мейсарош, В. Окатенко

РОЗВІДКИ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Розвідувальні роботи на теренах Хмельниччини у 2023 р. провели із метою виявлення пам'яток, що перебувають під загрозою руйнації, насамперед через антропогенний вплив. Для визначення потенційних загроз пам'яткам були проведені огляди гранітних та вапнякових кар'єрів Хмельницького, Кам'янець-Подільського, Шепетівського

районів. На теренах Хмельницького району, спираючись на геологічні дані, було оглянуто пункт Зіньків. Із метою вдосконалення технології пошуку меж археологічних об'єктів на задернованих ділянках методом буріння були закладені тестові свердловини для комплексного пошуку об'єктів кам'яної доби. Також згідно із Законом України «Про

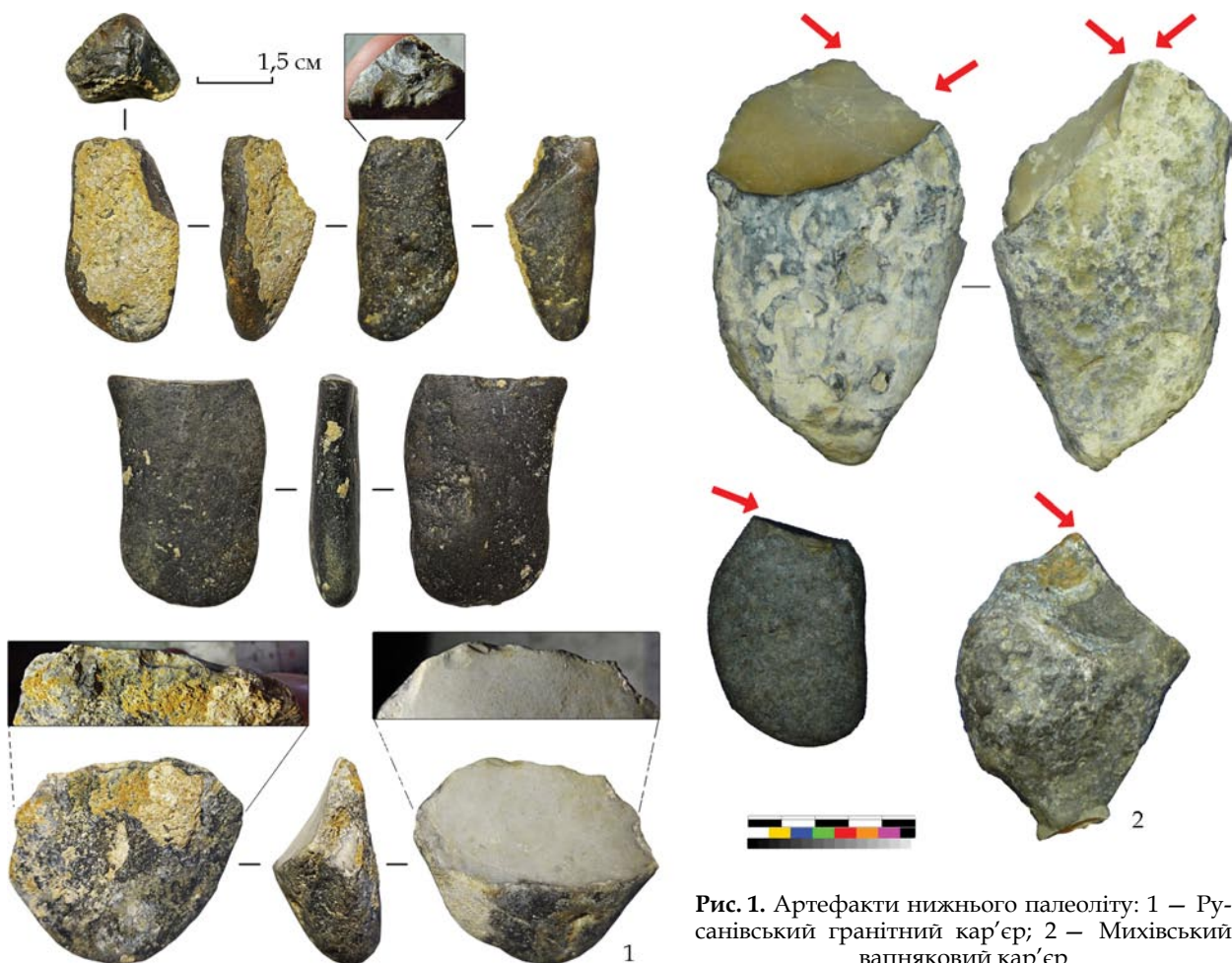

Рис. 1. Артефакти нижнього палеоліту: 1 – Русанівський гранітний кар'єр; 2 – Михівський вапняковий кар'єр

Рис. 2. Розвідувальні бурові роботи за участю студентів-практикантів (1) та співробітників експедиції ДІКЗ «Межибіж» (2)

охорону археологічної спадщини» проводилось обстеження земельних ділянок у Хмельницькому районі.

Роботами керував В. Ветров, у них брали участь с. н. с. Національного музею історії України О. Науменко, співробітник Інституту геофізики НАН України ім. С. Субботіна Є. Поляченко, директор ДІКЗ «Межибіж» О. Погорілець, наукові співробітники ДІКЗ «Межибіж» Т. Ветрова, І. Костенко, В. Мейсарош, І. Мейсарош. На базі експедиції відбувалися польові практики студентів Київського нацуніверситету ім. Т. Шевченка та Національного університету «Києво-Могилянська академія». На об'єкті Лісові Гринівці та Городок роботи проводили В. Окатенко та співробітники експедиції: О. Нор, І. Білько, Д. Людмила, Р. Криворучко, П. Окатенко.

У звітному польовому сезоні проведена розвідка в Русанівському гранітному кар'єрі (Хмельницький район). Оглянута площа 1,2 га, зібраний підйомний матеріал, поставлено дві зачистки. Виявлені артефакти нижнього палеоліту (рис. 1: 1).

У Полонському гранітному кар'єрі (Шепетівський район) оглянуто площу 0,7 га, зібрано підйомний матеріал, поставлено одну зачистку. Виявлена пам'ятка нижнього палеоліту. В с. Зіньків (Хмельницький район)

оглянута площа 7,5 га, зібраний підйомний матеріал. Виявлена пам'ятка мезоліту «Зіньків 1».

Розвідка в Михівському вапняковому кар'єрі (Кам'янець-Подільський район). Оглянута площа 4,0 га, зібрано підйомний матеріал. Виявлені артефакти нижнього палеоліту (рис. 1: 2). Проведені розвідувальні бурові (сім свердловин) та архео-геофізичні роботи у верхів'ї Південного Бугу біля с. Ставниці Хмельницького району (рис. 2: 1). Виявлено пам'ятку нижнього палеоліту.

Здійснені бурові та архео-геофізичні роботи біля місцезнаходження нижнього палеоліту Головчинці 1 (Хмельницький район). Співробітниками експедиції ДІКЗ «Межибіж» закладено чотири свердловини (рис. 2: 2). В алювіальних пісках знайдені артефакти, які техніко-морфологічно, а також за станом збереженості подібні зафіксованим у регіоні артефактам нижнього палеоліту.

Розвідка біля с. Лісові Гринівці (Хмельницький район). Обстежена ділянка площею 25,7 га, закладено 36 шурфів. У шурфі 28 (рис. 3: 1, 2) зафіксовані артефакти нижнього палеоліту (рис. 3: 3). Також методом шурфування були визначені межі поселення трипільської та черняхівської культур.

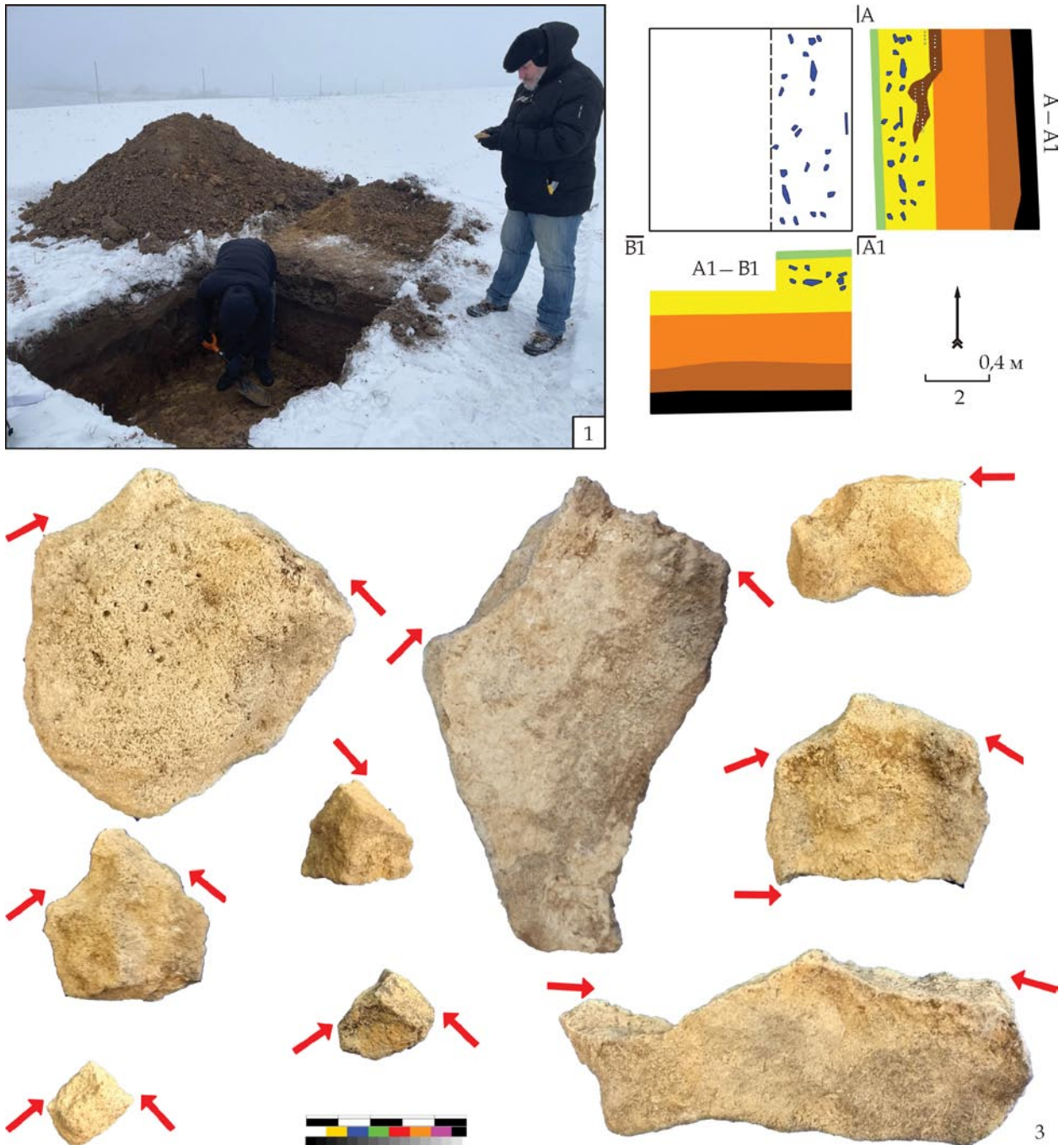

Рис. 3. Лісові Гринівці, шурф 28: 1 — зачистка культурного горизонту; 2 — план; 3 — артефакти нижнього палеоліту

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ

Експедиція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника провела розвідкове обстеження більше 50 різночасових археологічних пам'яток на території Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Основним об'єктом досліджень були поселення культурного комплексу Кукутень-Трипілля (далі — КККТ). Коротко охарактеризуємо основні результати польових робіт.

Стара Ушиця, коло цвинтаря. Поселення розташоване безпосередньо на теренах затопленого Дністровським водосховищем містечка Стара Ушиця. Займає зараз першу надзаплавну терасу правого берега р. Ушиця, в районі старого затопленого християнського кладовища. Відкрите Л. Кучугурою у 1993 р.

Виходи підйомного матеріалу були зафіксовані вздовж берегової смуги протягом 700 м, ширина зафіксованої смуги щонайменше близько 100 м, площа — 6 га. Розміри пам'ятки можуть бути більшими, адже не перевірялась наявність культурного шару верхня задернована ділянка берега. Що ж стосується затопленої частини, то з повідом-

лень місцевої команди водолазів, далеко під водою також продовжують траплятись трипільські знахідки у великій кількості.

Під час розвідки рівень водосховища сильно впав, звільнивши з-під води смугу шириною 60 м. Тут було зафіксовано щонайменше 10 розмитих площадок (рис. 1). Поблизу води концентрується надзвичайно велика кількість знахідок КККТ. По-перше, два сіроглиняні артефакти належать до Трипілля етапу А (перша половина V тис. до н. е.): це великий фрагмент антропоморфної жіночої статуетки з вираженою стеатопігією (рис. 2: 1), а також невеликий фрагмент столової посудини з канелюрами і штамповим орнаментом (рис. 2: 2).

Переважає ж більшість знахідок, безперечно, належать до петренської локальної групи Трипілля етапу СІ (перша половина IV тис. до н. е.). Виявлені фрагменти кераміки традиційно розподіляються на уламки кухонного і столового посуду. До перших відносяться черепки сірого або коричневого кольорів з домішкою товченої черепашки *Unio* у тісті. Серед знахідок переважають фрагменти широкогорлих горщиків, деко-

Рис. 1. Розмита площадка на поселенні Стара Ушиця, коло цвинтаря

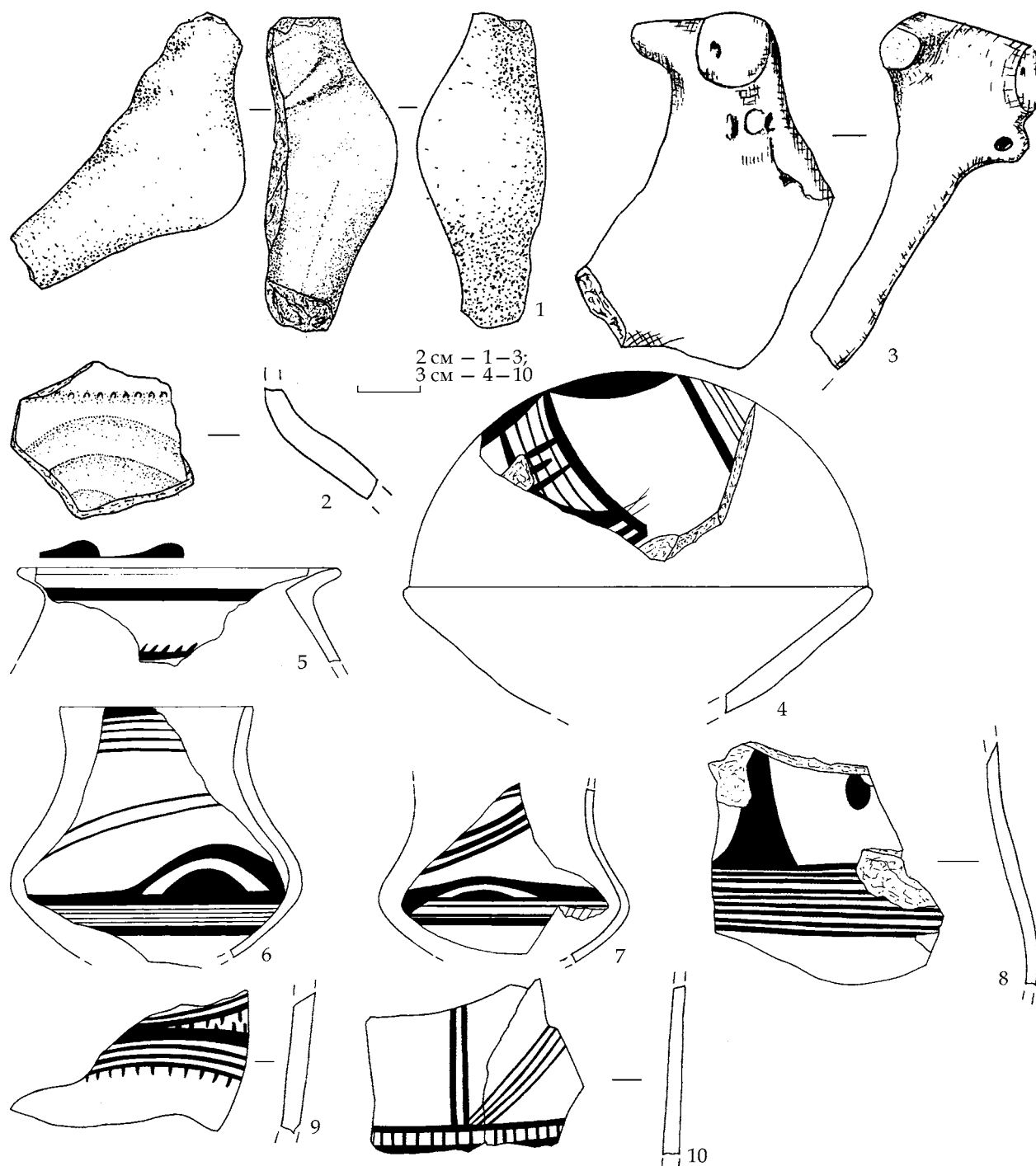

Рис. 2. Керамічні знахідки КККТ з поселення Стара Ушиця, коло цвинтаря

ровані по вінцям вертикальними розчосами, наліпами, відбитками палички тощо. Денця плоскі, є один уламок ніжки зооморфної посудини.

Фрагменти столового посуду — черепки помаранчевого кольору, глина відмулена, тісто з невеликою домішкою дрібного піску або зерен вапняку. Переважна більшість декоровані чорним монохромним орнаментом (рис. 2: 4–10). За морфологічними типами виділяються такі форми: миски різних розмірів з внутрішнім розписом здебільшого з кометною схемою (рис. 2: 4); зооморфні мис-

ки з горизонтально виступаючими вінцями (1 екз. з букранієм — рис. 2: 3) радіальною схемою розпису і короткими циліндричними ніжками на денцях; кубки з «горбиками» вписаними у метопи (рис. 2: 6, 7); грушоподібні посудини з короткими вінцями; шоломоподібні невисокі покритки з фестонами; невеликі «мископодібні» кратери і великі кратероподібні посудини з широко розгорнутими вінцями і вушками під ними; короткі розгорнуті назовні вінця сферо-конічних посудин (рис. 2: 5). На денцях трьох посудин збереглися відбитки полотна.

Крім того, було виявлено розмитий розвал великої столової розписної кратероподібної посудини. Судячи з характеру залягання фрагментів, можливо, що посудина була вміщена у яму.

Не менш численними є і знахідки знарядь праці і відходів крем'яного виробництва. Як сировина використовувався кремій сеноманського горизонту різних відтінків сірого кольору (дністровський, місцевого походження), а також кремій туронського горизонту, однорідний, насиченого темно-коричневого кольору (можливо, імпортований). До знарядь праці належать уламок леза сокири з опоки, крем'яна ножеподібна пластина з дрібною односторонньою ретушню, пилючка, шкребачки, коїлючі знаряддя тощо. До заготовок і відходів належать численні пластини, відщепи, сколи тощо.

Першочергово слід провести на пам'ятці рятівні розкопки, щоб дослідити вцілілі заглиблені об'єкти, а також, можливо, площадки на ділянках, що розташовані вище від сучасної берегової лінії.

Також вище за течією р. Ушиця, ймовірно, було виявлено місце кременеобробки. На невеликій площі, близько 10 м у діаметрі, було виявлено скупчення аморфних сколів та нуклеусів з кременю місцевого походження. Кераміка та будь-які інші знахідки відсутні.

Кубачівка. Поселення розташоване на теренах с. Смотрич, неподалік Кам'янця-Подільського, на високому плато, утвореному вигином правого берега р. Смотрич на північ від Кубачівського кар'єру. Займає городи та поля, частково зруйноване видобутком щебеню. На місці кар'єру був розташований яр, в якому, ймовірно, протікав струмок, північний берег якого обмежував поселення з півдня.

Відкрите 1947 р. О. Чернишем. Аналіз знахідок зроблений С. Рижовим та Т. Ткачуком, дав автору змогу говорити про наявність двох трипільських горизонтів: етапу VI кадієвецької групи (остання третина V тис. до н. е.) та кінця етапу VII мерешовської (або початку петренської) групи (початок IV тис. до н. е.). Цього сезону був знайдений також один фрагмент горщика, ймовірно, етапу СІІ зі шнуровим орнаментом вздовж вінця.

У 2023 р. у стінках кар'єру, окрім культурного шару товщиною до 0,2–0,5 м, насиченого передусім керамікою (рис. 3: 1), кістками тварин і крем'яними знаряддями, було також зафіксовано три ями.

Яма 1 розташована у високій стінці кар'єру, неглибока, має овальну форму. Під ямою на поверхні було зібрано доволі велику кількість розписного поліхромного столового посуду кадієвецької групи. У тісті кераміки міститься домішка шамоту (рис. 3: 2–8).

Яма 2. Виконано зачистку оголеного шару, яма має округлу форму, глибиною від денної поверхні сягає 1,4 м. Заповнення насичене обкатаними фрагментами столового посуду з домішкою шамоту у тісті і кістками тварин. З останніх були відібрані зразки для радіовуглецевого датування у Познанській лабораторії.

Яма 3 була зафіксована за допомоги бінокля лише візуально з протилежної сторони кар'єру у дуже високій південній стінці кар'єру.

Нагальним питанням є проведення на пам'ятці рятівних археологічних досліджень.

Малинівці. Поселення займає першу і другу терасу Дністровського водосховища на території однойменного села. Виходи підйомного матеріалу і заглиблені об'єкти були зафіксовані протягом 200 м між двома ярами, зокрема у береговому зрізі у північно-східній частині села, що також називається Шарівка.

Пам'ятку відкрила 1975 р. експедиція С. Пачкової. У зрізі берегової стінки було обстежено три заглиблені об'єкти, зафіксовані автором та І. Стареньким у 2019 р. Відстань між ними складала 1,5–1,8 м.

Яма 1 має округлу форму, розташована у куті ділянки. Її розміри: глибиною 1,6 м від сучасної поверхні, ширина 1,6 м. Зафіксований у заповненні матеріал належить до періоду Київської Русі (далі – КР) XII–XIII ст., серед якого невеликі фрагменти керамічних горщиків і прямокутний точильний камінь.

Яма 2 сягала у глибину й діаметром у 1,7 м, її форма грушоподібна, а у заповненні наявний матеріал раннього залізного віку (далі – РЗВ) (рис. 3: 10), зверху йде шар XIX ст.

Об'єкт 3: глибина й діаметр 1,8 м. Форма вісімкоподібна, можливо, є трипільською землянкою. Матеріал виявлений під час зачистки представлений фрагментами кераміки КККТ, кістками тварин, стулками черепашок *Unio*. Уламки столового посуду декоровані добре збереженим чорним монохромним і біхромним чорним і білим розписами. Серед них було виявлено фрагменти мисок розписаних з обидвох сторін (рис. 3: 9), стінки кубків тощо. Безпосередньо на березі річки також було виявлено поодинокі фрагменти кераміки, зокрема давньоруського посуду (рис. 3: 11, 12).

Як і на попередніх пам'ятках, на поселенні слід провести рятівні розкопки і дослідити виявлені заглиблені об'єкти, що руйнуються розмивом Дністра.

Княгининське городище розташоване на південь від с. Княгинин, займає видовжений вузький язикоподібний мис (висотою близько 30 м), утворений р. Жванчик і струмком.

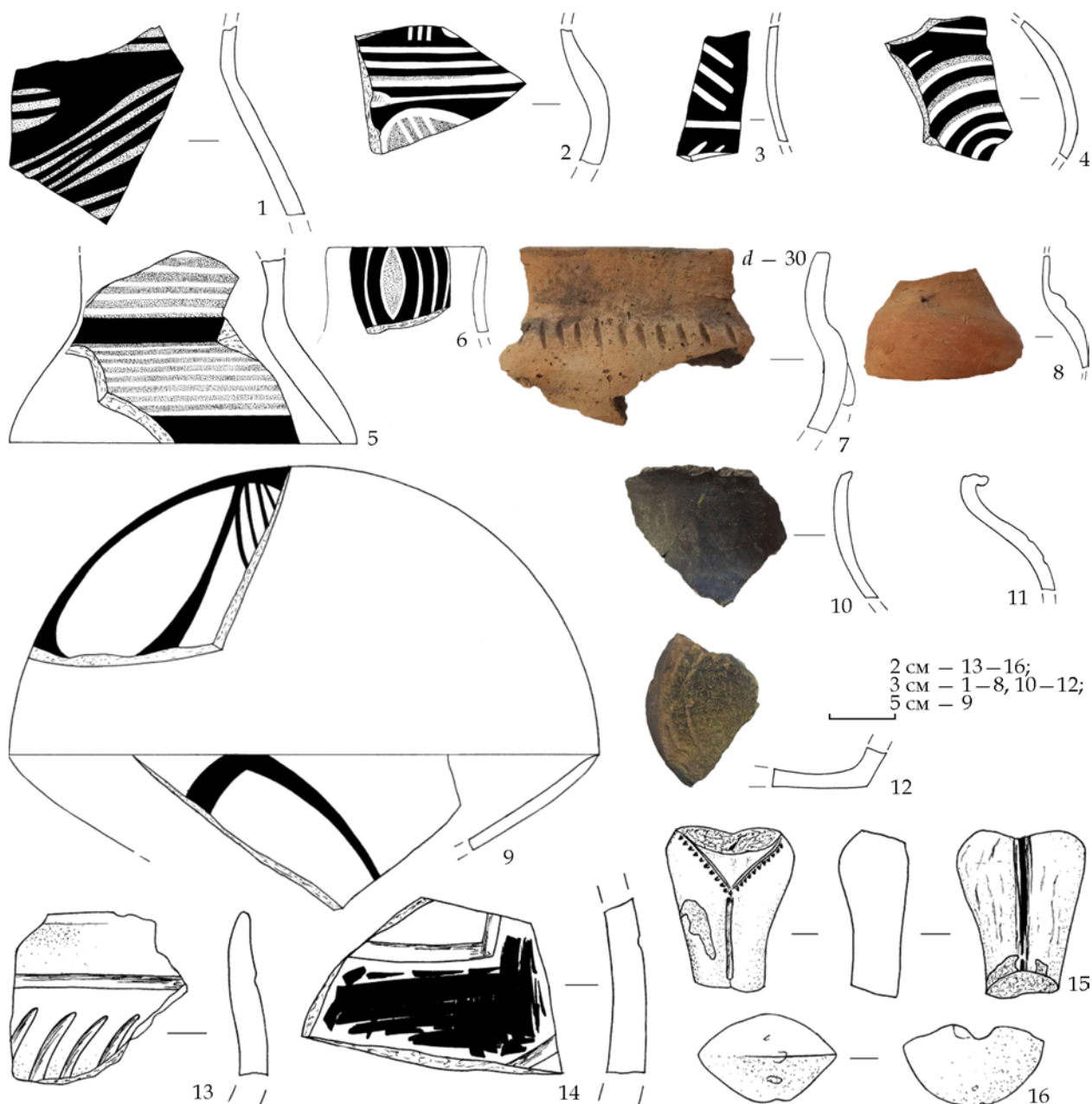

Рис. 3. Керамічні знахідки КККТ (1–9, 13–16), РЗВ (10) та Київської Русі (11, 12): 1–8 – Кубачівка; 9–12 – Малинівці; 13–15 – Великозалісся, уроч. Лиса гора; 16 – Малі Вірмени, уроч. Щовб

У північній ділянці городища збереглися лінії з трьох високих (близько 3 м), перерізаних старою дорогою валів. Пам'ятка археології національного значення № 220005-Н. Незважаючи на це, площадка городища була значно ушкоджена в центральній частині та по західному схилу десятком шурфів чорнокопів. На місці засипаних ям виявлено підйомний матеріал широкого хронологічного і культурного діапазону, що вказує на багатошаровість пам'ятки.

Матеріал етапу Трипілья VI (кінець V тис. до н. е.) представлений столовим посудом з поліхромним розписом, а також уламками кухонного грубого посуду з домішкою шамоту у тісті. Можливо, матеріал належить

до кадієвецької групи. Знахідки Трипілья етапу СІІ (кінець IV тис. до н. е.) представлені фрагментами кухонного посуду з домішкою черепашки у тісті, як хрономаркер, зокрема, виступає фрагмент типової пізньотрипільської миски із загнутим досередини краєм і шнуровим орнаментом.

Матеріал РЗВ презентують фрагмент горщика з розчленованим валиком на тулубі та уламок чорнолощеної стінки. Імовірно, належить до чорноліської культури передськіфського часу (XI–VII ст. до н. е.). Траплялися, звичайно, і типові фрагменти давньоруського посуду XII–XIII ст.

Велика Слобідка, уроч. Дубини. Поселення розташоване на сучасній першій над-

заплавній терасі розмитій Дністровським водосховищем, в районі дачного кооперативу «Лелека». За 800 м на південь від залізничного мосту через р. Дністер. Відкрите у 1945 р. М. Рудинським.

В обривах берега р. Дністер та біля самої води була виявлена невелика кількість трипільської кераміки кінця етапу VI. Знахідки представлені фрагментами столового посуду з поліхромним розписом, нанесеним чорною, червоною і білою фарбами. Подібні орнаментальні мотиви виявлені і на інших пам'ятках середнього Трипілля в Подністров'ї, зокрема і серед згадуваних матеріалів кадісєвської групи. Другу категорію складають фрагменти грубого кухонного посуду виготовленого з тіста зі значною домішкою шамоту і шорсткою поверхнею.

Маків, уроч. В Ясенях. Розташоване на південь від села, за 600 м від церкви, на високому лівому березі р. Шатавки біля посадки ясенів, в кінці провулку Нового. Займає видовжений з пд-сх на пн-зх напівмис, обмежений з півночі долиною річки, а з півдня роззораним видолинком. Площа пам'ятки сягає до 2 га, частина заходить у посадку.

На орній ділянці поля виявлено дрібні фрагменти кераміки Трипілля етапу СІ (петренська група), декоровані чорним монохромним орнаментом. Траплялися і поодинокі фрагменти кераміки РЗВ.

Великозалісся, уроч. Лиса Гора. Поселення розташоване на захід від села на горі висотою близько 60 м, плато обмежене із заходу долиною р. Смотрич, а зі сходу — польовою дорогою і глибоким ярком зі струмком. Біля підніжжя — невеликий кар'єр. Площа поселення до 4 га за розмірів близько 200 × 250 м.

На орній ділянці поля трапляються фрагменти посуду КККТ, а також дрібні уламки кераміки РЗВ та Київської Русі.

Трипільський матеріал, найімовірніше, представлений двома етапами: VI та VII, як і визначала це Т. Мовша. Перший упізнається за знахідками кераміки із заглибленим орнаментом (рис. 3: 13, 14), столовим посудом зі слідами поліхромного розпису, грубим кухонним посудом. До цієї ж верстви належить фрагмент антропоморфної жіночої статуетки із заглибленим орнаментом (рис. 3: 15). Фрагменти кераміки етапу VII (монохромний чорний розпис), а також РЗВ та Київської Русі спорадичні і дрібнофрагментовані.

Поруч із Великозаліссям також було відкрито декілька курганів. Один розташований на захід від села на височині під лісом — «Панська могила», насипаний з глини, без каміння, можливо, належить до епохи бронзи. Висотою до 2 м, діаметром — 10 м. Ще три кургани розташовані з обох боків дороги на

Кам'янець-Подільський. Називаються «Могилки», імовірно, відносяться до скіфського часу.

Розвідка була проведена також на добре відомій пам'ятці етапу Трипілля СІ Ходорівці, уроч. Паюк, де, крім того, були виявлені артефакти черняхівської культури та Київської Русі. Пам'ятка може сягати площею близько 20 га, розташована вона на південний схід від села, на великому плато. Відкрите М. Тихановою і М. Борковським у 1958 р.

Малі Вірмени, уроч. Щовб. Поселення займає високий (близько 50 м) підтрикутний мис обмежений із заходу долиною р. Смотрич, а з півдня струмком, що тече через село Малозалісся. Відкрите у 1930-і рр. М. Рудинським.

На орній поверхні поля трапляються спорадичні виходи матеріалу етапу Трипілля СІ, більше вздовж південного краю мису. Серед знахідок — половинка прясельця зі столової кераміки (рис. 3: 16) і фрагмент кухонної миски із загнутим досередини вінцем з типовим шнуровим орнаментом.

Неподалік с. Китайгород було оглянуто верхньопалеолітичні пункти Китайгород І та II на лівому високому березі річечки Окунь в уроч. Базів горб. На останньому було виявлено доволі багато крем'яних виробів і відходів з глибокою білою патиною. Крім того, в долині Окуня при впадінні в р. Тернаву було обстежено також пункт Китайгород III. Крем'яні знахідки трапились на старій ґрунтовій дорозі, що йде до с. Демшин. Усі відкриті М. Рудинським.

Нагоряни 1. Поселення розташоване на схід від роздоріжжя Кам'янець-Подільський — Княгинин — Нагоряни, займає рівнинний дещо похилий берег струмка Вільхівчик — притоки р. Кармалітанки. Виходи матеріалу ЧК починаються майже від дороги і тягнуться вздовж струмка щонайменше 1 км смугою завширшки 200 м, зокрема площа складає близько 26 га. Поруч трапляються поодинокі і дуже дрібні фрагменти ліпного посуду (епоха бронзи / РЗВ / ЧК?), а також Київської Русі XII — XIII ст. Пам'ятка відкрита у 2023 р.

Ще у грудні 2022 р. фермер Володимир Юник виорав на площі пам'ятки, на березі Вільхівчика вапнякову стелу, яку після цього перевіз і залишив на польовій дорозі біля повороту на Нагоряни. Описана плита являє собою, найімовірніше, менгир аморфної форми, яким, можливо, було перекрите поховання. Розміри плити такі: 2,3 × 0,75 × 0,3 м. Краї та обидві сторони мають сліди підтесування. Після перевезення та встановлення плити у дворику «Музею старожитностей» (рис. 4) виявилось, що зворотня сторона містить композицію геометричного орнаменту

Рис. 4. Кам'яна стела з Нагор'ян

зі сполучення ламаних ліній (для підтвердження давності декору слід провести трасологічний аналіз). Декор та форма виробу можуть вказувати на датування скульптури епохою бронзи III—II тис. до н. е. Враховуючи випадковий характер знахідки, визначити це достовірно — неможливо без повноцінних розкопок.

Деревляни, уроч. Городисько (на високому плато (близько 70 м) між селами Тернава і Млаки на лівому березі р. Тернави) — виявлені поодинокі фрагменти кераміки КККТ, РЗВ та Київської Русі. Вал розораний, поблизу нього траплялось багато металообробного шлаку і перепалених шматків глини.

Дунаївці 1. Поселення розташоване за 500 м на схід від пам'ятки Дунаївці, біля м'ясокомбінату, в сторону с. Мушкунці. Займає прямокутне за формою плато (висотою близько 40 м), обмежене внизу Дем'янкевецькою долиною (р. Студениця) і Братеньким ярочком. Поселення займає майже все плато, розміри його складають близько 650 × 300 м, а площа — 14 га.

На поверхні орного поля трапляються поодинокі фрагменти кераміки і обмазки КККТ етапу ВІІ (початок IV тис. до н. е.), уламки посуду доби РЗВ та Київської Русі. Наявні у музеї матеріали КККТ належать до шипинецької локальної групи.

Дунаївці, біля м'ясокомбінату. Поселення розташоване за 800 м на схід від м. Дунаївці. Пам'ятка займає низькі, похилі лівий і правий береги струмка, що впадає в р. Студеницю. Тягнеться протягом близько 1 км до невеликого яру у східній частині поля, за ширини смуги до 150 м. Площа пам'ятки може сягати до 12 га лише на лівому березі струмка (протилежний майже не обстежувався).

Знахідки були представлені фрагментами сіроглиняного гончарного кухонного і столового посуду черняхівської культури. Трапилось також і два фрагменти амфор. Один із них — це ручка світлоглиняної вузькогорлої амфори, виготовлена в Гераклеї Понтійській у 2—3 чверті IV ст. (за визначенням С. Діденка). Окремі поодинокі фрагменти посуду могли належати і до РЗВ.

Були обстежені нещодавно відкриті поселення КККТ, РЗВ та Київської Русі Зінківці 2 на високому мисі у верхній частині села й така ж багатошарова пам'ятка Зінківці, під лісом. Оглянуто було поселення КККТ, РЗВ та черняхівської культури Пудлівці 1, (біля хутора Козак), поселення КККТ Ріпинці (при в'їзді в село), Рункошів 1 (біля траси, на берегах ставка), черняхівської культури та Київської Русі Улянівка 1 (при ставку на захід від села). Неподалік с. Кадіївці відвідали відому пам'ятку Трипілля етапів VI та VI—II в уроч. Бавки; в уроч. Сіножати (на лівому березі струмка, поруч зі ставом на північ від села) зібрано велику кількість матеріалу РЗВ і ранніх слов'ян, у лісі, можливо, відкрито сліди городища. Також городища були оглянуті поблизу с. Супрунківці, Княжпіль, Малинівці, а ще поселення давньоруського часу поблизу тих же Малинівців в уроч. Селище і ще Цвіклівців в уроч. Щовб.

Відкрито наступні поселення: КККТ і Київської Русі Гаврилівці 1 (на мисі, на південь від села), Гаврилівці, уроч. Паюк (на північ від села, під лісом), два місцезнаходження КККТ у с. Голосків Зарічна 1 та Зарічна 2 (у північній його частині — Кептинці), багатошарове поселення (КККТ, РЗВ та Київської Русі) Голосків, уроч. Старий місток (на лівому березі струмка, на захід від села), ЧК Думанів 1 (на південний захід від кладови-

ща), КККТ Зінківці 5 і 6 (на північний захід від Зінківців 2), доби Київської Русі Кам'янка 2 (на схід від села і святого джерела, поруч зі ставом), РЗВ Княжпіль уроч. Стара пасіка (на північ від села, на місці саду), черняхівської культури і ранніх слов'ян Колибаївка 1 (на березі струмка, що проходить через саме село) і Колибаївка 2, що належить до Київської Русі (на схід від села на селянських городах), КККТ Рихта 1 (на мису за лісом, на захід від села), КККТ і РЗВ Супрунківці 1 (на горі на південний схід від села), місцезнаходження верхнього палеоліту і поселення черняхівської культури Суржа 2 (на південь від села, у напрямку лісу).

Доволі цікавою стала фіксація курганної групи скіфського часу на схід від с. Мала Слобідка. Сім насипів доволі доброї збереженості розташовані на розвилці ґрунтових доріг. Найвищий курган 7 сягає висотою до 3 м, найбільший у діаметрі (курган 5) сягає до 50 м, розораний.

Два чумних поховання обстежено поблизу с. Гуменці (з епітафією 1771 р.) та поблизу с. Жванець (1801 р.). В останньому населеному пункті також обстежені руїни замку XVI ст. і рукотворна печера під ним, а також відома епонімна пам'ятка Жванець, уроч. Щовб і Лиса гора. Середньовічні і ранньомодерні замки були обстежені також у селах Рихта, Чорнокозинці, Збриж. Зокрема,

на замчиську в Збрижу у панському одноповерховому приміщенні XVIII ст., з масивним білокам'яним в'їзним порталом, було виявлено сліди активного грабунку «чорними копачами».

У м. Кам'янець-Подільський, на вул. Кузнечна здійснювався нагляд за прокладанням траншеї під водопровід. Вона проходила вздовж правого краю дороги від Турецького бастиону до подвір'я будинку Кузнечна, 2 звідти до будмайданчику на місці будинку Фаренгольца.

Траншея була шириною 0,7–1,2 м, глибиною до 1,5 м, більша частина, на момент огляду вже була засипана будівельниками, крім ділянки біля Турецького бастиону. Єдиним місцем з можливою наявністю збереженого культурного шару XVII–XIX ст. була ділянка на подвір'ї будинку Кузнечна, 2. У північній частині подвір'я у відвалі та в засипці траншеї було виявлено виразні керамічні (кахлі, посуд) і скляні вироби цього часу. Далі вниз вулицею вся траншея вже була засипана, за винятком декількох колодязів, яких загалом було зафіксовано вісім.

Отже, завдяки розвідкам вдалось значно доповнити археологічну карту лівобережжя Середнього Дністра: виявлено й опрацьовано сотні одиниць нового матеріалу, описано пам'ятки різних культур та епох, обстежено поселення, яким загрожує руйнування.

П. Нечитайло, О. Омельченко, М. Ільків

ДОСЛІДЖЕННЯ В м. ПОЛОННЕ

У вересні—жовтні 2023 р. загін Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАНУ, на замовлення відділу культури Полонської ОТГ, проводив дослідження в м. Полонне Хмельницької області. Роботи відбувалися в історичній частині міста на ділянці на вул. Переца-Маркіша, 23. Дослідження здійснені у межах гранту УКФ, згідно з яким у місті працювала археологічна школа та проводилися наукові дослідження.

Розкоп розміром 10 × 10 м було розбито на ділянці фортечного валу, між кавальєром та костелом Св. Анни (рис. 1). За 5 м на захід від західної стінки розкопу починався ескарпований схил валу, порослий деревами та чагарниками. Розкоп було поділено на квадрати розміром 2 × 2 м (рис. 2). За лінією північ—

південь квадрати нумерувались арабськими цифрами, за лінією захід—схід — латинськими літерами.

У межах досліджуваної ділянки локалізували літописне Полонне (М. Кучера) або городище 1 (І. Винокур). Тому було важливим простежити стратиграфію ділянки, виявити ймовірні найбільш ранні сліди міської забудови.

Археологічні дослідження попередніх років показали порівняно високий рівень залягання культурних шарів та об'єктів у Полонному. Через це перші шари, які знімалися за допомогою техніки, мали потужність не більше 20–25 см, після чого виконувалася горизонтальна зачистка розкопу. Було з'ясовано, що на глибині 1–1,2 м на всій площі розкопу залягають мішані шари, що містять матеріали другої половини XX ст. та перевідкладені

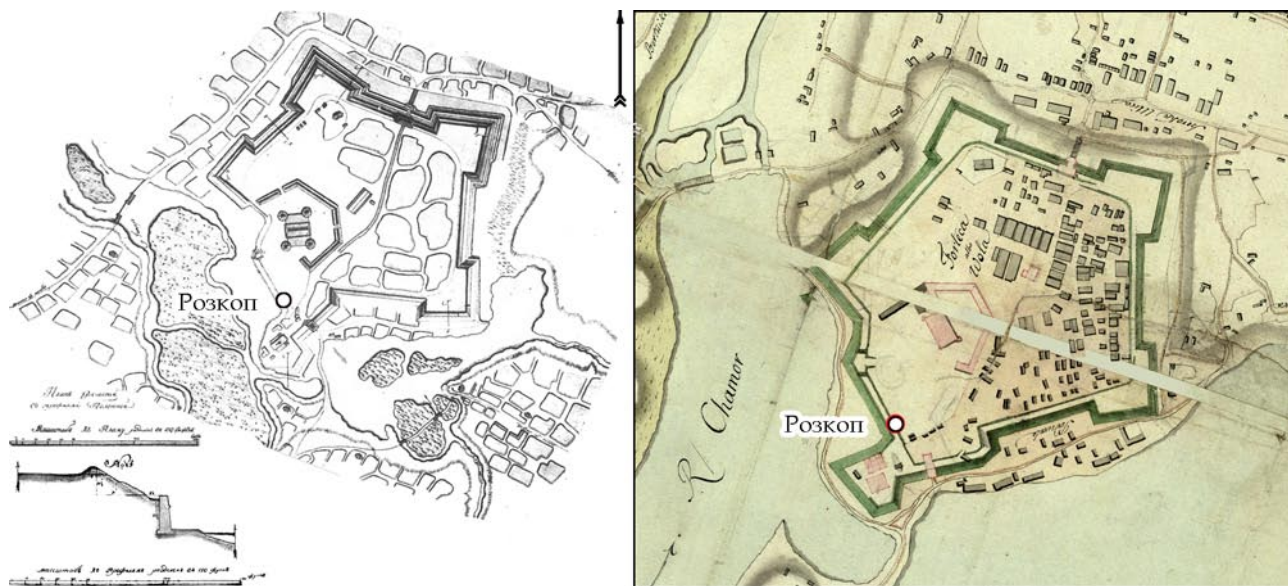

Рис. 1. Полонне. Контури розкопу та перетин валу на фрагментах планів XVIII ст.

матеріали XVII–XVIII ст. Нижче залягали мішані шари, що містили матеріали давньоруського часу та XVII–XVIII ст.

Всього у межах розкопу було виділено 24 шари: 1) темний гумусований ґрунт із фрагментами цегли; 2) засипка, чорноземний ґрунт, XVII—XVIII ст.; 3) суглинок; 4) сірий ґрунт з фрагментами цегли; 5) суглинок із прошарками чорнозему; 6) чорнозем; 7) чорнозем із вкрапленнями суглинку;

вані шари з малою кількістю матеріалу. Нareshtі на глибині 1,1–1,2 м у кв. А–В було зафіксовано насипний чорноземний шар XVII–XVIII ст. Під ним залягав сірий безінвентарний шар. У кв. С шари перерізалися ямою 1 другої половини XX ст., заповненою жовтим суглинком.

У кв. D-E/1-2, за східним краєм ями, було зафіксовано шари 2 та 10. Шар 2 також залягав у викиді з ями 1. У кв. D-E/1-2 непору-

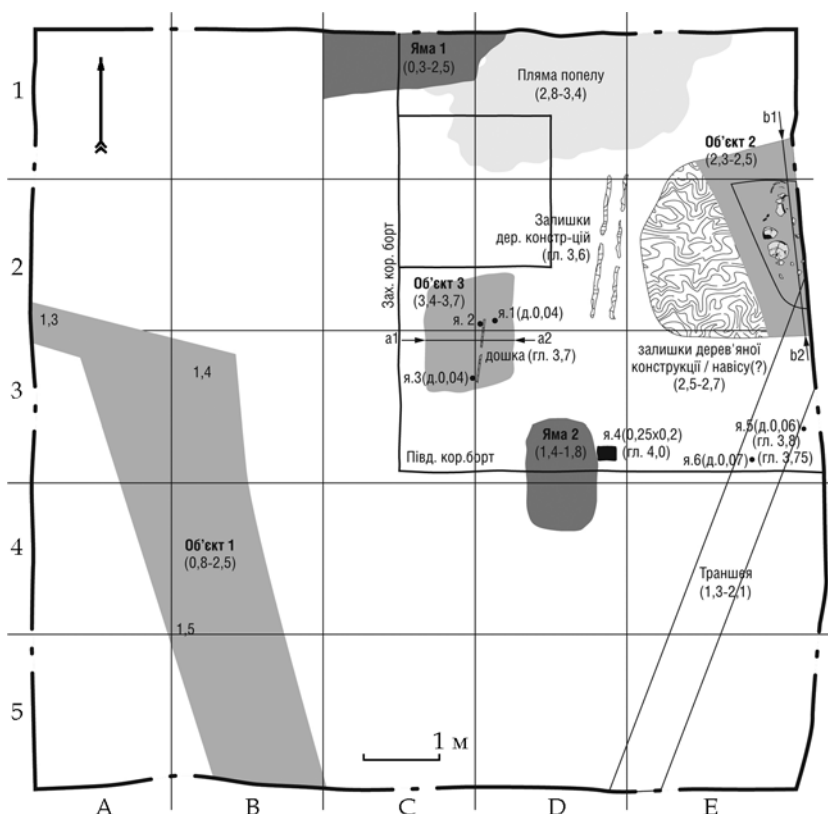

Рис. 2. Полонне. План розкопу

Рис. 3. Полонне. Зачистка на фальш-материку в ареалі об'єкта 2

шений насипний шар Полонської фортеці залягав дещо нижче, ніж у попередніх — на глибині 1,2–1,4 м.

На глибині 1,4–1,6 м у північно-східному куті розкопу, в кв. D–E/1–2 було простежено сірий безінвентарний шар супіску (14) у рівень з ним було зафіксовано пляму сірого попелу та розвал сіроглиняної димленої макітри прикрашеної лискуванням, біля якого лежав точильний камінь. Гіпотетично цей рівень денної поверхні фортечного валу можна пов'язати з масштабними роботами

з укріплення Полонської фортеці, що проводилися на початку XVIII ст. під час Північної війни. Нижче, на глибині 1,6–1,8 м, простежувалася моногенна чорноземна записка (шар 2) із вкрапленнями фрагментів цегли, кахель, посуду XVII ст. У цій записці у кв. E на глибині 1,6 м простежувався фрагмент тлілих дерев'яних конструкцій (шар 8), який знижувався на глибину 2,1 м. Цей шар пов'язаний із об'єктом 2. До цього ж будівельного горизонту належали й усі інші шари, що залягали нижче шару 8 у кв. D–E. Особ-

Рис. 4. Полонне. Фрагменти кахель XVII ст.

ливо цікавою є пляма сірого попелу (21) та фальш-материк (18), природу та особливості якого буде розкрито нижче в описі об'єктів.

Східний борт. Верхній шар представлений дерновим шаром, змішаним із будівельним сміттям (рис. 4; 7). Нижче залягав суглинок із прошарками чорнозему (5) та масив сірого безінвентарного ґрунту (15). На глибині 1,5–1,6 м фіксувався мішаний чорноземний ґрунт з матеріалами XVII–XVIII ст. (шар 2), що пов'язується з насипом-валом Полонської фортеці. Під ним у межах контурів споруди (об'єкт 2) виділялася лінза супіску (шар 14). Під лінзою залягав шар зотлілих дерев'яних конструкцій (8), пов'язаних із об'єктом 2. Потужність шару збільшувалася в південному напрямку. Разом із тим спостерігалось падіння шару з дерев'яними конструкціями у південному напрямку. Нижче залягали насипні шари, пов'язані зі спорудою (об'єкт 2). У північному (лівому нижньому кутку) фіксувався материк у вигляді жовтого суглинку з прошарками чорнозему.

Південний борт. Під дерновим шаром та прошарком будівельного сміття залягав шар твердого спресованого сірого ґрунту з матеріалами XIX–XX ст. (15). У кв. D і A на глибині приблизно 1 м фіксувався мішаний суглинок із прошарками чорнозему (5). Цей шар перерізало заповнення об'єкта 1 (шар 16), що містило матеріали XX ст. у сірому ґрунті. Нижче, у кв. D–C залягав прошарок мішаного суглинку з вкрапленнями чорнозему (5). Причому, у кв. B–A над шаром 5 фіксувалася потужна пачка шару 13 (мішаний з цементним сірим будівельним розчином XX ст.). Нижче залягали шари, пов'язані з будівництвом Полонської фортеці середини XVII ст. Шар 6 складався з прошарків мішаного чорнозему потужністю 0,2–0,4 м. Прошарки мали більшу або мен-

шу насиченість домішками (дрібні фрагменти цегли, каміння, ін. ґрунтів); мали різні відтінки. Шар 7 був світлішим завдяки насиченості суглинковим ґрунтом. Шари 6 та 7 мали доволі крутий градус нахилу (близько 160°) відносно сучасної денної поверхні. Зазвичай, коли конструкції валу насипані на материковій основі, такий кут у стратиграфії утворитися не може. Спостереження за стратиграфією південного борту мали вирішальне значення для розуміння конструкції насипних валів Полонської фортеці у цьому місці. Шляхом горизонтальних зачисток було виявлено сліди дерев'яних кілків у насипі. Подібні дерев'яні кілки використовувалися для укріплення дерну на поверхні валів бастионних фортифікацій. Це була поширена практика. Стратиграфія південної стінки розкопу показала, що на простежену глибину на досліджуваній ділянці спостерігається різке (160°) падіння насипних чорноземних шарів у бік р. Хомора. У цих насипних шарах трапляється деревне вугілля, фрагменти цегли, будівельного розчину та знахідок раннього залізного віку, VIII–X, XII–XIII, XVII ст. Різкий кут падіння цих насипних чорноземних шарів та відсутність ознак материка у місці розкопу дозволив припустити, що ця частина берега була насипана штучно. Берег підрівнювався і підвищувався для потреб фортеці. Як видно зі стратиграфічного розрізу, у північній частині розкопу таких підсіпок фортечного валу було мінімум дві. За рахунок насипного шару під час будівництва та реконструкції фортеці архітектори збільшили її площу, вирівняли її та зробили вищою. Конструктивні особливості будівництва валу простежені на плані 1790-х рр. (рис. 1). Деякі особливості цього плану підмічені Петром Ричковим: «Цікавою його особливістю є також те, що західний бас-

тіон та прилегла до нього з півночі куртина з кавальєром відтворені картографом як такі, що на той час вже мали ознаки початкової руйнації. Конкретні причини цієї деградації невідомі, однак схоже на те, що ця ділянка в конструктивному відношенні виявилася найменш витривалою через геологічну нестабільність своєї підоснови існування на стику річкової заплави та насипного земляного валу» (Ричков 2018). На нашу думку, під ділянкою розкопу існували підпірні цегляні стінки, подібні тій, яка збереглася під костелом. У другій половині XVIII ст. ці цегляні стінки були розібрані, що й спричинило руйнацію ділянки валу, відображену на плані 1790-х рр.

Об'єкти. Яма 1 і 2, об'єкт 1, траншея 1 були створені у другій половині XX ст.

Об'єкт 2 виявлений у кв. Е/1—3, під час розчистки дерев'яних конструкцій, верхня частина яких була виявлена у кв. Е/1 на глибині 1,4 м. Спостерігалось падіння дерев'яної плахи у південному напрямку, де на глибині 2,3 м дерев'яна плаха переходила у горизонтальну площину, формуючи кут споруди (рис. 4). Об'єкт заходив під східну бровку розкопу. Вдалося простежити північно-західний кут споруди та її заповнення у відкритій частині об'єкта. Фрагмент північної стінки споруди мав довжину 0,83 см та ширину 0,6 м, західна стінка мала довжину 1,84 м та ширину 0,5 м. Заповнення споруди мало вигляд сірого слабогумусованого ґрунту з включенням світлого суглинку, вуглинок, фрагментів цегли, невеликих камінців, потужність заповнення складала 20 см. У цьому заповненні було виявлено фрагменти та розвали керамічного посуду, фрагменти скляного посуду, уламок керамічної люльки, скляну намистину. С. н. с. ІА НАН України, к. і. н. С. Горбаненко провів флотацію заповнення об'єкта 2. У результаті було отримано зразки ботанічного походження: вуглики, а також обгорілі макрорештки зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів (проса, вівсюга, підмаренника, гірчака або споришу). Окрім цього, було виявлено індивідуальні знахідки у вигляді намистини та гачка-гап-лика. Нижче заповнення об'єкта фіксувався шар глинобитної підлоги потужністю 5—6 см. Нижче — прошарок зотлілого дерева потужністю 20 см, а під ним мішаний ґрунт із домішками фрагментів цегли та каміння, що залягав на материковому суглинку.

Від західної стінки споруди спостерігалось падіння шару тлілого дерева у західному напрямку. Цей шар зі значною кількістю цвяхів мав потужність 6—12 см, і інтерпретується нами за сумою ознак як залишки дерев'яного навісу.

На глибині 3,6 м було виявлено дерев'яну колоду діаметром 27 см, орієнтація якої спів-

падала з орієнтацією споруди, а простір між західною стінкою споруди та колодою був заповнений мішаним ґрунтом із зотлілим деревом, фрагментами цегли, кахель, кераміки та цвяхів. Дерев'яна колода була частково заглиблена у світлий суглинок / супісок, що фіксувався на глибині 3,4 м. Цей суглинок спочатку був сприйнятий як природний материк. У результаті горизонтальної зачистки спостерігалось падіння цього шару у південному напрямку. У ньому ж було виявлено сліди від стовпових ям, які будуть описані нижче. Втім, подальші роботи дозволили з'ясувати, що материк виявився фальш-материком, під яким залягали насипні чорноземні шари з матеріалами XVII ст. Потужність цього фальш-материка становила 10—12 см (рис. 3).

На південь від об'єкта 2 у фальш-материку було виявлено кілька стовпових ям, частину з яких було зафіксовано у заповненні об'єкта 3.

Об'єкт 3 виявлений у квадратах. На етапі горизонтальної зачистки мав вигляд плями прямокутної форми: 1,5 (3х—Сх) × 1,4 (Пн—Пд) м. Кути ями трохи скошені у західному напрямку. Заповнення об'єкта — гумусований ґрунт із матеріалами XVII ст. У заповненні об'єкта було виявлено сліди дерев'яних конструкцій. У північно-східному куті заглиблення від стовпової ямки діаметром 14 см (ямка 1); за 9 см на захід від ямки 1 — ямка 2 з діаметром 6 см; за 70 см на південь від ямки 2 — ямка 3 діаметром 4 см. Між ямками 2—3 та ямкою 1 простежена лінія дерев'яного тліну від дошки довжиною 0,8 та шириною 15 см, дошка поставлена на ребро.

Стовпові ямки 4—6 розміщувалися на південь від об'єктів 2—3. Ямка 4 мала розміри 25 × 20 см. Прямокутної форми з тлілим деревом всередині. Простежена щупом на глибину 4 м. Ямки 5—6 розміщувалися у південно-східному куті прирізки і мали діаметри 6 та 7 см відповідно.

Шар зотлілого дерева з цвяхами, який залягав над фальшивим материком і стовповими ямками є залишками навісу, що примикав до західної стінки споруди (об'єкта 2) і був орієнтований на край фортечного валу.

Об'єкти 2 та 3, стовпові ямки для навісу, що були влаштовані у фальш-материку належать до першого етапу будівництва фортеці пентагону 1640-х рр. Ця споруда (об'єкт 2) була розібрана до цокольного поверху і засипана під час перебудов фортеці наприкінці XVII — на початку XVIII ст. На користь такого датування споруди говорить її заповнення: характерний керамічний комплекс та денце скляного келиха з квітковою пелюсткоподібною розеткою на денці, фраг-

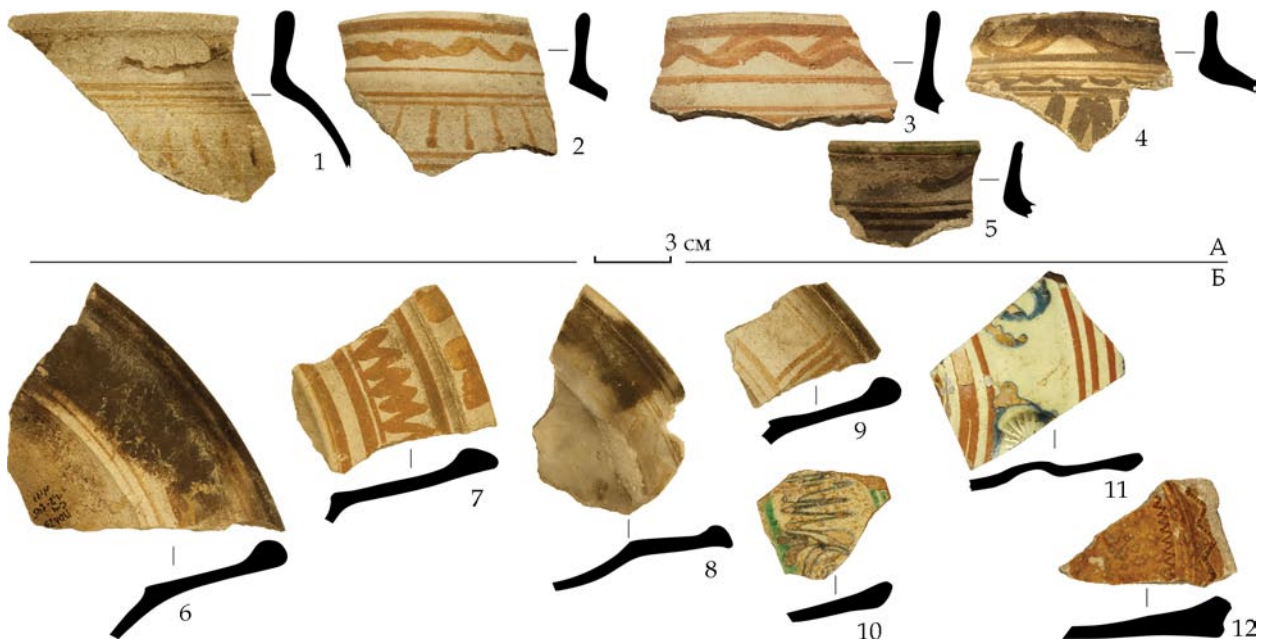

Рис. 5. Полонне. Фрагменти горщиків першої хронологічної групи XVII–XVIII ст. (А); фрагменти тарілок XVII–XVIII ст. першої хронологічної групи (Б)

мент люльки для паління тютюну, застібка для одягу. Усі ці речі та стратиграфічні спостереження дозволяють датувати останні роки існування споруди другою половиною XVII ст.

Ранні матеріали з розкопу представлені фрагментами кераміки раннього залізного віку, райковецької культури VIII–IX ст., XII – першої половини XIII ст., другої половини XIII – першої половини XV ст. Найбільша кількість кераміки давньоруського часу. Усі знахідки в перевідкладеному стані. Зважаючи на те, що вони містяться в чорноземному ґрунті, який нераціонально було везти здалеку, найімовірніше, ґрунт зі знахідками походить із території Полонного. Тим більше, що виявлені матеріали належать до періодів та культур, які вже були виявлені на території міста в попередні роки.

Індивідуальні знахідки давньоруського часу представлені медальйоном у формі рівнораменного хреста з перехрестями в колі та витим кільцем (знайдене у засипці об'єкта 2), а також металевим ромбічним гудзиком з емаліями.

Матеріали XVII–XVIII ст. становлять переважну більшість знахідок із розкопу. Це природньо, враховуючи, що більша частина розкопу була закладена в насипі, який утворився в цей час. У цій хронологічній групі виділено три підгрупи.

Перша з матеріалами другої половини XVII–XVIII ст. Вона належить до рівня тогочасної денної поверхні на глибині 1,4–1,6 м у кв. D–E/1–2, де було простежено сірий безінвентарний шар супіску (14). Там, у рівень з шаром 14 було зафіксовано пляму

сірого попелу та розвал сіроглиняної димленої макітри прикрашеної лискуванням, біля якого лежав точильний камінь. Гіпотетично цей рівень денної поверхні фортечного валу можна пов'язати з масштабними роботами з укріплення Полонської фортеці, що проводились на початку XVIII ст. під час Північної війни.

Традиційно, найбільшу кількість знахідок складали вироби з кераміки. *Будівельна кераміка* представлена у цій групі фрагментами цегли та кахель. Серед останніх виділяються традиційні для Полонного (ймовірно, місцевого виробництва) кахлі. Їх лицьова пластина вкрита високим, рельєфним, килимовим, геометричним орнаментом. Орнамент має вигляд сітки ромбів утвореної потрійними рельєфними прямими лініями, всередині яких рівнораменні хрести, виконані більшими лініями (рис. 4: 1). Інші зразки неполив'яних кахель мають основний орнаментальний мотив у вигляді розеток (рис. 4: 2, 3).

Серед фрагментів посуду *першої хронологічної групи*, більшість становлять горщики. Це вироби з бежевим, шерехатим кольором черепка. Вінце пряме вертикальне незначно відхилене, або відігнуте назовні. Зовні орнамент опіскою. Горщики переважно приземкуваті опуклобокі. Окремі фрагменти крайковані зеленою поливою (рис. 5, А).

Тарілки представлені трьома різновидами. Найбільше трапилось бежевоглиняних тарілок із шерехатою поверхнею та розписом опіскою (рис. 5, Б). Форма таких тарілок традиційна: округле дзеркало, порівняно широкі криси з валиком на краю. Інший різно-

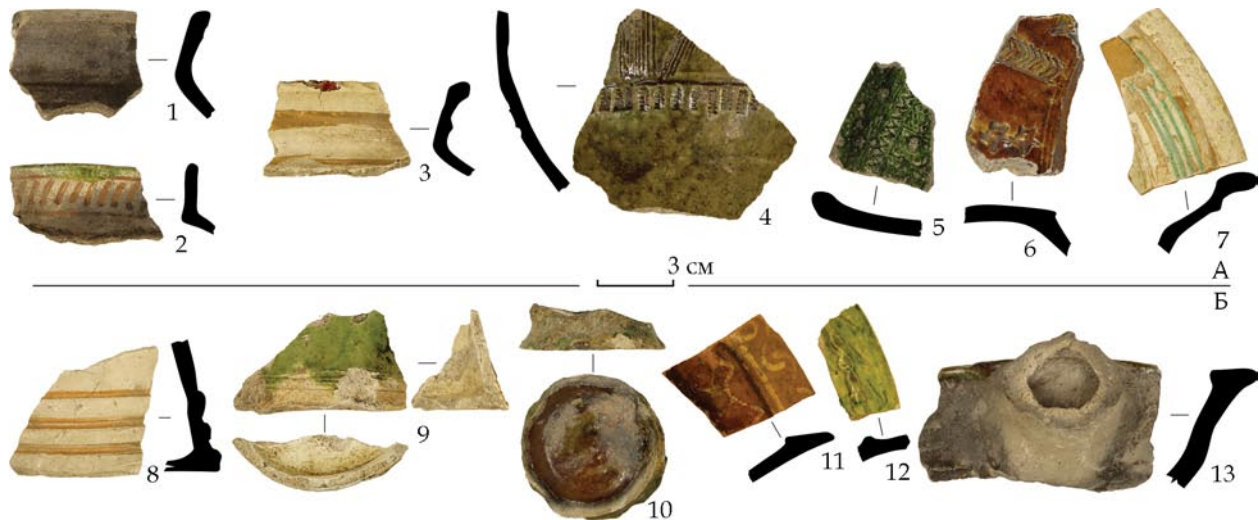

Рис. 6. Полонне. Фрагменти посуду другої половини XVII ст. другої хронологічної групи (А): 1–3 — горщики; 5–7 — тарілки; 4 — глек; (Б): 8, 9 — кубки; 11, 12 — миски; 13 — сковорідка

вид — це тарілки декоровані підполив'яним розписом на побілці. Є поширені у матеріалах другої половини XVII ст. тарілки з абстрактним розписом синьою фарбою по крисах і зеленими горизонтальними лініями по краях коротких берегів, на краю яких обернений назовні валик (рис. 5, Б: 10). Інший варіант цього різновиду має більш складний декор з округлими витиснутими медальйонами розетками на крисах та розписом коричневою і синьою фарбами (рис. 5, Б: 11).

Друга хронологічна група з матеріалами другої половини XVII ст. Вона належить до моногенної чорноземної засипки (шар 2) з вкрапленнями фрагментів цегли, кахель, посуду зі знахідками мідних солідів «боратинок» 1659–1668 рр. Цей шар залягав на глибині 1,6–2,3 м. Він утворився тоді, коли об'єкт 2 (споруда) припинила своє існування і була засипана з метою підвищення рівня фортечного валу.

Будівельна кераміка представлена у цій групі фрагментами цегли та кахель. Цеглина з цього горизонту 28 × 14 × 6,5 см. Фрагменти кахель вкриті зеленою поливою, мають рамку та рельєфний рослинний орнамент (рис. 4: 4, 5).

Другу хронологічну групу презентують горщики з виразними ознаками виробів першої половини — середини XVII ст. Тут майже взагалі не трапляються горщики з шерехатим бежевим та світлим черепком, орнаментовані лише опискою. Горщики з подібною поверхнею та орнаментом опискою, переважно крайковані (рис. 6, А: 1, 2). Також з'являються горщики виготовлені з білої каолінової глини з гладеньким черепком, крайковані або залиті зсередини поливою. Вінця подібних горщиків плавно відігнуті (не мають кутастого профілю), а не відхи-

лені та мають характерні виступи — валики посередині (рис. 6, А: 3).

Цікавим є фрагмент білоглиняного глека, вкритого зеленою поливою та багатим заглибленим орнаментом (рис. 6, А: 4). В подібній техніці штапованого та заглибленого орнаменту прикрашені фрагменти полив'яних тарілок (рис. 6, А: 5, 6). Виявлено тарілки з підполив'яним розписом на побілці (рис. 6, А: 7).

Кубки біконічної форми, вкриті зсередини поливою, зовні опискою та заглибленим лінійним орнаментом, або кількома валиками у нижній частині (рис. 6, Б: 8, 9). Подібні вироби траплялись і у першій хронологічній групі, їх фрагменти були менш презентабельними. До колекції відібрано також фрагменти мисок. Вони конічної форми з коротким вертикальним вінцем. Фрагмент 12 з наліпним валиком, прикрашеним зачіпами на зламі вінця та стінок і залитий зеленою поливою (рис. 6, Б: 12). Фрагмент 11 червоноглиняний з нетиповим розписом білим ангобом на коричневій основі (рис. 6, Б: 11). Типовим для цього часу є фрагмент керамічної білоглиняної сковорідки, залитий зсередини зеленою поливою з обламаною ручкою-тулійкою (рис. 6, Б: 13).

Слід підкреслити, що позначка 2,3–2,5 м для хронологічної другої групи доволі умовна. Це рівень залягання горизонтальних конструкцій та не порушеного заповнення об'єкта 2. Засипка, що стосувалась другої хронологічної групи могла залягати і нижче, аж до будівельних горизонтів і фальш-материка (шар 18). Ці моменти враховувались під час вибірки матеріалу. Також слід додатково підкреслити, що в ареалі виявлення об'єкта 2 та пов'язаних із ним конструкцій (С–Е/1–3) не було знайдено жодного мідного соліда Яна Казимира 1658–1668 рр. на глибині ни-

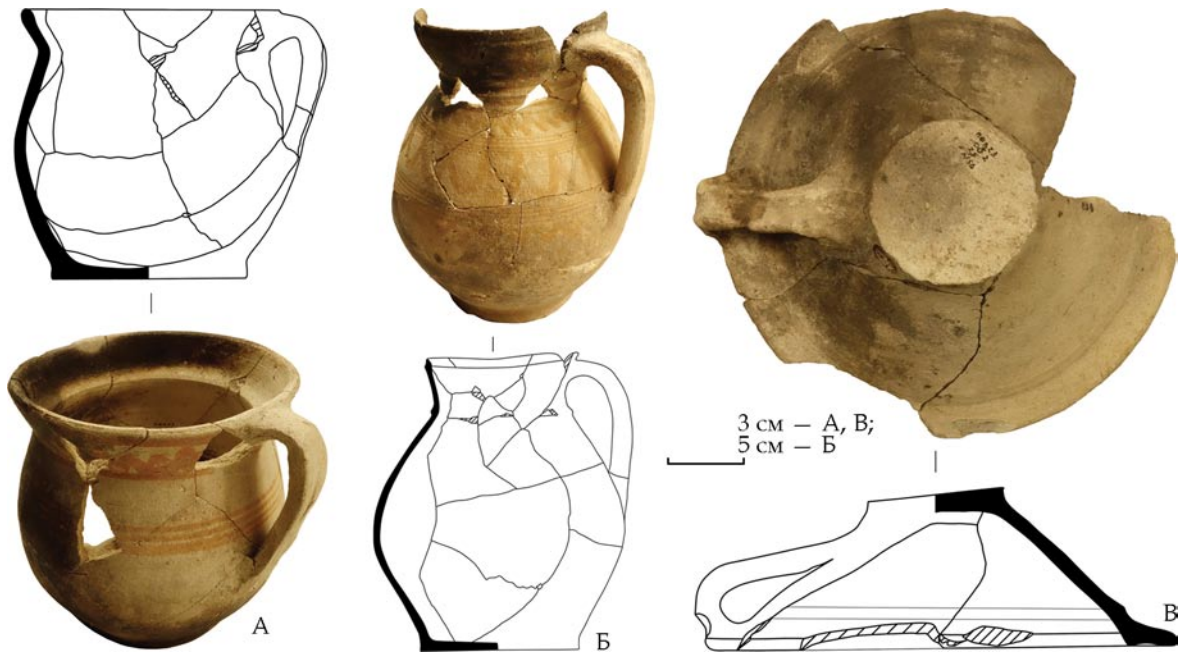

Рис. 7. Полонне. Заповнення об'єкта 2: А — горщик; Б — глек; В — покритка

жче 2 м. У той же час на рівні 1,0–1,6 м в цьому ареалі, а також у фортечному насипі в кв. А–В/4–5 на глибині понад 2 м їх було знайдено 27 од. Ці спостереження дають додаткові аргументи на користь датування виявленого об'єкта 2 та пов'язаного з ним будівельного горизонту 1640-х рр., часу зведення Полонської фортеці-пентагону.

Третя хронологічна група належить до часу будівництва Полонської фортеці-пентагону і датується першою половиною — серединою XVII ст. Це матеріали виявлені на рівні будівельних горизонтів об'єктів 2 та 3, а також в насипних шарах на глибині нижче 2,3–2,5 м.

Будівельна кераміка представлена у цій групі фрагментами цегли та кахель. Цеглина з цього горизонту має розміри $29 \times 14 \times 6,5$ см. Верхня частина (т. зв. «постель») горбиста зі слідами пальців. Під тлілими дерев'яними конструкціями навісу було знайдено фрагмент карнизної кахлі з шестипелюстковими квітковими розетками. Більшість горщиків з цих горизонтів має явні ознаки першої половини XVII ст. Вони мають світлий колір черепка, гладеньку або шерехату поверхню крайковані або залиті зсередини поливою. Більшість вінець подібних горщиків плавно відігнуті (не мають кутастого профілю), а не відхилені та мають характерні виступи — валики посередині. Один із горщиків без поливи має карбований край. Цікавим є горщик з коротким підрізаним вінцем заглибленим орнаментом, суцільно залитий жовто-коричневою поливою. Також було знайдено тарілки та кубки з підполивів'яним штампованим орнаментом, фрагменти макітер, мисок, покриток тощо.

Знахідки із заповнення об'єкта 2. У заповненні об'єкта 2 (хоч його і не було досліджено вздовж усього периметру) було виявлено порівняно велику кількість знахідок. Особливо цінними є розвали посудин, які вдалося частково реконструювати.

Горщики, виявлені у заповненні об'єкта, представлені двома димленими фрагментами, одним світлоглинним з опискою та крайкуванням і однією посудиною повного профілю. Найбільш збереженою виявилась посудина 55, висотою та діаметром вінця 11 см. (рис. 7, А) Горщик струнких пропорцій, невеликого розміру. Опух неширокий. Плечова частина похила. Вінце пряме вертикальне, незначно відхилене назовні. До вінець та нижче лінії опуку кріпиться стрічкова ручка з пальцевим вдавленням посередині Г-подібної форми. Орнамент опискою по плечовій частині та по площині вінця. Вздовж вінця широка хвиляста лінія, по плечовій частині кілька рядів тонких вертикальних ліній.

Було знайдено два глеку, що відрізняються формою між собою. Один з них повного археологічного профілю (рис. 7, Б). Висота глека 20,5 см, діаметр вінця 11 см. Черепок світлий, бежевий. Зовні та по вінцю є плями кіптяви. Поверхня шерехата, у формувальній масі значний домішок піску. Нижня частина сферичної форми. До опуку та вінець кріпиться стрічкова ручка «Г»-подібної форми, широка з пальцевим поздовжнім вдавленням. В основі ручки одинарне пальцеве вдавлення. Інший край кріпиться до вінець. Вінце пряме вертикальне. Незначно плавно відігнуте від стінок. Загалом вінця воронко-

подібної форми. Зовні вздовж краю вінець заглиблена лінія. Орнамент опискою у вигляді хвилястих та прямих ліній.

Покришка з білим черепком, зсередини вкритий кіптявою (рис. 7: В). Поверхня шерхата у формувальній масі значний домішок піску. Покришка конічної форми. Верхня частина круга, зрізана. Могла використовуватись як денце, у перевернутому вигляді. Краї прямі відігнуті від стінок майже вертикально. До краю кріпиться стрічкова петлеподібна ручка з пальцевим вдавленням по середині.

Також було знайдено фрагмент тарілки з підполив'ям розписом і валиком назвни, уламок імпоротної посудини з зеленою поливою та коричневим кольором черепка та нижню частину склянки, денце якої прикрашено пелюсткоподібною квітковою розеткою (рис. 8: 1).

Скляні вироби XVII–XVIII ст. Для цього періоду скляні вироби є доволі розповсюдженими. Втім, для першої половини XVII ст. їх кількість зазвичай є незначною, у другій половині кількість посуду в археологічному контексті збільшується, й у XVIII ст. досягає піку. В межах розкопу 2023 р. ця закономірність теж простежувалася. У межах першої хронологічної групи скляних виробів було небагато. У другій та третій хронологічній

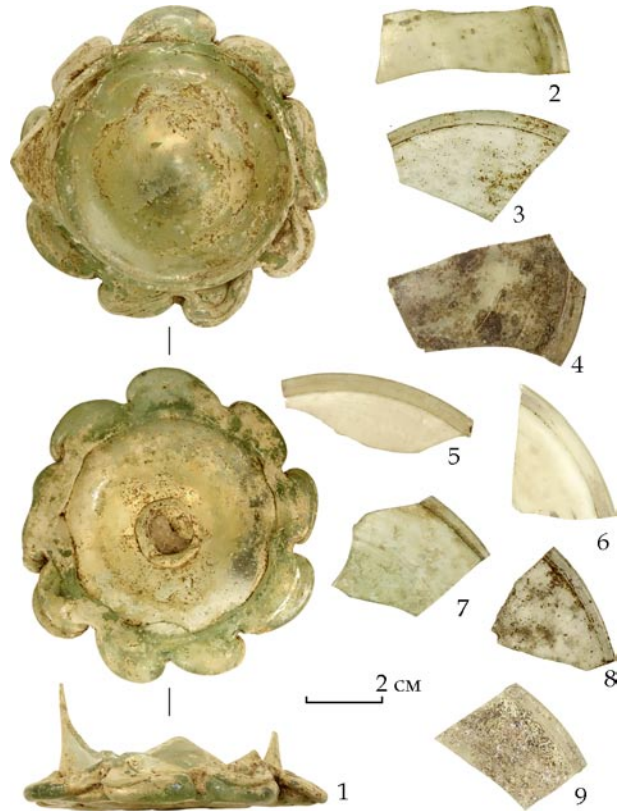

Рис. 8. Полонне. Скляні вироби XVII–XVIII ст.: 1 — склянка або келих з денцем у вигляді пелюсткоподібною розетки; 2–9 — віконниці

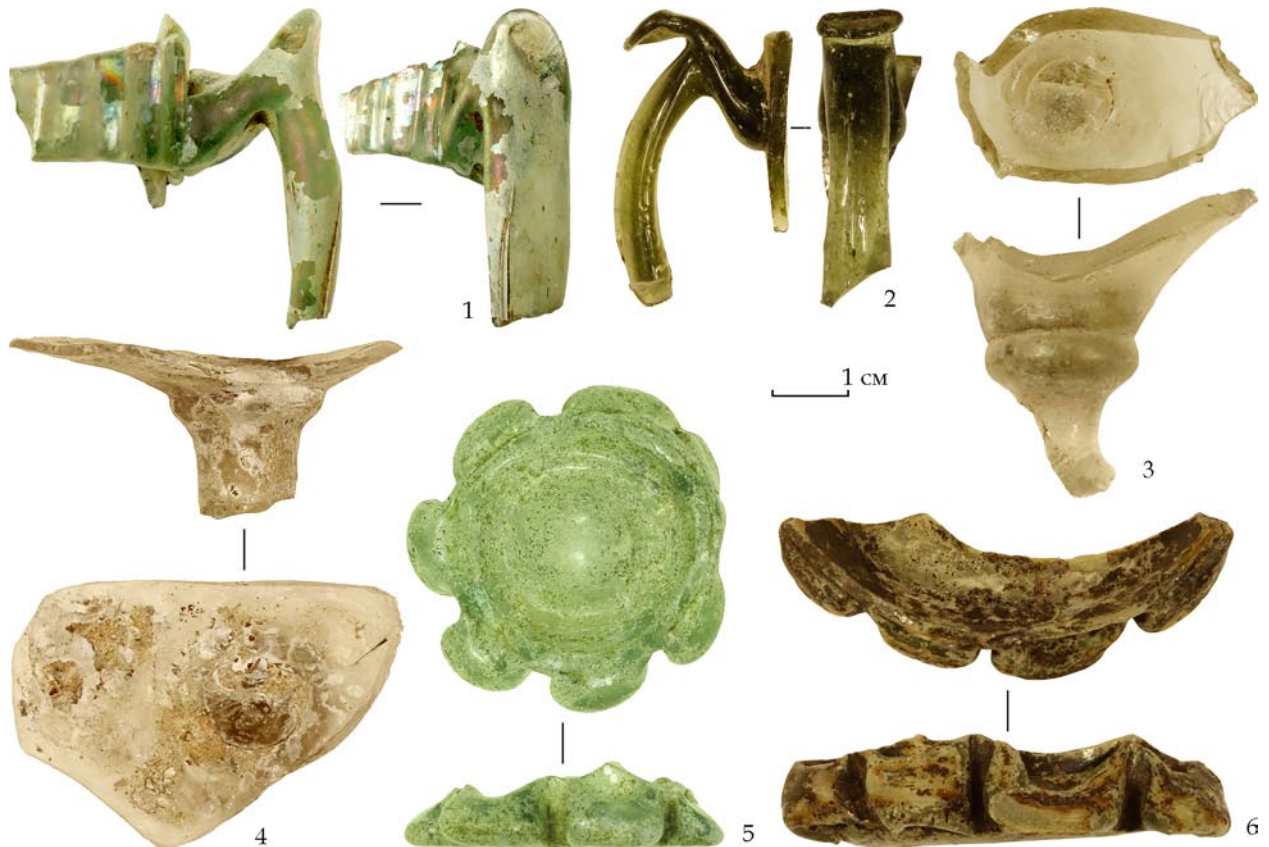

Рис. 9. Полонне. Скляні вироби XVII–XVIII ст.: 1, 2 — ручки; 3, 4 — кришки; 5, 6 — склянки з денцем у вигляді пелюсткоподібною розетки

Рис. 10. Полонне. Індивідуальні знахідки XVII–XVIII ст.: 1–3 — люльки; 4 — свинцева пломба; 5 — куля; 6–9 — гральні фішки

групі кількість фрагментів помітно зростала.

Найбільшу кількість знахідок становлять віконниці. Це округлі вироби з прозорого скла різних відтінків (безбарвний, зеленуватий, блакитний). Край віконця загнутий шириною 0,2–0,5 см, діаметр 10–12 см (рис. 8).

Серед фрагментів посуду виділяються популярні склянки з денцем обрамленим наліпним джгутом у формі квіткові пелюсткоподібної розетки (рис. 9: 5, 6); фрагменти ручок від келихів та кубків з упорами для пальців (рис. 9: 1, 2); скляні кришки конічної форми з ручкою по центру (рис. 9: 3, 4).

Індивідуальні знахідки XVII–XVIII ст. представлені різними категоріями знахідок. Знайдено три люльки у фрагментованому стані. Дві з них — білоглинняні, з відбитими чашечками, вкриті заглибленим орнаментом та зеленою поливою. Фрагмент 1 орнаментований поздовжніми та поперечними заглибленими лініями (рис. 10: 1), фрагмент 2 орнаментований двома різновидами коліщаток (рис. 10: 2). Люльки 1 і 2 датовані XVII ст., тим самим часом датується і люлька 3. Люлька 3 з частково відбитою верхньою частиною чашечки. Черепок червоний, є нагар від використання, оздоблена канелюрами (рис. 10: 3). Люлька 3 є своєрідним хронологічним маркером, оскільки знайдена в заповненні

об'єкта 2. Виявлення люльки у заповненні споруди означає, що вона була покинута у другій половині XVII ст., коли тютюнопаління було достатньо розповсюдженою практикою.

Гральні фішки знайдені у кількості п'яти одиниць. Більшість виготовлені зі стінок горщиків. Форма фішок округла, п'яти та шестикутна, краї затерті (рис. 10: 6–9). На думку Анатолія Гейко, подібні знахідки належать до так званої гри в «крем'яхи». На нашу думку, обмежувати функції подібних знахідок лише грою в крем'яхи не варто. З таким самим успіхом подібними фішками могли грати в алькерк, шашки та інші настільні ігри. Звичними знахідками є кулі. Нами було знайдено три одиниці. Трапляються з хвостовиком (літником) так і без них (рис. 10: 5). Цікавою є знахідка текстильної свинцевої пломби. Пломба із нерозбірливим зображенням та фрагментами напису по колу: «FR. ... FRA...». Збереглася частина об'єкта петлі для підвішування та округлого виступу із зображенням ножиць з тильного боку (рис. 10: 4). Ножиці — ознака високої якості текстилю.

Отже, дослідження у південно-західній та західній частинах розкопу показали, що значна частина простору на сучасному плато правого берега р. Хомора є насипною. Судячи зі знайдених у насипі матеріалів, основні

роботи з його спорудження були виконані в 1640 рр. Любомирськими. Потім замок досипався у другій половині XVII — на початку XVIII ст.

Фрагмент будинка (об'єкт 2), ймовірно, був якоюсь господарською спорудою, що входила до системи фортеці пентагону Любомирських 1640-х рр. Ця споруда була розібрана і засипана під час перебудови фортеці наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

У процесі досліджень було зібрано колекцію знахідок. Більшість складають матеріали другої половини XVII ст.: цегла, фрагменти кахель, керамічного та скляного посуду, залізні вироби, кулі, монети, люльки для паління тютюну, гральні фішки. В перевідкладеному стані, у фортечному насипі трапились матеріали раннього залізного віку, культури луки-райковецької VIII—IX, XII—XIII, XVII ст.

Уперше було досліджено ділянку Полонської фортеці між кавальєром та костелом Св. Анни. Дослідження показали, що значна частина ділянки була штучно насипана в 1640-х рр., під час будівництва фортеці-пентагону Любомирських. До спорудження фортеці тут, ймовірно, існував пологий берег, що плавно спускався в бік ріки. Для будівництва куртини між кавальєром та бастіоном, де тепер стоїть костел Св. Анни, берегову лінію було видовжено на 10 м вперед до ріки та підвищено на 8 м (сучасна висота). Це було зроблено за допомогою підпірних цегляних стінок, одна з яких збереглась за костелом з боку річки.

На краю насипу (куртини) стояла дерев'яна споруда з навісом, можливо, вона була захована за невисоким валом. Споруду було збудовано під час спорудження фортеці-пентагону у 1640-х рр.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. дерев'яну споруду з навісом було розібрано і засипано. А висоту куртини збільшено більше ніж на 1 м.

У другій половині XVIII ст. було розібрано

підпірні стінки з боку річки і вали та куртина в даному місці зазнали руйнацій, що відображено на плані 1790-х рр. (рис. 1).

У XIX ст. фортечний вал було розкопано, а територію знівельовано та вирівняно.

Спостереження за стратиграфією ділянки дозволило по новому поглянути на історичну топографію міста. Розкоп в районі південно-західної куртини показав, що значна її частина насипана в період будівництва фортеці Любомирських у 1640-х рр.

Це означає, що рельєф старого Полонного до побудови фортеці-пентагону був іншим. Можливо, існував пологий спуск (від місця виявлення дерев'яної споруди з навісом) до берега р. Хомора. Радикальні зміни рельєфу в період будівництва фортеці, ймовірно, означають, що дитинець та центр давньоруського Полонного був не на місі з костолом, як припускав Михайло Кучера, адже в XII ст. обриси цього мису були зовсім іншими. Можливо, давньоруський дитинець існував на місці старого замку Любомирських з вежами, що займав домінуючу точку рельєфу в той час. Та й фортифікаційна традиція зазвичай розміщувала більш пізні феодальні замки на місці більш ранніх.

Матеріали досліджень обов'язково мають використовуватись для реконструкції вигляду давнього Полонного, розуміння його історичної топографії, історії та архітектури Полонської фортеці.

Наукові результати експедиції дали важливу інформацію з історії та топографії Полонного, було отримано можливість простежити конструктивні особливості фортеці, вивчити пов'язані з нею споруди та прибудови. Дослідження дозволили по-новому оцінити історичну топографію Полонного й розміщення ранніх фортифікацій міста до побудови фортеці. Також отримано колекцію знахідок, що відображають матеріальну культуру та використання даної території з X ст. до нової ери до середини XVII ст.

О. Білинський, О. Потоцький, Ю. Ходукіна, В. Мороз

РЕЗУЛЬТАТИ РОБІТ НА ТРАХТЕМИРІВСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Археологічна експедиція Києво-Могилянської Академії (створена при Національному університеті «Києво-Могилянська Академія») розпочала дослідження на теренах Трахтемирівського півострова у 2023 р. Початковим етапом робіт стала оцінка потенціалу регіону та пошук пам'яток, перспективних для стаціонарних досліджень. Розроблено програму дослідження регіону, яка включає суцільне картографування

пам'яток півострова, щорічне обстеження берегової лінії та вивчення динаміки заселення території. З цієї метою проводилися розвідки та шурфування для обстеження вже відомих пам'яток та пошуку нових.

У поточному сезоні досліджено 15 поселенських пам'яток та три курганні могильники (рис. 1, 2). Переважна більшість обстежених поселень та городищ за знахідками кераміки належать до доби раннього заліза,

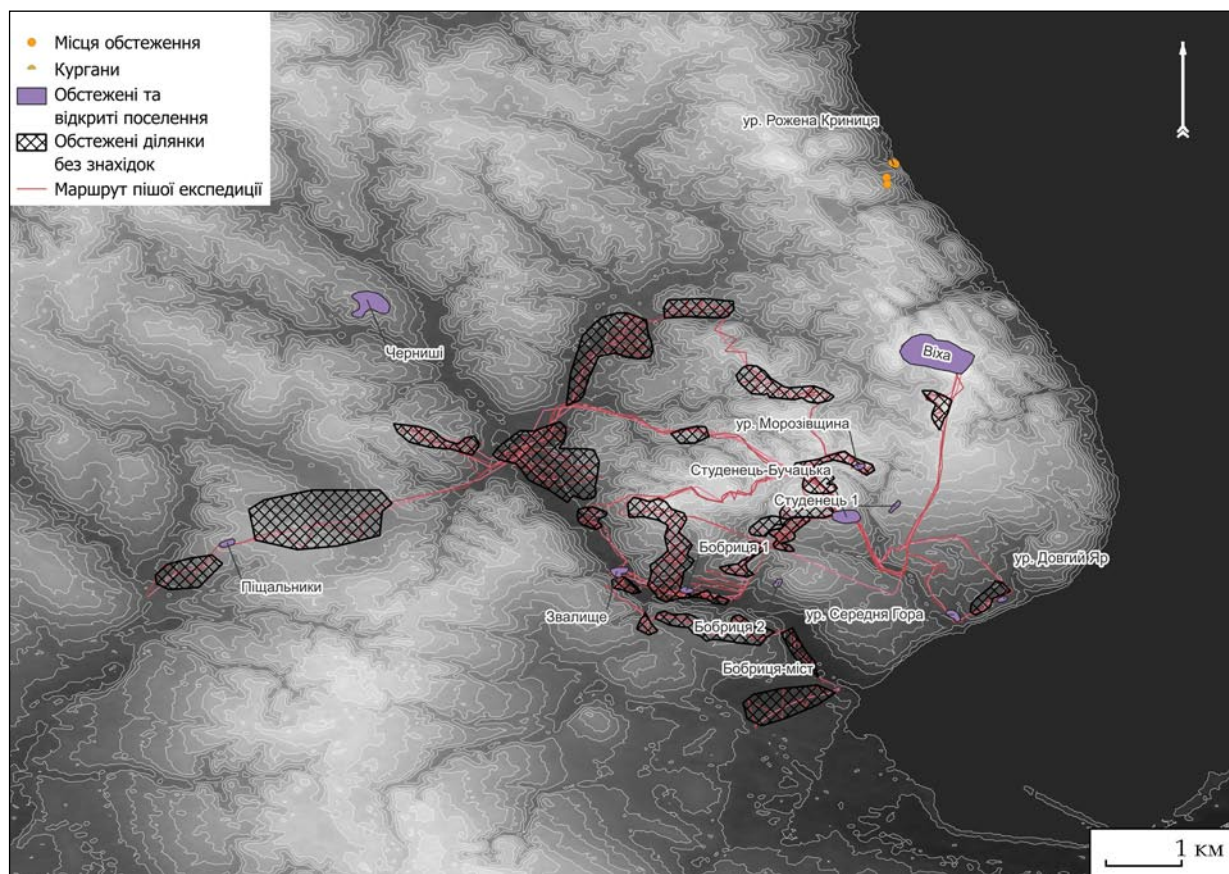

Рис. 1. Карта досліджень експедиції

Рис. 2. Карта обстежених курганів

хоча на деяких трапляються матеріали трипільської, черняхівської культур, давньоруського та ранньомодерного часу. До нововідкритих відноситься багатошарове поселення в уроч. Звалище на західній околиці с. Бобриця. У момент огляду теренів пам'ятки ділянку розчищав від рослинності бульдозер, скоріше за все під майбутню оранку. Серед знахідок підйомного матеріалу траплялася кераміка ранньозалізного віку та черняхівської культури, а також XVI ст. З поселення в уроч. Морозівщина, окрім фрагментів кераміки раннього залізного віку, походить ліпна кераміка, що має сліди розгладжувальних прикрас для ямної спільноти. На поселенні біля с. Потапці зібрано яскравий матеріал жаботинського етапу. Під час огляду берегового кліфу поруч із с. Бучак, виявлено рештки поховань, ймовірно, відомого тут за літературою давньоруського могильника.

Найбільш виразний матеріал дало шурфування городища раннього залізного віку поблизу с. Черниші. Пам'ятка відома у літературі, але досі не згадувалась у звітах

дослідників. Контури валу добре видно на супутникових знімках, проте на місцевості вони майже не читаються, бо повністю знищені оранкою. На території городища закладено три шурфи найбільш, репрезентативним з яких був шурф 1. Він зачепив об'єкт, у якому виявлено значну кількість обмазки, кераміки, прясла та стрілу, яка належить до другої половини V ст. до н. е. Окрім шурфування, проводився огляд поверхні зі збором підйомного матеріалу та позначенням скупчень знахідок на поверхні за допомогою GPS. Знахідки еллінського посуду представлені 10 стінками, фрагментом горла та вінцем амфори. Судячи з тіста амфори походять з Хіосу, Самосу та Гераклеї Понтійської. Горло, ймовірно, належить до пізньопухлогорлих амфор кінця V ст., а вінце належить гераклейській амфорі. Загалом комплекс, ймовірно, належить до кінця V ст. до н. е.

Аналіз здобутих під час польових робіт матеріалів дозволив визначити найбільш перспективні для наступних досліджень пам'ятки.

Д. Куштан

КОМПЛЕКС ЗНАХІДОК РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ З ЧЕРКАСЬКОГО ПОДОЛУ

Історичне ядро м. Черкаси, як і Києва, розташоване на пагорбах — мисах високої надзаплавної тераси правого берега Дніпра. Прилегла до них низинна (надзаплавна) територія міста навпроти Центру так само носить назву «Поділ». Якщо в Києві Поділ — це ділянка між високим берегом Дніпра та його притокою Почайною, що протікала заплавою, то в Черкасах — територія між корінною терасою та р. Митниця (зараз не існує — затоплена Кременчуцьким водосховищем).

Донедавна терени черкаського Подолу не були об'єктом ґрунтовних археологічних досліджень. У 1950—1980-х рр. розвідки та шурфування здійснював місцевий краєзнавець М. Пономаренко, у 1970—1990-х рр. — архітектор-археолог С. Рець. Але ці дослідження не виявили масового археологічного матеріалу та будь-яких значимих об'єктів. З початку 2000-х рр. шурфування та невеликі розкопки на території Нижнього міста проводив Д. Куштан — спочатку в складі експедиційного загону Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержад-

міністрації, а з 2016 р. — Черкаської експедиції. Знахідки були представлені переважно матеріалами XV—XIX ст. Лише 2022—2023 рр. на території черкаського Подолу розгорнулися масштабні археологічні розкопки. Об'єктом досліджень стала земельна ділянка на вул. Князя Ольгерда (колишня Гагаріна), 60. Вона розташована в середмісті Черкас (Нижнє місто) у кварталі між вул. Князя Ольгерда, узв. Замковим та узв. Парковим. Південна межа ділянки прилягає до схилу тераси високого правого берега Дніпра, на якій розташований сквер ім. Богдана Хмельницького. Обабіч ділянки на інших мисах розміщувалися два черкаські замки: з протилежної сторони узв. Замкового — «польський» на сучасному Пагорбі Слави, за вул. Розкопною — «литовський» на Дзеленьгорі (рис. 1: 1). За топографією ділянка є схилом першої надзаплавної тераси правого берега Дніпра. Південна її частина, розташована попіл схилом корінного берега, — це вузька супіщана тераса завширшки близько 20 м, яка має невеликий природний ухил у бік заплави. Реш-

Рис. 1. Черкаси-Поділ. Розташування ділянки на вул. Князя Ольгерда, 60 на плані міста кінця XVIII ст. (1) та її вигляд під час розкопок (2, 3)

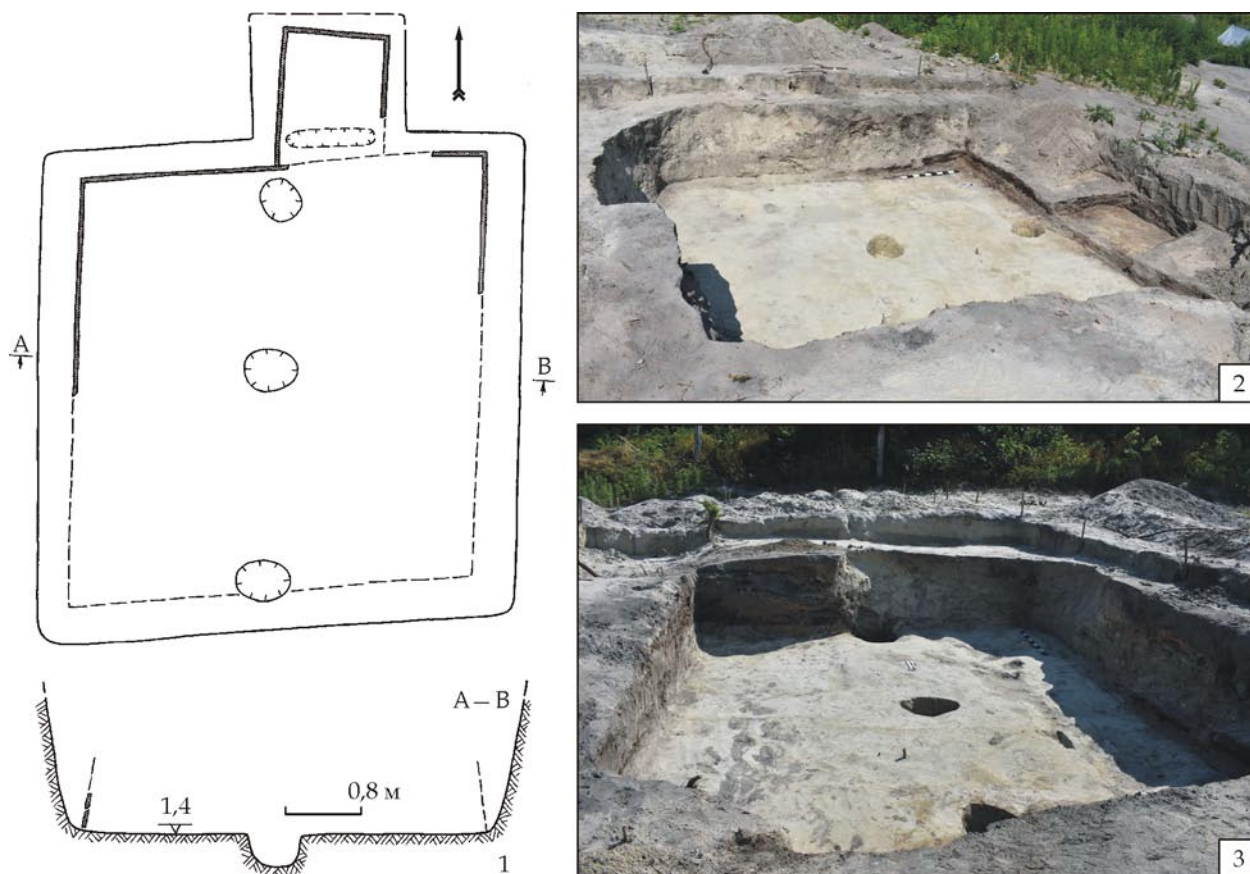

Рис. 2. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4 — котлован споруди кінця XVIII ст. План та перетин (1), вигляд після розчистки (2, 3)

та ділянки попід терасою нижча за неї на 2 м і також похило опускається до Дніпра.

Ділянка, що досліджувалася, розташована в межах посаду пізньосередньовічного та ранньомодерного міста, на початку XIX ст. вона вже була зайнята приватною забудовою. Поруч, коло перетину Замкового узвозу (колишньої вул. Старобазарної) та вул. Князя Ольгерда розміщувався міський базар, а з протилежного боку (на розі вул. Князя Ольгерда та узв. Паркового) — Свято-Троїцька дерев'яна церква, споруджена у 1671 р. (храм проіснував на цьому місці до 1860-х рр.). Ця церква була другою за давністю в місті (після замкової Миколаївської, відомої, принаймні, з середини XVI ст.). Храм був православний, лише у 1740-х рр. на деякий час потрапив під управління уніатів. У XVIII — на початку XIX ст. досліджувана ділянка стала центром черкаського Подолу — вона розташовувалася між міським базаром та Свято-Троїцькою церквою, частково на території приходського церковного цвинтаря. До кінця XIX ст. на цій території вже знаходилися приватні садиби, останні десятиліття — огорожений залізо-бетонним парканом пустир, зарослий чагарниками і деревами.

Розкопки проводила Черкаська експедиція Інституту археології НАН України

(керівник — Д. Куштан) на замовлення Приватного підприємства «НАДІЯ». До робіт долучилися співробітники Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини та студенти-практиканти Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького (рис. 1: 2, 3). За два сезони у центральній та північно-східній частинах ділянки досліджено 1200 м². Як свідчать результати розкопок, ця частина черкаського Подолу була заселена ще носіями зарубинецької (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) та черняхівської (III — початок V ст. н. е.) культур. Наступні хронологічні горизонти пов'язані з часом після заснування Черкаського замку (друга половина XIV ст.). Саме до литовсько-польського періоду існування Черкас належить і чимала кількість археологічних об'єктів: напівземлянка-комора початку XV ст., землянка першої половини XVII ст., цвинтар XVII—XVIII ст., побутові об'єкти XVIII ст. Серед останніх особливий інтерес викликає об'єкт 4, якому присвячене це повідомлення.

Він належить до періоду, коли Черкаси після Другого поділу Польщі у 1793 р., як і решта Правобережжя, відійшли до складу Російської імперії. Незадовго перед цим, у 1791 р. колишнє королівське місто Черкаси

Рис. 3. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4: скупчення битого керамічного посуду на підлозі

разом із ще двома містечками Черкаського староства — Білозір'ям (нині — однойменне село) та Ломоватим (нині — с. Сагунівка) — отримало статус «вільних» (магдебурзьке право). У «Відомості», поданій російському генерал-прокуророві князю Куракіну від 31 січня 1797 р., стосовно стану міста зазначено таке:

«Оный Город состоит по правой стороне реки Днепра, по коему судоходство производится и доставляется с вершины оного разной строевой и корабельный лес. Купечества и мещанства мало и по большей части купечество из евреев. Промыслы ж жители того города имеют разными шипотынами товарами, а некоторые упражняются в хлебопашестве. Строение оного города иррегулярное простое и городского вида не имеет. Сколько ж земли имеется за неснятием в натуре неизвестно, и особо выгонной земли; по пропорции усадебного места не вымежевано. Угодья ж по карте явствуют, что в окрестности оного леса к строению годного изобильно».

Також у відомості приводяться статистичні дані про Черкаси межі XVIII та XIX ст. На той час в місті проживало понад 3000 жителів обох статей, з яких 2/3 — міщани православного віросповідання. Також серед містян присутні: 188 — євреї, 74 — дворяни-шляхта. В місті не існувало ще жодної капітальної (кам'яної чи цегляної) будівлі, натомість було 535 дерев'яних «мазаних» будинків. Культові споруди представлені двома православними церквами (соборна Миколаївська та приходська Свято-Троїцька) та однією католицькою (каплиця на Замковій горі). На

території міста розташовувалися: три вітряні та 17 водяних млинів, 15 кузень, два шинки, одна єврейська школа. Судячи з планів Черкас кінця XVIII — початку XIX ст., місто вузькою смугою простягнулося вздовж високого корінного берега Дніпра на 5,4 км: від Великого Казбетського яру до уроч. Чехового. На терасі розміщувалося Верхнє місто, попід берегом у заплаві — Нижнє місто або Поділ. З напільного боку межа проходила приблизно між сучасними бул. Шевченка та вул. Гоголя. Площа Черкас на той час сягала близько 380 га (3,8 км²). Бувший «польський» замок (сучасний Пагорб Слави) став осередком господарської економії колишнього черкаського старости князя Героніма Януша Любартовича Сангушка (1743—1812), котрий при новій владі за активну участь у Торговицькій конфедерації, діяльність якої призвела до чергового поділу Польщі, отримав від імператриці Єкатерини II чин генерала-поручника російської армії.

Досліджений 2023 р. об'єкт 4 — це велике скупчення археологічних матеріалів ранньомодерного часу — смітник, влаштований у котловані закинutoї споруди-напівземлянки. Вона розміщувалася на відстані близько 10 м від підніжжя корінної тераси, та на відстані 12—13 м від крайніх поховань західної периферії цвинтаря Свято-Троїцької церкви. Котлован колишньої споруди майже квадратний у плані, викопаний у материковому супіску, орієнтований стінками за сторонами світу, розміром 4,5 × 4,2 м. З півночі (з боку Дніпра) до нього прилягає вхід-тамбур шириною

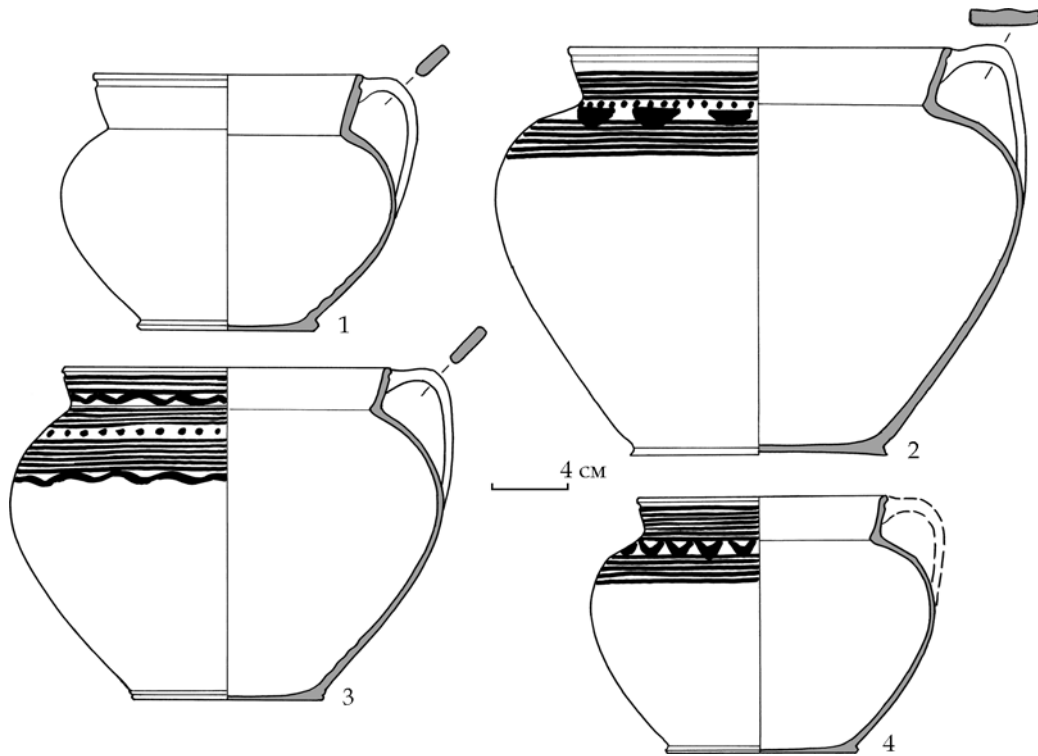

Рис. 4. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4. Керамічний посуд кінця XVIII ст.

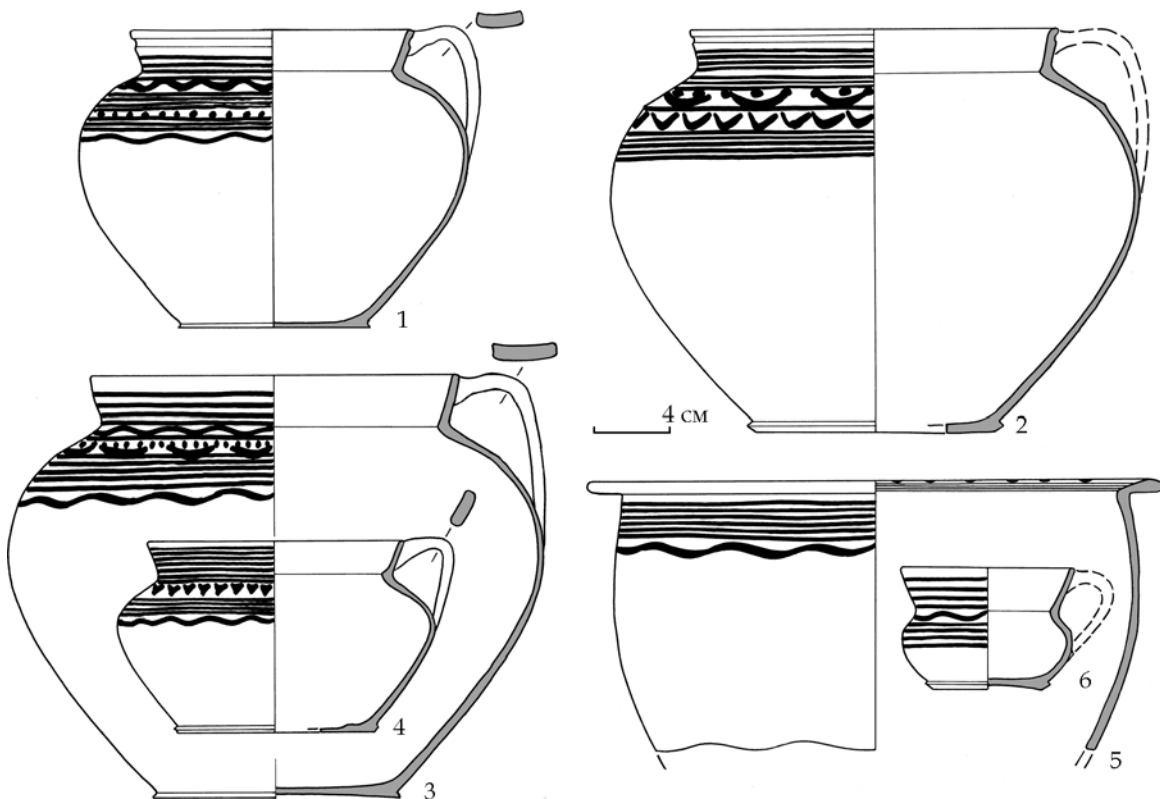

Рис. 5. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4. Керамічний посуд кінця XVIII ст.

1,5 м. Долівка на глибині 1,4 м від рівня сучасної поверхні, вона рівна з трьома стовпovими ямами за віссю північ—південь (рис. 2: 1). Вздовж периметра котловану та тамбура простежено залишки дерев'яного (дощатого)

облицювання стінок (рис. 2: 2, 3). На дні розчищено розвали керамічних посудин (горщиків, мисок, глеків), навмисне складених уже в розбитому вигляді (рис. 3). У верхній частині заповнення фіксувалося потужне скупчення

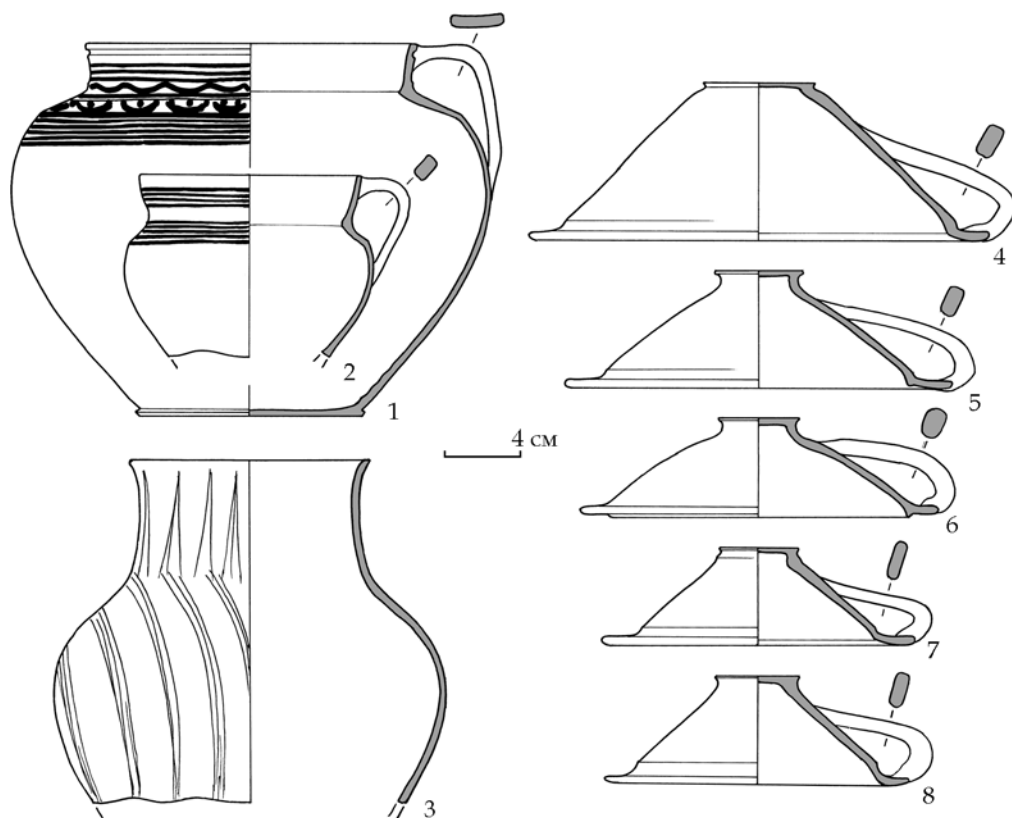

Рис. 6. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4. Керамічний посуд кінця XVIII ст.

Рис. 7. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4. Керамічний посуд кінця XVIII ст.

Рис. 8. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4. Керамічний посуд кінця XVIII ст.

фрагментів керамічного посуду, пічних кахлів, скляного посуду в перемішку з перепаленою глиною та попелом. Трапилося також кілька уламків сирцевої цегли (в Черкасах виготовлення справжньої цегли та будівництво з неї розпочалися лише після 1820-х рр.).

Кількість знахідок з об'єкта величезна, особливо це стосується виробів з кераміки — сотні одиниць, десятки з яких вдалося частково чи повністю реконструювати. Поміж керамічного посуду традиційно переважають кухонні горщики різних розмірів, які характеризуються невисоким конічним горлом і яйцеподібним тулубом, а також мають бічну плескату ручку-вушко у верхній

частині. Лише один з горщиків має темну морену поверхню (рис. 4: 1), решта — типові світлоглиняні горщики, орнаментовані у верхній частині опискою з ліній, хвиль, цяткок, кривул тощо (рис. 4: 2—4; 5: 1—5; 6: 1, 2). Іншим різновидом кухонного посуду є макітри — порівняно великі посудини з діжкуватим тулубом та Г-подібним вінчиком. Вони, як і більшість горщиків, світлоглиняні й прикрашені у верхній частині опискою (рис. 5: 5). Кухонними за призначенням є й типові мископодібні покритшки. Для них характерна усеченоконічна форма, з одного боку — петлеподібна ручка; орнамент відсутній (рис. 6: 4—8).

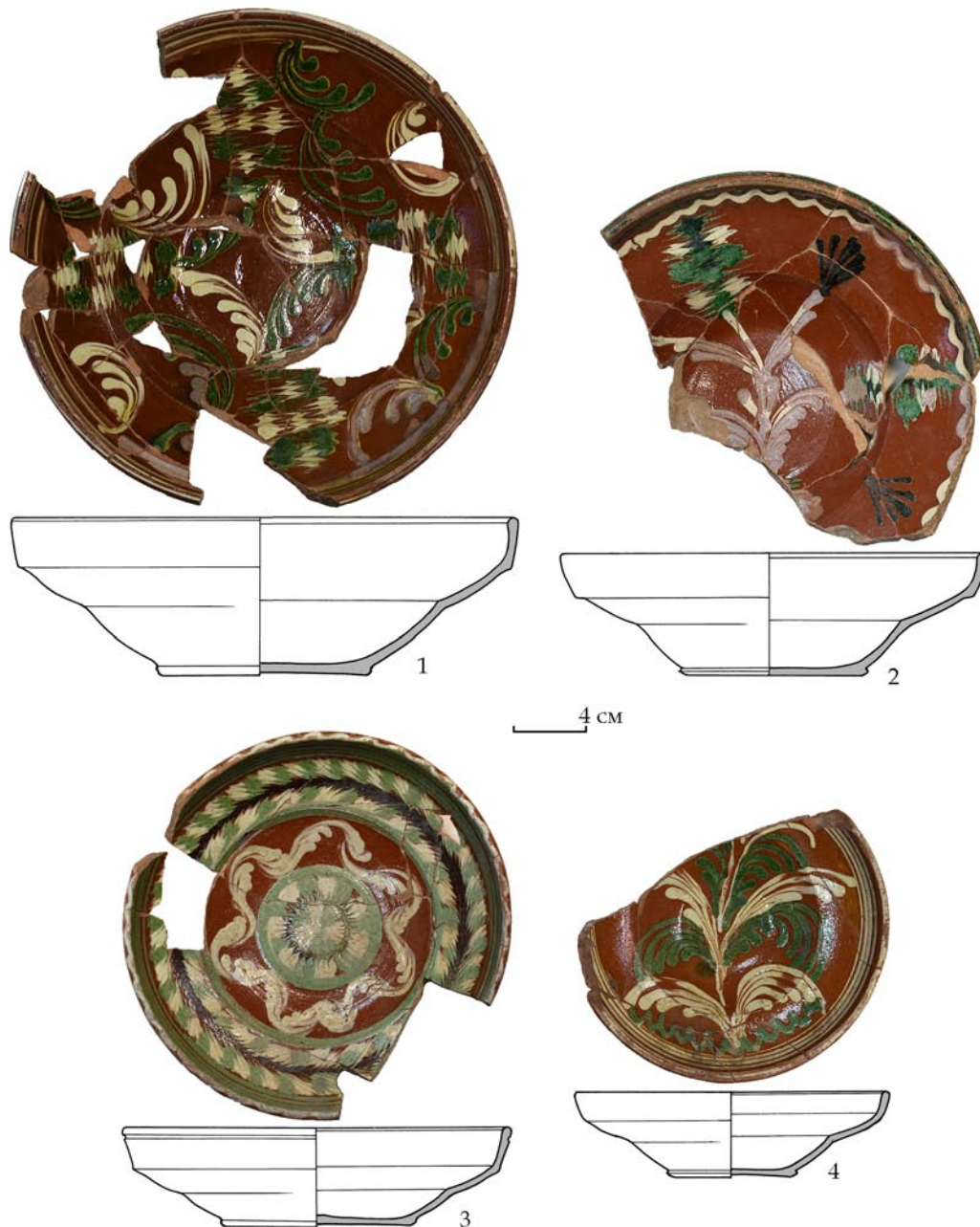

Рис. 9. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4. Керамічний посуд кінця XVIII ст.

Посуд для зберігання та дозування води й напоїв представлений дзбанами та глеками, яким притаманні опуклий тулуб і звужене високе горло, а також ручка-вушко. Вони зазвичай прикрашені пролощеним орнаментом (рис. 6: 3), поливою (рис. 7: 1), монохромним (рис. 7: 2) та поліхромним (рис. 7: 5) розписами. Посуд для пиття репрезентований кухлями, оздобленими опискою (рис. 5: 6; 7: 4), підполивним розписом у техніці мармурування (рис. 7: 8) тощо. Одним екземпляром представлений розвал рукомийника-водолія з носиком та трьома ручками; його прикрашав біхромний підполивний розпис (рис. 7: 7).

Справжньою окрасою колекції ранньомодерного керамічного посуду з об'єкта 4 є

мальовані декоративно-ужиткові миски та тарілки. Більшість з них прикрашена кольоровою поливою та підполивним розписом у техніці ріжкування та фляндрівки, деякі — неполив'яні, орнаментовані монохромною опискою. В центрі композиції переважають рослинні сюжети у вигляді стилізованого дерева чи букета квітів (рис. 8: 1; 9: 2, 4; 10: 2; 11: 2). Нерідко бачимо зображення чотирипроменевої зірки чи хреста (рис. 8: 2, 3; 9: 1; 11: 4), або багатопелюсткової квітки (рис. 9: 3; 10: 1, 3). Унікальною є миска, у центрі якої міститься зображення пташки (рис. 11: 1). Неорнаментована тарілка, вкрита білою поливою (рис. 8: 4), вочевидь, є імітацією коштовних на той час фаянсових та порцелянових виробів. Діаметр мисок і тарілок

Рис. 10. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4. Керамічний посуд кінця XVIII ст.

18—32 см. Осібно виглядають неорнаментовані напівсферичні мисочки з носиком для зливу (подібні трапилися у 2020 р. під час дослідження горна XVIII ст. у середмісті Черкас) (рис. 7: 6).

Пишно оздоблені миски й тарілки були не просто столовим посудом — вони використовувалися під час особливо урочистих подій: світських і релігійних свят, іменин, хрестин, весіль тощо. Не даремно їм у хатах українців відводилося почесне місце на стіні світлиці — на особливій полиці або шафці, яка

звалася «мисником». Орнамент цієї категорії керамічних виробів неповторний, але в той же час простежуються певні закономірності, вочевидь, пов'язані з тогочасною модою, традиціями та символізмом.

Також до гончарних виробів належить свічник (підсвічник) на високому конічному піддоні (рис. 7: 3). З кераміки виготовлені й традиційні іграшки-свистунці, прикрашені розписом-опискою. Одна з них репрезентована уламком голови людини (вершник чи кентавр?) (рис. 14: 1), інша — у вигляді кони-

Рис. 11. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4. Керамічний посуд кінця XVIII ст.

ка (рис. 14: 2). Знайдено також кілька маленьких дисків-кружал, виточених із фрагментів стінок посудин (зокрема розписних мисок), які використовувалися для гри в крем'яхи.

Об'єкт 4 дав велику колекцію пічних кахлів. Серед них бачимо пічний «комплект», який складається з серій однотипних кахлів: лицьових, пояскових, карнизних та «коронки». Всі вони подібні за тістом, випалом та орнаменталією, тож, вочевидь, походять з однієї чи кількох однотипних печей. Лицьові кахлі мають розмір 25 × 23 см за висоти румпи 7,5 см. Теракотове тло лицьової пластини оздоблене рельєфним штампованим орна-

ментом із рослинними мотивами. У рамці розміщено популярну для ранньомодерного часу композицію — «вазон із квітами» (схожу композицію спостерігали й у декорі розписних мисок). «Вазон» на кахлях має вигляд чаші-потиру, з якого відходять чотири розгалужені рослинні пагони з листочками та квітами на кінцях; у центрі пагони утворюють символ «серце» (рис. 12: 2). Подібний же рослинний мотив наявний на карнизних кахлях, які мають вигнуту лицьову пластину (рис. 12: 1). Пояскові кахлі так само характеризуються вигнутою пластиною, але вона ажурна з геометричним орнаментом

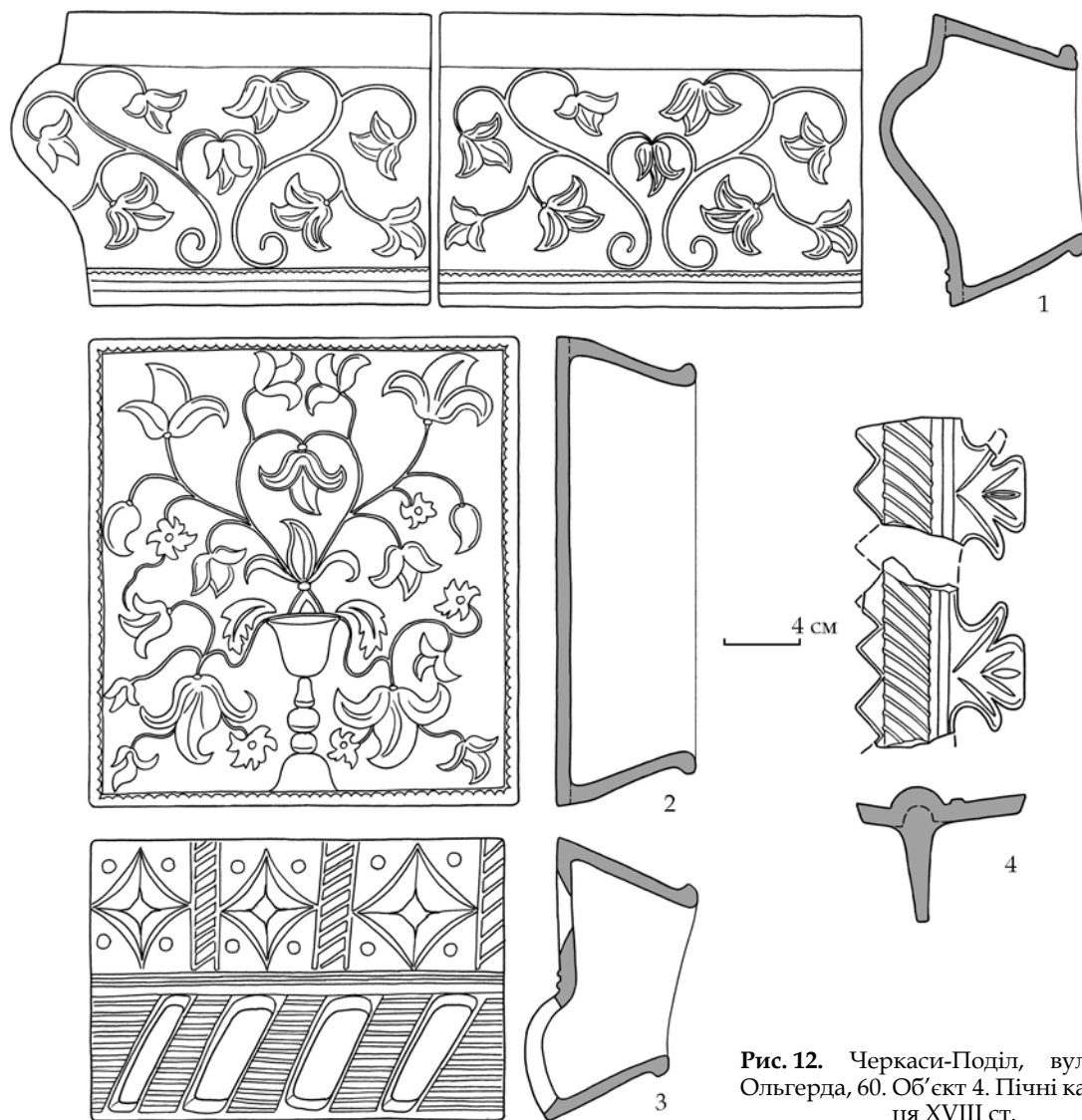

Рис. 12. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4. Пічні кахлі кінця XVIII ст.

(рис. 12: 3). Нарешті «коронки», які прикрашали верх карнизу печі, мають вигляд орнаментованих пластин із зубчастим верхом (рис. 12: 4). Решта кахлів представлена іншим (дещо примітивнішим за виконанням) варіантом із зображенням «вазона з квітами» (рис. 13: 1), а також виробами з рослинними та килимовими композиціями (рис. 13: 2, 3). Уламком нижньої частини репрезентована кахля з сюжетним орнаментом. Сюжет зооморфно-міфологічний, досить поширений у ранньомодерний час — це зображення лева і грифона, що стоять один навпроти одного.

У заповненні об'єкта трапилося чимало виробів із гутного скла. Насамперед це круглі блюдцеподібні віконниці (рис. 14: 3). Решта — фрагменти скляного посуду різного призначення (переважно для зберігання, дозування та вживання алкогольних напоїв). Серед них наявні частини (зокрема розвали) різноманітних пляшок, карафок, стопок, чарочок тощо. Археологічно цілими виявилися дві посудини з ручками: карафка з шаро-

подібним тулубом і вузьким високим горлом (рис. 14: 4) та куваль із біконічним тулубом та циліндричною шийкою (рис. 14: 5).

Інші знахідки представлені металевими виробами. Серед них кресало, кути цвяхи, підкови до чобіт, ножі, кліщі, дверні петлі тощо. З дрібнозернистого каменю виготовлені брускоподібні точила (правила для кіс), з кременю — кресальні кремені. Також знайдено поганої збереженості фрагмент парчевої тканини.

Серед знахідок з об'єкта 4, на превеликий жаль, відсутні датуючі матеріали, насамперед нумізматичні. Це децю компенсують матеріали з об'єкта 3 (ще одного скупчення печини, фрагментів та розвалів керамічних посудин і пічних кахлів), розташованого за 12 м на північний схід від об'єкта 4. Колекція керамічного посуду та пічних кахлів звідти практично ідентичні (зокрема ті самі кахлі з композицією «вазон із квітами»). Знайдена в заповненні об'єкта 3 дрібна мідна монета — 1 грош Речі Посполитої 1755 р. — доз-

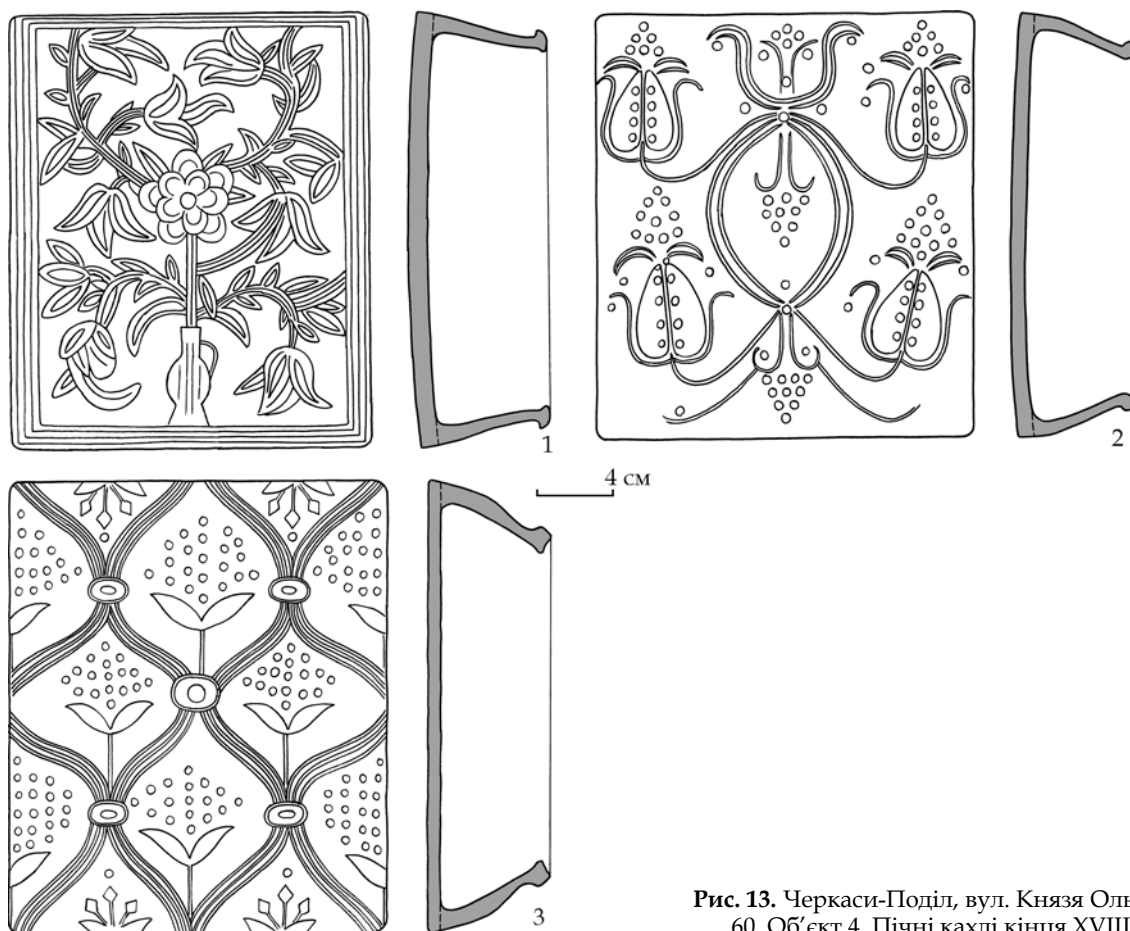

Рис. 13. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4. Пічні кахлі кінця XVIII ст.

Рис. 14. Черкаси-Поділ, вул. Князя Ольгерда, 60. Об'єкт 4. Вироби з кераміки (1, 2) та гутного скла (3–5) кінця XVIII ст.

воляє датувати обидва комплекси другою половиною — кінцем XVIII ст. Не суперечать цьому й виявлені в культурному шарі поблизу об'єктів монети Російської імперії 1730–1749 рр.: полушки, деньги.

Відсутність на дні споруди опалювального пристрою (печі) дозволяє припустити, що об'єкт 4 являв собою господарчу напівземлянку на зразок комори. Як тільки вона припинила своє функціонування за основним призначенням, наявний котлован було пристосовано для утилізації побутового сміття — головним чином битого керамічного посуду та кахлів. Накопичення непотребу, з огляду на його величезну кількість, могло тривати роками (якщо не десятиліттями), допоки котлован не був заповнений вщент.

Близькість дослідженого об'єкта до Свято-Троїцької церкви та її цвинтаря вказує на те, що він міг входити до комплексу споруд (подвір'я) місцевого священика-настоятеля. На це опосередковано вказують предмети християнського культу, виявлені 2022 р. на території, що отримала умовну назву «двір священика»: дві мідні кришки від кадилиць, фрагмент кіотного хреста, деталі металевих окладів ікон, уламки підсвічників тощо. Звідси ж походить металевий пер-

стень-печатка з біблійним сюжетом «Суд царя Соломона».

Попри те, що презентовані археологічні матеріали, виявлені 2023 р. на території черкаського Подолу, мають вік не більше 250 років, вони є надзвичайно важливими для вивчення ранньомодерної історії Черкас та Центральної України. Зокрема, керамічні вироби (посуд, кахлі) не лише характеризують матеріальну культуру черкасців і є свідченням майстерності давніх гончарів, але й дозволяють дізнатись про смаки, традиції та духовну культуру наших предків. Особливо це стосується пишно орнаментованих розписних мисок. Та науковцям ще належить довідатись, звідки вони походять: з головківського, сунківського, канівського, дибинецького, васильківського чи інших гончарських осередків Наддніпрянщини, або може з черкаського, який ще майже невідомий сучасним історикам і етнографам.

У майбутньому планується продовжити археологічні дослідження на території черкаського Подолу. Збільшення інформативної бази дозволить зробити певні висновки щодо історичної топографії, планіграфії та демографії цього району міста, а також чимало нового дізнатись про побут, ремесла та повсякденне життя черкасців ранньомодерної доби.

П. Шидловський, А. Дергай, А. Дяченко, Я. Кузьменко, А. Гусак

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДОБИ ПЕРВІСНОСТІ В ОКОЛИЦЯХ с. МЕЖИРІЧ

Межиріцькою палеолітичною експедицією Київського національного університету ім. Тараса Шевченка було продовжено дослідження археологічних пам'яток доби первісності в околицях с. Межиріч Канівської територіальної громади Черкаського р-ну. В попередні роки на території Канівської ОТГ було виявлено низку багатощарових поселень зарахованих до неоліту, трипільської культури, доби бронзи, раннього залізного віку та черняхівської культури. Метою нових досліджень стало отримання додаткової інформації та моніторинг стану збереженості раніше відкритих пам'яток, а також пошук нових перспективних для дослідження археологічних об'єктів доби первісності. Розвідки проводились вздовж лівого берега р. Рось у місці впадінні в неї долини Росави,

на територіях Межиріцької сільської ради, в околицях та в межах сіл Бабичі, Гамарня, Межиріч та Лука.

Трипільське поселення в с. Бабичі, уроч. Вітряки. Одним із завдань розвідувальних досліджень у 2023 р. було підтвердження наявності трипільського поселення в уроч. Вітряки поблизу с. Бабичі. Поселення розташовується на платоподібному останці частини плакора правого берега р. Росава, що здіймається з півдня над вулицею с. Бабичі (рис. 1: 1). Найвища точка останця становить 161,5 м із пониженням вздовж схилів у межах 140–150 м. Територія поселення розорюється, на час проведення розвідки була засаджена, що затруднило візуальну фіксацію підйомного матеріалу. В двох місцях зосередження обмазки та кераміки було закла-

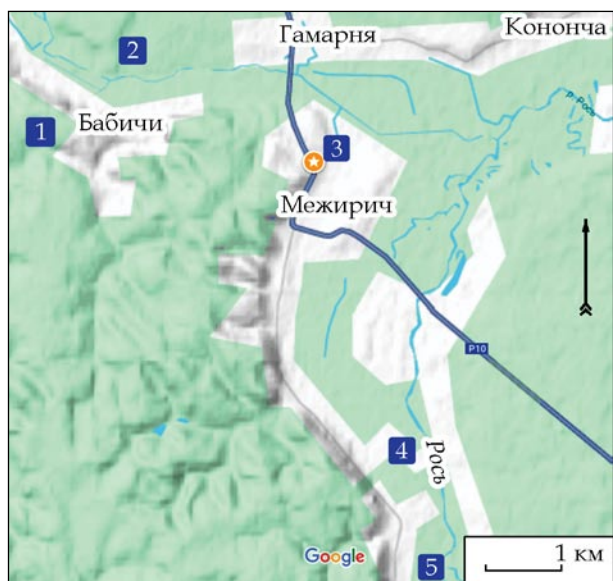

Рис. 1. Карта поселень первісної доби на лівому березі р. Рось в околицях с. Межиріч: 1 — Бабичі, уроч. Вітряки; 2 — Бабичі, уроч. Базарище; 3 — Межиріч, мис 2; 4 — Межиріч, уроч. Петильчаківський Куток; 5 — Лука, уроч. Могилки

дено шурфи, розмірами $1,0 \times 1,0$ м. В обох шурфах культурний шар було зафіксовано у гумусованому підґрунті, на глибині $0,2 - 0,5$ м, представлений фрагментами глиняної обмазки та незначною кількістю фрагментів трипільської кераміки помаранчевого випалу. Серед керамічних виробів наявні денця та стінки тонкостінних столових посудин. Попередньо керамічні вироби зараховані до етапу СІ. Крім того, на краю поселення, в урізі дороги знайдено фрагмент кераміки скіфського часу. Таким чином, результатом розвідки стало підтвердження наявності трипільського поселення в уроч. Вітряки та встановлено перспективні ділянки для подальших досліджень. Майбутніми роботами планується з'ясувати межі поширення культурних нашарувань.

Багатошарове поселення в уроч. Базарище. У звітному році було продовжено обстеження виявленого раніше багатошарового поселення в уроч. Базарище, на західній околиці с. Гамарня, поблизу с. Бабичі. Поселення розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Росава, що похило спускається до заплави, навпроти села Бабичі (рис. 1: 2). Площа поселення частково розорюється, частково вкрита лісом. Внаслідок проведення оранки відбувається руйнація гумусного шару та вимивання культурних шарів. У попередні роки з площі поселення було зібрано матеріал доби бронзи та черняхівської культури. З метою моніторингу стану пам'ятки та встановлення меж поширення поселення, проведено збирання підйомного матеріалу. У підйом-

ному матеріалі серед керамічних виробів наявні фрагменти кругової кераміки сірого випалу, віднесені до черняхівської культури. Серед фрагментів ліпної кераміки наявні вінця з наскрізними проколами і насічками вздовж краю та стінки з різними типами орнаментації: глибокі горизонтальні розчоси зовнішньої поверхні, підокруглі вдавлення, врізні тонкі лінії, псевдовалики та валики з пальцевими і нігтьовими вдавленнями.

За характером орнаментації, керамічні фрагменти загалом можна віднести до доби неоліту (рис. 2: 1), пізньої бронзи — раннього залізного віку. Наявна група керамічних фрагментів, що зарахована до бабинської культури початку пізньої бронзи (рис. 2: 2, 5–6) та до скіфського часу (рис. 2: 8–13). Таким чином, дослідження звітнього року підтвердили наявність багатошарового поселення в уроч. Базарище та деталізували культурно-хронологічну атрибуцію антропогенних нашарувань пам'ятки.

Поселення доби бронзи с. Межиріч, мис 2. Об'єкт розташовується на першій надзаплавній терасі лівого берега старого русла р. Рось, на північний схід від мису, на якому розташовується Межиріцька стоянка мисливців на мамонтів (рис. 1: 3). На ріллі виявлено декілька фрагментів ліпної кераміки доби бронзи — раннього залізного віку. Серед знахідок — вінце тюльпаноподібної посудини з лискуванням та наявністю прокресленого лінійного орнаменту (штриховані трикутники) (рис. 2: 7). Подібні вироби належать до сосницької культури тшинецького культурного кола. Можливо, ця територія є продовженням поселення доби бронзи, зафіксованого у верхніх відкладах на площі Межиріцької стоянки.

Багатошарова пам'ятка с. Межиріч, уроч. Петильчаківський куток. Пам'ятка розташована на піщаній дюні в заплаві лівого берега р. Рось, на південь від с. Межиріч в напрямку до с. Лука (рис. 1: 4). Південна частина дюни вкрита лісонасадженнями, північна — розорюється. Зі сходу дюнне утворення обмежене лісосмугою вздовж берега Росі. Підйомний матеріал становить знахідки фрагментів ліпної кераміки та обмазки, варто відзначити уламок кам'яного розтиральника, декілька фрагментів кістки, а також відщепи з напівпрозорого кремню жовтого та червонуватого кольору. На місці зосередження підйомного матеріалу було закладено шурф розмірами $0,5 \times 0,6$ м. У шурфі простежувалась стратиграфічна послідовність: на глибині $0 - 0,2$ м залягав порушений оранкою шар з найбільшою концентрацією знахідок, за яким на глибині $0,2 - 0,4$ м слідував передматериковий ґрунт зі знахідками керамічних виробів, який на

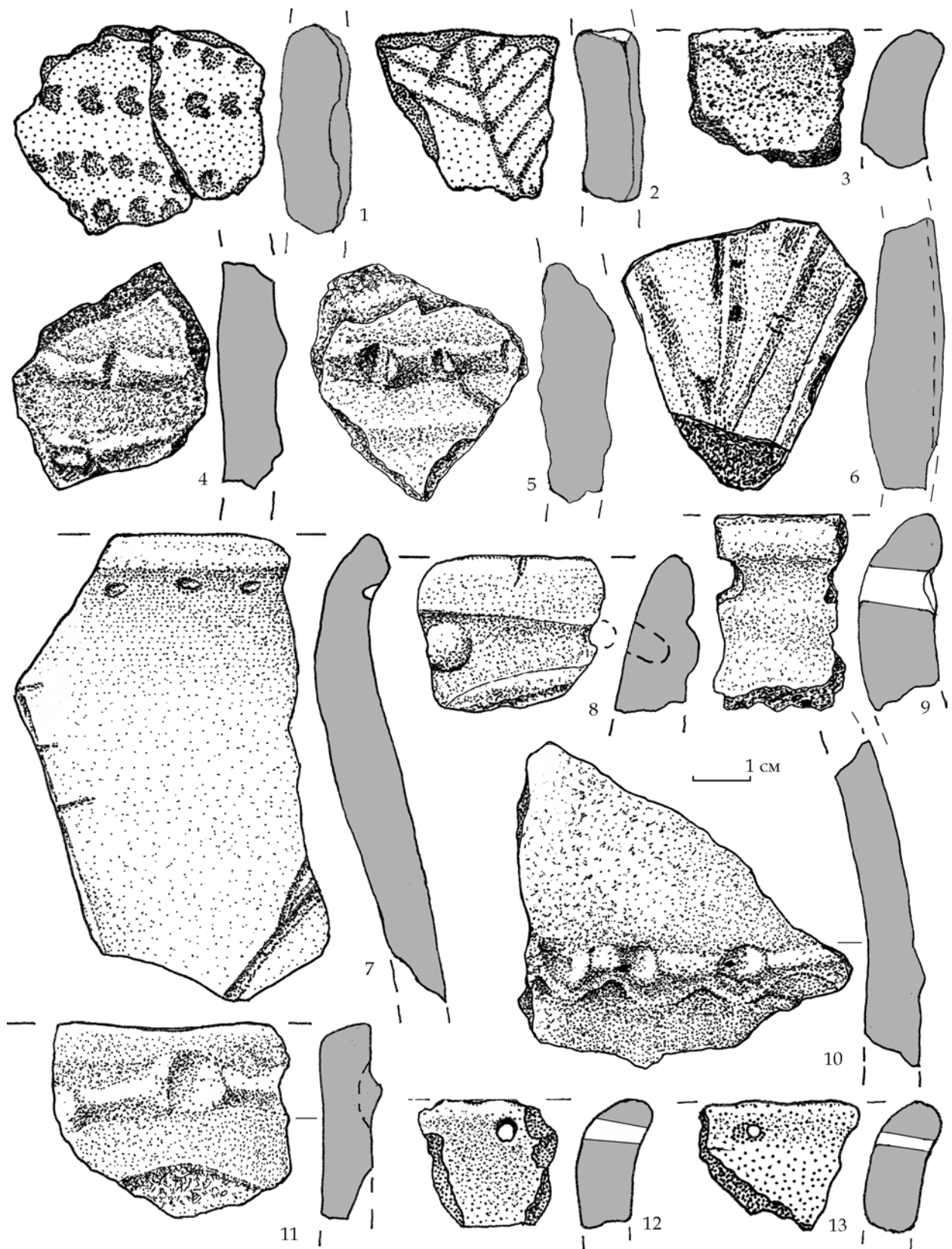

Рис. 2. Зразки фрагментів ліпної кераміки з поселень: 1–2, 5–6, 8–12 – с. Бабичі, уроч. «Базарище»; 3–4 – с. Межиріч, уроч. «Петильчаківський куток»; 7 – Межиріч, мис 2

глибині 0,4–0,6 м змінювався стерильним шаром піску. Ліпні керамічні вироби представлені переважно стінками посудин доби пізньої бронзи – раннього залізного віку

(рис. 2: 3, 4), серед яких частина належить до бабинського типу початку пізньої бронзи. Частина матеріалів, можливо, належить до доби неоліту – крихкі фрагменти із

значною домішкою піску та нерівномірним обпалом. Якщо наявність неолітичних матеріалів підтвердиться майбутніми дослідженнями, то це буде вже друга неолітична стоянка в околицях Межиріччя. Попередні дослідження відкрили також багатопшарову пам'ятку дещо вище за течією Росі, на землях с. Лука, уроч. Могилки (рис. 1: 5). Подальші дослідження дозволять детальніше визначити культурно-хронологічні нашарування й площу цієї пам'ятки та з'ясувати перспективність її подальшого вивчення.

Результати розвідкових робіт засвідчили активне заселення первісними спільнотами

неоліту — доби бронзи лівого берега р. Рось у місці впадіння в неї Росави. Таке розташування стоянок та поселень свідчить про зручність використання високого лівого берега річки, разом зі значними ресурсами річкових заплав. У всіх випадках на територіях археологічних пам'яток проводяться сільськогосподарські роботи, які спричиняють значну руйнацію культурних нашарувань археологічних об'єктів. Подальші дослідження дадуть можливість скласти детальну карту об'єктів археології Канівського Подніпров'я та зрозуміти культурно-хронологічну динаміку цього регіону за доби первісності.

П. Шидловський, О. Цвіркун, М. Чимирис, Д. Алексеєнко

ПРОДОВЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРШОГО ГПК МЕЖИРІЦЬКОЇ СТОЯНКИ

У звітному році було продовжено дослідження Межиріцького поселення мисливців на мамонтів епіграветського кола Східної Європи. Пам'ятка розташовується на території с. Межиріччя Канівської ОТГ Черкаського району, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Рось. Сучасні радіовуглецеві визначення хронології стоянки, зроблені за кістками середніх ссавців та вугілля, датують пам'ятку в межах 14,8—14,3 тис. рр. BP, що в календарних роках відповідає досить широкому хронологічному діапазону близько 18 200—17 100 років від наших днів.

Дослідження традиційно проводились на площі першого господарсько-побутового комплексу (ГПК) та всередині житла 4 четвертого ГПК. В останньому роботи обмежились розчисткою невеликої ділянки культурного горизонту житла в межах метрового квадрату. В результаті розчистки було отримано невелику серію крем'яних виробів та дрібних фрагментів кісток. Серед крем'яних виробів загальною численністю 57 екз. наявні одноплощадковий нуклеус, два скребка, боковий різець та фрагмент робочої частини різця. Відходи виробництва представлені переважно пластинами, пластинками, мікропластинами (22 екз.), відщепами (9 екз.) та лусочками (21 екз.).

Більш інформативними виявились розкопки ділянки на південь від першого житла. Саме житло 1 разом із прилеглою частиною культурного шару досліджував І. Г. Підоплічко у 1966 р. З 2010 р. продовжуються

дослідження ділянки, пов'язаної з вхідною частиною на південь від споруди. Саме в цьому напрямку спостерігалось скупчення культурних решток основного шару «топ-талища», а також прояви другого, нижнього культурного шару, що було простежено під час досліджень комплексу у 2006—2008 рр.

Під час досліджень у 2023 р. розкопкам піддавалась лінія квадратів X, в межах якої наявні ділянки верхнього потужного шару у кв. X/19—20 (на глибині 429—434 см від 0) та нижнього культурного шару в межах кв. X/21—22 (на глибині 436—439 см) (рис. 1). Культурні прошарки різняться не тільки стратиграфічним положенням, але і характером та насиченістю культурними рештками. Верхній основний культурний шар є суцільною брекчією з фрагментів фауністичних решток великих та середніх ссавців, серед яких основне місце посідають мамонт та заєць. У цьому шарі звичним є значна кількість відходів крем'яного виробництва разом зі знаряддями праці. В звітному році серед виробів з кременю (загальна кількість 49 екз.) слід відзначити двоплощадковий нуклеус (рис. 2: 10), скребок (рис. 2: 9), різець (рис. 2: 7), два мікроліти та фрагмент (рис. 2: 1—3), ретушовані відщепи (рис. 2: 4, 8) та пластинки (рис. 2: 1, 5). Відходи виробництва представлені переважно пластинами, пластинками та мікропластинами (9 екз.), відщепами та лусочками (30 екз.). Значна кількість кісткового вугілля та попелястий характер самого шару свідчить про його зв'язок із

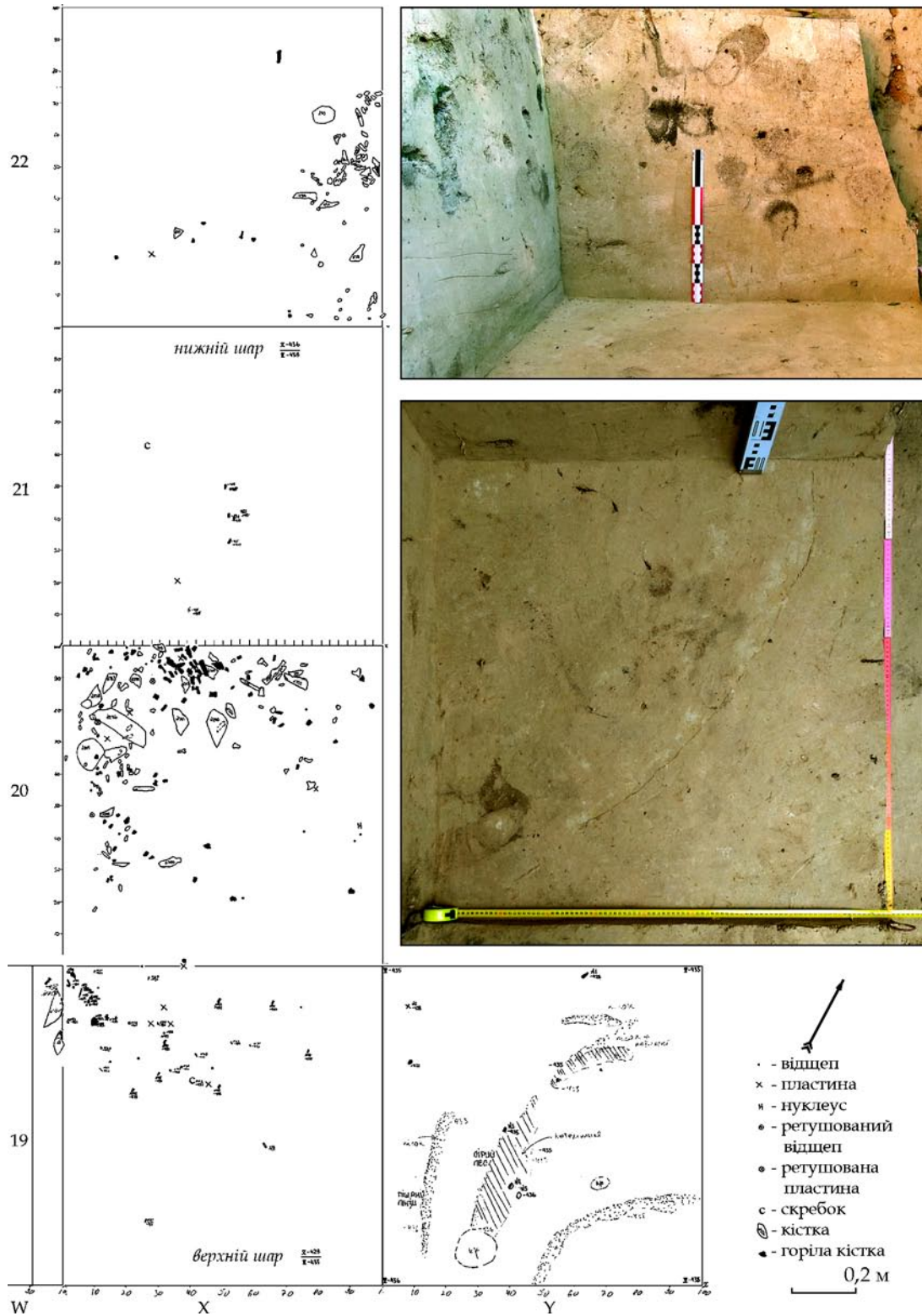

Рис. 1. Межиріч 2023. Поширення знахідок у траншеї ГПК 1 та об'єкт у кв. Y/19

входовою частиною першого житла. Вироби з органічних матеріалів представлені фрагментами проколов з трубчастих кісток середніх ссавців та відщепами з кісток великих ссавців (мамонта). В одному випадку такий відщеп має ознаки використання його як скребка. Радіокарбоним методом, проведеним за кістками середніх ссавців, цей

культурний шар датується в межах 14745–14675 BP (18216–17840 каліброваних років від наших днів).

На противагу основному, нижній культурний шар не вирізняється за кольором від лесової породи і не має значної кількості перепаленої кістки у своєму складі. Основні знахідки з цього шару пов'язані, як і у попе-

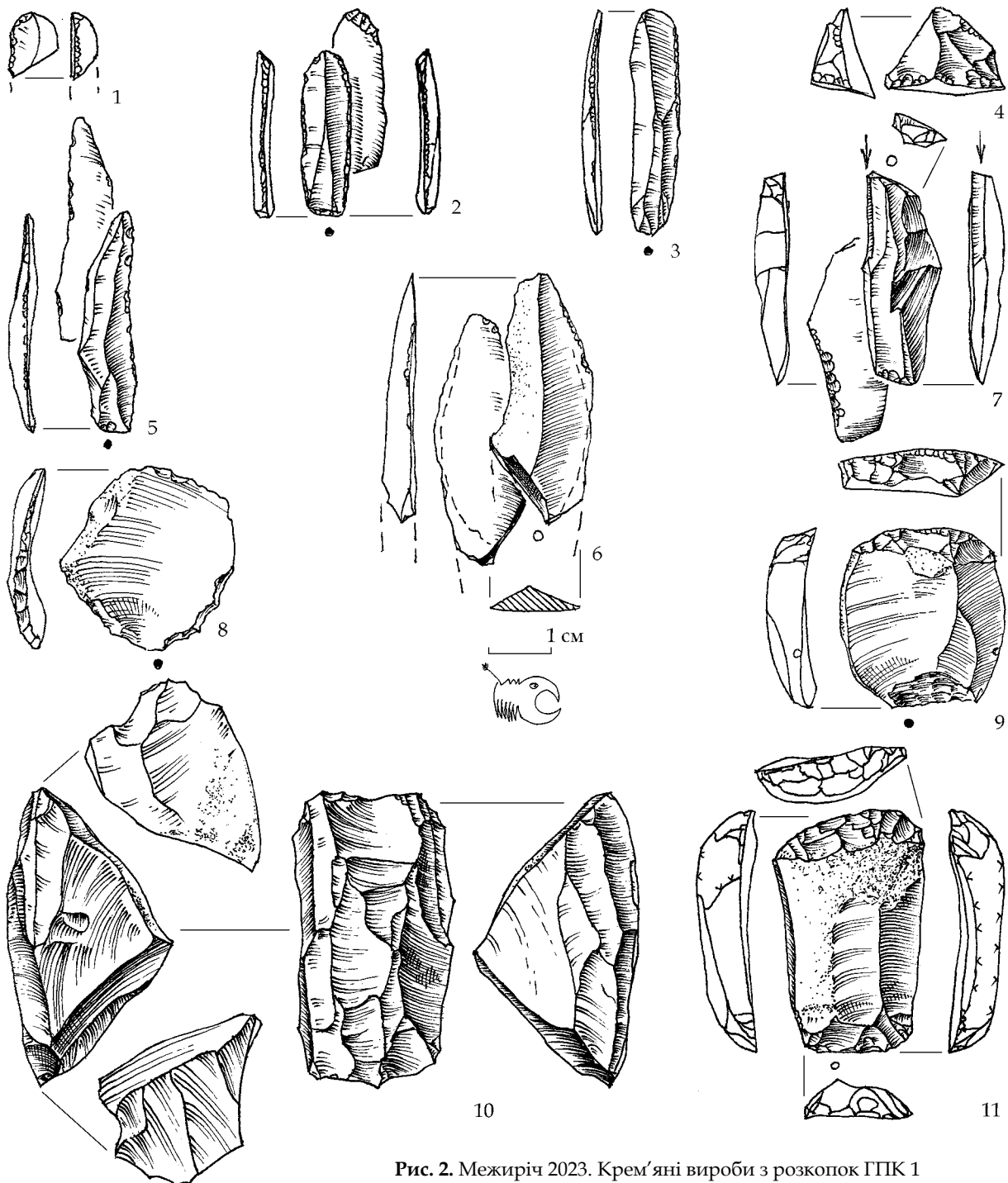

Рис. 2. Межіріч 2023. Крем'яні вироби з розкопок ГПК 1

редні роки, з фрагментами черепа мамонта. У цьому випадку, на кв. Х/22 було виявлено фрагментовані рештки пластин зубів мамонта. Крем'яний інвентар представлено однією пластиною та скребком (рис. 2: 11).

Певним досягненням розкопок 2023 р. стало виявлення пониження геологічних нашарувань у східному куті прирізки, у кв. У19. За характером розташування лінз піску та лесових прошарків у стратиграфічній колонії в цьому куті, можливо припустити наявність заглиблення в цьому напрямку. В горизонтальній зачистці простежено лінзи світлого

піску та сіруватого лесу, які розташовувались концентрично (рис. 1). Такі особливості в стратиграфії та планіграфії прошарків можуть свідчити про наявність штучного заглиблення на цій ділянці розкопу, яке, можливо, пов'язане з новим господарським об'єктом у межах першого ГПК.

Подальші дослідження цієї ділянки дозволять повніше зрозуміти характер господарської діяльності мешканців поселення та з'ясувати особливості сезонної поведінки носіїв межіріцького варіанту епіграфету Середнього Подніпров'я.

П. Нечитайло, О. Омельченко, А. Корвін-Піотровський

ДОСЛІДЖЕННЯ СКЕЛЬНО-ПЕЧЕРНОГО КОМПЛЕКСУ БІЛЯ с. ВАСИЛІВКА НАД ДНІСТРОМ

У травні—листопаді 2023 р. загін Дністровської експедиції ДП «НДЦ “ОАСУ”» ІА НАНУ, на замовлення ПАТ Укргідроенерго, проводив дослідження на теренах скельно-печерного комплексу біля с. Василівка Дністровського району Чернівецької області.

Протягом сезону було закладено 10 розкопів загальною площею 1488,5 м²: розкоп 9 — 102 м²; розкоп 10 — 232 м²; розкоп 11 — 327 м²; розкоп 12 — 53,5 м²; розкоп 13 — 136 м²; розкоп 14 — 446 м²; розкоп 15 — 65 м²; розкоп 16 — 20 м²; розкоп 17 — 65 м²; розкоп 18 — 42 м².

Стратиграфія розкопів загалом мала ідентичні характеристики на всій площі досліджень: дерновий шар; гумусований чорний шар з мілким аргілітовим камінням (потужність 0,3—0,6 м), що містив знахідки від раннього залізного віку до XVII ст.; умовно материковий шар, що складався з крупних уламків аргілітових скель, на поверхні яких траплялися знахідки доби енеоліту (трипільська культура). Під умовно материковим шаром залягав морський білий пісок, на якому й стоять аргілітові скелі каньйону. В окремих випадках стратиграфія мала незначні відмінності, про які буде зазначено окремо.

Особливістю стратиграфії пам'ятки було залягання культурного шару на відносно крутому схилі. Окремі знахідки залягали на глибині 0,1 м, або й вище у дерновому шарі. Також, у більшості випадків, не існувало якогось видимого розділення на шари у стратиграфічних перетинах розкопів. Знахідки другої половини XVII, XIII—XV ст. та раннього залізного віку залягали у моногенному сірому чорноземному ґрунті з вкрапленням місцевої скельної оолітової породи. Лише знахідки трипільської культури залягали майже на материк. Подібна ситуація

була спричинена як особливостями рельєфу пам'ятки (скельний схил), так і вимиванням культурного шару, яке значно прискорилося, коли після вирубки лісу, який вкривав схил під скельними приміщеннями ще у на початку другої половині XX ст.

Окрім культурного шару, тут були виявлені археологічні об'єкти: поховання та залишки стаціонарних вогнищ. Деякі з вогнищ мали глиняну підлощену основу, на якій готувалася їжа. Об'єкти розміщувались на відносно прямих майданчиках, безпосередньо біля вертикальних скель каньйону та біля великих брил на схилі.

Енеоліт. Мідно-кам'яний вік представлений на пам'ятці фінальним етапом трипільської культури (C1). Зазвичай це фрагменти і розвали так званої «столової» і «кухонної» кераміки та крем'яні знаряддя (рис. 1). Ймовірно, до цього часу можна віднести частину крем'яних пластин із загальної колекції. Знахідки цієї доби було виявлено майже в кожному розкопі на всій площі досліджень. Більша концентрація знахідок цієї доби трапилась у південній частині комплексу, в межах розкопів 18, 12, 11. Об'єктів доби енеоліту не виявлено.

Ранній залізний вік представлено на пам'ятці двома хронологічними періодами. Перший — це ранній етап ранньої залізної доби в Україні і датований X—VIII ст. до н. е. Інший ранньоскіфський етап датовано другою половиною VII — першою половиною VI ст. до н. е. Звітний сезон був небагатим на знахідки цього часу. Проте слід відзначити фрагмент горщика зі штампованим орнаментом та уламок миски (рис. 2).

Період XIII—XV ст. для Василівських скель — це час існування у них християнського

Рис. 1. Василівка. Фрагменти керамічного посуду трипільської культури з розкопу 18

Рис. 2. Василівка. Фрагменти керамічного посуду раннього залізного віку: 1 — горщик; 2 — миска

монастиря. Період представлений на пам'ятці знахідками кераміки, залізних виробів, елементів озброєння, монет. Наймасовішою категорією матеріалу є уламки кераміки — загалом це фрагменти горщиків. Цікавою особливістю цього періоду є те, що горщики та інша кераміка виготовлялись різними способами і мали різний вигляд. Так у цьому часі співіснують і високоякісні посудини професійного виробництва і виготовлені на повільнообертovому гончарному крузі або й напівліпні посудини. Також різко відрізняється формувальна маса та випал кераміки. Зазвичай у межах одного історичного періоду / культури існує певна уніфікація виробництва кераміки, чого для

другої половини XIII — першої половини XV ст. не спостерігається.

Отримана колекція кераміки цього періоду дозволила розробити робочу типологію, засновану на візуальних характеристиках матеріалу. Зовнішній вигляд може свідчити про морфологію посуду, випал, склад формувальної маси, технологічні прийоми. Керамічний комплекс пам'ятки надзвичайно цікавий і поєднує в собі як зразки кераміки, характерної для другої половини XIII ст., що має відчутні давньоруські риси, сіру, димлену високоякісну кераміку, що з'являється в середині XV ст., та т. зв. архаїчну кераміку XIV—XV ст. Колекцію фрагментів кераміки було розділено на кілька робочих груп. Групи формувались на підставі спостережень за: кольором черепка, елементами формувальної маси, формою, випалом.

Підгрупа А-1 — горщики з сірим, цегельним, чорним та коричневим кольорами черепка, з шерхатою поверхнею з високою домішкою піску. На зламі черепок тришаровий, перепалений або однорідний. Формування таких горщиків відбувалося на швидкообертovому гончарному крузі, зсередини іноді видно використання пружкової техніки наліпу (видно незагладжені з'єднання між пружками). Ці горщики мають форму вінець, що тяжіє до традицій давньоруського часу. Це вінця відігнуті назовні напівдугою. Край таких вінець зрізаний косо (рис. 3, А: 1—3; В: 1, 2; Г: 10). Закінчення вінець формують два гострокутні виступи: вертикальний та горизонтальний. Зсередини часто є заглиблена лінія під покришку. Вдovж краю вінця іноді проходить довга пряма горизонтальна заглиблена лінія (рис. 3, В: 1, 2) або короткі вертикальні насічки (рис. 3, В: 4). Трапляються і прості вінця відігнуті напівдугою з підрізаним краєм. Стінки таких гор-

Рис. 3. Василівка: А — фрагменти горщиків XIII—XV ст.; Б — розвал горщика XIII—XV ст.; В — фрагменти горщиків XIII—XV ст.; Г — фрагменти горщиків XIII—XV ст.

щиків орнаментовані прямими заглибленими лініями (рис. 3, В: 1, 2, 4). Плечова частина часто орнаментована хвилькою.

Підгрупа А-2. Горщики виготовлено на швидкообертovому, ножному гончарному крузі, сірого кольору з різними відтінками (рис. 3, Г: 8, 9). Вінця горщиків різноманітні. Трапляються плавно відігнуті назовні, короткі, оформлені у вигляді масивного напів-

круглого валика з компенсаційним, напівкруглим виступом під покришку. Черепок таких горщиків однорідний за структурою з відчутним на дотик невеликим вмістом піску. Випал так само однорідний, без багатшарової структури черепка на зламі.

До іншої групи (В) належать горщики виготовлені на повільнообертovому гончарному крузі. Горщики цієї категорії мають

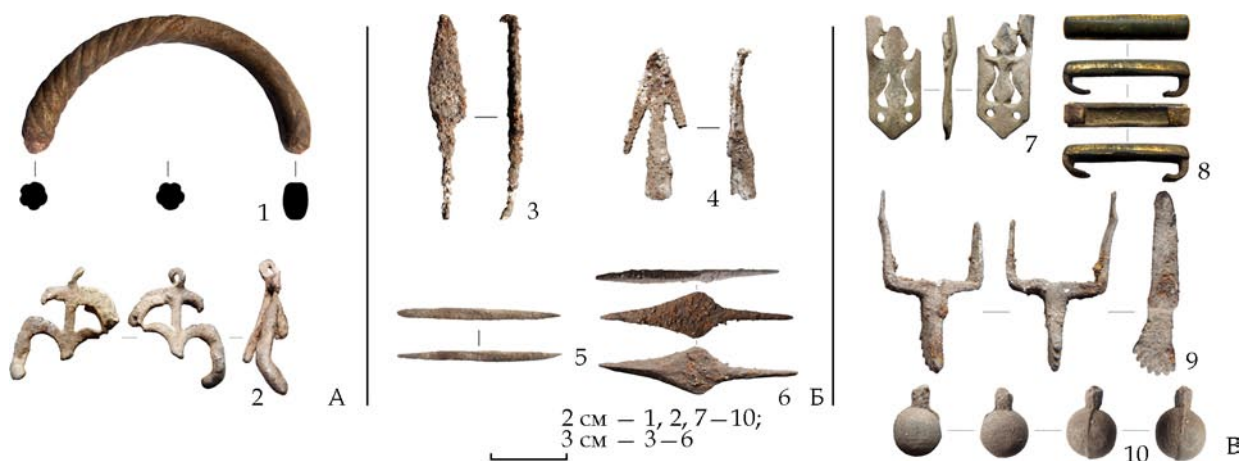

Рис. 4. Василівка, індивідуальні знахідки: XIII–XV ст. (А): 1 – скляний браслет; 2 – лунниця; вістря стріли XIII–XV ст. (Б); вироби з металу XVII ст. (В): 7 – фрагмент горизонтальної застібки-гачка; 8 – накладка на ремінь; 9 – шпора (?); 10 – куля

Рис. 5. Василівка: А – горщик XVII ст.; Б – горщики XVII ст.

коричневий, червоний та чорний кольори черепка.

До підгрупи В-1 належать горщики з коричневим або червонястим кольором черепка з домішкою органіки та шамоту, на зламі він тришаровий перепалений. Зовнішня поверхня таких горщиків гладка, черепок тонкий, легкий. Вінця загалом сформовані напівдугою, з краєм закінчення якого мають трикутну, підрізану форму із заглибленням під покриття або без неї. Вздовж краю він-

ця іноді трапляються короткі насічки (рис. 3, В: 4).

Підгрупа В-2 – це темно-червоні, грубі черепки з дуже високим вмістом шамоту та органіки. Їх зовнішня поверхня іноді підлощена, іноді шерехата, внутрішня завжди шерехата. Донедавна подібні уламки ми інтерпретували як фрагменти горщиків раннього залізного віку. Їх форма банкоподібна, вінце коротке, незначно відігнуте назовні, край вінця заокруглений. По плечовій частині ор-

Рис. 6. Василівка. Зачистка різних ділянок схилу

намент — хвиляста або зигзагоподібна лінія (рис. 3, Г).

Підгрупа В-3 представлена фрагментами жовтого місцями світло-коричневого кольору. Черепок з високою домішкою піску та крупного вапнякового каміння. Поверхня шерехата зсередини. Зовні зберегла сліди загладжування (лискування). Місцями лискований шар відколюється, і поверхня нерівна, вищерблена. По плечовій частині — заглиблена хвиляста лінія. Вінце оформлено у вигляді напівкруглого валика з виїмкою під покрішку.

Підгрупа В-4 представлена фрагментами горщиків жовтого та коричневого кольорів. Черепок легкий, з рослинною домішкою, порівняно тонкостінний. Плечова частина оздоблена хвилястою заглибленою лінією.

Індивідуальні знахідки **XIII—XV ст.** представлені колекцією вістер стріл та іншими виробами з чорного металу, а також знахідками прикрас: скляного браслета, скроневого кільця та лунниці (рис. 4, А). Лунниця оплавлена, пошкоджена дією високих температур. Важливою знахідкою є монета першої поло-

вини XV ст. Молдавського князівства. Це срібна монета Сучавського монетного двору. На аверсі зображено голову тура в анфас, між рогами — зірка. На реверсі геральдичний щит з трьома балками та нерозбірливими деталями. Монета Олександра I (1400—1432) або Стефана II (1433—1447). Серед об'єктів слід відзначити виявлені поховання, пов'язані з існуванням монастиря. На жаль, поховання пошкоджені, антропологічно неповні. Це сталося через прогресуючу ерозію схилу, знищення лісових насаджень на цій ділянці берега в другій половині XX ст. Окремі поховання було пошкоджено у другій половині XVII ст. опришками внаслідок облаштування вогнищ.

Період другої половини XVII ст. пов'язаний з проживанням у скелях та печерах монастиря опришків, що жили з грабунку на дорогах. Про них у своєму щоденнику подорожі, яку він здійснив у 1670—1672 рр., розповів мандрівник Ульріх фон Вердум. Це, мабуть, одна з перших згадок дністровських опришків і опришків взагалі: *«Навпроти згаданої рівнини з молдавського боку над Дністром нависають незмірно високі і стрімкі скелі, найвищі і найстрімкіші верхівки яких вирубали і видобали для себе безпечний [сховок] розбійники з Молдавії, звані опришками. Там вони залишили лише малі дірки з боку ріки і входять та заходять до них по драбинах, які втягають за собою, щоб ніхто не міг їх схопити, коли переслідує за убивства і розбій на дорогах (з чого вони живуть і утримуються цілими компаніями)»*.

Замешкування скель та печер сім'ями опришків було останнім довготривалим використанням комплексу. Кількісно на пам'ятці переважають знахідки цього часу. Переважну більшість знахідок складають фрагменти кераміки. Своєю чергою, серед фрагментів кераміки кількісно переважають горщики — основна форма посуду (рис. 5). Горщики використовувалися для зберігання та транспортування продуктів, води, приготування їжі. Горщики за кольором черепка поділяються на білі, бежеві, чорні та сірі димлені. Більшість фрагментів належать до горщиків з бежевим та білим кольором черепка. Фрагменти верхніх частин цих горщиків мають традиційні для цієї епохи прямі, відхилені під незначним кутом вінця. Окремі фрагменти мають заглиблену лінію під верхнім краєм. Інші — невеликий виступ-валик посередині. Частина вінець крайковані зеленою поливою. Усі фрагменти вкриті орнаментом рудою опискою (рідкою глиною). Зазвичай орнаментальна схема містить хвилясту лінію по площині вінця. Плечові частини орнаментовані з різними варіаціями.

Індивідуальні знахідки цього часу представлені деталями одягу та спорядження, інструментами, елементами озброєння, мо-

нетами тощо. Цікавою є оригінальний різновид шпори, що може належати і до раніших часів (рис. 4, В: 9). Оригінальною знахідкою є фрагмент горизонтальної застібки — гачка зі щитком другого типу (рис. 4, В: 7), за В. Прокопенком (2019). Останній фрагмент дуже важливий, оскільки був частиною сагайдачних та портупейних підвісів, де горизонтальні застібки-гачки відіграють роль основної застібки.

Роботами фінального етапу досліджень культурний шар на більшості цікавих ділянок комплексу. Виконано додаткові обміри та фотофіксацію архітектурних елементів. Проведено додаткові обстеження важкодоступних ділянок схилу неподалік приміщень. Проведено додаткові обстеження навколишньої території з метою виявлення ймовірних поселень-супутників, а також інших чернечих осідків у ярах, що тягнуться до Розкопинець та Сокирян.

Також було здійснено перепоховання захоронень часів існування у скелях монастиря XIII—XV ст.

Дослідження дозволили зрозуміти повну картину використання скель та печер біля с. Василівка в усі виявлені історичні періоди, з'ясувати характер використання недосліджених ділянок.

Підтверджено порівняно потужну концентрацію знахідок на значній відстані від вертикальної скелі каньйону (10—20 м; рис. 6). Постійні місця перебування людей і, як наслідок, накопичення культурного шару спостерігалось поблизу вертикальної скелі каньйону та біля великих брил на схилі. Встановлено, що давнє населення Правобережжя Дністра досить активно використовувало скельно-печерний комплекс у власних цілях і не лише скельні приміщення, але й схил. На дослідженому схилі скупчувались рештки людської життєдіяльності, що відображали мирне життя та воєнні дії періоду середньовіччя. Особливо велика концентрація культурного шару була біля великих брил, розкиданих на схилі, висотою понад 1,2—1,5 м та довжиною понад 2 м. Тут давнє населення влаштовувало вогнища, місця для ночівлі та відпочинку.

Завдяки роботам 2017, 2018, 2020 та 2023 рр. скельно-печерний комплекс біля с. Василівка є найбільш вивченим з усіх відомих подібних пам'яток на Дністрі. Хоча дослідження археологічної спадщини в зонах будівництва ГЕС в Україні ведуться з 1920-х рр., **вперше** комплексно досліджено не традиційну ґрунтову археологічну пам'ятку, а комплексну, скельно-печерну. Специфіка проведених робіт, виявлені об'єкти та артефакти дозволяють визнати проведені роботи унікальні як за рівнем складності, так і за отриманими науковими результатами.

О. Петраускас, С. Діденко, Р. Бабенко

ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТКИ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ БУЗОВИЦЯ 1

У звітному сезоні Комарівська експедиція продовжила вивчення пам'яток римського часу поблизу сіл Комарів та Бузовиця (Дністровський р-н, Чернівецька обл.). Роботи виконувалися співробітниками ІА НАН України та НДЦ «Рятівна археологічна служба». У дослідженнях поселення Бузовиця брали участь співробітники Національного музею України (С. Діденко) та Українського державного університету ім. М. Драгоманова (Р. Бабенко).

Кілька поселень черняхівської культури без точної локалізації від с. Бузовиця були відомі з 1950-х рр. Обстеження нашої експедиції в 2014 р. дозволило об'єднати різні «пункти», зокрема з черняхівськими матеріалами в одну пам'ятку, площа якої склала близько 60 га, для якої введено шифр „Бузовиця 1”.

На поселенні Бузовиця 1 представлені шари різних культурно-хронологічних періодів: трипільської культури (V—IV тис. до н. е.), культури Ноа (XIV—XII ст. до н. е.) та черняхівської культури (III — середини V ст.).

Роботи 2020—2022 рр. надали можливість припускати наявність споруд, побудованих за римськими архітектурними традиціями. В 2021 р. були обрані перспективні ділянки для археологічних розкопок. Деталізація розташування стаціонарних об'єктів була здійснена за допомогою геомагнітного обстеження (керівник робіт д. г. н. К. Бондар). За результатами обстежень центральної ділянки поселення на площі 2 га була отримана карта магнітних аномалій. Порівняння її з картою археологічних знахідок дозволило обрати перспективну аномалію, яка складалася з чотирьох «плям», розташованих впритул одна до одної. Розміри аномалії за даними магнітної зйомки склали 20,4 × 9,2 м, вона була розташована за 200 м вище по північному схилу від струмка і орієнтована за лінією схід—захід (вздовж схилу). Розкопки 2021—2022 рр. дозволили зафіксувати рештки споруди 1, яка зведена із застосуванням цегли, каміння та вапнякового розчину. За даними цих розкопок ширина споруди склала біля 9,3 м. Дно котловану залягало на

глибині 1,4—1,6 м від рівня сучасної денної поверхні і являла собою «стяжку» з бетонного розчину та вапнякового каміння. На бетонній долівці були встановлені стовпчики, збудовані з циліндричної плінфи. В межах споруди також виявлено плінфу різної конфігурації, каміння, фрагменти бетонного розчину, уламки гончарної кераміки черняхівського типу, римських амфор, скляні намистини тощо. Аналіз знахідок та будівельних решток дозволяв стверджувати, що споруда належить до пізньоримського часу (III — середина V ст.) і мала теплу підлогу (*hypocaustum*).

Вище по схилу за 100—150 м від описаної споруди в 2022 р. на площі 0,5 га проведено геомагнітне знімання з метою пошуку північних меж поселення та можливого розташування синхронного могильника. Для перевірки перспективних магнітних аномалій археологічними методами обрано ділянку, де закладено розкоп площею 16 м². У межах розкопаної площі в 2023 р. зафіксовано південну частину споруди 2. Котлован споруди мав прямокутну форму і був заглиблений до рівня 0,6—0,7 м від рівня сучасної поверхні. Із заповнення дослідженої частини споруди походять численні знахідки притаманні черняхівській культурі: гончарний посуд місцевого виробництва, римські амфори, точильний камінь тощо. Слід відмітити надзвичайно велику кількість кісток тварин та уламків амфор, що походять із споруди. Об'єкт належить до черняхівської культури та за знахідками амфорного матеріалу датований III ст.

Також у межах південної частини поселення проведено збір археологічного матеріалу на поверхні (візуальний огляд) та металевих знахідок з орного шару (за допомогою металодетекторів). Всі індивідуальні знахідки фіксовані в системі координат (похибка складає 0,5 м). Серед знахідок з цієї ділянки поселення: монети, фібули, уламки скла, посуд пізньоантичного виробництва тощо.

Знахідки після камеральної обробки надійдуть до фондів Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

О. Петраускас, Д. Мостовий, Р. Рейда, О. Могилов, К. Бондар

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ КОМАРОВА

У звітному сезоні Комарівська експедиція ІА НАН України продовжила роботи з дослідження виробничої факторії римського часу поблизу с. Комарів. У роботі експедиції брали участь співробітники «РАС» ІА НАН України (дир. О. Осаульчук), Національного музею історії України (С. Діденко, О. Пукліна), студенти Тернопільського нацуніверситету ім. В. Гнатюка та Харківського нацуніверситету ім. В. Каразіна. Дослідження проведені на могильнику (Комарів 1), на північній та південній частинах поселення (Комарів).

У центральній зоні північної половини поселення проведені розкопки на площі 132 м², у межах якої виявлено дванадцять об'єктів, які належать до черняхівської культури.

Переважна більшість об'єктів на поселенні це господарські ями (11) округлої форми різного розміру та глибини. Привертає увагу яма грушоподібної форми (об'єкт 50) (розміри 1,74 × 1,53 м, глибина 2,02 м від рівня виявлення). Заповнення об'єкта було темно-чорним, що вказує на наявність органічних решток або результатів горіння. Особливо цікавий прошарок обпаленої обмазки із деревним вугіллям, знайдений за 0,3 м до дна споруди. Серед знахідок виділяються скляний ковпачок, кілька уламків скляного посуду, брус точильний і корпус фібули пізньоримського часу. Конструкція ями та характер її заповнення вказують на її специфічне призначення як одного з елементів виробничого комплексу.

Виявлено також споруду каркасно-стовпової конструкції (об'єкт 53) з розмірами 1,5 × 1,5 м. На місці було простежено сім стовпових ям (середній діаметр 0,3–0,35 м, глибина 0,18–0,34 м). Їхнє заповнення складалося з темно-сірого ґрунту та дрібних уламків обмазки.

Уламки гончарного столового, кухонного посуду черняхівської культури та амфорної тари, які походять з об'єктів, датовані IV ст.

У південній половині поселення проведені геомагнітні вимірювання та шурфування в межах виявлених аномалій. Геомагнітне обстеження виконано на площі 1,75 га. Встановлено, що східна частина цієї ділянки насичена об'єктами, схожими за інтенсивністю і розмірами з аномаліями на сусідніх ділянках поселення, що підтверджує існування житлових і виробничих споруд і ведення господарської діяльності на цій території. На західній периферії ділянки яскраво виділяються характерні аномалії від площадок трипільської культури. В межах аномалій було закладено два розвідкові

шурфи. Виявлені у них матеріали належать до культурного кола Кукутень-Трипільля

Могильник Комарів 1, який є синхронним поселенню черняхівської культури, на даний момент розташований на орному полі та, можливо, частково в лісі. Під час огляду залісненої частини було виявлено два курганоподібні підвищення, в яких були добре помітні каміння великих розмірів. Одне з таких підвищень було вирішено дослідити. Перед розкопками на кургані виконано високоточне геомагнітне знімання на площі 10 × 12 м, яке показало кам'яну крепиду кургану, як область від'ємних значень аномального магнітного поля. Це пов'язано з діамагнітними властивостями вапняку, з якого зроблена крепіда. Георадарне знімання по профілях, що перетинали курган, показало, що окремі брили крепиди проявилися у вигляді гіпербол відбитих електромагнітних хвиль на радарограмах.

Курган 1 біля Комарова на момент розкопок мав висоту 0,34 м за діаметра 14,3–14,9 м. У центральній частині купола кургану, який мав пологі абриси, зафіксовано яму від давнього грабіжницького втручання. Насип переважно складений із чорноземного і сіроземного ґрунту із поодинокими вкрапленнями окремих каменів. Лише під його центром у могильній ямі та над нею виявлено сліди кам'яної насипки, яка мала діаметр до 5,17 м і виступала над рівнем давнього горизонту у середньому до 30 см, у окремих місцях — понад півметра. Під час насипання кургану було використано землю, яка містила культурний шар із фрагментами ліпного керамічного посуду комарівської культури. Окремі його фрагменти попали у заповнення поховальної камери.

Могила — це впущена у ґрунт овальна яма діаметром 4,37–5,17 м, заглиблена у середньому до 0,4 м. Під час її копання земля із глинистими вкрапленнями була викинута на південь від камери. Поховання здійснено за обрядом кремації на стороні, після чого частина кісток була зібрана та висипана на підлогу могили, зайнявши тут площу розмірами 1,5 × 1,2 м. Небіжчика супроводжувало дрібне сплющено-циліндричне намисто з білого непрозорого скла, бронзові вістря стріл, точильно-шліфувальна плитка. Інвентар поховання типовий для курганів західноподільської групи пам'яток, які належать до ранньоскіфського часу. Уточнюють дату вістря стріл келермеських типів.

Знахідки після лабораторної обробки будуть передані до фондів Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

В. Жигола, В. Скороход, С. Діденко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ ОЛЕКСАНДРІВКА 2 У м. ЧЕРНІГІВ

У листопаді 2021 р. Лівобережною експедицією ІА НАН України спільно з Національним музеєм історії України була проведена розвідка на поселенні Олександрівка 2 на північно-східній околиці м. Чернігів. У реєстрі пам'яток поселення датовано XI–XIII ст. Метою досліджень стало уточнення культурно-хронологічної атрибуції пам'ятки шляхом збору підйомного матеріалу та закладання шурфів.

На західній частині пам'ятки закладено шурф 1 розмірами 2 × 2 м (рис. 1). Під шаром дерну залягав шар оранки (мішаний культурний шар) у вигляді сірого суглинку до глибини 0,3 м. У заповненні виявлено фрагменти гончарної кераміки XI–XIII ст., а також уламки ножа і кованого цвяха. У північно-східній частині шурфу на рівні материка виявлено фрагмент плями споруди 1 у вигляді темно-сірого плямистого суглинку з вугликами і печиною. На північ від шурфу 1 для більшої інформації про споруду розбито шурф 2 розмірами 1 × 2 м. Під оранкою у східному куті шурфу над дном споруди 1 виявлено безсистемне скупчення печини, вугілля та перепаленої глини, пошкоджене сучасним перекопом, що може бути залишком зруйнованої верхньої частини опалювального пристрою (печі). У нижній частині заповнення знайдено уламки гончарної кераміки XII ст. (рис. 2: 14–16), а також залізний предмет (частина скоби?), фрагмент округлої накладки (кольоровий метал) без зображення та орнаменту та залізний гачок (застібка?; рис. 2: 1–5). Материкове дно споруди 1 на глибині 0,6 м (0,3 м від материка) плоске, вкрите тонким прошарком (1–3 см) вугілля від горілого перекриття. Зафіксовані південно-західна і північно-західна матери-

кові стінки котловану рівні, майже вертикальні, за межами шурфів зводяться під кутом 90°, утворюючи західний кут котловану споруди 1. Через незначну площу досліджень не вдалося виявити загальні розміри споруди 1.

На межі шурфів біля західного кута споруди 1 виявлено круглу яму 1 діаметром 1,2 м.

Рис. 1. Фото об'єктів у шурфах

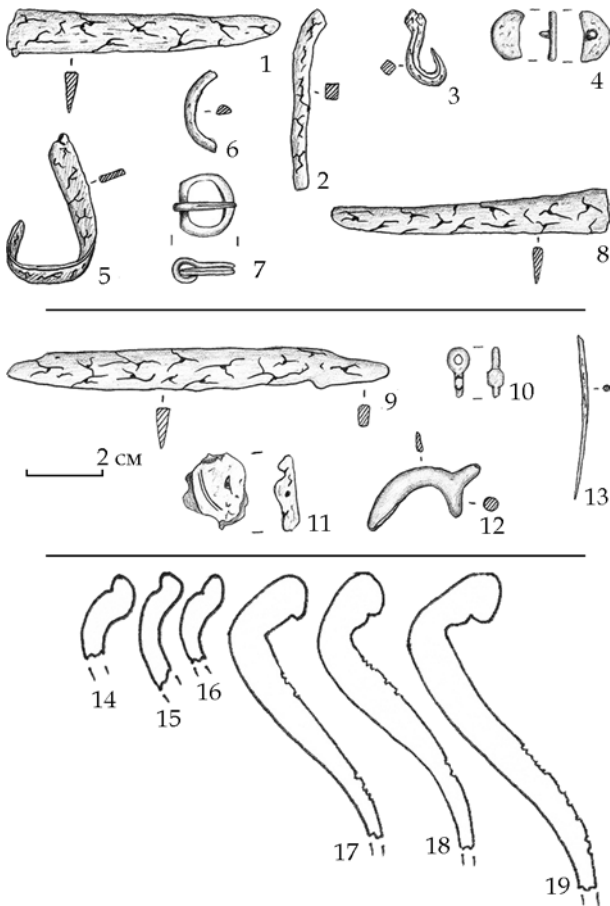

Рис. 2. Виявлений матеріал: 1–5 – шурф 1; 6–8 – шурф 2; 9–13 – підйомний матеріал; 14–16 – споруда 1; 17–19 – яма 1

У стратиграфії добре помітно, що горіле перекриття долівки споруди 1 залягає над мішаним заповненням ями 1, тобто яма була влаштована раніше котловану споруди. Материкове дно ями рівне, плоске, глибина 1,0 м (або 0,6 м від дна споруди), стінки мають незначний підбій із розширенням над дном ями. У заповненні знайдено фрагменти гончарної кераміки X ст. (рис. 2: 17–19), частина ножа, фрагмент персня та цілу пряжку (сплав кольорового металу; рис. 2: 6–8). Під південно-західною стінкою споруди 1 зафіксовано частину овальної ями 2 розміром 0,6 × 0,8 м, з округлими стінками та дном, яка містила керамічний матеріал XII ст. та, судячи зі стратиграфії, була влаштована раніше споруди 1. У південно-східному куті шурфу 1 на рівні материка виявлено круглу стовпову яму 3, діаметром 0,2 м і глибиною 0,15 м, у якій виявлено фрагмент гончарного вінця другої половини X ст.

Серед підйомного матеріалу на решті площі пам'ятки знайдено фрагменти гончарної кераміки XI–XIII ст., а також ніж, залізну голку, уламок срібної підвіски, фрагмент невизначеного бронзового виробу та дуже деформований шматок свинцевої пломби (печатки?), на якому важко розібрати зображення (написи?; рис. 2: 9–13).

Таким чином, результатом досліджень стало виявлення частини котловану споруди XII ст. із залишками зруйнованої печі, а також об'єкти із керамікою X ст., що уточнює хронологічні межі пам'ятки.

В. Жигола, В. Скороход, О. Моця, В. Рижий, Ю. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРЕНІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПЕРЕДГОРОДДЯ У 2021 – 2023 рр.

Лівобережна експедиція ІА НАН України провела роботи на вул. Єлецька, 7-А у м. Чернігів на укріпленій частині передгороддя Третяк (наслідком цих робіт буде присвячена колективна монографія). На розкопаній площі в 2000 м² виявили 40 споруд і 90 ям X–XIII ст., планувальну структуру та огорожі садиб, а також 218 поховань XVIII–XIX ст.

У західній та південній частинах цих теренів виявлено господарські ями X ст., а також сім котлованів від споруд XII–XIII ст. на відстані 6–8 м одна від одної, які належали

шістьом окремим садибам, розмежованим між собою канавками від огорожі з елементами в'їздів. Садиби розміщено у три ряди за напрямком захід–схід, що відповідає планувальній структурі давньоруських вулиць, виявлених попередніми дослідженнями. Котловани розмірами до 5 × 5 м, орієнтовані кутами за сторонами світу, глибиною до 1,5 м від материка, опалювальних споруд не виявлено. Довкола споруд розміщувалося по декілька синхронних господарських та зернових ям. У другій чверті XVIII ст. у західній частині влаштовано котлован житлової

споруди (4×4 м, з кутами розвернутими за сторонами світу, глибиною 1,6 м від материка), поруч з яким функціонувала синхронна заглиблена споруда, де виявлено більше 100 фрагментів (майже цілих форм) керамічних люльок зі слідами виробничих дефектів — ймовірно, це залишки майстерні люлькаря.

У центральній частині досліджуваної території виявлено споруду 10, завширшки 8–10 м, завдовжки 55 м (у межах розкопів) та глибиною до 1,5 м від рівня материка, яка мала заокруглені стінки та дно, проходила за віссю північний захід—південний схід. Заповнення складалося з тонких супіскових прошарків, дно вкрите мішаним глеєм, що свідчить про тривалий час існування об'єкта у відкритому стані. Керамічний матеріал датується XVIII ст. Ймовірніше за все, це залишки розмежувального рову цвинтаря Покровської церкви, яка розташовувалася поруч з місцем досліджень.

На північ та схід від рову (частково у його північному схилі) було досліджено 218 могильних ям (більшість із залишками поховань) XVIII—XIX ст., влаштованих за християнським обрядом. Деякі поховання містили натільні хрестики, перстні, намисто. У заповненні могил траплялися і давньоруські речі (рис. 1: 3). За орієнтацією та горизонтами залягання кістяків можна виділити якнайменше два хронологічні періоди, які можуть бути пов'язані з перебудовою Покровської церкви 1764 р. На теренах цвинтаря відсутні споруди ранньомодерного часу.

На північній та східній частинах досліджуваної території виявлено шість котлованів споруд X ст. (три з них мали печі), розмірами до $4,5 \times 4,5$ м, орієнтовані кутами за сторонами світу. Варто відмітити, що чотири споруди мали сліди загибелі у вогні, після чого були засипані потужним шаром мішаної материкової глини та більше не використовувалися у якості житла. Поруч з ними досліджено декілька господарських та зернових ям X ст.

На цій ділянці також виявлено декілька господарських ям і 10 котлованів споруд XI—XII та XII—XIII ст. (два з них мали печі), розмірами до 5×5 м, орієнтовані кутами за сторонами світу. Зберігається садибно-вулична планувальна система, як і у західній частині. В котловані споруди 28 другої половини XII ст. було знайдено значну кількість кованих цвяхів, ключів, замків та їх деталей, кресала, світець, окуття, залізні предмети, також фрагменти виробів з кольорового металу (рис. 1: 1, 2, 4—9). Ймовірно, це приміщення використовувалося як частина майстерні ковала.

Таким чином, на території чернігівського Третьяка було досліджено залишки житлової

та виробничої забудови X—XIII та XVIII ст., виявлено цвинтар Покровської церкви та рів навколо нього.

У 2022 р. було проведено дослідження на території чернігівського Передгороддя на вул. Мстиславська, 15 та вул. Ремісничка, 18.

На вул. Мстиславська, 15 загальна площа розкопів склала 500 м^2 , де зафіксовано культурний шар (потужністю до 0,6 м), датований X—XIII ст. Майже на всій території дослідження зафіксовані поховання, житлові, господарські споруди та залишки від садибних огорож.

Загалом було виявлено 45 поховань, переважна більшість розміщується в південно-західній частині території (ближче до території П'ятницького монастиря), ще сім поховань в північній частині території і розміщені в два ряди напрямленням захід—схід, що може маркувати кінець території кладовища.

23 поховання зорієнтовані на південний захід; три — на південь—південний захід; вісім — на захід; два — на північний захід; чотири — на південь—південний схід. Досліджено 13 дитячих кістяків (29 %), два можливі підліткові та один жіночий.

Жіноче поховання 46 за наявністю намиста можна датувати рубежем X—XI ст. (рис. 2: 1—15), як і ще декілька поховань за залишками кованих цвяхів від домовини (за аналогією з іншими похованнями в Чернігові) також можна датувати давньоруським часом. Решта поховань за відносною хронологією датуються пізніше початку — першої половини XIII ст. Так, наприклад, пох. 31 перетинає заповнення споруди 5 першої половини XIII ст. (рис. 2: 16, 17). Ймовірніше за все, ці поховання відносяться до цвинтаря П'ятницького монастиря, якому належала ця ділянка у польсько-литовський час.

Найраніший горизонт представлено ровиками курганів X — початку XI ст., які вдалося виділити серед окремих котлованів, прорізаних численними об'єктами XI—XX ст. Тобто, наприкінці X — на початку XI ст. ця частина Передгороддя використовувалася у якості курганного та ґрунтового могильників. Наприкінці XI ст. біля фортифікаційних споруд Окольного міста виникає садибна забудова, яка згодом гине у пожежі. В першій половині XII ст. відновлюється забудова, яка була знищена у 1152 р. військами Юрія Долгорукого. Найкраще збереглися комплекси другої половини XII — першої половини XIII ст.

Загалом було виявлено декілька господарських ям різних форм і розмірів та 14 споруд (або їх частин), що датуються кінцем XI — першою половиною XIII ст. Це заглиблені в материк котловани квадратної форми, розмірами до $4,5 \times 4,5$ м, усі

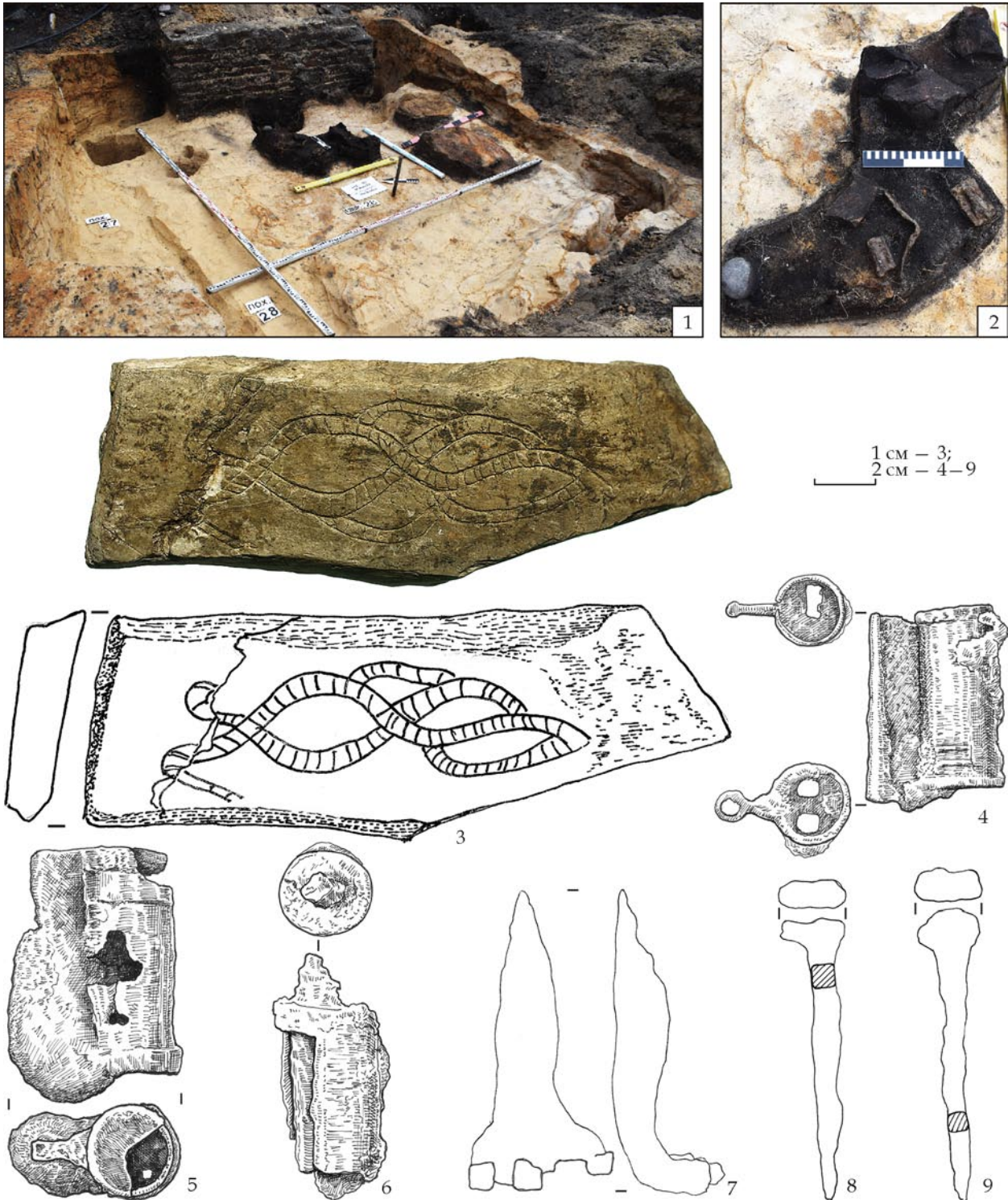

Рис. 1. Дослідження на вул. Єлецька, 7-А: 1 — котлован спор. 28; 2 — місце концентрації знахідок; 4–9 — знахідки зі споруди 28; 3 — точильний брусок із засипки пох. 65

орієнтовані стінами за сторонами світу, що вказує на садибно-вуличне планування цієї частини Передгороддя. Також про це свідчать численні залишки ровиків і стовпових ям від парканів, що проходять за вісями північ—південь та захід—схід (тобто паралельно стінам споруд). Протягом вказаного часу садиби перебудовувалися, про що свідчить часткове перетинання котлованів (напр.,

споруди 14 і 16) (рис. 3: 7) або використання ранішого котловану для спорудження нового житла (споруди 18 і 19). Про це свідчать і залишки парканів, які мають сліди ремонтів і переносів.

У споруді 14 (перша половина XII ст.) у північно-західному куті виявлено залишки печі, розмірами $1,1 \times 1,2$ м, видовжену вздовж північної стінки, устям на схід. Склепіння зруй-

Рис. 2. Дослідження на вул. Мстиславська, 15: 1–15 — намистини з пох. 46; 16, 17 — стратиграфія південно-західної стінки споруди 5 та пох. 31

новане (частково пізнішою спорудою 16), залишені з боків фрагменти заввишки до 0,2 м від рівня верхнього череня. Стінки і склепіння виконані з темно-сірого суглинку (або глею), який майже не зазнав дії вогню і залишився непропеченим (рис. 3: 1, 4). Під час досліджень виявлено, що за час функціонування піч мала два череня — раніший нижній та пізніший верхній.

Верхній черень був у вигляді пропеченої глини, потужністю до 0,03 м, розмірами 0,7 × 1,0 м. Під шаром печини залягав шар викладеною напласко плінфи (значних фрагментів), потужністю до 0,05 м, розмірами 0,7 × 1,1 м, має нахил від задньої стінки до устя. Загалом було вмонтовано 15 фрагментів плінфи, товщиною 3,4–4,6 см, довжиною 25,5–27,5 см та одна ціла плінфа розмірами 4,6 × 22,5 × 27 см (рис. 3: 2, 5). На цьому рівні трапилися фрагменти амфор і кераміки XII ст. Нижче залягав нижній черень також у вигляді пропеченої глини, потужністю до 0,03 м, розмірами 0,8 × 1,0 м. Під шаром печини залягав ще один шар викладеної напласко плінфи (значних фрагментів), потужністю до 0,05 м, розмірами 0,8 × 1,0 м, має нахил від задньої стінки до устя. Загалом було вмонтовано 14 фрагментів плінфи, товщиною 3,5–4,6 см, шириною 20,5 та 25 см, довжиною 26,5–27,5 см та одна ціла плінфа розмірами 3,5 × 25,5 × 31,5 см (рис. 3: 3, 6). Під піччю у материковому дні котловану вияв-

лено до 20 стовпових ямок від конструкцій печі, розміщених вздовж її периметру, діаметром 0,1 м і глибиною до 0,1 м нижче дна споруди (рис. 3: 7).

Фрагменти плінфи трапилися в заповненні інших споруд. У ледь заглибленій спор. 7 зафіксовано значну їх кількість на рівні материка, які також можуть походити зі зруйнованої печі.

У центральній частині досліджуваної території виявлено фрагмент спор. 5, зафіксованими розмірами 3,0 × 4,0 м, глибина 0,3 м від рівня материка, частково пошкоджена перекопом, частина котловану йде за межі розкопу. У заповненні трапилися фрагменти кераміки першої половини XIII–XIV ст., серед знахідок підвіска у формі рівностороннього хреста, вписаного в коло. Західну стінку котловану спор. 5 та всі шари її заповнення перерізало пізніше пох. 31 (рис. 2: 16, 17), яке, враховуючи датування споруди, можна датувати часом пізніше першої половини XIII ст. За графічними та писемними джерелами від XVII ст. не відомі діючі цвинтарі на цій ділянці міста, тому досліджені поховання можна широко датувати часом між XIII і XVII ст.

На вул. Реміснич, 18 загальна площа розкопів склала 1350 м², де зафіксовано культурний шар (потужністю до 0,8 м) XII–XIII ст. та XVIII–XIX ст., який пошкоджено приватною забудовою XIX–XX ст.

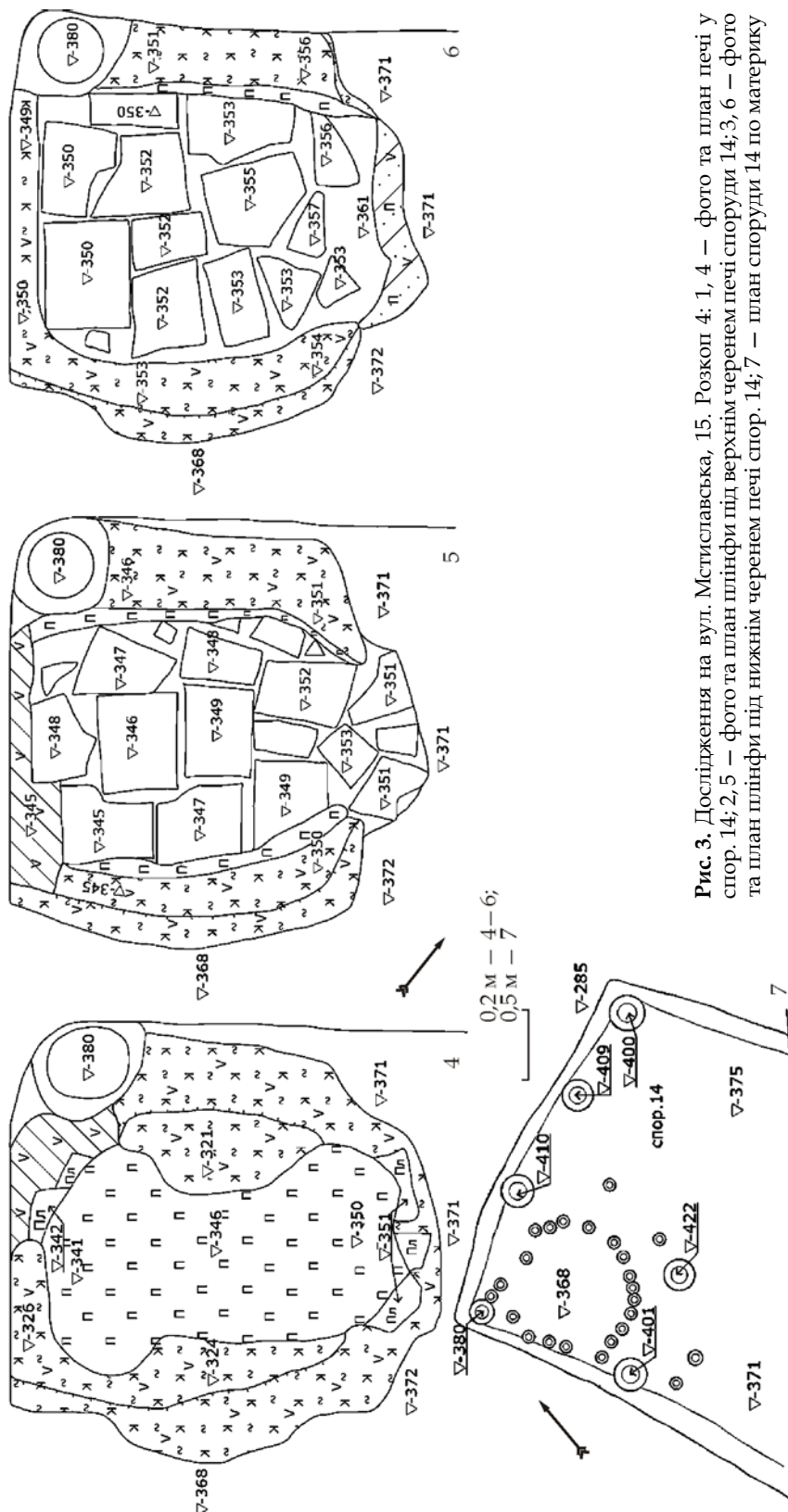

Рис. 3. Дослідження на вул. Мстиславська, 15. Розкоп 4: 1, 4 – фото та план печі у спор. 14; 2, 5 – фото та план плінфи під верхнім черенем печі споруди 14; 3, 6 – фото та план плінфи під нижнім черенем печі спор. 14; 7 – план споруди 14 по материка

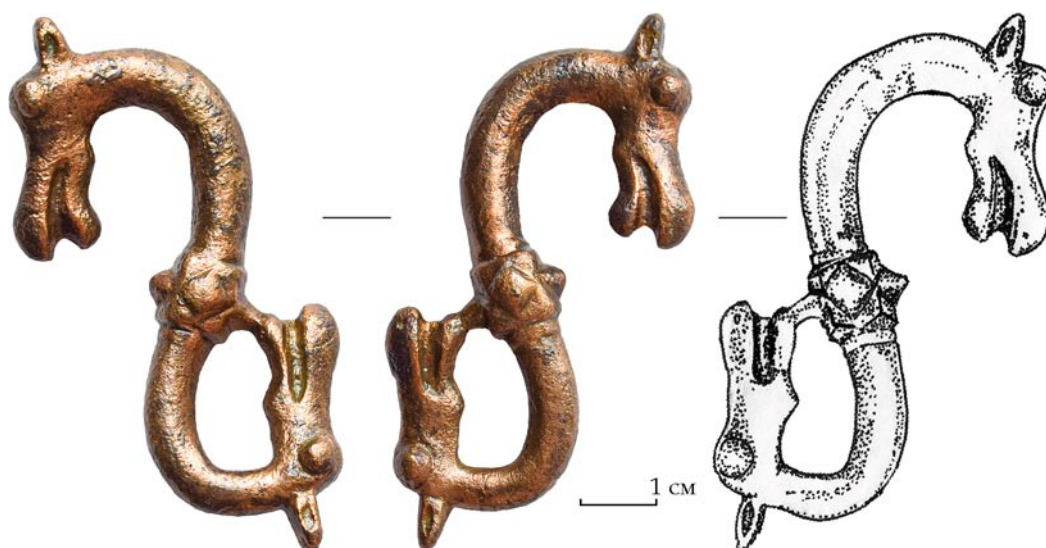

Рис. 4. Дослідження на розі вулиць Київська і Гонча. Гачок-підвіс зі спор. 13

Загалом було досліджено залишки шести курганних ровиків, 12 поховань та дві споруди XII ст. У двох похованнях було виявлено тваринні кістяки — коней або великої рогатої худоби. Один з курганних ровиків збережений майже повністю. Ширина ровика до 1,5 м, глибина до 0,6 м, діаметр до 8,0 м. Час появи курганів — XI ст.

Грунтові поховання з'являються пізніше курганних, були влаштовані у міжкурганному просторі та у ровиках курганів. У декількох похованнях кістки збереглися у незадовільному стані або ж фрагментарно, у деяких вони відсутні. Трапилися фрагменти залізних кованих цвяхів. У заповненні могил трапилися фрагменти кераміки XI — початку XII ст.

У північно-східній частині ділянки досліджень було виявлено дві споруди XII ст., які розміщувались у міжкурганному просторі. Споруда 9 мала розміри 4,0 × 4,0 м, орієнтована кутами за сторонами світу, була заглиблена нижче рівня материка на 0,6 м, в кутах виявлено стовпові ями. Ймовірно, це господарська споруда, що датується першою половиною XII ст. Споруда 8, розмірами 6,0 × 5,0 м, орієнтована кутами за сторонами світу, заглиблена нижче рівня материка на 1,0 м. У західному куті знайдено глиняну піч, що збереглася майже на всю висоту. По дну споруди були досліджені стовпові ями в кутах та канавки вздовж стін споруди. Ймовірно, споруда 8 — це залишки житла, датованого другою половиною XII ст.

У 2023 р. проведено дослідження на території чернігівського Передгороддя по пр. Миру, 48 та на розі вул. Київська і Гонча.

На пр. Миру, 48 загальна площа розкопів склала 850 м², де зафіксовано культурний шар (потужністю до 0,4 м), який датується XII—XIII ст. та XVIII—XIX ст. Загалом тери-

торія дуже пошкоджена сучасними перекопами (приватний сектор, комунікації), місцями культурний шар відсутній через довготривале планування території і переміщення ґрунту.

У південно-західній частині виявлено частину котловану споруди 1, зафіксованими розмірами 1,5 × 2,0 м, заглиблений на 0,6 м від рівня материка, орієнтований стінами за сторонами світу. У заповненні трапилися фрагменти кераміки кінця XII — початку XIII ст., а також точильні бруски, окуття лопати зі цвяхом, ключ, скоба та інші металеві предмети. У материковому дні біля північного кута вздовж західної стінки було влаштовано невелику яму-заглиблення, у західній частині якої виявлено фрагменти черепа і щелепи дитини.

До житлових споруд можна віднести і котловани споруд 4 та 5, які мали розміри 3,0 × 3,0 м, орієнтовані стінами за сторонами світу, вертикальні стінки і пласке дно на глибині до 1,0 м від рівня материка. Містили керамічний матеріал кінця XII — початку XIII ст.

Під час досліджень зафіксовано низку господарських ям XII—XIII ст. та XVIII—XIX ст., та дві заглиблені прямокутні господарські споруди (розмірами 2,3 × 3,0 м, глибиною до 0,7 м від рівня материка, видовжені довгою віссю за віссю захід—схід), у яких трапилися фрагменти кераміки XII — початку XIII ст.

Територія досліджень 2023 р. на розі вулиць Київська і Гонча знаходиться на північній частині Передгороддя стародавнього Чернігова, майже на березі р. Стрижень. Загальна досліджена площа складала 2350 м².

Судячи з попередніх досліджень цієї частини міста, ділянка розкопів потрапляла між групами курганів початку XI ст. і Стриженської групи курганів XI—XII ст. У межі розко-

пів не потрапили поховання та об'єкти, які можна достовірно віднести до ровиків чи насипів курганів. Ймовірно, досліджена територія не входила до курганного некрополя.

У північній частині дослідженої території у межах декількох розкопів було виявлено русла чотирьох окремих струмків, вірогідніше — їх давніх течій, які мали вигляд замулених (та засипаних ґрунтом і культурним шаром) довгих широких плям. Основна течія (струмок 1) йшов з південного заходу на північний схід — у бік р. Стрижень. Також було виявлено ще три окремі струмки або притоки основного та місце їх з'єднання. Перетини і прокопування виявили характерне шарувате алювіальне заповнення, округлі стінки (береги) та аморфне дно зі значною кількістю невеликих ям. У заповненні трапилися фрагменти амфор і кераміки XI—XII ст., декілька металевих предметів.

На всій площі досліджень з обох берегів основного струмка досліджено значну кількість каналів і каналок від значних довгих огорож та менших тинів. Вони переважно мали орієнтацію північний захід — південний схід, тобто виходили перпендикулярно на береги струмків. Декілька каналів були влаштовані вздовж і паралельно берегу струмка. Канави датуються XI—XII ст.

На північний захід від струмків було виявлено одну споруду першої половини XI ст. з глиняною пічкою, шість ям XI ст. та одну яму другої половини XII ст.

Основна маса об'єктів виявлена на південь і схід від струмків. Першою половиною XI ст. датовано шість ям. У другій половині XI ст. на цьому місці з'являється житлова спор. 6 з пічкою, шість господарських ям та чотири споруди, які належать до виробничих комплексів. Одна з них — споруда 5 шириною і глибиною 1,0 м, довжиною 10 м, була влаштована вздовж однієї з каналів огорож садиб. Заповнення містило горілі шари та лінзи вугликів, керамічний матеріал та значну кількість металевих виробів і заготовок (цвяхи, ножі, кільця тощо). Поруч досліджено подібну виробничу спор. 4, розмірами 1,2 × 6,0 м, глибиною 1,0 м, що влаштована перпендикулярно до спор. 4, яка також містила металеві вироби (серед яких, зокрема, світець, бубонець), а також точильні бруски та прясло. На відстані 10 м і на захід, і на схід від попередніх досліджено ще частини двох подібних виробничих споруд. Тобто, в цей час ця частина передгороддя використовувалася як виробничий осередок, пов'язаний з виготовленням металевих виробів. Навіть до сьогодні ця частина Чернігова має локальну назву «Ковалівка».

У першій половині XII ст. на місці виробничих споруд виникає житлова забудова,

яка зазнає декількох перебудов. Так, у межах розкопів 9 і 16 на невеличкій площі досліджено споруди 12, 13 та 13-А. Це котловани заглиблених частин жител, які змінюють один одного. У їх заповненні було виявлено значну кількість кераміки, прясел (декілька з насічками), фрагменти скляних браслетів, перснів та кілець, бубонці, долото, точильні бруски, ножі, шило, ножиці, пінцет, копушка, рибацькі грузила, фрагмент вінця з відбитками людських зубів.

Окрім того, було знайдено гачок-підвіс зі сплаву кольорового металу, розмірами 3,1 × 7,3 см, найбільшою товщиною до 1,1 см (рис. 4). Гачок має S-подібну форму, обидва кінці оформлені у вигляді конячих голів; посередині гачка між головами — багатогранне потовщення (у формі моргенштерну). Один кінець гачка (одна голова) має замкнення у вигляді кільця в це багатогранне потовщення, інший кінець — вільний без замкнення. Подібний гачок-підвіс з конячими головами було знайдено у шарах початку XIII ст. давнього Новгорода. Дослідники зазначають, що подібні гаки розповсюджені в балтських чоловічих похованнях XII—XIII ст., де їх знаходять біля поясу. Тобто, використовувалися для підвішування до ремня певних предметів.

У другій половині XII ст. на цьому місці викопано ще один котлован споруди 20 з глиняною пічкою. На другу половину XII ст. зафіксовано всього одну довгу вузьку виробничу споруду 7, але набагато менших розмірів за попередні. Заповнення містило декілька точильних брусків, вушко і окуття відра, гольник, скляне кільце, фрагменти скляної посудини, ніж, ключ, зубило. Поруч зводиться житлова споруда 8, яка могла належати ковалю власнику сусідньої споруди 7. У заповненні виявлено ніж, ножиці, заклепка, металеві вироби, скляні браслети.

Також під час розкопів було досліджено одну житлову споруду та чотири ями, датовані XVIII—XIX ст.

На всій площі досліджень в культурному шарі трапилися фрагменти кераміки XI—XII та XVIII—XIX ст. та знахідки: металеві предмети, ножі, цвяхи, точильні бруски, прясла, бубонці, пряжки, деталі ремня, перстень, свинцева плomba, фрагменти скляних браслетів і намистин; монети, гарматне ядро, гудзики, скоби, люльки і кришка від люльки, свердло, ключ.

Таким чином, новітні дослідження північної частини Передгороддя виявили розгалуження течій давніх струмків та відсутність тут курганів. З обох боків струмків зафіксовано житлову, господарську та виробничу забудову, яка пов'язана з ковальським ремеслом.

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

М. Кублій

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КІСТОК СОБАК З уроч. ЦАРИНА МОГИЛА

Під час розкопок у 2003 р. в уроч. Царина Могила Більського археологічного комплексу, які проводилися Українсько-німецькою експедицією під керівництвом Є. Черненко та Р. Ролле, в зольнику 1 було знайдено кістки собак. Отримані для опрацювання матеріали належали мінімум двом особинам, оскільки виявлено два черепи. Загальна кількість кісток — 46 од. Можна припустити, що всі кістки посткраніального скелета і один із черепів належали одній особині. Кістки мають хорошу збереженість, яку за 5-бальною шкалою можна оцінити найвищою оцінкою. Це значить, що кістки збереглися максимально цілими, їхня поверхня легко піддається візуальному обстеженню. На кістках не виявлено слідів від гострих предметів, що, як правило, залишаються в процесі поділу туші й відокремленні м'яса від кістки. Наявні пошкодження кісток було завдано вже в процесі археологічних розкопок або подальшого їхнього дослідницького опрацювання чи транспортування. Таким чином, кістки можна віднести до категорії санітарних захоронень. Проте серед знахідок відсутня значна частина кісток скелета. Деякі кістки склеїлися в групі вапняковими відкладами. Такі групи відповідають правильній анатомічній послідовності. Одна із таких груп — три кістки хребта, зокрема крижова кістка. Інша група — ліва стегнова кістка разом із колінною. Це є додатковим доказом того, що кістки потрапили до культурного шару ще з м'якими тканинами, які утримували їх в анатомічній послідовності.

За кістками посткраніального скелета вік тварини можна оцінити як старше за півтора року, оскільки на всіх наявних кістках епіфізи повністю приросли до діафізів.

Більш детально можна визначити вік за станом зубної системи. В обох особин відсутні молочні зуби або й постійні, які б були на етапі проростання. Стертість корінних зубів, зокрема IV премоляру верхньої щелепи, вказувала на вік одного черепа як 6–8 років, іншого — 8–10 років. Проте наявне на старшому черепі ікло мало значно меншу стертість, що вказувало на молодший вік.

Із 46 кісток найбільше було кісток хребта (17), зокрема один епістрофей, і ребер (10). Усіх інших кісток було по дві або по одній.

Цікавою особливістю собаки, представленого посткраніальним скелетом, було те, що він пережив перелом правої стегнової кістки в районі середини діафіза. Перелом встиг зростися, але в його результаті кістка деформувалася і стала коротшою на 13,9 мм, порівняно з цілою лівою кісткою. Проте мінімальна товщина її діафіза стала більшою на 2,3 мм. Таким чином, собака, ймовірно, шкутильгав, що могло заважати йому добре виконувати певні функції. Можливо, він був «улюбленцем» когось із давніх людей, що допомогло йому вижити. Серед інших прижиттєвих травм, які вдалося встановити за кістками, була втрата I премоляра на правій нижній щелепі, яка відбулася за якийсь час до загибелі тварини, оскільки альвеола встигла дещо зарости. Також на цій щелепі зуби мають трохи більшу стертість, ніж на лівій стороні. На верхній щелепі одного з черепів відсутній лівий II моляр, на місці його альвеоли виявлено губчасту структуру, що вказує на заростання альвеоли. Можливо, втрата зуба супроводжувалася травмою, оскільки й альвеола сусіднього I моляра має дещо губчасту структуру.

У зв'язку з наявністю для багатьох кісток посткраніального скелета пари ліва—права сторона, з обох них зроблено проміри. Проміри показали, що в більшості випадків здорові кістки лівої сторони мають трохи менші розміри за більшістю параметрів, ніж кістки правої сторони.

Висота в загривку, встановлена за кістками посткраніального скелета тої самої особини, відрізняється залежно від того, яка кістка бралася до уваги для її вирахування. Висота варіює від 44,55 см (отримано з промірів малої гомілкової кістки) до 49,87 см (отримано за плечовою кісткою). Проте потенційна висота в загривку відрізняється навіть залежно від сторони тіла щодо тої самої кістки: права велика гомілкова дає висоту 47,16 см, ліва — 46,2 см. Звісно, до уваги не бралася травмована стегнова кістка, оскільки за її промірами висота мала б бути 42,23 см. За промірами черепів висота однієї особини мала б становити 48,05 см, що входить у межі результатів, одержаних із посткраніального скелета, а іншої особини — 51,1 см. Отримані результати дозволяють зарахувати собак до середніх за зростом.

Порівняння отриманих показників зросту дало змогу припустити, що менший череп належав тій самій особині, що й кістки посткраніального скелета, а порівняння ангулярної довжини нижніх щелеп із базальною довжиною черепів, — що нижні щелепи належать цьому ж скелету.

За зростом собак можна припустити, що утримувані на Більському городищі тварини відповідають сучасним породам лайок. Дослідження В. Бондаренка серії черепів із Більського городища також вказало на відповідність вивчених скелетів сучасним породним лініям лайок.

Таким чином, знайдені кістяки двох собак належать до лайкоподібних середніх за зростом порід. Одна із особин мала прижиттєві травми — перелом правої стегнової кістки, який встиг зрости, і втрату нижнього I премольяра. Інша особина мала втрату верхнього II моляра. Кістки собак належать до санітарних захоронень, оскільки на них немає жодних слідів від поділу туші, кістки цілі і в кількох випадках сусідні по скелету кістки склеїлися вапняком.

М. Кублій

ДОСЛІДЖЕННЯ КІСТОК ТВАРИН З КУРГАНІВ ЦЕНТРУ КЛАСИЧНОЇ СКИФІЇ

На опрацювання передано тваринні кістки, що походять з курганів по обидва боки від Микитської переправи на Нижньому Дніпрі, розкопки яких проводилися в період 1985—1987 рр. Матеріали датовані V—IV ст. до н. е. Кістки зберігалися в шафах дослідників відділу доби раннього заліза і не були раніше опрацьовані та введені до наукового обігу.

Із поховання 1, кургану 40, групи **Чортмлик III**, на Нікопольщині, датованим V ст. до н. е. і розкопаним у 1985 р. Чортмлицькою експедицією під керівництвом В. Мурзіна, на археозоологічні визначення передано три кістки. Усі три належали корові й походили із лівої нижньої кінцівки: стегнова, велика гомілкова і центральна суглобова. Кістки дорослої особини, оскільки всі епіфізи були прирослими. На великій гомілковій кістці на середній частині діафіза виявлено низку надрубів. У цьому місці кістка переламана, проте була можливість її скласти і зняти проміри. Стегнова кістка також фрагмен-

тована, три фрагменти якої були передані на визначення. Частина її діафіза відсутня. Проте, як і у випадку із великою гомілковою, кістку вдалося скласти й проміряти. У місцях стиків фрагментів ніяких слідів від гострих або тупих предметів не виявлено. Прирослі епіфізи вказують на вік тварини, старший від 3,5—4 років. Зріст тварини в загривку визначено за обома великими трубчастими кістками: за стегною він становить 135,66 см, за великою гомілковою — 136,27 см. Різниця відповідно до отриманих даних становить 0,61 см і не є значущою, тим більше, що для промірів кістки доводилося складати із фрагментів, що могло внести похибку в точність їхнього вимірювання. Такі показники зросту корів є дуже великими для скифського часу. За даними попередніх дослідників (В. Цалкіна), середній зріст самок корів становив 109 см, самців — 112 см, волів — 123 см.

Таким чином, кістки належали одній корові, вік якої був понад 3,5—4 роки зі зростом у загривку близько 135—136 см.

Із кургану 1, групи 1 біля **Кам'янки-Дніпровської**, розкопки якого проводили в 1986 р. Запорізькою експедицією під керівництвом В. Отроценка і Ю. Рассамакіна, на археозоологічні визначення передано десять фрагментів кісток. Сім із них вдалося визначити до анатомічної і видової приналежності. Вони належали одній особині коня. Ще три фрагменти були сильно подрібненими, тому сказати точно, яка це була анатомічна частина, складно, проте можна припустити, що і вони від цієї ж особини коня. З визначених одна кістка була фрагментом хребта. Решта належали до кісток лицевого скелета: чотири зуби-різці і два фрагменти нижньої щелепи. Стертість різців дає приблизний вік, який коливається від 4 до 8 років. Один фрагмент нижньої щелепи походив з її передньої частини, інший — ліва сторона з рядом премоларів і молярів. Альвеолярна довжина ряду премоларів із молярами становить 175,3 мм, молярів — 82 мм, премоларів — 92,3 мм. На кістках не виявлено жодних слідів поділу туші, хоч, варто зазначити, стан збереженості кісток не найкращий, поверхня кісток дещо піддана ерозії, тому, можливо, не всі сліди збереглися. Кісток, на основі яких можна було б зробити статеві-вікові визначення, не було: фрагмент щелепи, де, як правило, в самців коня розвиваються ікла, відсутній.

Таким чином, кістки належали одній особині коня віком від 4 до 8 років, яка вірогідно, супроводжувала в потойбічний світ головного небіжчика.

Із скіфського поховання 13, кургану 7 біля **с. Відножине** Василівського району Запорізької області, яке дослідила Запорізька експедиція в 1987 р., передано чотири кістки корови (Отроченко 1987, с. 71). Наявні кістки є фрагментами правої передньої кінцівки і її поясом: лопатка, верхній епіфіз плечової кістки, нижній епіфіз променевої кістки і ліктьова кістка без ліктьового горба. Усі епіфізи були не прирослими. Оскільки всі вони прирастають у віці 3,5–4 роки, значить корова була молодшою від цього віку. Розмір кісток відповідає розміру дорослої особини, тому тварина дожила до віку, коли досягнула достатнього зросту. Нічого не можна сказати про використання м'яса корови для їжі, оскільки на кістках не виявлено жодних слідів від гострих предметів, які могли б бути залишеними в процесі поділу туші. Про статеві й породні характеристики з наявного матеріалу також нічого не можна дізнатися.

Підсумовуючи, можна сказати, що кістки належали одній особині корови віком до 3,5–4 років, частина туші якої слугувала напутньою їжею в похованні.

М. Кублій

ОСТЕОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ З ПАМ'ЯТКИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ СОФІЇВСЬКА БОРЩАГІВКА

З досліджень пам'ятки Софіївська Борщагівка, які тривали впродовж п'яти польових сезонів 2013–2017 рр., розкопки І. Готуна та О. Казиміра (Північна постійнодіюча експедицією ІА НАН України), отримано 4444 фрагменти кісток представників теріофауни. З них вдалося повністю ідентифікувати до видової приналежності елементів скелета 2063 фрагменти кісток. Матеріал датується руським періодом: кінцем XI — першою половиною XIII ст.

За 5-бальною шкалою стан збереженості кісток можна оцінити в 4–5 балів, що є хорошим показником. На кістках добре збереглися сліди від гострих предметів, погризів тваринами та інших тафономічних пошкоджень.

Кістки, на яких сліди від гострих предметів наявні на обох краях зламів, за найбільшою довжиною варіюють 36–109 мм. Давні мешканці пам'ятки цілеспрямовано фрагментували кістки на таку довжину, яка могла бути потрібною для приготування їжі, наприклад, довші фрагменти могли б не поміщатися в кухонний посуд.

На частині кісток виявлено сліди від погризів собаками. Вони є додатковим підтвердженням належності матеріалу до кухонних відходів.

Частина кісток мали сліди від дії вогню. Залежно від кольору й характеру обпалених плям, вони могли з'явитися або під час приготування м'яса на кістці над вогнем, або в процесі утилізації кухонних відходів

чи ймовірних пожеж на досліджуваній території.

Більшість кісток належить до кухонних відходів. Проте частина кісток інтерпретована як санітарні захоронення, також траплялися матеріали косторізного виробництва, кістки хутряних звірів і випадкові перевідкладені знахідки. Таким чином, навіть при достатню кількість матеріалу для статистично обґрунтованих висновків, реальної ролі кожного з видів на пам'ятці не можливо встановити. Більшою мірою відображаються ті види тварин, які використовувалися для продуктового забезпечення. Найменше на пам'ятці можна знайти кістки тварин, на яких полювали заради хутра. Не зважаючи на це, виявлено велику кількість як домашніх, так і диких видів тварин. Серед домашніх тварин знайдено корову, дрібну рогату худобу (з них були і коза, і вівця), свиню, коня, собаку і кота. Також виявлено кістки, які можуть належати або великим представникам домашньої корови, або турові чи зубру. Однозначно диких видів знайдено кістки лося, оленя, козулі, кабана, ведмедя, зайця, їжака і лисиці.

Найбільше було кісток корови (*Bos taurus*) — 875. Цей вид презентований усіма елементами скелета, зокрема нем'ясних частин — рогових стрижнів, фаланг пальців. Їхня наявність свідчить про здійснення забою тварин безпосередньо на пам'ятці. Також наявність рогових стрижнів вказує на розведення рогатих порід корів, комолі, якщо і були, становили меншість. Кістки фрагментовані, цілими збереглися дрібні кістки — суглобові і фаланги пальців. Лише кілька крупних трубчастих кісток були неушкодженими. На 43 кістках виявлено сліди від гострих предметів, які залишилися після знімання шкіри з тварин, первинного поділу туші і кухонного ділення.

Кісток дрібної рогатої худоби знайдено 432. З них шість кісток належало вівці (*Ovis aries*) і десять — козі (*Capra hircus*). Хоч ці види і презентовані різними анатомічними частинами, представництво елементів скелету все ж менше, ніж у корови.

Кісток свині (*Sus domestica*) виявлено 453 фрагменти. Ці кістки, як і кістки дрібної рогатої худоби також мають низку слідів від кухонного ділення. В об'єкті 92 виявлено скелет молодшої особини свині, який лежав в анатомічному порядку. Знахідку скелета інтерпретовано як санітарне захоронення.

Кінських кісток знайдено 163. Кістки, хоч і були подрібнені, цілих збереглося більше, ніж серед інших видів. На кінських кістках не знайдено слідів від гострих предметів чи від погризів собаками. За породно-типологічним складом знайдено різних коней — від напівтонконогих до товстоногих.

Кісток собаки (*Canis familiaris*) знайдено 73. На них не виявлено слідів від гострих предметів, погризів тваринами чи обпалення. З них 42 кістки належали двом молодим особинам віком близько до двох місяців. Знайдені вони були також в об'єкті 92.

Котячих (*Felis catus*) кісток знайдено 40. Усі вони належали одній напівдорослій особині. Виявлено кістки в об'єкті 164.

Кістки диких копитних тварин були в меншості. Лося (*Alces alces*) було дві кістки, оленя (*Cervus elaphus*) — сім, козулі (*Capreolus capreolus*) — шість, кабана (*Sus scrofa*) — одна. Ці види хоч і використовувалися для отримання м'яса, проте його кількість не була суттєвою на пам'ятці.

Хутряні види представлені лисицею (*Vulpes vulpes*) і ведмедем (*Ursus arctos*) — по одній кістці, і трьома кістками зайця (*Lepus* sp.). Крім них, знайдено одну кістку їжака (*Erinaceus* sp.). Цей вид міг використовуватися для м'яса, або ж випадково потрапити в заповнення об'єкта.

Таким чином, перевага кісток домашніх тварин вказує на їхню основну роль в отриманні м'ясної продукції. Кінь, собака і кіт представлені непропорційно меншою кількістю кісток, ніж була їхня реальна роль на поселенні. Дикі копитні види виконували допоміжну роль у забезпеченні м'ясною продукцією. Хутряні види представлені більш випадковими знахідками (лисиця) або ж знахідками тих видів, які могли бути і хутряними, і м'ясними (ведмідь і заєць).

М. Кублій, П. Нечитайло

ВИЗНАЧЕННЯ КІСТОК ТВАРИН З ПАМ'ЯТКИ ВАСИЛІВКА

На печерній пам'ятці Василівка, розташованій у Чернівецькій обл., дослідження проведені в 2023 р. під керівництвом к. і. н. П. Нечитайла.

Цю багатошарову пам'ятку копають з 2017 р. Тут обстежено біля 10 скельно-печерних приміщень та виявлено археологічні об'єкти на схилі каньйону поруч з ними. На схилі було виявлено матеріали трипільської культури, раннього залізного віку, другої половини XIII — першої половини XV ст., другої половини XVII ст.

У сезоні 2023 р. на схилі скельно-печерної пам'ятки знайдено 699 фрагментів кісток ссавців, з яких ідентифікувати до виду і до елемента скелета вдалося 272 екз. (табл. 1). Пам'ятка багатошарова, без чіткої стратифікації шарів, через що більшість кісткового матеріалу точно прив'язати до конкретного періоду не було змоги. Для деяких кісток можна було встановити хронологію завдяки супутньому археологічному матеріалу. Кістки мають різний стан збереженості, від хорошого до поганого, через що зовсім не на всіх зразках була можливість виявити сліди від гострих предметів. Також поганий стан збереженості вплинув і на можливість ідентифікації зразків.

Частина кісток була обпаленою, їхній колір був сірим, що вказує на температуру горіння близьку до 500–600 °С. Під час приготування м'яса над вогнем обпалення мають інший вигляд і колір. Таким чином, знайдені пошкодження могли утворитися при утилізації відходів у вогнищі. Стаціонарні вогнища, нерідко підмащені глиною, або просто у вигляді скупчень попелу, деревного вугілля часто знаходили на схилі під скелями. Біля них та в їх заповненні траплялись кістки та кераміка. Переважно, вогнища належали до другої половини XIII — першої половини XV ст. та другої половини XVII ст.

Серед тварин ідентифіковано як домашні види, так і дикі. Серед домашніх були корова (*Bos taurus*), дрібна рогата худоба (*Capra* vel *Ovis*), свиня (*Sus domestica*), собака (*Canis familiaris*) і кіт (*Felis catus*). З диких видів виявлено оленя (*Cervus elaphus*), козулю (*Capreolus capreolus*) і зайця (*Lepus europaeus*).

На розкопі 11 у квадратах НІЖ/14–16 було досліджено ділянку площею 37 м², що розміщувалась під великою брилою. Брила, біля якої концентрувались знахідки, мала висоту 2,2–2,5 м та довжину 6 м. Більшість

знахідок було виявлено на невеликій площадці шириною 1,6 м, що безпосередньо прилягала до каменя і була відносно рівною у кв. НІ. У кв. ЖК починався різкий схил, утворений уламками аргілітової скелі. Тут було знайдено відносно потужні культурні шари XIII–XV та XVII ст. У них траплялися індивідуальні знахідки, фрагменти посуду та кістки корови, птахів (зокрема, куріпки сірої). Більшість матеріалів з шару XVII ст. Матеріали XIII–XV ст. фіксувались як *in situ* так і в перевідкладеному стані, але в меншій кількості. У верхніх шарах фіксувались перевідкладені матеріали доби енеоліту та ранньої залізної доби.

Кістки корови, виявлені *in situ* на розкопі 11 в кв. НІЖ/14–16 (рисунок), датовані другою половиною XVII ст., коли печери та скелі, за писемними свідченнями Ульріха фон Вердума, використовувались опришками. Ці дані підтверджуються численним археологічним матеріалом (фрагменти керамічного посуду, кулі, монети, підкови для взуття, поясні пряжки тощо). Багато виявлених кісток, очевидно, є кухонними рештками. Вони є цікавими, оскільки проливають світло на раціон дністровських опришків і дають додаткові дані про свійську худобу Буковини другої половини XVII ст.

Великі за розміром кістки великих м'ясних видів були повністю фрагментованими. Серед їхніх кісток цілими збереглися лише дрібні — суглобові і фаланги пальців. У зв'язку з фрагментованістю не вдалося зняти достатню кількість промірів кісток для встановлення породно-типологічних характеристик

Кістки корови *in situ* на розкопі 11, датовані другою половиною XVII ст.

Таблиця 1. Визначення кісток із пам'ятки Василівка

Кістка	Корова	ДРХ	Свиня	Собака	Кіт	Олень	Козуля	Засць	Невизначені	Разом
Мозкова частина черепа	3	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Ріг	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
Верхня щелепа	3	1	3	—	—	—	—	—	—	—
Різцева	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Під'язикова	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Нижня щелепа	12	1	7	1	—	—	—	—	—	—
Зуб	20	6	12	—	—	4	—	—	—	—
Хребет	2	5	—	2	—	—	—	—	—	—
Ребро	27	26	7	—	—	—	—	—	—	—
Лопатка	6	2	1	—	—	—	—	1	—	—
Плечова	4	1	4	1	—	1	—	—	—	—
Променева	5	1	1	—	—	—	1	1	—	—
Ліктьова	5	—	2	—	—	—	—	2	—	—
Стегнова	2	5	1	—	—	—	—	2	—	—
Велика гомілкорова	2	4	7	—	1	—	—	1	—	—
Таранна	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
П'яткова	3	—	2	—	—	1	—	1	—	—
Суглобова	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Метаподій	8	2	2	—	—	—	—	—	—	—
П'ясток	9	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Плесно	2	1	—	—	—	1	—	—	—	—
I фаланга	6	2	2	—	—	—	—	—	—	—
II фаланга	4	—	2	—	—	—	—	—	—	—
III фаланга	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом	134	61	53	5	1	9	1	8	427	699

тварин. Попри це, проміри знімалися з усіх можливих фрагментів кісток (табл. 2).

Цілі передусім трубчасті кістки збереглися в нем'ясних видів. Відсутність фрагментації в нем'ясних видів і фрагментованість аналогічних кісток м'ясних тварин вказує на використання других для отримання м'яса, а не на фрагментування кісток внаслідок умов зберігання.

Кістки домашніх видів домінували на розкопці. Серед усіх визначених фрагментів майже половину — 134 кістки — представлено коровою. Діапазон віку за станом зубної системи і ознаками посткраніального скелета варіював від 1,5 до 3,5 років (табл. 3). За цілою п'ястковою кісткою встановлено висоту тварини в загривку — 110 см. Така висота корів не була характерною для неоліту і енеоліту, проте була звичною за доби раннього залізного віку і середньовіччя. Порізи на кістках корови, виявлені на м'ясних частинах скелета, завдано при діленні туші на частини і під час приготування.

Так само сліди ділення знайдено на м'ясних частинах скелета дрібної рогатої худоби і свині. Ці тварини представлені 61 і 53 фрагментами відповідно. Вік свиней на момент забою варіював від 9 міс. до 3 років (табл. 4).

На собачих кістках не було слідів ділення. Собак не вживали в їжу. Їх знайдено п'ять елементів, які належать різним особинам. Відсутність цілого скелета в анатомічній послідовності вказує на перевідкладення собачих кісток у заповненні культурного шару, що може бути пов'язано зі специфікою археологічної пам'ятки. За плечовою кісткою встановлено висоту тварини в загривку — 43,8 см. Усі собачі кістки виявлено на схилах, де траплялись археологічні знахідки, але не поблизу вогнищ, де накопичувались харчові рештки.

Також знайдено kota. Їйому належала одна велика гомілкорова кістка, на якій не було слідів пошкоджень. Відсутність решти скелета пов'язана, як і у випадку з собачими кістками, перевідкладенням матеріалу. Кістку kota виявлено на рівні денної поверхні, тож він може бути сучасним.

Кісток диких видів знайдено набагато менше. Вони виявлені в основному на розкопках 10–11 на схилі під приміщеннями скельно-печерного комплексу (об'єкт 2, що складається з трьох приміщень) і потрапили туди, ймовірно, як харчові відходи. Їхня наявність хоч і вказує на використання в їжу м'яса диких видів, проте таке м'ясо вико-

Таблиця 2. Проміри кісток тварин, мм

Промір	Корова	Собака	Кіт	Олень	Заяць
Нижня щелепа, довжина МЗ	—	—	—	33,1	—
Нижня щелепа, ширина МЗ	—	—	—	15	—
Плечова, найбільша довжина	—	130	—	—	—
Плечова, найбільша ширина верхнього епіфіза	—	17,7	—	—	—
Плечова, глибина верхнього епіфіза	—	27,4	—	—	—
Плечова, найменша ширина діафіза	—	7,8	—	—	—
Висота тварини в загривку за найбільшою довжиною плечової кістки	—	438,1	—	—	—
Променева, найбільша ширина верхнього епіфіза	74,2	—	—	—	—
Променева, найбільша ширина фасетки верхнього епіфіза	68,9	—	—	—	—
Променева, глибина верхнього епіфіза	39	—	—	—	—
П'ясток, найбільша довжина	182,4	—	—	—	—
П'ясток, найбільша ширина верхнього епіфіза	51,3, 68,6	—	—	—	—
П'ясток, глибина верхнього епіфіза	31, 42,8	—	—	—	—
П'ясток, найменша ширина діафіза	27,7	—	—	—	—
Висота тварини в загривку за найбільшою довжиною п'ястка	1100	—	—	—	—
Стегнова, найбільша довжина	—	—	—	—	141,1
Стегнова, найбільша ширина верхнього епіфіза	—	—	—	—	28,3, 29,4
Стегнова, найбільша ширина області третього вертлюга	—	—	—	—	26,1, 27,3
Стегнова, найбільша глибина голівки стегна	—	—	—	—	10,9, 11,1
Стегнова, найбільша ширина нижнього епіфіза	—	—	—	—	21,7
Велика гомілкova, найбільша довжина	—	—	101,3	—	—
Велика гомілкova, найбільша ширина верхнього епіфіза	—	—	17,2	—	—
Велика гомілкova, найменша ширина діафіза	—	—	5,5	—	—
Велика гомілкova, найбільша ширина нижнього епіфіза	—	—	13,4	—	—
Велика гомілкova, глибина нижнього епіфіза	—	—	8,2	—	—
I фаланга, найбільша довжина	66,7, 68,3	—	—	—	—
I фаланга, найбільша ширина верхнього епіфіза	32,2, 34,6	—	—	—	—
I фаланга, найбільша ширина фасетки верхнього епіфіза	27,4, 29,4	—	—	—	—
I фаланга, глибина верхнього епіфіза	33,4, 37,4	—	—	—	—
I фаланга, найменша ширина діафіза	24,7, 28,9	—	—	—	—
I фаланга, найбільша ширина нижнього епіфіза	28,6, 35	—	—	—	—
I фаланга, найбільша ширина фасетки нижнього епіфіза	27,7, 29,5	—	—	—	—

Таблиця 3. Вік корови, встановлений за станом приростання епіфізів і стиранням зубних коронок із Василівки

Шифр	Кістка	Характеристика	Вік, роки
Р. 11, Н—І/16, гл. 0,5—0,8	Плечова	Нижній епіфіз прирослий повністю	<1—1,5
Р. 12, кв. А/6	Променева	Верхній епіфіз прирослий повністю	<1—1,5
Р. 10, кв. С—D/5—6	Велика гомілкova	Нижній епіфіз не прирослий	>2—2,5
Р. 11, кв. І/16, гл. 0,7	П'ятка	П'ятковий горб не прирослий	>3—3,5
Р. 11, кв. І/15, гл. 0,5	II фаланга	Верхній епіфіз не прирослий	>1,5
Р. 11, кв. І/14	Нижня щелепа	Р4 молочний — j, m1 — f, m2 — a	1,5
Р. 11, кв. 15/g, гл. 0,2	Зуб	M1—2 — j	2,5—3,5

нувало другорядну функцію забезпечення пам'ятки харчовими продуктами. Кісток оленя знайдено дев'ять, серед них як елементи посткраніального скелета, так і черепа — окремі зуби і роги. Роги представлено дистальними кінцями, тож встановити, зняті вони з впольованої тварини чи знайдені після скидання, неможливо. Козулі — одна промене-

ва фрагментована кістка. Також знайдено вісім кісток зайця, частина з яких збереглася цілими. Дикі види, які зазвичай мешкають у лісовій місцевості, були впольовані поруч з пам'яткою. На наявність лісової рослинності вказують визначення птахів д. б. н. Л. Горобця. Серед переліку видів більшість належить саме до лісових екосистем.

Таблиця 4. Вік свині, встановлений за станом приростання епіфізів і стиранням зубних коронок із Василівки

Шифр	Кістка	Характеристика	Вік, роки
Р. 12, кв. А/5–6, гл. 0,1–0,4	Плечова	Нижній епіфіз не прирослий	>1
Р. 11, кв. J/16, гл. 0,4	Велика гомілкорова	Верхній епіфіз не прирослий	>3,5
Р. 11, кв. G/16, гл. 0,2–0,3	Велика гомілкорова	Верхній епіфіз не прирослий	>3,5
Р. 10, кв. D/4	Велика гомілкорова	Нижній епіфіз прирослий повністю	<2
Р. 12, кв. D/8, гл. 0,3	Нижня щелепа	P4 молочний	>1,5
Р. 11, кв. 15/I, гл. 0,1	Нижня щелепа	P4 молочний – е, M1 – с	9–17 міс.
Р. 10, кв. 4/С, гл. 0,4	Нижня щелепа	M2 – d, M3 – с	28–31 міс.
Р. 11, кв. H/16, гл. 0,5–0,8	Нижня щелепа	M3 – b	27–37 міс.

Відсутність чіткого розділення кісткового матеріалу не дає змоги встановити перелік тварин для кожного археологічного періоду, проте перевага домашніх видів серед кухон-

них решток все ж вказує на переважання у раціоні м'яса домашніх тварин, зокрема корови. Проте для точніших висновків необхідні подальші дослідження пам'ятки.

М. Кублій, С. Теліженко

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ПОСЕЛЕННЯ ТУБА І

У 2021 р. Луганська експедиція ІА НАН України провела розвідки поблизу селища Борівське. Територія досліджень розташовується на надзаплавній терасі лівого берега р. Сіверський Донець, приблизно за 7 км на південний схід від м. Северодонецьк. Заплава р. Сіверський Донець доволі широка (до 2,2 км) – вона багата на озера-стариці, серед яких найбільшими є Туба завдовжки 3,2 км, Піщане (1,2 км) та Зимівне (570 м). Нижче наводяться результати археозоологічних визначень матеріалів, отриманих у результаті шурфування на багатошаровій пам'ятці Туба І.

Туба І. Багатошарову пам'ятку виявила у 2000 р. та частково дослідила у 2001 р. Луганська експедиція під керівництвом С. Теліженка та В. Манька. Поселення розташоване на краю піщаної надзаплавної тераси лівого берега р. Сіверський Донець за 190 м на північний схід від берега оз. Маткине, у 0,39 км на схід від берега оз. Туба та за 4,7 км на південний схід від центральної частини селища Борівське. Північна частина поселення зруйнована внаслідок прокладання газопроводу «Самара – Лисичанськ». На поверхні навколо старого розкопу (дослідженою площею 81 м²) зібрано представницьку колекцію різночасових артефактів. У 2021 р. поблизу пів-

денного краю розкопу, на місці грабіжницької копанки було закладено шурф 2, в якому виявлено дитяче поховання.

За 12 м на південний схід від шурфу 2 був закладений ще один шурф розмірами 1 × 2 м (шурф 1), орієнтований довгими сторонами за лінією захід – південний захід – схід – північний схід. У шурфі простежено чотири літологічні шари, де шар 3 (темно-сірий гумусований пісок) є заповненням котловану житла доби пізньої бронзи, що підтверджується наявністю фрагментів ліпного посуду винятково бережнівсько-маївської зрубної культури та великою кількістю кісток тварин.

Загальна кількість фрагментів кісток ссавців, виявлених у заповненні житла доби пізньої бронзи (літологічний шар 3) становить 53 екз. З них визначити до виду й анатомічної приналежності вдалося 24 кістки. Решту, 29 кісток, не вдалося повністю ідентифікувати через сильну фрагментованість, яка вказує на належність більшості кісток до кухонних решток. На єдиному фрагменті – діафізі стегнової кістки свині – виявлено порізи. Дві кістки мали сліди від погризів звірами: метаподіальна кістка коня із слідами від зубів мишей і плечова кістка свині із погризами собак.

Визначення кісток тварин

Кістка	Корова	ДРХ	Свиня	Кінь	Невизначена
Верхня щелепа	2	—	—	—	—
Нижня щелепа	2	1	1	—	—
Зуб	1	—	—	—	—
Ребро	1	1	—	—	—
Лопатка	1	—	—	—	—
Таз	—	1	—	—	—
Плечова	—	1	1	—	—
Променева	2	—	—	—	—
Стегнова	—	—	1	—	—
Метаподіальна	1	—	—	1	—
П'ясткова	2	—	—	—	—
Суглобова	1	—	—	—	—
II фаланга	2	—	—	—	—
Сума	15	4	3	1	29

Найбільше кісток було коров'ячих — 16. З них до краніального скелета належало п'ять фрагментів — по дві верхні і нижні щелепи і один окремий зуб. Кісток посткраніального скелета виявлено 11, серед яких і плоскі кістки, і трубчасті. За одною нижньою щелепою за ступенем стертості зубів вдалося встановити вік тварини — 3 роки. Також приблизні визначення віку зроблено за іншою нижньою щелепою, яка представлена фрагментом із наявним Р4 дорослим, вік тварини був більшим від 2 років. За приростанням епіфізів на двох п'ясткових кістках встановлено, що вік був більшим від 2—2,5 років, а на одній променевій кістці — більше від 1—1,5 року.

Дрібна рогата худоба представлена по од-

ній нижній щелепі, плечовій, реберній і тазовій кістках.

Кісток свині було три: фрагмент нижньої щелепи, фрагменти плечової і стегнової кісток. За станом зубної системи нижньої щелепи вік тварини був у межах 7—8 міс.

Від коня знайдено єдиний фрагмент — нижня частина метаподіальної кістки.

Таким чином, за визначеними кістками вдалося встановити, що на поселені вирощували домашніх тварин, населення забезпечувало потреби в м'ясі саме за рахунок домашніх видів, основою м'ясного раціону було м'ясо корови. Відсутність диких видів не означає, що на них не велося полювання, їхня кількість могла бути меншою і не бути представленою в малій вибірці кісток.

А. Дяченко, Т. Тишечко

МОДЕЛЮВАННЯ ПОБУТУ СЛОВ'ЯН НА МАТЕРІАЛАХ ПІВНІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАН УКРАЇНИ

У вивченні процесів і технологій давніх суспільств шляхом натурного відтворення об'єктів та їхнього функціонування полягає один із перспективних напрямів досліджень, саме тому свого часу його було залучено до програми робіт Північної експедиції Інституту. Її співробітники зробили акцент на матеріалі середньовічної доби, значно краще, порівняно з іншими періодами, забезпеченої масивом інформації щодо соціально-економічної, культурної та побутової сфер життя давнього населення. Застосування методів саме експериментальної археології дає змогу перевірити припущення та висновки, сформульовані при опрацюванні результатів вивчення виявлених розкопками знахідок і об'єктів.

У підсумку отримано позитивні результати в галузі відтворення чорної металургії, гончарства, лісохімічних промислів, домобудівництва, бортництва, чому присвячено низку публікацій І. Готуна, А. та О. Петраускасів, О. Ковалю та ін. Останнім часом дослідження у цій сфері було продовжено, і якщо у попередніх роботах більше уваги приділялося вивченню використаних при зведенні тієї чи іншої конструкції технологій, у цьому випадку ключовим стало відтворення побуту давнього населення — одного з найважливіших аспектів життя, який важко зрозуміти лише за археологічними джерелами.

Основним об'єктом досліджень став один із ключових елементів у житті давнього населення — піч — багатофункціональна споруда, що мала важливе, зокрема й сакральне, значення для середньовічної людності. До того ж чимало подібних об'єктів виявлено експедицією під час доволі значних за обсягами польових робіт. Викладені у звітах і

публікаціях результати означених розкопок дали достатньо підстав для створення натурних моделей аналогічних середньовічним опалювальних пристроїв.

У попередньому сезоні увага фокусувалася на вивченні властивостей глини і застосуванні останньої для зведення конструкції печі та створенні різних елементів опалювального пристрою. Окрім цього, акцент ставився на перевірці його функціональності, що полягало у приготуванні їжі у самій печі та сушінні продуктів на її жаровні¹. Продовження робіт у цьому напрямі вбачалось у спробі відтворення страв, які могли готувати представники середньовічного населення.

Роботи поточного року передбачали два вектори досліджень. Перший полягав у подальшому випробовуванні створеної раніше моделі. Зважаючи на те, що у попередньому сезоні виготовлення пісного хліба уже здійснювалось, було вирішено приготувати складніші борошняні вироби. Суттєво, що у цьому випадку автори свідомо уникали знайомства з деталями такого експерименту, проведеного Житомирською експедицією в Коростені, адже завдання полягало не у дублюванні досвіду колег, а у пошуках власного вирішення проблеми. Оскільки матеріал щодо кулінарії у Київській Русі археологічно практично не зафіксований і рецептура минулого достеменно невідома, водночас біохімічні процеси залишались сталими, було залучено джерела з традиційного побуту українців, зокрема праці Ф. Вовка, М. Сумцова, Л. Артюх, В. Борисенко, М. Глушка та ін. Хоча основ-

1. Див. «Експериментальне студіювання окремих аспектів побуту слов'ян у Ходосівці» у випуску за 2022 р.

Рис. 1. Експериментальний хліб Північної експедиції: 1 — на етапі готовності до випікання; 2 — на етапі завершення приготування; 3 — студентка-практикантка УДУ імені Михайла Драгоманова Вікторія Грязна з результатом успішного експерименту з випікання хліба

ний акцент розробок означених дослідників був спрямований на відомі за письмовими та навіть археологічними даними прісні коржі, існував також варіант виготовлення тіста на кислому молоці, на чому і зосередились автори.

Цікавим спостереженням стало те, що випечений безпосередньо на черені хліб мав специфічні запахи і навіть присмак горілої глини. Але джерелами зафіксовано, що для запобігання підгоряння та забруднення підшви випічки використовували підкладки з капустиного листа, або ж дубового, кленового чи виноградного. Оскільки у період Київської Русі капуста була однією з найбільш поширених городніх культур, вирішено використати саме капустиний лист.

У результаті простежено, що виріб дійсно не підгорав і залишався чистим від попелу, крім цього, набагато покращувались його смакові властивості. Це було зафіксовано і під час народознавчих студій: «...Кладуть [хліб] на тому листі. Щоб попел не приставав. Щоб було чисте», «На той листочок положиш — дуже пахне капустою хліб», — на чому акцентував А. В. Зюбровський у роботі «Хліб в традиційній культурі українців». Крім того, специфічна форма листка капусти

фіксувала і форму заготовки з тіста (рис. 1). Таким чином, низка переваг використання вказаного типу підкладки — безсумнівна.

Другий вектор полягав у продовженні створення натурних моделей споруд. Було поставлено за мету показати місце опалювального пристрою у межах середньовічного житла, побудувавши піч у заглибленні, яке відповідало розмірам житла XI–XIII ст. Разом із тим, такий об'єкт міг би стати черговим експонатом своєрідного музею просто неба на базі експедиції у Ходосівці, до складу якого поетапно включались би чергові репліки тих чи інших давніх будівель, реконструйованих з науковою метою.

У той час, як попередня піч була певною мірою абстрактною, оскільки базувалась на елементах кількох археологічних прототипів, цього разу автори ставили перед собою завдання відтворення реального давньоруського житла зі створенням у його межах печі, аналогічної дослідженій середньовічній. Крім цього, мало місце прагнення відтворити конструктивні особливості прототипу, про які йтиметься нижче.

За основу було взято досліджений на софіївськоборщагівському селищі у 2015 р. об'єкт 119, квадратний у плані, розмірами

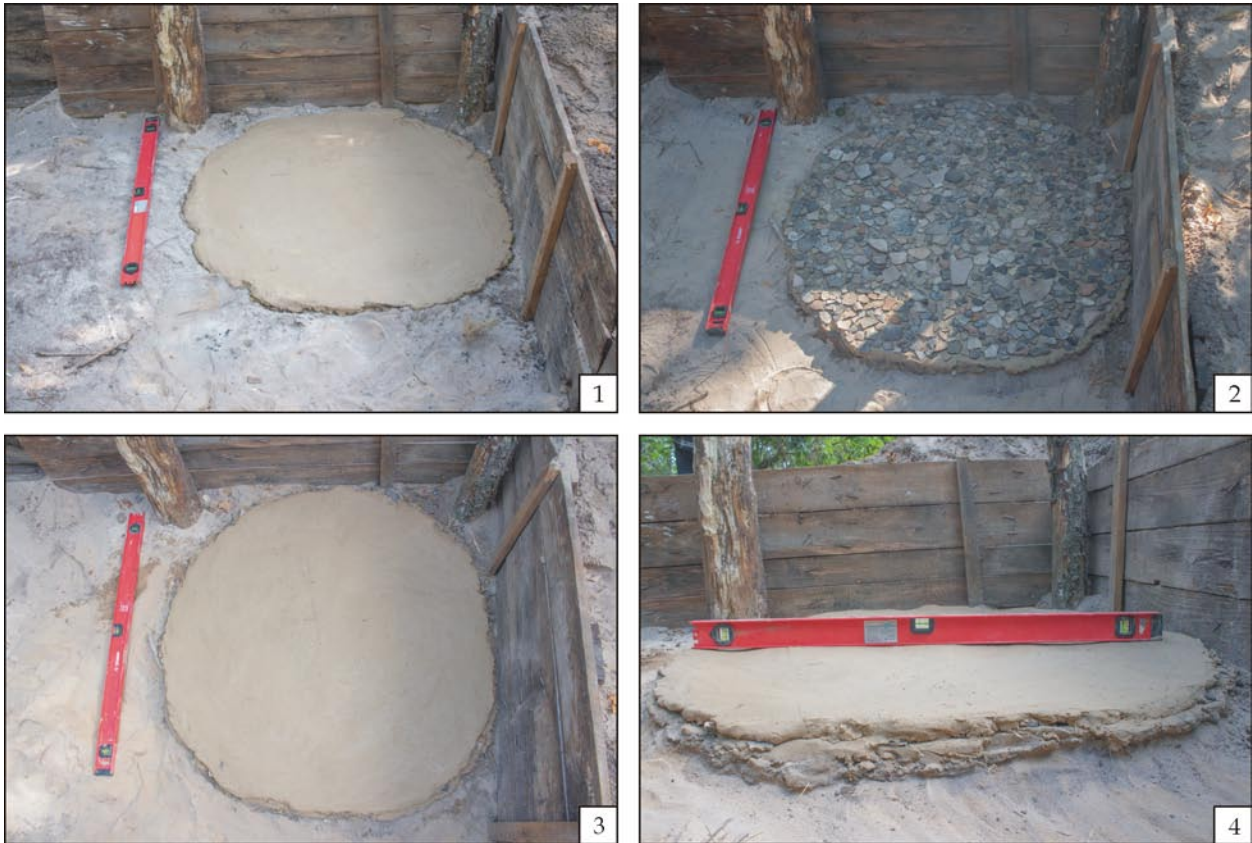

Рис. 2. Формування нижнього (1), середнього (2) і верхнього шарів череня (3) та вигляд череня опалювального пристрою в інтер'єрі споруди (4)

3,5 × 3,5 м. З півночі до житла примикав вхід із двох сходинок. Під час польових робіт уздовж його стін були простежені залишки обвуглених колод, по кутах зафіксовані стовпові ями, а у долівці виявлені передпічна яма і залишені нерухомими меблями заглиблення. Спрямований челюстями до центру споруди опалювальний пристрій був розташований у північно-східному куті житла, ліворуч від входу. Форма печі підковоподібна, її залишки мали чітко виражені сліди дерев'яного каркаса, уцілів тришаровий глиняний черень завтовшки 10 см (нижній шар — горілий, середній — жовто-коричневий, пропечений, замощений уламками кераміки, верхній — темно-коричневий пропечений). Діаметр опалювального пристрою становив близько 1,20 м, а його стінки завтовшки 10–20 см збереглись лише у нижній частині.

Власне експеримент складався з кількох етапів.

Облаштування місця. Перші кроки полягали у відтворенні котловану об'єкта. Спочатку було підготовлено майданчик для зведення моделі, на якому викопано заглиблення на 60–65 см, розміри якого відповідали прототипу. У зв'язку з роботами на піщаному ґрунті, на відміну від щільних нашарувань поселення у Софіївській Борщагівці, для

убезпечення його від осипання стін останній закріплено додатковим дерев'яним облицюванням. Долівка моделі, як і в оригінальній споруді, сягала материка. У результаті її глибина порівняно з простеженою нижньою частиною софіївськоборщагівського житла 119 була дещо більшою, та з урахуванням знищення верхньої частини останнього земляними роботами суттєвого відхилення від оригіналу не відбулось. На місці стовпів вивченого житла у його репліці теж було вкопано основу нескладного навісу, що захищав модель від впливу погодних чинників. І хоча останній не становив частину реконструкції, він досить вдало сприяв візуалізації об'єкта, оскільки відчутно проявляв внутрішній простір оселі, додаючи розуміння пропорцій останньої.

Формування череня. Процес створення череня опалювального пристрою полягав у підготовці спеціальної суміші, до якої крім глини входили також рослинні волокна і власне формування трьох його шарів, середній з яких був вимощений битою керамікою, що відповідало обраному прототипу (рис. 2). Роботи суттєво спрощував набутий досвід створення подібної конструкції.

Зведення тіла печі. Формування стінок розпочато зі створення каркаса із лози, відповідно до прототипу закріпленого навколо

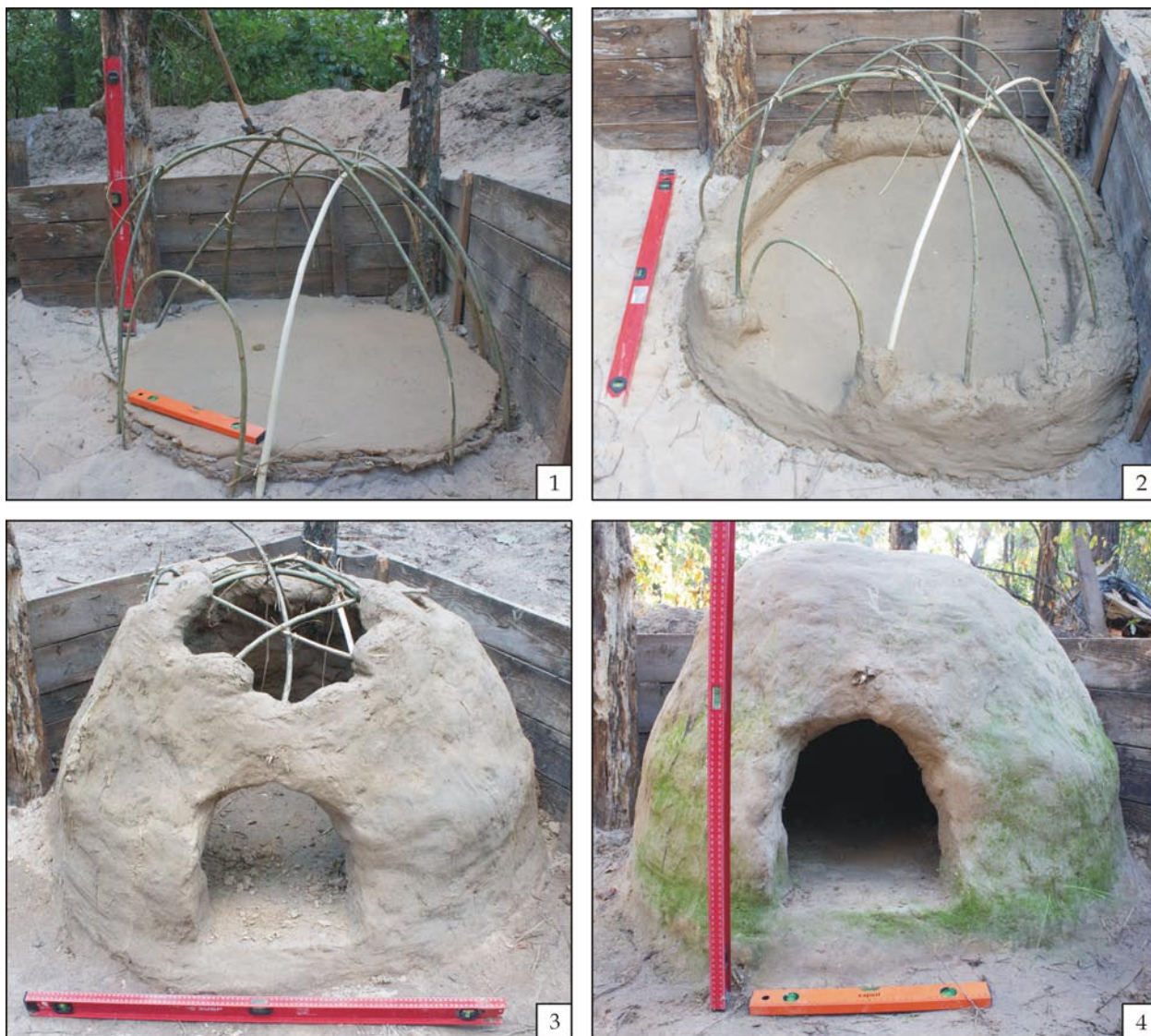

Рис. 3. Каркас тіла печі (1), модель опалювального пристрою на етапі зведення основи стін (2) і склепіння (3), піч на етапі завершення будівництва (4)

Рис. 4. Опалювальний пристрій на етапі прогрівання

череня у материковій долівці споруди. Для збільшення міцності у ділянку над челюстями та у купол було додано додаткові пруті. З огляду на відсутність у печі об'єкта 119 з поселення Софіївська Борщагівка верхньої частини, у створеній репліці були витримані пропорції оригіналу відносно його основи (череня, нижньої частини стін та челюстей), а при виведенні склепіння використано інформацію стосовно низки синхронних об'єктів, досліджених експедицією на кількох навколишніх середньовічних осередках сільського типу (рис. 3).

Висушування і прогрівання моделі. Останній етап створення реконструкції печі припав на початок осені, що, попри наявність над спорудою даху, суттєво ускладнювало процес повноцінного висушування. Відповідно було здійснено додаткове прогрівання репліки шляхом розведення всередині опалювального пристрою легкого багаття із хмизу. Останнє підтримувалось впродовж більше 12 годин. Наступного дня, з огляду на візуально достатнє висихання череня та стінок, у споруді протягом 13 годин підтримувалось

багаття із повноцінних дров, у результаті чого стали помітними ознаки часткової керамізації стінок та череня. Водночас недостатнє попереднє висихання тіла печі зумовило появу тріщин у стінках, які, щоправда, не становили загрози стійкості конструкції (рис. 4). Час до повного охолодження споруди зайняв добу.

Висновки. У результаті проведеного моделювання поставлені завдання загалом було виконано. Створено заглиблену частину житла у простежених під час розкопок розмірах, зафіксовано основні етапи зведення його опалювальної споруди. Продемонстроване місце печі в інтер'єрі житла давньоруської доби. Отримана модель може слугувати експонатом своєрідного музею просто неба.

Моделювання супроводжувалось фото- та відеофіксацією процесу зі здійсненням хронометражу його етапів.

Надалі планується вивчення функціональності зведеної печі, передусім стосовно приготування їжі, а також перевірка її ефективності для опалення приміщення.

С. Біляєва, О. Фіалко

ПРО ДЕЯКІ ПРЕДМЕТИ ОЗДОБЛЕННЯ ВБРАННЯ З РОЗКОПОК АККЕРМАНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Під час археологічних досліджень Південної Середньовічної експедиції Інституту археології НАН України протягом 1999–2010 рр. на території Аккерманської фортеці було знайдено металеві елементи декору костюма, які належать до різних етнокультурних кіл та охоплюють значний хронологічний діапазон — з 13 до початку 19 ст. Ці часові межі співвідносяться із часом розвитку джучидського міста, Молдавський період і, відповідно, часом формування історичного вигляду фортеці, який загалом зберігся до тепер; з османським періодом з відповідною перебудовою та модернізацією оборонного потенціалу.

Локалізація знахідок відповідає ділянкам, на яких проводила дослідження експедиція, а саме: території *Нижнього двору* та ділянок *рову*. Зауважимо, що в етнокультурному плані елементи костюма репрезентують певні історичні традиції та особливості: від синкретичної культури *монгольської імперії*, яка увібрала стилеві та технологічні досягнення народів, що входили до її простору, до *османської культури*, яка сформувалася із значними сельджуцькими впливами, *культури Візантії* та власних напрацювань *тюркських народів*, яких зцементувала Велика імперія середньовіччя. Тому, порівняльний аналіз декоративних елементів, прийомів і методів обробки метала має спиратися на стилеві закономірності та орнаментальні елементи, характерні для відповідного періоду. У реальному просторі Північного Причорномор'я це — частина історії костюму татарського населення періоду формування його етнічної культури як корінного народу Криму та Чорноморського узбережжя території України, запровадження елементів османсь-

кого костюму і його характерних деталей впродовж майже 300-річної спільної історії українського та турецького народів на території Північного Причорномор'я, а також впливу сусідніх районів — Молдови та Балканського регіону.

Отже, характерною рисою і татарського, і османського костюма є поясна гарнітура, яка генетично пов'язана із формуванням і розвитком кочового населення великого євразійського простору. Водночас у поясний набір кочівника вкладалися сакральні ідеї, родові поняття, гендерний та віковий розподіл, соціальний статус. Проте за поступової втрати змісту певних деталей та їхнього декоративного навантаження, зберігалися формально-типологічні особливості виробів, притаманних певним етнокультурним спільнотам.

Елементи поясних наборів із розкопок Аккермана містять два типи деталей: пряжки та платівки різних форм.

За конструкцією *пряжки* розподіляються на *рамкові* (прямокутні, овальні, округлі) та *фігурні*. Найпростішими за формою і декором є екземпляри у вигляді рамки з язичком та без нього. Ці пряжки виготовлені з бронзи і досить ретельно оброблені (рис. 1). Зауважимо, що серед аккерманських знахідок практично немає екземплярів, зроблених із заліза, які представляють аналогічні за формою пряжки (прямокутні, овальні та округлі) з язичком і без язичка, відомі серед матеріалів джучидських міст, як наприклад на Великому городищі (одному з чотирьох найбільших міст Нижнього Подніпров'я; Егоров 1985, с. 12), або на фортеці Тягинь кінця 14–15 ст., яка є синхронною частково джучидському, частково Молдавському періодам функціонування міста в Аккермані, на території

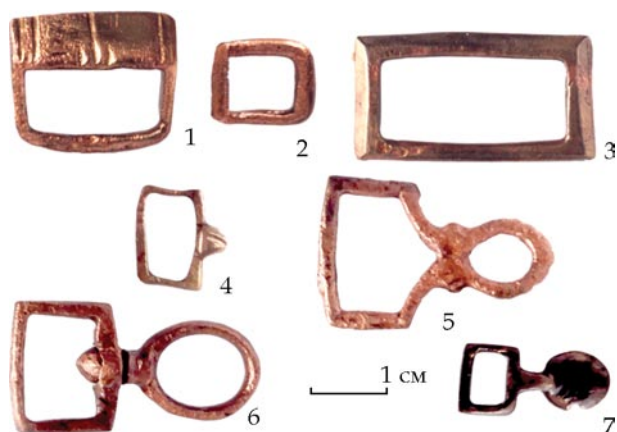

Рис. 1. Пряжки бронзові

розбудови фортеці впродовж 15 ст. Незважаючи на деяку схожість рамкових пряжок з більш ранніми давньоруськими зразками, специфічна «обтічна» форма пряжок з Білгорода-Дністровського, на думку С. Рябцевої та О. Савельєва, пов'язує їх з більш пізніми екземплярами, наприклад, з Єнісалу в Румунії (Stănică 2005, s. 90), що дозволяє датувати їх 13–14 ст. На думку дослідників, такі застіжки з Білгорода та аналогічні їм знахідки із Старого Орхея та Селитренного городища належать до т. зв. готичних поясів 13–15 ст. (Postică 2006, fig. 116; Fyodorov-Davydov 1984, tab. 100) і, зважаючи на європейські аналогії, можуть бути долучені саме до цього кола старожитностей (Fingerlin 1971, p. 11, 37, 463). Утім, «пояси з подібними пряжками могли належати, зокрема, і монгольському населенню. У пам'ятках, пов'язаних із старожитностями монголів, відмічається присутність поясів, виконаних і у монгольській, і у європейській традиціях» (Рябцева, Савельєв 2014, с. 169).

Певний інтерес викликає і серія *рамкових пряжок* із виступом у вигляді лотоса, знайдених на теренах Аккерманської фортеці (рис. 1: 5). Такий декор розповсюджений у східному мистецтві від Китаю до Монголії, на витворах мистецтва тюрків, зокрема у сельджуцькому колі та наступному османському мистецтві. На думку С. Рябцевої та О. Савельєва, наявність такого елемента на пряжках з Аккермана, найімовірніше, є даниною смакам монгольських замовників (Рябцева, Савельєв 2014, с. 169). Наявність лотоса визначається і на поясних платівках, які вирізняються високим художнім рівнем гравіювання.

Лише декілька речей з наших розкопок у Нижньому дворі фортеці та із знахідок Г. Богуславського (2013, табл. 27) пов'язуються із суто монгольською традицією. Йдеться про пряжки із специфічним типом застіжки: з одного боку прорізь, з другого — круглий язичок (рис. 1: 7). Аналогії таким артефактам відомі в речовому комплексі мавзолею в Увеку (Юрченко 2013, рис. 94).

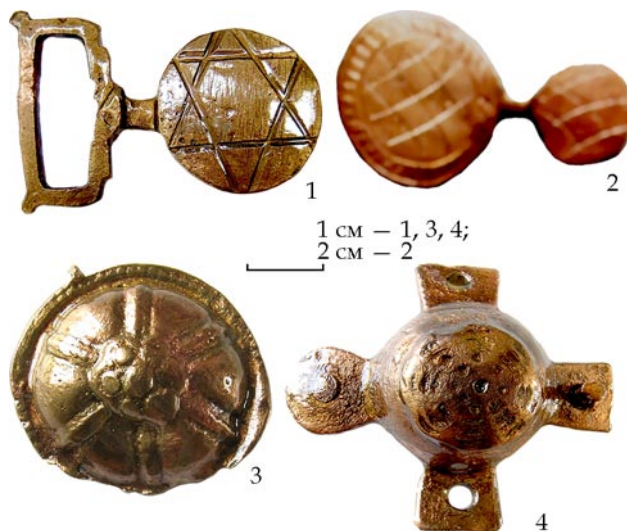

Рис. 2. Пряжки: 1 — із зіркою Давида; 2 — з декором у скісну клітинку; 3, 4 — пряжки типу умбона

Серед пряжок з парними застілками цікавими є екземпляри із вигравіюваною зіркою Давида (рис. 2: 1), зображення якої широко відоме в пам'ятках Євразії, та екземпляр з парною застіркою. Остання складається з двох округлих щитків різного розміру, вкритих тотожним декором у вигляді скісної клітинки та рельєфним поясом з крапок або рисок вздовж краю (рис. 2: 2).

Також вирізняються *округлі чи овальні опуклі пряжки* (типу умбона) з петлею або гачком (рис. 2: 3, 4). Такі пряжки відомі серед старожитностей кочівників Східної Європи. Аналогії округлим випуклим пряжкам, прикрашеним посередині випуклої частини декором у вигляді розетки, належать до часу раннього османського періоду у Причорномор'ї кінця 15–16 ст., і представлені в музейних збірках Аккермана та Очакова.

Доволі численну та різноманітну групу в аккерманській колекції складають *пряжки-пафти*. Такі елементи є типовими для жіночого вбрання населення Карпато-Балканського регіону, зокрема всі типи пафт, знайдених у Костештах у Молдові, класифікацію яких розробили молдавські дослідники (Абызова, Рябцева 2007, с. 100). Це пряжки різної форми: округлі, прямокутні та листоподібні, декоровані рослинним орнаментом, інколи ґратчастим (рис. 3). Такі пряжки-пафти були розповсюдженими і у середовищі тюркського населення — у Криму, Туреччині, Туркменістані. Цікаво, що і у Туркменістані на сході, і в Болгарії на заході пряжки-пафти збереглися до тепер, і входять до костюма місцевих жителів. Проте, за останніми дослідженнями болгарських

Рис. 3. Пряжки-пафти

вчених Г. Анатасова та К. Димова, датування пряжок-пафт було повністю переглянuto на підставі вивчення 36 пафт жіночого костюма османського населення 17 — середини 19 ст. Автори вважають, що появу таких декоративних елементів на Балканах (і в Болгарії зокрема) можна датувати не раніше початку — середини 17 ст., тобто часом переміщення мешканців аланських (шиїтських) поселень (Анатасов, Димов 2019, с. 377—394). З іншого боку, розвиток формально-типологічних особливостей пряжок-пафт наслідуює татарське населення Криму та Туреччини.

Окремим типом застібок у поясах є *S-подібні*, протилежні кінці яких виконані у вигляді голівок драконів (рис. 4). Відповідності таким прикрасам відомі на території Татарстану та інших районів тюркського культурного ареалу. В Україні схожий фрагмент знайдений у Хотині на території фортеці, у шарі османського часу 17—18 ст. (Мисько, Пивоваров 2012, с. 367—370).

До оздоблення ремнів входили наконечники та т. зв. накладні платівки, які зазвичай складали гарнітури. Наконечники, майже трикутної форми, прикрашені гравійованим рослинним орнаментом, різняться за стилістикою та формою (рис. 5). Крім того, знайдено і *поперечні накладки*, які складають досить численну групу (до 30 екз.). Серед платівок-накладок варто відзначити кілька екземплярів: орнаментовану лотосоподібним узором; платівку із отвором посередині, прикрашену зображенням кипариса (рис. 6: 3) та ще одну листоподібної форми з барочним декором у вигляді розкішної вази із квітами (рис. 7). Проте цілком імовірно, що остання належала не до поясної гарнітури, а могла бути використана для декору інших елементів одягу.

Рис. 4. Застібки S-подібні

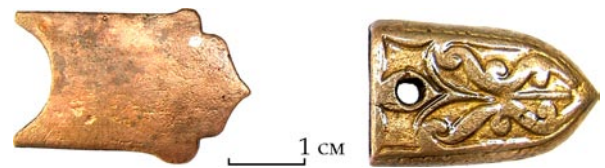

Рис. 5. Елементи поясної фурнітури

Іноді декоративна металева гарнітура доповнювалася скляними вставками. Серед таких знахідок можна пригадати прикрасу у вигляді багатопелюсткової розетки (рис. 8: 4) із центральною вставкою зі скла (втім, подібні елементи могли прикрашати і руків'я холодної зброї).

Ще одним видом металевої фурнітури були *гудзики*: від простих округлих до вишуканих ажурних зразків (рис. 8). Деякі екземпляри виконано у техніці скані (рис. 8: 3). Схожі ажурні гудзики відомі серед матеріалів могильника Мамай Сурка (Ельников 2006, с. 232, рис. 4). Але найбільш близьким до аккерманського є гудзик, знайдений у монетно-речовому скарбі другої половини

Рис. 6. Фігурні платівки

Рис. 7. Платівка з барочним декором

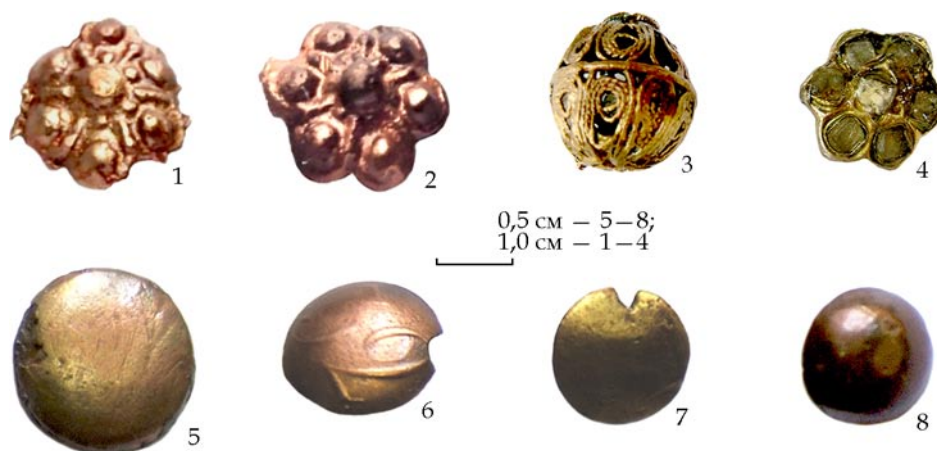

Рис. 8. Дрібні металеві елементи: 1–3, 5–8 — гудзики; 4 — накладка на руків'я холодної зброї

17 ст. із с. Лелюхівка на Полтавщині (Попельницька 2003, с. 106–109, мал. 7). Розвиток форм та елементів декору гудзиків з використанням скані відбувається в 16–17 ст. у татарському мистецтві Криму та Татарстану (Валеев, Валеева-Сулейманова 2002, рис. 176; Акчурина-Муфтієва 2008, табл. 3, 25). Серед аккерманських знахідок трап-

ляються також зразки у вигляді декількох варіантів багатопелюсткової квітки (рис. 8: 1, 2).

Звертаючись до ювелірного інструментарію, варто згадати цікаву знахідку *бронзової матриці* (рис. 9) для виготовлення поясу в традиції ранньої Монгольської імперії із зображенням оленя з підігнутими ногами (Беляева, Фиалко 2015, с. 154–158). Схожі штампи було знайдено на городищах Орхей і Костешти в Молдові (Бырня, Рябой 1989, с. 97–103; Abâzova, Reaboî, Reabteva 2004, с. 49–59, рис. 4: 14), у могильнику Таш-Башат у Киргизії другої половини 13 ст. (Крамаровский 2009, с. 355) та на інших пам'ятках. Знахідка цієї матриці свідчить про тиражування поясної гарнітури, що має традиційні ранні ознаки складання імперської культури Чингизидів.

Вивчення фурнітури костюма з розкопок Аккерманської фортеці дозволяє встановити наявність мультикультурного комплексу, шляхи його формування та взаємозв'язків із різними цивілізаційними осередками, засвідчити особливості культури населення Південної

Рис. 9. Матриця для виготовлення фурнітури поясу

України доби середньовіччя — раннього модерну.

Короткий огляд складу металевих деталей костюма, їх призначення та певних хронологічних визначень, частково наводився раніше в окремих попередніх публікаціях матеріалів з розкопок Аккерманської фортеці (Біляєва 2012; Біляєва, Болтрик, Фіалко 2022). Утім, залишається ще багато питань для майбутніх досліджень, які можуть стосуватися не лише типологічних характеристик, аналізу стилю та етнокультурних паралелей, а й здійснення відповідних хімічних, спектральних та інших аналізів, необхідних для встановлення імовірного місця виготовлення і районів розповсюдження відповідних деталей; пошуку більш глибоких аналогій та виходу на ще невідомі характеристики металевих елементів костюма кочових та осілих народів великого тюркського ареалу степів.

Література

- Абызова, Е., Рябцева, С. 2007. Пряжки-пафты из собрания национального музея археологии и истории Молдовы. *Tyragetia. Serie Nova*, I (XVI), 2, с. 95—105.
- Акчурина-Муфтиева, Н. М. 2008. *Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV — первой половины XX вв.* Симферополь: Симферопольская городская типография.
- Анатасов, Г. Г., Димов, К. Р. 2019. Отново за датировката и произхода на пафтите — corrigenda et addenda (по повод колекция в Дуловския музей от с. Окорш, Силистренско). В: Ткачук, М. Е., Атанасов, Г. Г. (ред.). *В поисках сущности. Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева*. Кишинев: Высшая антропологическая школа, с. 377—394.
- Беляева, С. А., Фіалко, Е. Е. 2015. Матрица для изготовления поясной гарнитуры из Аккермана. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: Фенікс с. 154—158.
- Біляєва, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні. З історії взаємин у XIII—XVIII ст.* Київ: Університет України.
- Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2022. *Аккерманська фортеця. Дослідження 1999—2010 рр.* Київ: ІА НАН України.
- Богуславський, Г. 2013. Белгород — Акжа Кермен — Аспрокастро (очерк истории и археологии средневекового города). В: Бруяко, И. В. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. К 95-летию Национальной Академии наук Украины*. Одесса: Смил, с. 757—791.
- Бырня, П. П., Рябой, Т. Ф. 1989. О некоторых ювелирных изделиях из Старого Орхее. В: Борзая, И. А. (ред.). *Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии*. Кишинев: Штиинца, с. 97—103.
- Валеев, Ф. Х., Валеева-Сулейманова, Г. Ф. 2002. *Древнее искусство Татарстана*. Казань: Татарское кн. изд-во.
- Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.* Москва: Наука.
- Ельников, М. В. 2006. *Средневековый могильник Мамай-Сурка. 2*. Запорожье: ЗГУ.
- Крамаровский, М. Г. 2009. Культурное наследие первых поколений Джучидов. В: Усманов, М. (ред.). *История татар с древнейших времен. В семи томах. 3: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII — середина XV в.* Казань: Институт истории АН РТ, с. 552—558.
- Мисько, Ю. В., Пивоваров, С. В. 2012. Турецькі артефакти з розкопок Хотинської фортеці у 2011 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, II, с. 367—370.
- Попельницька, О. 2003. Ювелірні вироби другої половини XVII ст. З монетно-речового скарбу з с. Леюховка на Полтавщині (за матеріалами НМПУ). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, с. 102—109.
- Рябцева, С. С., Савельев, О. К. 2014. Некоторые предметы из цветных металлов из раскопок Белгород-Днестровской крепости. *Stratum plus*, 5, с. 157—175.
- Юрченко, А. Г. 2013. *Элита монгольской империи. Время праздников, время казней*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Abâzova, E., Reaboi, T., Reabteva, S. 2004. Piese din metale neferoase de la Orheiul Vechi. *Tyragetia*, XIII, s. 49—59.
- Fingerlin, E. 1971. *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. Berlin: Deutscher Kunstverlag.
- Fyodorov-Davydov, G. A. 1984. *The Culture of the Golden Horde Cities*. Oxford: BAR IS.
- Postică, G. 2006. *Orheiul Vechi. Cercetări arheologice 1996—2001*. Iași: Alexandru Ioan Cuza.
- Stănică, A. 2005. Prelucrarea metalelor în secolele X—XV. In: Jugănar, G. (ed.). *Aspecte privind prelucrarea și circulația metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul mediu*. Tulcea: Tipo-Media.

Ю. Болтрик, А. Петраускас, Я. Семашко

СКІФСЬКА СИЛУЕТНА СТАТУЯ З МУЗЕЮ м. БІЛА ЦЕРКВА

Ця публікація в нашому щорічнику відкриває новий розділ «Артефакти принесені війною». Мова йде про вапнякову скіфську силуетну стелу (рис. 1), яка, найімовірніше, походить з місць ліній оборони Одещини. Її без позначення точного місця знахідки військові передали Білоцерківському краєзнавчому музею. На прохання керівництва цього музею к. і. н. Андрій Петраускас запросив професора Віталія Отроценка оглянути й визначити хронологічну позицію цієї стели (рис. 2).

Слід нагадати, що антропоморфні статуї з вапняку (рідше з кристалічних порід) були невід'ємним атрибутом насипів скіфських курганів. Нерідко місцями їх знахідок є кільцеві рівчаки, западини від грабіжницьких ям або схили курганів, тобто найбільш низькі точки, куди «час» скидав статуї та їхні уламки (рис. 3). Чверть з відомих стел знайдено за периметром насипу, а 10–11 % їх походять із заповнення поховальних споруд, куди вони потрапляли після дій давніх грабіжників (Ольховський 2001, с. 26). У наші дні агресія росії внесла нові корективи. Оскільки насипи курганів часто є єдиними домінуючими висотами в степу, то відповідно їх використовують для влаштування оборонних укріплень.

Первісно ж кам'яні статуї вінчали вершини курганів. Їх встановлювали на пошану померлого чи присвячували божествам або обожненим героям (Болтрик 2002, с. 107). Припустимо, це було однією зі складових курганної традиції зони Євразійського степу. «Кумирів» встановлювали на курганах з часів енеоліту

до середньовіччя, останні широко фіксувалися ще в минулому сторіччі, а на окремих курганах Приазов'я — аж донедавна. Візуально контур кургану, увінчаний силуетом статуї, краще сприймався на тлі небосхилу чи обрису, особливо в ранкові та вечірні часи при низькому освітленні, що посилювало сакральний вплив на спостерігача. Винесення статуї на вершину кургану підкреслювало його культове значення і відповідало схемі «кумир на вершині святилища», наведеної Геродотом (Herod., IV, 62). Тим більше, що функціонально статуї використовувалися не лише в поховальних пам'ятках, але і як композиційний центр святилищ чи сакрально-меморіальний знак на них (Белозор 1986, с. 9; Ольховський 2001, с. 26–27, 33).

Слід зазначити, що ще на початку XIX ст. у степу на курганах чи біля них було значно більше «кам'яних баб». Збирання та використання в сільському будівництві й побуті значно зменшило їх кількість. **Краєзнавець** П. Дзякович¹, на початку XX ст. повідомляв, що біля с. Маячка (це Златопільська або Дніпрорудненська групи курганів) стояли «сім кам'яних маяків, числом до двадцяти баб». А в маєтках генерал-майора Василя Попова (м. Василівка та поруч) були алеї, утворені з «кам'яних баб» (Веселовский 1895,

1. Павло Каєтанович Дзякович (1850–1912) збирач українського фольклору та старожитностей, автор дослідження минувшини Мелітопольщини «Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении» (1900).

Рис. 1. Силуетна стела Білоцерківського краєзнавчого музею

с. 65). Вони також використовувалися замість стовпів в огорожі панських садів (Дзякович 1900, с. 10). Ми не знаємо їхньої часової приналежності, але вважаючи на те, що «баби» прикрашали міські сади Бердянська та Ногайська, вони використовувалися і як тумби на вулицях (Веселовский 1895, с. 65–66). Безумовно, серед них мала бути наявна і частка скіфської кам'яної скульптури. На середину 1980-х рр. у смузі степового Лівобережжя В. Білзор налічував 20 екз. кам'яної скульптури (Белозор 1986). Близьку цифру наводять С. Ляшко та М. Фрідман, які зібрали статуї периферії Кам'янського городища на обох берегах Дніпра (Ляшко, Фридман 1987, с. 153). Через 10 років, вважаючи на постійну діяльність експедицій, В. Ольховський та Г. Євдокимов наводять найбільш докладну добірку для Дніпро-Молочанського регіону, в якій кількість знахідок збільшилася на сім екз. (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 86–87). Згодом до цього переліку додалася силуетна стела з граніту зі Слонівської Близниці, яку 2003 р. С. Полін відшукав у відвалі старих розкопок цього кургану (Полин 2013, с. 210).

Морфологічно скіфські кам'яні статуї розподіляються на дві групи: із зображеннями та без них. Останні для зручності свого часу один з авторів цього допису назвав «силуетними». Іконографія їх досить проста. Вона зводиться до виділення голови, плеч, а іноді стегон (Болтрик 1989, с. 147–149). У деяких випадках голову було підкреслено дугоподібним поглибленням (рис. 4). Часто одна зі сторін буває зовсім сплющеною, інша дещо закруглена, бічні грані зглажені.

Статуї із зображеннями належать переважно до V – початку IV ст. до н. е., тоді як силуетні датуються IV ст. до н. е. Щодо останніх

Рис. 2. Проф. В. Отрошенко оглядає силуетну стелу в експозиції Білоцерківського краєзнавчого музею

В. Білзор зазначав, що група примітивних антропоморфних статуй (тих, що ми називаємо силуетними) була відома давно, але як мало інформативна не цікавила дослідників. Статуї цієї групи раніше локалізували у степовому Придніпров'ї, в районах, що межують з порожистою частиною ріки (Белозор 1986, с. 7), зараз окремі їх екземпляри відомі ще й у межиріччі Південного Бугу та Прута.

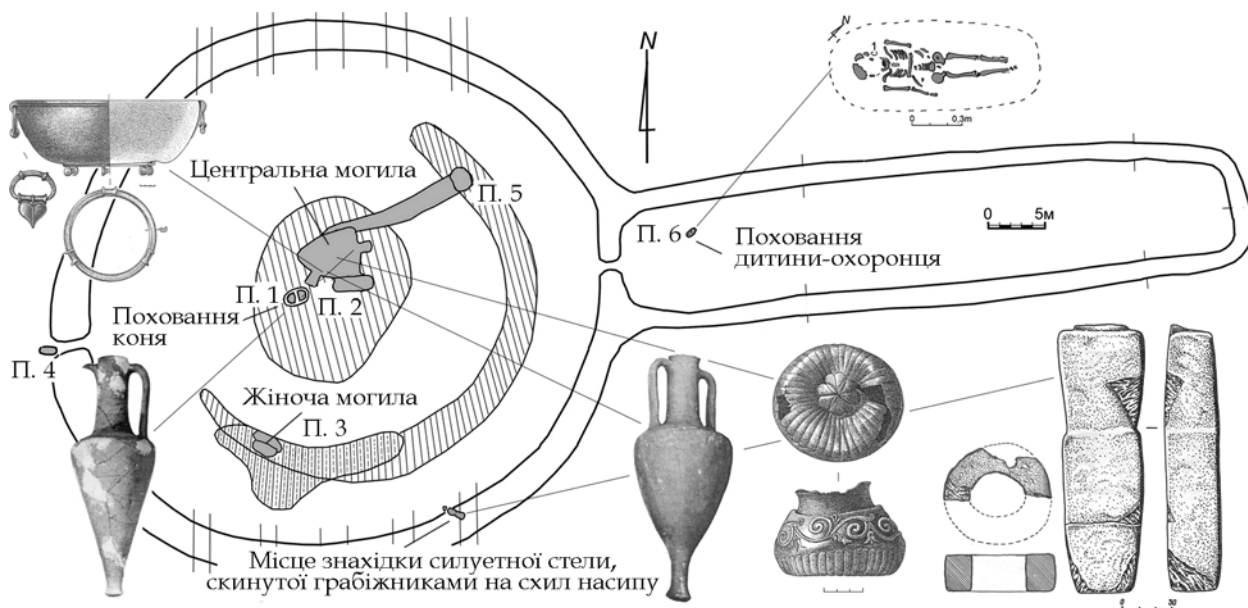

Рис. 3. Загальний план Сахнової Могили та місце знахідки силуетної стели в ньому

Група Солоха	Первотавка, к. 2	Первотавка, к. 5	Первотавка, к. 2	Кам'янка Дніпровська, к. 1	Благовіщенка	Група Гайманової Могил, к. 36	Група Гайманової Могил, к. 37	Дніпропрудне, к. 2	Сахнова Могил	Велика Білозерка, к. 14	Долгинське, к. 3	Музей Білої Церкви
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
											$1,6 \times 0,45 \times 0,25 - 0,32 \text{ м}$	

Рис. 4. Силуетні стели Дніпро-Молочанського межиріччя та стела з Білоцерківського краснаварного музею (за: Болтрик 1989)

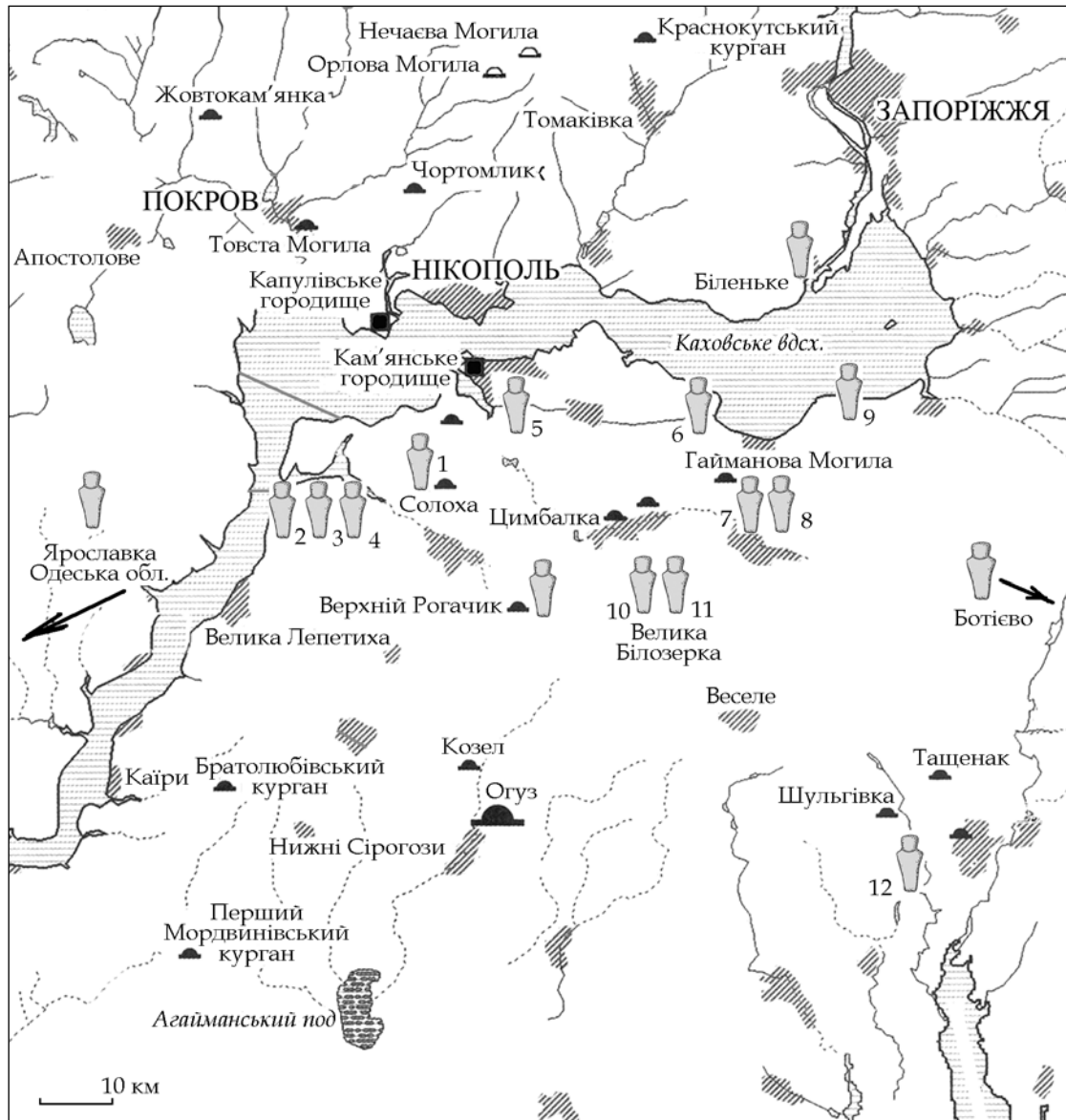

Рис. 5. Карта поширення силуетних стел в межіріччі Дніпра та Молочної

У своїй дисертаційній роботі В. Білозор звернув увагу на те, що статуї не зустрінуті на «курганах скіфських царів». На наш погляд, відсутність їх на насипах курганів царів та еліти пояснюється тим, що традиція ставити статуї згасає, починаючи з середини IV ст. до н. е. А більшість великих елітних курганів будується як раз у діапазоні 350–300 рр. до н. е. Цілком можливо, що в ці часи замість вершин курганів подібні статуї як центральний елемент починають встановлювати на культових площадках чи святилищах (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 45). Водночас, з огляду на велетенські розміри насипів курганів царів, вони вабили до себе мешканців степу і ці відвідування могли фатально закінчуватися для давньої скульптури.

У цьому невеличкому екскурсі ми не мали на меті розглянути іконографічні та

морфологічні особливості всієї скіфської скульптури, зважаючи на значну кількість фахових робіт, присвячених цим аспектам. Проте щодо принципів встановлення кам'яних скульптур зауважимо, що хоч їх майже немає на великих насипах, вони наявні на невеликих курганах біля курганів-лідерів у своїх групах. Це фіксується на двох курганах поруч із Гаймановою Могилою, в курганах біля Солохи та Верхнього Рогачика. Втім, важко визначити черговість будівництва насипів і час встановлення стел на курганах. Свого часу було висловлено версію, що статуя встановлюється на кургані, який кладе початок могильнику (Ляшко, Фридман 1987, с. 79), але цьому суперечить наявний матеріал. Приміром, у групі V біля Первомайки виявлено дві статуї, така ж ситуація на згаданих курганах біля Гайманової Могили та в кургані 2 біля Дніпрорудного.

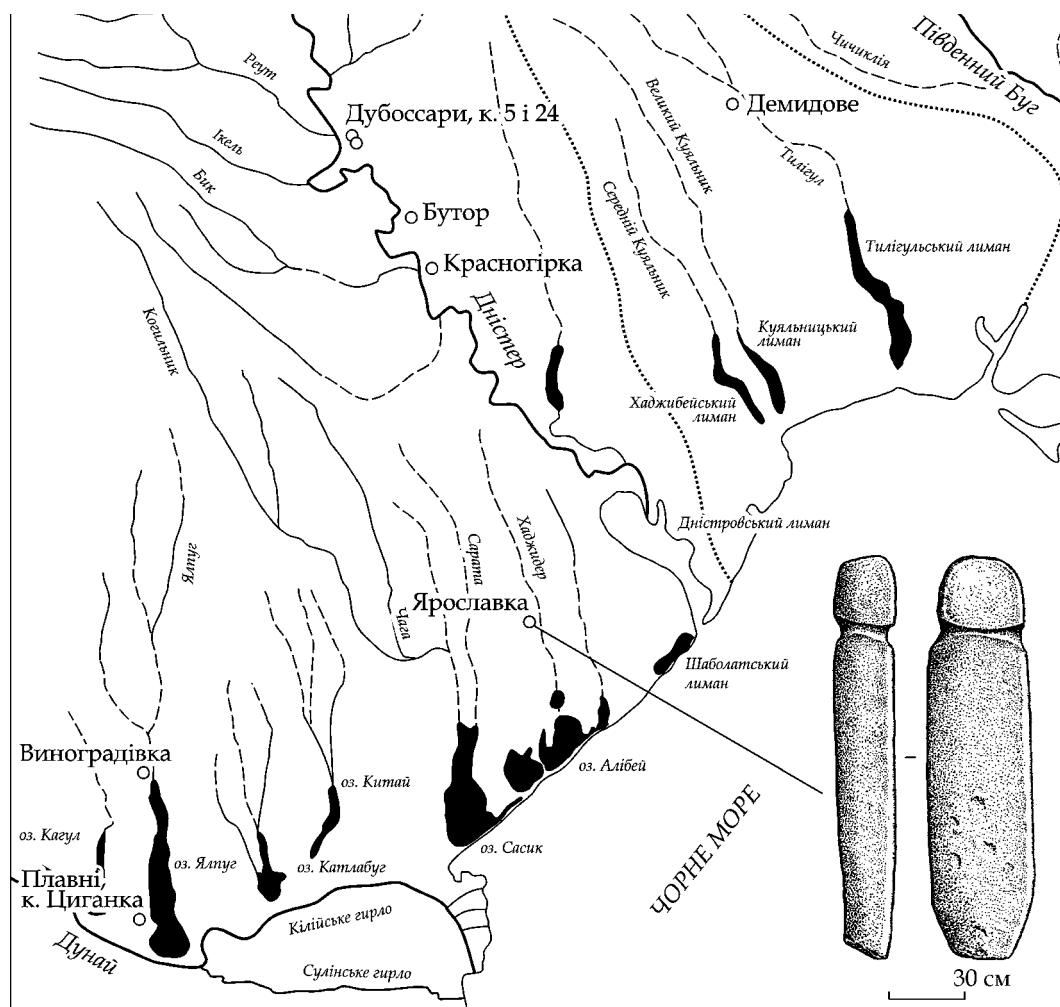

Рис. 6. Карта знахідок скіфських стел в межіріччі Тилигулу та Прута

Картографування місць знахідок стел показало, що в Дніпро-Молочанській степовій області переважна їх кількість тяжіє до північної частини регіону, себто до зон, що розташовані поруч із Великим Лугом та басейнами річок Білозірка та Рогачик (рис. 5). Відсутність кам'яних статуй на ділянці вздовж Дніпра від Каховки до Великої Лепетихи (за винятком Горностаївки) може мати два варіанти пояснень. Перший — статуї тут були, але втрачені через низку чинників (припускаємо, що саме через значне антропогенне навантаження в цій смузі узбережжя). Другий — групи населення, що мешкали вздовж лівого берега Дніпра (Великої Плавні, читай Гілеї), чомусь не мали можливості чи традиції встановлювати кам'яні скульптури на курганах. Схоже, більш імовірним є другий варіант і доказом тут можуть слугувати вже розкопані курганні могилиники узбережжя: Любимівський та Софіївський, на яких відсутні кам'яні статуї або їх залишки. Але далі в степу статуї відомі, підтвердженням може слугувати кам'яна статуя з Братолюбівки (Ратнер 1984, с. 48) та відомості про шість «половецьких баб» із Завадівки та трьох з «Довгої могили» біля Каїр

(Репников 1908, с. 43–51). Одна чи декілька з цих «баб» могли бути скіфськими, особливо зважаючи на їх сусідство з довгою могилою. До того ж, ланцюжки нерозкопаних курганів, які йдуть у глиб степу вододілами балок, що пов'язані зі спільною заплавою Дніпра та Конки на ділянці узбережжя від Василівки до Князь-Григорівки, залишають сподівання на знахідки тут нових статуй. На південь від цієї смуги, біля Чорної Долини, знайдено статую з базою-п'єдесталом у вхідній ямі підбійної могили біля с. Красний Поділ, за сучасним адміністративним поділом, це с. Червоне Поділля Таврійської міської громади Каховського р-ну Херсонщини (Полин 1984, с. 105; рис. 4). Ще одна силуетна «баба» у вхідній ямі походить із сусідньої до південно-східного краю Дніпро-Молочанського межиріччя (к. 3 біля с. Володимирівка Якимівського, а зараз Мелітопольського р-ну). Отже, в просторі кам'яні статуї були поширені теренами майже всього Придніпровського степу, за винятком ділянки узбережжя Дніпра від Василівки до Князь-Григорівки. Їх концентрація пропорційна до кількості поховальних та культових пам'яток.

Підсумовуючі зазначимо, що більшість стел прикрашали відносно невеликі кургани, іноді ж вони виступали як головний компонент святилищ. Масові знахідки стел у степу на південь від Великого Лугу (рис. 5), мабуть, слід пояснювати великою кількістю розкопаних тут курганів та тяжінням до зони узбережжя більшої частини тогочасного населення, а також близькістю виходів вапняку в урвищах корінного берега та балок, що виходять до спільної заплави Конки—Дніпра.

Статуї із зображеннями пов'язані з могилами ранніх форм — ямами та підбоями. Силуетні статуї трапляються переважно в курганах з підбоями. А в катакомбах складних конструкцій, тобто спорудах другої половини IV ст. до н. е., вони практично не відомі. З розвинутими катакомбами пов'язані стовпи-менгіри, що майже втратили атрибуту антропоморфності, на кшталт менгіра з червоного граніту з к. 14 біля с. Гюнівка, та менгіра, знайденого біля к. 22 поблизу с. Велика Білозерка. Ці катакомби належать до першої половини IV ст. до н. е. Цілоком можливо, що відмінності у вигляді статуй пояснюються можливостями матеріалу, оскільки більшість силуетних стел виконано з вапняку, тоді як матеріал менгірів — граніт. З одного боку, можливо, менгіри репрезентують останню фазу еволюції кам'яних стел чи, швидше, згасання традиції скіфської скульптури, в якій силуетні статуї були передостаннім її етапом. З іншого боку, не слід відкидати імовірність того, що скіфи могли скористатися менгірами для увінчання своїх поховальних насипів, як своєрідним спадком, що трапився їм від попередників.

Повертаючись до стели з Білоцерківського музею, слід зазначити, що попри відсутність точного місця знахідки, прив'язка її до регіону Одещини цілком вірогідна, особливо з огляду на розширення останніми роками корпусу стел між Тілігулом та Прутом (рис. 6). Маємо на увазі насамперед не враховані в добірці В. Ольховського знахідки двох стел з-під м. Дубоссари (Кетрару і др. 2014, с. 209—210). А також звертаємо увагу на найбільш західну знахідку вапнякової силуетної статуї з Буджацького степу з кургану біля с. Ярославка (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 17, ил. 5). Хоч землі між нижніми течіями Тирасу та Істру традиційно залучають до «пустелі гетів» (Strabo, VII, 3, 14), наявність тут знахідок скіфських стел розширює кордони теренів цього етносу. Це промовисто підтверджує думку В. Білозора про те, що «місця знахідок скіфських скульптур, позначені на географічній карті, виразно окреслюють регіон», який мав скіфську приналежність (Білозор 1996, с. 46—47). Отже,

залишки комплексу монументальної скульптури діагностують поширення меж скіфського впливу, що цілком очікувано з огляду на близькість давньої переправи через Нижній Дунай та підходів до неї, а також зрозумілого бажання номадів тримати під контролем цей важливий кут степу. Закінчимо свій допис думкою провідного українського дослідника скульптури скіфів: «кам'яні статуї, тісно пов'язані з усім комплексом ідеологічних уявлень, не можуть бути предметом простого запозичення і, тим більше, обміну чи торгівлі» (Білозор 1996, с. 46—47). Тобто поява в степах Буджаку скіфських стел не є випадковою.

Література

- Білозор, В. П. 1986. Скифские каменные изваяния VII — IV вв. до н. е. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Киев: ИА АН УССР.
- Білозор, В. П. 1996. Кам'яні статуї у контексті скіфської етногеографічної проблематики. *Археологія*, 4, с. 41-50.
- Болтрик, Ю. В. 1989. Скифские силуетные изваяния IV в. до н. э. В: Тезисы докладов семинара «Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе». Донецк: Донецкий обл. краеведческий музей, с. 147—149.
- Болтрик, Ю. В. 2002. Курганне будівництво скіфів у V—IV ст. до н. е. (за матеріалами поховальних комплексів Дніпро-Молочанського межиріччя). Дисертація канд. іст. наук. Київ: ІА НАН України.
- Веселовский, Н. И. 1895. О бабах каменных Таврической губернии. *Археологические известия и заметки, издаваемые Императорским Московским Археологическим Обществом*. 1. Москва: А. И. Мамонтов, с. 65—66.
- Дзякович, П. К. 1900. Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении. Мелитополь.
- Кетрару, Н. А., Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2014. *Дубоссарские курганы*. Тирасполь: Stratum plus.
- Ляшко, С. М., Фридман, М. І. 1987. Скіфська антропоморфна скульптура Нижнього Подніпров'я. *Археологія*, 60, с. 76—80.
- Ольховський, В. С., 2001. Монументальная скульптура населения западной части Евразийских степей эпохи раннего железа как исторический источник. Автореферат диссертации д-ра ист. наук. Москва.
- Ольховський, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва: Метео.
- Полин, С. В. 1984. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сармат*. Киев: Наукова думка, с. 103—119.
- Полин, С. В. 2013. Антропоморфная стела из кургана Слоновская Близница. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Сборник науч. трудов посвящ. 65-летию проф. В. П. Копылова*. Ростов-на Дону: Научно-методический центр археологии ЮФУ, с. 203—215.
- Ратнер, І. Д. 1984. *Довідник з археології України. Херсонська область*. Київ: Наукова думка.
- Репников, Н. И. 1908. Список курганов, составленный акад. П. И. Кеппеном. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*, 42, с. 43—51.

ДО УВАГИ ШАНОВНИХ АВТОРІВ!

Починаючи з випуску «Археологічні дослідження в Україні 2023 р.», і надалі, редакція щорічника, крім традиційних інформативних матеріалів, приймає до друку повноцінні статті з оформленням наукового апарату, згідно зі стандартами, впровадженими Інститутом археології НАН України (<http://www.iananu.org.ua/vidannya/oformlennya-posilan>).

Наразі журнал вже містить такі рубрики аналітичного характеру:

- **Експеримент в археології;**
- **Артефакти принесені війною.**

Крім запроваджених, заплановано також відкриття нової рубрики

- **Археологічний простір України.**

У ній будуть розміщуватися матеріали, що висвітлюють різнопланові методи просторової археології: системи поселенських структур, їхній зв'язок із поховальними периферіями, з мережею давніх шляхів, перехресть, місць давніх бродів та переправ; палеоекологічні аспекти певних регіонів; аналіз картографування пам'яток та неінвазивні методи в археологічних дослідженнях.

Редакція розгляне й інші пропозиції від авторів-колег!

З повагою
головний редактор
Юрій БОЛТРИК